

Koninklijke Zuid-Nederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

LXXVI 2022

Redactie: Melissa Farasyn

Gent 2024

De *Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* werd opgericht in 1870 als *Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde* onder het voorzitterschap van prof. dr. J.F.J. Heremans. Aanvankelijk bedoeld als een “Academie van taalkunde” is ze de eerste Nederlandstalige wetenschappelijke vereniging in België en wil ze het Nederlands als wetenschapstaal veiligstellen. Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de Letterkunde en de Geschiedenis verruimd; vanaf 1950 vormen de Klassieke Studies een vierde sectie.

De lezingen van de leden op de vergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* worden gepubliceerd. Alle manuscripten worden onderworpen aan de beoordeling door ten minste twee externe en anonieme referenten.

De auteurs bezorgen de redactiesecretaris een persklaar manuscript (elektronische versie), dat in principe de omvang van 15 pagina's niet mag overschrijden. Zij stellen hun tekst op volgens de richtlijnen voor publicatie die te vinden zijn op de webpagina van de Zuid-Nederlandse (www.kzm.be); nadere informatie kan bij de redactiesecretaris worden ingewonnen.

Wetenschappelijk comité: em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven), prof. dr. Frans Hinskens (VU Amsterdam, Meertens Instituut), em. prof. dr. Dick de Boer (RUGroningen), prof. dr. Marcel Gielis (Universiteit Tilburg), prof. dr. Lia Van Gemert (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Philippe Hiligsmann (UCLouvain-la-Neuve), prof. dr. Jan Opsomer (KU Leuven), em. prof. dr. Dirk Sacré (KU Leuven), prof. dr. hab. Stefan Kiedroń (Uniwersytet Wrocławski), em. prof. dr. Guido Schepens (KU Leuven), prof. dr. Ralf Grüttemeier (Universität Oldenburg), em. prof. dr. Roland Willemyns (VUB), prof. dr. Peter Van Nuffelen (UGent).

Redactie: dr. Isabeau De Smet (KU Leuven), em. prof. dr. Jacques Van Keymeulen (UGent), dr. Melissa Farasyn (UGent), dr. Karlien Franco (KU Leuven), lic. Guido Vander Sande (KU Leuven), lic. Valerie Bouckaert (UGent), prof. dr. Dirk Pijpops (ULiège), Joren Somers MA (UGent), prof. dr. Kornee Van der Haven (UGent), dr. Cedric Van Dijk (VUBrussel), em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven), dr. Michael Auwers (UAntwerpen), Alexandra Vereeck MA (UGent), prof. dr. Toon Van Hal (KU Leuven)

Redactiesecretaris: dr. Melissa Farasyn, Universiteit Gent, Vakgroep Taalkunde, Blandijnberg 2, B-9000 Gent. E-mail: melissa.farasyn@ugent.be

Website: www.kzm.be

De Handelingen van de KZM worden financieel ondersteund door de Universitaire Stichting.

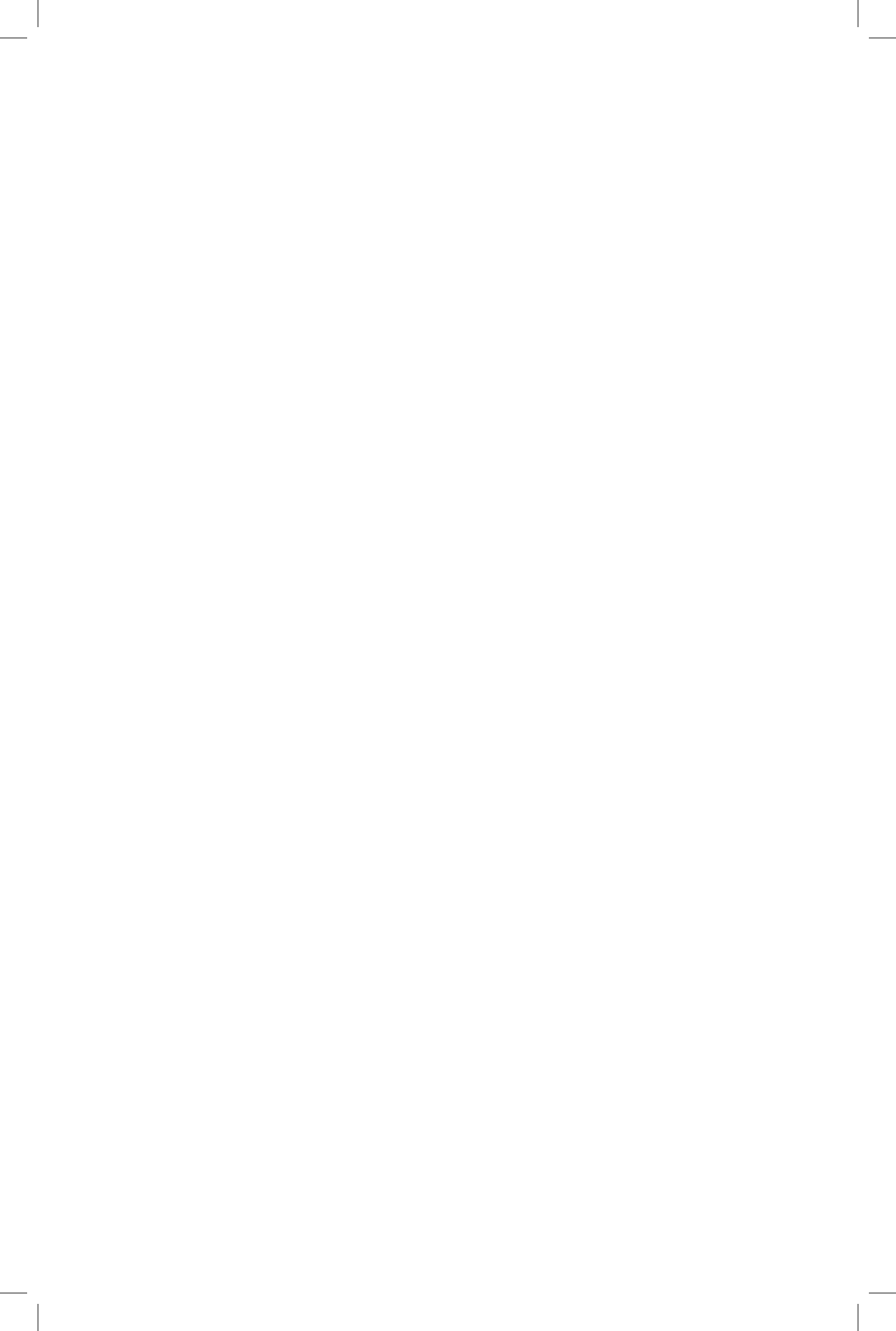

Verantwoordelijke Uitgever (VU)

Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
Blandijnberg 2
9000 Gent

Melissa Farasyn
redactiesecretaris

ISSN 0774-3254

Inhoud

Wat zit er in een naam? Een kritische discoursanalyse van de veranderende collectieve herinneringen aan de collaboratie in België (1944-2020).....	3
Louise BALLIÈRE	
Alechinsky zien zoals een dichter een merel ziet	25
Stefan CLAPPAERT	
Nationale variatie bij het gebruik van de rode en groene volgorde met het receptieve hulpwerkwoord <i>krijgen</i>	45
Gauthier DELABY en Timothy COLLEMAN	
Evenus van Paris: een omvangrijk portret van een fragmentair figuur	67
Adriaan DEMUYNCK	
Populatie en de verspreiding van taalverandering	85
Julie NIJS	
De Belgische legatie in Beijing: het neo-Vlaamse renaissancekasteel (1902-1909) als instrument van representatie?	97
Charlotte ROTTIERS	
Papier om de stoof aan te steken: mobiliteitscontrole in de Antwerpse hospitaliteitsector tijdens de lange negentiende eeuw	135
Jasper SEGERINK	
Een classificatie van simulatiegebaseerd onderzoek naar taalverandering.....	159
Anthe SEVENANTS & Dirk SPEELMAN	
De dode spreekt: neurodiverse taal in Elfriede Jelineks <i>Ukrike Marie Stuart</i>	177
Liselotte VAN DER GUCHT & Jeanne VERWEE	
Jan Walravens als verdediger van het modernisme op de Expo 58	195
Katrien VANHAMEL	
“Een sterk soelaas voor ons verdriet”: de didactische poëzie van Niketas van Herakleia	216
Nina VANHOUTTE	

Perceptie van een anderstalig accent: een experimentele studie naar de perceptieve aanpassing aan een exogeen geaccentueerd Nederlands klinkercontrast.....	225
Gil VERBEKE, Ellen SIMON, Robert J. HARTSUIKER, Holger MITTERER & Ludovic DE CUYPERE	
Over de auteurs	253
Werkzaamheden 2022	257
Bestuur 2022	263

Wat zit er in een naam?

Een kritische discoursanalyse van de veranderende collectieve herinneringen aan de collaboratie in België (1944-2020)

door Louise BALLIÈRE

Abstract

In 1991 Luc Huyse and Steven Dhondt famously wrote that “Belgium is sick of its 1940s”. In this short sentence, they referred to the country’s complicated collective memories related to the Belgian wartime collaboration between 1940 and 1944. This article focusses on a discursive shift within these memories, in which the interpretation of the crime “collaboration” moved from a crime against the Belgian state, described in a patriotic and nation-centred vocabulary, towards a global crime against humanity, infused with the human rights discourse of the 1990s. It highlights the crucial interactions between collective memories and the various rhetorical frames of reference in society. This way, the discursive shift is approached through an exploration of the prominent national and international discourses.

INLEIDING: COLLECTIEVE HERINNERINGEN EN HUN CONTEXT

“België is ziek van zijn jaren 1940. Het lijdt aan een neurose die door de collaboratie en de bestraffing daarvan is verwekt”.¹ Zo openen Luc Huyse en Steven Dhondt in 1991 het voorwoord van hun naslagwerk over het “overwerkt” collaboratieverleden. De samenwerking met de Duitse bezetter door een deel van de Belgische bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog zou in de decennia na de bevrijding inderdaad steeds vaker het onderwerp uitmaken van gecontesteerde collectieve herinneringen; herinneringen die steeds veranderlijk blijken, allerminst vaststaan en zich bewegen langs de verschillende breuklijnen en debatten in de Belgische en internationale samenleving.²

Collectieve herinneringen vertellen ons immers meer over het heden dan het verleden. Ze moeten begrepen worden als een sociale constructie onder continue beïnvloeding van verschillende interacties in de samenleving. Dit inherent sociaal karakter was dan ook het centrale thema in het innovatief

¹ Luc Huyse en Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en Repressie in België, 1942-1952* (Leuven: Kritak, 1991), 9.

² Zie hiervoor overzichtswerken als Olivier Luminet, Marc Reynebeau en Xavier Mabilie (eds.), *België-Belgique. Eén staat, twee collectieve geheugens?* (Gent: Snoeck, 2012); Elke Brems, Marnix Beyen, Ariane Bazan, Olivier Luminet en Valérie Rosoux (Ed.), *Dialogen over België. Herinneringen, beelden en opvattingen* (Leuven: Leuven University Press, 2020). Zie voor de strijd om de herinnering van de Tweede Wereldoorlog in België vooral Bruno Benvindo en Evert Peeters, *Les décombres de la guerre. Mémoires belges en conflit 1945-2010* (Waterloo: Renaissance du Livre, 2010).

onderzoek van vermeend grondlegger Maurice Halbwachs.³ Zijn onderzoek is inmiddels veelvuldig geïnterpreteerd, maar ondanks de overvloed aan uiteenlopende opvattingen en definities lijkt deze notie algemeen aanvaard.⁴ Herinneringswetenschappers vertrekken inderdaad doorgaans vanuit het idee dat herinneringen niet los te zien zijn van de sociale groep waarin zij bewegen en dan ook vorm krijgen binnen deze sociale omgeving. Het zijn immers de referentiekaders en cognitieve schemata in de samenleving – of *cadres sociaux* – die de percepties van individuen binnen die groep medebepalen.⁵ Herinneringen zijn dus allerminst objectieve weergaven van het verleden, maar steeds contextafhankelijk en groepsspecifiek.⁶

De constante nood aan selectie, filtratie en reconstructie om te kunnen voldoen aan sociale behoeften, verklaart de steeds veranderende en onzekere aard van herinneringen: “not every [historical event] will enter the collective memory of a group; neither will it enter such memory in its original shape and meaning”.⁷ Het is dit reconstructieproces dat sociale onderzoekers bezighoudt.

Een tweede wijdverspreide notie over collectieve herinneringen betreft *agency* in deze herinneringsprocessen. Historici Jay Winter en Emmanuel Sivan beschrijven collectieve herinneringen als een constructie “by the action of groups and individuals in the light of the [present] day”.⁸ Dergelijke opvatting leidde bij veel onderzoekers tot een presentistische benadering, volgens dewelke herinneringen zeer bewust geconstrueerd worden in functie van hedendaagse overtuigingen en noden. De *politics of memory*-benadering – als uitloper van de *invention of tradition*-stroming – focust hierbij op het nut van herinneringen voor een reeks actoren in de maatschappij. Het bestudeert vooral welke politieke doelen herinneringen kunnen dienen, door wie zij worden geïnstrumentaliseerd en hoe het verleden gemanipuleerd kan worden.⁹

Al snel bleek deze opvatting echter te restrictief. Onderzoek heeft immers veelvuldig gewag gemaakt van de veelheid en verscheidenheid aan groepen

³ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs : Librairie Félix Alcan, 1925); Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, ed. Jeanne Alexandre (Parijs: Presses Universitaires de France, 1950).

⁴ Sarah Gensburger, « Halbwachs’ Studies in Collective Memory: A Founding Text for Contemporary “Memory Studies”? », *Journal of Classical Sociology* 16, no. 4 (2016).

⁵ Erika Apfelbaum, “Halbwachs and the Social Properties of Memory”, in *Memory: Histories, Theories, Debates*, Ed. Susannah Radstone & Bill Schwarz (Fordham: Fordham University Press, 2010), 85; Tom Bentley, “Collective memory, postcolonialism and the (in)glorious past”, in *Empires of Remorse. Narrative, postcolonialism and apologies for colonial atrocity*, Tom Bentley (Londen: Routledge, 2015), 52; Astrid Erll, “The invention of cultural memory: a short history of memory studies”, in *Memory in Culture*, Astrid Erll (Londen: Palgrave Maxmillan UK, 2011), 15-16; Halbwachs, *Les Cadres Sociaux de la mémoire*.

⁶ Erll, “The Invention of Cultural Memory”, 15-16.

⁷ Ludmila Isurin, “Collective Memory”, in *Collective remembering. Memory in the world and in the mind*, ed. Ludmila Isurin (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 14.

⁸ Jay Winter en Emmanuel Sivan, *War and Remembrance in the Twentieth Century. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 6.

⁹ Jan Kubik en Michael Bernhard, “A Theory of the Politics of Memory”, in *Twenty Years after Communism*, ed. Michael Bernhard en Jan Kubik (Oxford: Oxford University Press, 2014), 8; Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering. Theorizing Society* (Maidenhead: Open University Press, 2003), 58-59; Peter J. Verovšek, “Collective Memory, Politics and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm”, *Politics, Groups and Identities* 4, no. 3 (2016), 539.

die deelnemen aan de processen van geheugenconstructie.¹⁰ Herinneringen worden niet enkel benut voor specifieke politieke doelen, maar moeten ook beantwoorden aan en interageren met een minder bewuste voorgeschiedenis, kennis, overtuigingen en debatten in de bredere maatschappij; ze ontstaan en bestaan immers niet in een leegte.¹¹ Dit artikel volgt om die reden de *memory dynamics*-benadering, die collectief herinneren ziet als een interactief en communicatief proces. Er moet hierbij inderdaad rekening gehouden worden met het nut van herinneringen voor bepaalde groepen, maar evenzeer met de bredere ontwikkelingen in de maatschappij die bijdragen aan een minder bewuste interpretatie van het verleden.¹² Herinneringen worden in dit artikel dan ook begrepen als een reeks van sociale representaties van een verleden, die gevormd, behouden of getransformeerd wordt binnen de context van een sociale groep en door de interacties binnen die groep.¹³

Onmisbaar in deze analyse zijn de narratieven die uiting geven aan herinneringen en de discours waarbinnen deze zich kaderen. Herinneringen worden immers door taal gemedieerd en verspreid.¹⁴ Dit artikel is met name geïnteresseerd in de wisselwerking tussen herinneringen aan de collaboratie en de nationale en internationale referentiekaders en debatten die spelen in hun omgeving. Met behulp van het lexicografisch softwareprogramma IRaMuTeQ analyseert het de discours van drie Nederlandstalige en drie Franstalige Belgische kranten en hun beschrijvingen van de collaboratie in België tijdens de Tweede Wereldoorlog tussen 1944 en 2020.¹⁵

In deze top-downbenadering is het evenwel onmogelijk uitspraken te doen over hoe deze narratieven ontvangen werden bij het doelpubliek. Het is inderdaad belangrijk te erkennen dat individuen in de samenleving op verschillende manieren interageren met de collectieve herinneringen die het onderwerp uitmaken van onze studie. Deze individuen zijn immers geen passieve vaten die dergelijke van bovenaf opgelegde narratieven zonder weerstand aanvaarden. Het is dus allerminst zeker dat de narratieven beschreven in de kranten navolging krijgen in de bredere samenleving.¹⁶

Het blijft echter moeilijk voor historici om een beeld te krijgen op dergelijke receptie van gemedieerde herinneringen in het verleden. Mondelinge geschiedenis verschaft immers louter inzicht in herinneringen zoals zij op

¹⁰ Kubik en Bernhard, "A Theory of the Politics of Memory", 8.

¹¹ Misztal, *Theories of Social Remembering*, 63-70.

¹² Ibid.

¹³ Paolo Jedlowski, "Memory and Sociology: Themes and Issues." *Time & Society* 10, no. 1 (2016), 30; Geoffrey Cubitt, *History and Memory* (Manchester: Manchester University Press, 2007), 14-15.

¹⁴ Adam Brown, Nicole Kouri en William Hirst, "Memory's malleability: its role in shaping collective memory and social identity", *Frontiers in Psychology* 3, no. 257 (2012): 1-2.

¹⁵ De bestudeerde kranten zijn *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, *Vooruit/De Morgen*, *Le Soir*, *La Libre Belgique* en *Le Peuple*.

¹⁶ Misztal, *Theories of Social Remembering*, 63; Verovšek, "Collective Memory, Politics and the Influence of the Past", 530; Wulf Kansteiner, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory* 41, no. 2 (2002), 192-193.

het moment van het onderzoek bestaan. Studies over de pers en de publieke opinie zijn hierbij echter een dankbaar instrument.¹⁷ Gezien het gebrek aan bronnen, verschaffen kranten dus een interessante – zij het niet volledige – blik op het anders moeilijk te benaderen collectief geheugen: “the means of representation that facilitate this process provide the best information about the evolution of collective memories, especially as we try to reconstruct them after the fact”.¹⁸ Een onderscheid tussen representatie en receptie blijft evenwel noodzakelijk.

Dergelijke discoursanalyse laat op die manier toe de veranderende beeldvorming van het misdrijf “collaboratie” te bestuderen, die zich discursief verschuift van een voornamelijk patriottische invulling als misdrijf tegen de Belgische natie, naar een globalere interpretatie als de medewerking met het naziregime en medeplichtigheid aan een misdaad tegen de mensheid. Deze worden opeenvolgend gekaderd binnen de toenmalige nationale en internationale discours rond patriottisme, nationale soevereiniteit en mensenrechten. Op die manier wordt stilgestaan bij de wijze waarop reconstructies van het verleden interageren met dominante en niet-dominante, bestaande en opkomende vertogen in de samenleving.

1. NAOORLOGSE HERINNERINGEN: VADERLAND EERST?

1.1. “Verrader”! “Inciviek”! “Collaborateur”!

De naoorlogse teksten met betrekking tot de collaboratie kenmerken zich door een voornamelijk natie-gericht discours met een patriottische invulling van het misdrijf collaboratie. De handelingen door Belgen die zich op verschillende manieren hebben ingelaten met de Duitse vijand werden omschreven als inbreuken tegen de Belgische natie. Dergelijke interpretaties werden opgehangen aan drie contemporaine concepten: verraad (verrader/ traître), incivisme (inciviek/ incivique) en collaboratie (collaborateur) waren de termen bij uitstek die het discours in de kranten van 1944 en 1945 beheersten. Elk had zijn eigen invulling, conform de contemporaine naoorlogse setting.

De meest gebruikte term in zowel Franstalige als Nederlandstalige kranten vond haar oorsprong nochtans niet in het gemeen strafrecht, toepasselijk op alle Belgische burgers, doch in het militair strafwetboek. De veroordeling op basis van verraad vereiste in theorie een militaire hoedanigheid (art. 15).¹⁹

¹⁷ Marta Dyczok, “History, Memory, and the Media”, *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1/4 (2015-2016), 432-433; Neta Kliger-Vilenchik, “Memory-setting: Applying Agenda-Setting Theory to the Study of Collective Memory”, in *On Media Memory*, ed. Motti Neiger, Oren Meyers en Eyal Zandberg (Londen: Palgrave Macmillan London, 2011); Daniel Hopkins, Eunji Kim en Soojong Kim, “Does newspaper coverage influence or reflect public perceptions of the economy?”, *Research and Politics* (2017), 3-4.

¹⁸ Kansteiner, “Finding Meaning in Memory”, 190.

¹⁹ Koen Aerts, *Repressie zonder maat of einde? De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog* (Gent: Academia Press, 2014), 70.

Toch erkenden rechtsgeleerden al sinds de Eerste Wereldoorlog aarzelend de publieke populariteit van de term.²⁰ Zo deed ook auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch in 1946 een poging tot overkoepelende omschrijving. Hij verwees hierbij naar een begin-twintigste-eeuwse interpretatie door Frans jurist René Garraud: verraad betekende “une rupture d’allégeance entre le traître et sa patrie”.²¹

Verraad plaatst dus de cruciale loyaliteit tussen burger en natie op de heling: zij die hebben samengewerkt met een vijandelijke natie verraadden dus hun vaderland en medeburgers. De brede invulling van de notie en de sterke tegenstelling tussen goed en kwaad die in een oorlogssituatie doorgaans hoogtij viert, maakte van verraad een omvangrijk begrip. Loutere vriendelijkheid jegens de bezetter kon dan ook voldoende zijn om als dusdanig gekwalificeerd te worden.²² Toch waren het voornamelijk hun afwijking van de loyaliteitsnorm en de twintigste-eeuwse notie van burgerschap die verraders verenigden.²³ Door hun immorele keuze voor het eigenbelang boven de collectieve noden, vormden zij immers een gevaar voor de samenleving en haar sociale orde.²⁴ De term werd in de Belgische naoorlogse kranten dan ook geregeld gecombineerd met emotionele oproepen tot een strenge bestraffing.

Het belang van burgerplichten in deze vroeg-naoorlogse interpretaties van collaboratie blijkt des te meer uit de populaire term “incivisme”. Hoewel ook dit begrip in België geen strikt juridische oorsprong kende, gaarde het al sinds de Eerste Wereldoorlog gestaag succes.²⁵ De term werd veelvuldig geassocieerd met de gerechtelijke bestraffing, die in zowel publieke en politieke middens de naam “repressie van het incivisme” of “répression de l’incivisme” droeg.²⁶ Het was echter de Académie française die de term voor het eerst erkende en definieerde in 1798. Dit verklaart meteen de inherente link met de Frans-republikeinse notie “goed burgerschap”: incivieken waren zij die zich niet als goede burgers gedroegen, een gebrek aan burgertrouw vertoonden en verzaakten aan hun burgerplichten.²⁷ Ook hier ontwikkelde Ganshof van der

²⁰ Charlène Crahay, *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs de la Seconde Guerre mondiale (Belgique, 1946-1951)*, ongepubliceerde masterthesis Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie, Arts et Lettres (2019), 32; Luc Huyse, Steven Dhondt, Bruno De Wever, Koen Aerts en Pieter Lagrou. “La répression des collaborations, 1942-1952. Nouveaux regards sur un passé toujours présent”, *Courrier Hebdomadaire du Crips* (2020): 38.

²¹ René Garraud, *Traité théorique et pratique de droit pénal français* (Parijs: Recueil Sirey, 1913) in Walter Ganshof van der Meersch, “Réflexions sur la répression des crimes contre la Sûreté de l’Etat belge”, *Revue de droit pénal et de criminologie*, no. 4 (1946): 111; zoals geciteerd in Crahay, *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs*, 36.

²² Laurence van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres.” La répression des inciviques belges de 1914 à 1918”, *Histoire@Politique* 3, no. 3 (2007): 9.

²³ Christopher Lloyd, “In the Service of the Enemy: The Traitor in French Occupation Narratives”, *French Cultural Studies* 22, no. 3 (2011): 239-241.

²⁴ Ibid.; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres””, 9.

²⁵ Dirk Luyten, “Dealing with collaboration in Belgium after the Second World War: From activism to collaboration and Incivism”, in *Dealing with Wars and Dictatorships*, Ed. Liora Israël en Guillaume Mouralis (Den Haag: Asser Press, 2014), 59-60.

²⁶ Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 59-60.

²⁷ Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 359-360.

Meersch onder druk van, doch in overeenstemming met het publieke discours een definitie, die incivieken omschrijft als

« (...) tous ceux qui, sous l'occupation, ont dans une mesure quelconque servi l'ennemi et, par conséquent, ont manqué à ce devoir civique primordial sinon de lui résister, du moins de ne rien faire qui puisse l'aider, directement ou indirectement, dans ses entreprises contre la nation ».²⁸

Na de Tweede Wereldoorlog werd de collaborateur gezien als het prototype van inciviek. Hij had immers verzaakt aan de belangrijkste burgerplicht een natie niet te dienen en had op die manier niet voldoende trouw opgebracht voor de politieke gemeenschap die hem beschermdde. Incivieken werden dus door de samenleving en de jurisdictie beschouwd als slechte burgers (slechte Belgen/ des mauvais Belges).²⁹

Er ontstond tijdens de bezetting tevens een nieuwe term om de samenwerking met de vijand aan te duiden, die geen wortels had in de oorlog van 1914-1918: collaborateur.³⁰ Deze kan volgens Jan Gross en Boris Mlakar teruggebracht worden op een toespraak uit 1940 van Frans eerste-minister Philippe Pétain na diens ontmoeting met Hitler, waarin hij het Franse volk aankondigde dat “une collaboration a été envisagée entre nos deux pays”.³¹ In verschillende Europese landen werd deze term overgenomen, al werd diens betekenis doorgaans beperkt tot de specifieke context van de Duitse bezetting tussen 1939 en 1945.³²

In tegenstelling tot de termen “verraad” of “incivisme”, was “collaboratie” een eerder bezettingsgericht begrip, dat voornamelijk betrekking had op de relatie tussen bezetter en bezet volk, en het nationaal territorium dat deze eerste met hulp van de tweede schond.³³ De term werd voornamelijk gebruikt in combinatie met specifieke handelingen, zoals het “dienen” of “helpen” van de vijand via “leveringen” of “het dragen van wapens” of “uniformen”. De focus lag hier op de activiteiten van samenwerkende Belgen, eerder dan hun houding, gedrag of overtuigingen.

²⁸ Walter Ganshof van der Meersch, *Etude sur “l’Incivique” et “l’Incivisme”*, 27 juni 1947, zoals geciteerd in Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 354.

²⁹ Ibid.; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres””, 9.

³⁰ Jean-Marc Berlière, Jonas Campion, Luigi Lacchè en Xavier Rousseaux, *Justices militaires et guerres mondiales* (Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2017), 193.

³¹ Boris Mlakar, “Ideological Basis of Collaboration in Europe During World War II and a Short Comparison with Slovenia”, in *Between the House of Habsburg and Tito. A look at the Slovenian Past, 1861-1980*, Ed. Jurij Perovšek en Bojan Godeša (Ljubljana: Institute of Contemporary History, 2016), 1; Jan T. Gross, “Themes for a Social History of War Experience and Collaboration”, in *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, Ed. István Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (Princeton: Princeton University Press, 2000), 24.

³² Gross, “Themes for a Social History of War Experience and Collaboration”, 24.

³³ Berlière, Campion, Lacchè en Rousseaux, *Justices militaires et guerres mondiales*, 193.

1.2. Goed Belgisch burgerschap

De termen hiervoor besproken vertoonden in de kranten een sterke coöccurrentie met het concept “vijand” – steevast begrepen als Duitsland, de Duitse natie of de bezetter. Het conflict werd met andere woorden gezien als een oorlog tussen naties, waarin Belgische burgers zich ofwel verzetten tegen, ofwel samenwerkten met het vijandelijke en bezettende Duitsland.

De terminologie gehanteerd in de beschrijvingen van collaborateurs en hun misdrijven kreeg dus een sterke patriottische ondertoon: collaborerende groeperingen of individuen werden geclassificeerd als onvaderlandse, anti-patriottische of anti-Belgische burgers met een gebrek aan vaderlandsliefde en nationale trouw. Ze werden op die manier voorgesteld als Belgische onderdanen die tekort waren gekomen of volledig verzaakt hadden aan hun burgerplichten.³⁴ Dit werd tevens uitdrukkelijk in contrast gebracht met verzetslieden en hun bewegingen – aangeduid als “patriottische groeperingen” – die zich als modelburgers uit vaderlandsliefde tegen de bezetter hadden verzet.³⁵

Dergelijke interpretatie van collaboratie was dus onlosmakelijk verbonden met de Frans-republikeinse noties van “burgerschap”, “burgerplicht” en “burgertrouw”, volgens dewelke burgers loyaliteit moesten vertonen jegens de politieke gemeenschap die hen beschermt.³⁶ Het inlossen van deze burgerplichten maakte hen tot goede Belgen, die aanspraak konden maken op alle rechten die aan dit burgerschap waren verbonden.³⁷ Volgens diezelfde redenering moesten zij die tekortkwamen aan deze verwachtingen dan ook uit de samenleving worden geweerd.³⁸

Een oorlog zoals die van 1939-1945 was een morele crisis bij uitstek die deze burgertrouw op de proef stelde.³⁹ De gerechtelijke bestraffing van zij die zich in oorlogstijd niet volgens de norm – in wezen de strafwet – hadden gedragen, was gestoeld op dezelfde patriottische en natie-gerichte noties. De basis van de Belgische repressiewetgeving bleek dan ook impliciet voornamelijk opgehangen aan concepten als “landverraad”, “incivisme” en “burgertrouw”.⁴⁰

Volgens de Belgische wetgeving hadden collaborateurs immers een misdrijf gepleegd tegen de Belgische staat. De beschrijving van collaboratie als “een inbreuk tegen de uitwendige veiligheid van de staat” (Boek II, titel I,

³⁴ Lawrence Van Haecke, *Repressie en Epuratie. De bescherming van de uitwendige veiligheid van de Staat als politiek-juridisch probleem tijdens de Belgische regimecrisis*, ongepubliceerde doctoraatsthesis, Universiteit Gent (2014), 451; van Ypersele, ““Au nom de la Patrie! A mort les traîtres”, 9.

³⁵ van Ypersele, ““Au nom de la Patrie! A mort les traîtres”, 9.

³⁶ Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 297-298.

³⁷ Ibid. Koen Aerts, *Kinderen van de Repressie* (Kalmthout: Polis, 2018), 10.

³⁸ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 166; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 298.

³⁹ Martin Conway, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 249.

⁴⁰ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 58 e.v.; Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 65.

hoofdstuk II strafwetboek) plaatste de staat hierbij als het te vergoeden slachtoffer tegenover de te bestraffen burgers.⁴¹ Dergelijke inbreuken bestonden immers uit het bieden van hulp aan een vijandelijke staat die het voortbestaan van de Belgische natie in het gevaar bracht. De focus lag dus op het Belgisch territorium, zijn politieke instellingen en zijn burgers.⁴² Het samenwerken met de Duitse bezetter kreeg op die manier een zeer natie-gerichte invulling.

De gerechtelijke vervolging van deze delinquenten was gestoeld op een gelijkaardige interpretatie van goed Belgisch burgerschap. De wetgeving was dan ook gericht op het uitsluiten van slechte burgers uit het openbare leven. Het nationaliteitsverval en de ontzetting uit bepaalde burgerlijke en politieke rechten moesten collaborateurs er wettelijk van weerhouden nog deel te nemen aan de politieke samenleving.⁴³

Deze uitsluiting van onwaardige burgers uit de Belgische samenleving werd als een cruciaal onderdeel van het nationaal herstel beschouwd.⁴⁴ De morele zuivering die hierdoor bewerkstelligd werd, werd in bepaalde artikels zelfs op dezelfde voet geplaatst als de economische heropbouw van het land: de zuivering van de samenleving van ziekten en vergif – collaborerende medeburgers – was volgens de publieke opinie even noodzakelijk “comme du pain”.⁴⁵

1.3. Het patriottisme van de naoorlogse euforie

Een nationaal en patriottisch narratief is een gekende strategie om de door een conflict bedreigde nationale identiteit opnieuw te bestendigen. Het herstel van de Belgische natie betrof dus niet enkel de reconstructie van de staatsstructuur en de autoriteit van de overheid, doch ook een cruciaal herstel van de Belgische collectieve identiteit.⁴⁶

De periode van de bevrijding kenmerkte zich inderdaad door een patriotische euforie.⁴⁷ Martin Conway ontwaart in de jaren na de oorlog zelfs een ongekende identificatie van de burgers met de natie.⁴⁸ Net als ook andere gewapende conflicten individuen reeds hadden aangemoedigd zich als lid te beschouwen van een gemeenschap verbonden door gedeelde waarden, ontpopte eveneens België zich tot de voornaamste entiteit waartoe burgers zich rekenden. De oorlog bracht immers de Belgische identiteit op de voorgrond: België was een land bestaande uit diverse groepen, die zich niettemin verenigden onder gedeelde waarden als gezond verstand, een werkersmentaliteit, vrijheid en

⁴¹ Van Haecke, *Repressie en Epuratie*, 12.

⁴² Ibid, 15.

⁴³ Ibid.36; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 362-363; Luyten, “Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War”, 72-73.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Le Soir, *Justice*, 17 september 1944.

⁴⁶ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 244.

⁴⁷ Ibid.; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 5.

⁴⁸ Conway, *The Sorrows of Belgium*, 244.

onafhankelijkheid, en verzet tegen vreemde mogendheden.⁴⁹ Het patriottisch discours kreeg op die manier in tegenstelling tot de decennia ervoor een inclusieve en populaire ondertoon, gericht op de Belgische gemeenschap, eerder dan de natiestaat en diens monarchie.⁵⁰ De populaire interpretatie van de collaboratie als misdrijf tegen de natie moet daarom eveneens begrepen worden als een misdrijf tegen de Belgische gemeenschap en haar leden. De “Natie” als slachtoffer van de collaborateurs moet dan ook enigszins getemperd worden en het podium delen met de individuen in de Belgische samenleving.

De hernieuwde focus op deze gedeelde waarden impliceerde ook meteen dat zij die deze hadden geschonden niet langer deel uitmaakten van deze “Belgische gemeenschap”. De verregaande uitsluiting van collaborateurs was dus inherent verbonden aan deze patriottische omgang met de bevrijding en de heropbouw van de samenleving. Net als in 1918 ontwikkelde de haat jegens verraders van het vaderland zich ook nu als keerzijde van de patriottische medaille.⁵¹ Zij vormden immers het grootste – en een tevens onoverkomelijk – contrast met de patriottische waarden die tijdens de oorlog op de voorgrond traden. Laurence van Ypersele ziet de haat en wraakgevoelens van de Bevrijdingsdagen daarom als “le miroir inversé du culte de la Patrie”.⁵² De niet-afgeevende focus op het vaderland en het volk maakte het noodzakelijk hen die dit in gevaar brachten te bestraffen.

2. BELGISCHE COLLABORATIE EN DE HOLOCAUST

De terminologie omtrent de collaboratie werd in de decennia na de oorlog veralgemeend. Vanaf de jaren 1980 werd de term “collaborateur” het overkoepelend begrip in de Belgische kranten. “Inciviek” en “verrader” verdwenen langzaamaan uit het persrepertoire.

Ook de notie “collaborateur” en “collaboratie” waren echter aan een nieuwe omschrijving toe. Zo namen de termen steeds meer afstand van hun oorspronkelijk patriottische natie-gerichte invulling. Hoewel de verwijzingen naar de bezetting tot in 2020 vooral in de Nederlandstalige pers courant bleven, kreeg de term onder invloed van de steeds universele interpretatie van de oorlog een extra dimensie.

Waar de meest frequente coöcurrenties van de term “collaborateur” in 1944 en 1945 nog “vijand” en “Duitsland” waren, verdwenen deze associaties gestaag vanaf de late jaren 1970. Vooral de verbanden met termen rond het Naziregime namen deze plaats in: een collaborateur had volgens het persdis-

⁴⁹ Ibid., 249.

⁵⁰ Ibid., 246; Dit neemt niet weg dat de Belgische autoriteiten het populair patriottisme instrumentaliseerden voor de herbevestiging van hun legitimiteit door de heropbouw van het politiek regime voor te stellen als een voortzetting van de burgerlijke loyaliteit.

⁵¹ van Ypersele, ““Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres”, 15.

⁵² Ibid.

cours van 2020 meegewerkt met het ideologische naziregime, eerder dan een vijandelijke natie. De poly-coöcurrenties onthullen een verdere associatie van collaborateurs, als medewerkers van het naziregime, met de Holocaust en de Jodenvervolgingen. De krantenartikelen vanaf de jaren 1980 vertonen dan ook een enorme toename van het aantal termen gelinkt aan de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

2.1. Eerste barsten in het Belgisch patriottisme: herinneringsgemeenschappen grijpen de macht

De patriottische voorstelling van de oorlog, het verzet en de collaboratie moest in de eerste decennia na de bevrijding plaatsmaken voor regionale interpretaties van het oorlogsverleden.⁵³ Waar aanvankelijk een links-rechtspolarisatie te merken was in de collectieve herinneringen, zullen op termijn ook de communautaire breuklijnen de initieel patriottische en natie-gerichte representaties vervangen.⁵⁴

In deze volgende fase van de collectieve herinneringsvorming stonden voornamelijk herinneringsgemeenschappen centraal. De Belgische autoriteiten hadden zich inderdaad nooit opgeworpen als herinneringsauteur en hielden daarentegen vast aan hun traditioneel politiek motto van individuele en collectieve vrijheden, met de staat in een louter ondersteunende scheidsrechterrol. Er werd uit politieke hoek dan ook geen sterk nationaal herinneringsbeleid uitgewerkt over de recente oorlog.⁵⁵ De verschillende gemeenschappen die baat hadden bij een narratief over de bezetting kregen op die manier de ruimte zich los van elkaar te ontwikkelen. Hoewel zij nog steeds enigszins afhankelijk waren van de staat voor officiële erkenning of subsidiëring, hadden deze actoren grotendeels vrij spel – vooral sinds de sociale en politieke spanningen die tijdens de Koningskwesitie tot uiting kwamen.⁵⁶ Een patriottische of nationale

⁵³ Martin Conway, "The End(s) of Memory. Memories of the Second World War in Belgium", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3 (2012): 173; Aerts, *Repressie zonder maat of einde?*, 5-6, 346.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Catherine Labio, "The federalization of Memory", *Yale French Studies* 102 (2002), 1-3; Bruno Benvindo en Evert Peeters, "La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale: une perspective belge", *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3, (2012), 16; Koen Aerts en Bruno De Wever, "Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLII, no. 2-3 (2012), 83; Brems et al., "Inleiding: Wie zijn wij?", 20; Rosoux, Valérie en van Ypersele, Laurence, "The Belgian national past: between commemoration and silence", *Memory Studies* 5, no. 1 (2011), 47-48; William Hirst en Iona Apetroaia Fineberg, "Psychological perspectives on collective memory and national identity: the Belgian case", *Memory Studies* 5, no. 1 (2011).

⁵⁶ Brems et al., "Inleiding: Wie zijn wij?", 20; Conway, "The End(s) of Memory", 177 & 183; Nico Wouters, "Social Reform in Times of Transition. Reflections on Martin Conway's 'The Sorrows of Belgium'", *Low Countries Historical Review* 129, no. 4 (2014): 2; Benvindo en Peeters, *Décombres de la Guerre*, 20-21; Benvindo en Peeters, "La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale", 14; Maxim Steinberg en Joël Kotek, "Turning a blind eye: Aspects of Holocaust memory in Belgium", in *Collaboration with the Nazis. Public discourse after the Holocaust*, Ed. Roni Stauber (Londen: Routledge, 2010): 94-96.

herinnering zet zich in steeds kleiner wordende milieus voort, tot het in de jaren 1990 wordt vervangen door een grotendeels transnationaal discours.⁵⁷

Zonder intentionele handelingen van de overheid lag het veld inderdaad open voor de verschillende sociale en culturele gemeenschappen om hun eigen referentiekaders en bijhorende herinneringen te creëren.⁵⁸ Zo grepen in 1944-1945 de politieke gevangenen de kans hun oorlogsgetuigenissen te verspreiden. Al snel domineerden zij het Belgisch slachtofferbeeld: verzetslieden werden in deze politieke constructie voorgesteld als de moedigste Belgen die zich actief hadden ingezet voor het vaderland.⁵⁹ Dat zij net omwille van dit activisme werden gearresteerd, maakte van hen de noemenswaardige slachtoffergroep bij uitstek aan wie de natie hun dank moest betuigen.⁶⁰ Ze werden op die manier verheven tot nationale burgerhelden én voornaamste slachtoffers van de incivieken. Binnen dergelijke narratieven werden collaborateurs neergezet als de ultieme verraders van zij die zich wel hadden ingezet voor het vaderland. Verklikkers kregen het in deze vertellingen bijzonder hard te verduren.

De Joodse slachtoffers kwamen in de eerste decennia na de oorlog veel minder aan bod in de collectieve herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in België. Hun lot was nochtans gekend en werd niet actief verzwegen. Zo noemde het Belgisch rapport voor oorlogsmisdaden uit 1948 hen als een van de voornaamste categorieën van gedetineerden en besteedden ook onderzoekers van de Verenigde Naties een – zij het beperkte – aandacht aan de internationale Duitse plannen van de *Endlösung*.⁶¹

Toch werden deze Joodse slachtoffers in de Belgische én Europese herinneringen gemarginaliseerd tot slechts een van de vele slachtoffergroepen. De internationale naoorlogse interesse en verontwaardiging lag veelal bij de mensonterende behandelingen in nationale en internationale kampen, zonder hierbij stil te staan bij de Joodse identiteit van de voornaamste geviseerde groep.⁶² Van het unieke karakter dat later quasi automatisch werd toegeschreven aan de genocide, was in de eerste twee decennia na de oorlog dan ook nog geen sprake. De Joodse slachtoffers waren louter een substituut voor de

⁵⁷ Benvindo en Peeters, “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale”, 14.

⁵⁸ Hirst en Fineberg, “Psychological perspectives on collective memory and national identity, 89; Valérie Roux, “Federalization of the Belgian National Past: Do collaboration and colonization still matter?”, in *Belgian Exceptionalism. Belgian politics between realism and surrealism*, ed. Didier Caluwaert en Min Reuchamps (Londen: Routledge, 2022), 172; Conway, “The End(s) of Memory”, 172; Wouters, “Social Reform in Times of Transition”, 2.

⁵⁹ Pieter Lagrou, “Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945-1965”, *Past & Present* 154, no. 1 (1997): 187-188.

⁶⁰ David Cesarani, “Introduction”, in *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, Ed. David Cesarani (Londen: Routledge, 2005), 3.

⁶¹ Ibid.

⁶² Daniel Levy en Natan Sznajder, “The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights”, *Journal of Human Rights* 3, no. 2 (2004): 144.

mens in het algemeen: de oorlogsmisdaden van het Naziregime waren immers begaan tegen de mensheid en niet een specifieke groep.⁶³

De Joodse gemeenschap werd in België bovendien beschouwd als een passief slachtoffer, dat louter omwille van haar identiteit werd gedeporteerd. Wegens gebrek aan inzet voor het vaderland, maakte zij dan ook geen aanspraak op nationale waardering en dankbaarheid.⁶⁴ Zij moest het onderspit delven tegen de politieke gevangenen, die werden voorgesteld als nationale helden van het vaderland wiens actieve inzet hen tot voornaamste martelaren maakte.⁶⁵

Deze laatsten slaagden er bovendien in zich snel na de bevrijding te organiseren en hun ervaringen te verspreiden.⁶⁶ Zo heerste er in de eerste vijftien jaar na de oorlog het idee dat zij de voornaamste bevolkingsgroep van de concentratiekampen waren.⁶⁷ Dit was moeilijker voor de Joodse slachtoffers, die aanzienlijk minder overlevenden telden dan de politiek gedeporteerden en wiens plaats in de Belgische gemeenschap al van voor de oorlog minder gevestigd was op sociaal, cultureel en politiek vlak.⁶⁸ Bovendien had slechts een klein deel van hen voor de oorlog de Belgische nationaliteit en verlieten de contacten met lotgenoten zonder nationaliteit bijzonder moeizaam. Ook binnen de Belgische gemeenschap heersten tevens ideologische tegenstellingen.⁶⁹ De Joodse gemeenschap kon zich met dit gebrekkig sociaal en politiek kapitaal moeilijk opwerpen als legitieme herinneringsauteur die in concurrentie kon treden met de politieke gevangenen. Het schikte zich over het algemeen dan ook naar de heersende publieke narratieven.⁷⁰ Herinneringen eigen aan hun ervaringen circuleerden tot de jaren 1990 voornamelijk binnen de Joodse gemeenschappen en de betrokken families.⁷¹

2.2. Omkering van de herinnering: collaborateurs en mensenrechten

Tussen de jaren 1960 en 1990 doet er zich echter een volledige omkering van het herinneringslandschap voor. Hoewel deze in de eerste vier decennia na de

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., 199.

⁶⁵ David Cesarani, "Introduction", in *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, Ed. David Cesarani (Londen: Routledge, 2005), 3.

⁶⁶ Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 187-189.

⁶⁷ Lagrou, "Victims of genocide and national memory", 187-189.

⁶⁸ Ibid., 188-189.

⁶⁹ Rudi Van Doorslaer, "Gebruikt Verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000", in *Geschiedenis maken. Liber Amicorum Herman Balthazar*, Ed. Bruno De Wever (Gent, 2003), 240-242; Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*, 228.

⁷⁰ Giles Bennet, "Archival curation of Holocaust sources and holocaust research-findings of the European Holocaust research infrastructure", in *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives, Resources and Remembrance*, Ed. Adina Babeş-Fruchter en Ana Bărbulescu (Delaware: Vernon Press, 2021), 69-70.

⁷¹ Cesarani, "Introduction", 3; Aleida Assmann, "The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community", in *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann en Sebastian Conrad (Londen: Palgrave Macmillan, 2010), 97; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 151.

oorlog zeker niet onbestaande waren, haalde het Joodse slachtoffernarratief gestaag de bovenhand.⁷²

Pieter Lagrou koppelt dit aan de overgang van sociale naar historische herinneringen, die onvermijdelijk gepaard gaat met het verstrijken van de tijd.⁷³ Waar getuigenissen van overlevenden en persoonlijke communicatie centraal staan in sociale herinneringen, centreren de historische herinneringen zich eerder op herdenkingen van de doden en de reconstructie van hun ervaringen.⁷⁴ Ook Rudi van Doorslaer merkt op dat het voornamelijk de overlevenden waren die na de oorlog “met hun woede en frustraties het hoge woord voerden” en wiens narratieven om die emotionele redenen bewust gebruikt werden door allerlei politieke en maatschappelijke actoren.⁷⁵ Deze communicatieve interpretatie van collectieve herinneringen valt deels terug op de innovatieve ideeën van Duitse archeoloog en Egyptoloog Jan Assmann en literatuurwetenschapper Aleida Assmann. Zij zagen een onderscheid tussen Communicatieve en Culturele Herinneringen naargelang hun verschillende vormingsprocessen. Waar de eerste eerder het resultaat is van alledaagse interacties tussen getuigen van de historische gebeurtenis en zich dus beperkt tot één generatie, is de tweede een meer geïnstitutionaliseerde vorm van herinneren die gedurende langere tijd standhoudt.⁷⁶ Hoewel dit strikt temporeel onderscheid inmiddels in praktijk onhoudbaar is gebleken, blijft het interessant na te denken over de verschillende processen in de creatie van herinneringen. Het is inderdaad te verwachten dat de communicatieve interacties tussen nog levende getuigen een ander effect hebben op de collectieve herinneringen dan de interpretatieve processen van groepsleden die de gebeurtenis niet zelf hebben meegemaakt.

Aangezien de politieke gevangenen in het algemeen een groter aandeel bekleedden in de overlevingsstatistieken, domineerden zij de sociale herinneringen in de eerste decennia na de bevrijding.⁷⁷ Dit veranderde met het slinken van de generaties die de oorlog bewust hadden meegemaakt. Dergelijke tijdsdruk, de federalisering van de Belgische herinneringen vanaf de late jaren 1960 en de memory boom in de jaren 1980 motiveerden Joodse getuigen om ook hun narratieven onder de aandacht te brengen.⁷⁸

Anderzijds moet de bredere verspreiding van de Joodse narratieven eveneens gekaderd worden binnen het ruimer West-Europees fenomeen van een groeiende aandacht voor de Holocaustherinnering. Sinds haar opkomst in de jaren 1960 en doorbraak in het laatste decennium van de twintigste eeuw,

⁷² Lagrou, “Victims of genocide and national memory”, 183.

⁷³ Ibid., 189-192.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Van Doorslaer, “Gebruikt verleden”, 237.

⁷⁶ Jan Assmann, *Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Verlag C.H. Beck, 1992); Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory” in *Cultural Memory Studies*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning and Sara B. Young (Berlijn: Walter de Gruyter, 2008); Erll, “The invention of cultural memory”, 28.

⁷⁷ Ibid.; Assmann, “The Holocaust – A global memory?”, 98-99.

⁷⁸ Assmann, “The Holocaust – A global memory”, 105--; Cesarani, “Introduction”, 11.

verwierf de Holocaust een centrale positie in de herinneringscultuur van veel West-Europese samenlevingen. De Holocaustherinnering ontpopte zich tot een ware *civil religion* die via rituelen, herdenkingen en een wijde verspreiding van *lieux de mémoires* levendig werd gehouden.⁷⁹

Deze groeiende aandacht voor de Holocaustherinnering wordt in het publieke discours en de wetenschappelijke literatuur doorgaans haast volledig toegeschreven aan specifieke gebeurtenissen.⁸⁰ Hoewel events zoals het Eichmannproces (1961) en populaire media, zoals de Franse documentaire *Shoah* van Claude Lanzman (1985) en de film *Schlinder's List* geregisseerd door Steven Spielberg (1993), of in België de boeken van Maxime Steinberg (1983) en Lieven Saerens (2000) een niet te onderschatten aandeel hadden in de popularisering en expliciete bewustwording van de internationale en Belgische context van de Jodenvervolgingen, gebeurde de opkomst van een Holocaustherinnering zoals we die zien in 2020 niet zomaar en zeker niet zo plots als voorgaand onderzoek doet uitblijken.⁸¹ Dergelijke gebeurtenissen moeten inderdaad gekaderd worden binnen hun interacties met bestaande en opkomende discours. De populaire beeld- en mediacultuur fungeerde zonder twijfel als belangrijke katalysator die de aandacht vestigde op en debatten te weegbracht omtrent het onderwerp, maar moet tegelijk steeds gelezen worden in wisselwerking met bestaande en opkomende discursieve referentiekaders⁸²

Een van dergelijke discursieve ontwikkelingen die de achtergrond vormden van het toenemend belang van de Holocaustherinnering, was het opkomend mensenrechtenvertoog. In de wetenschappelijke literatuur bestaat veel discussie over diens geschiedenis, waarbij door steeds meer onderzoekers afstand wordt genomen van het initiële idee dat de schokkende onthullingen van de concentratiekampen aan de basis lagen van de eerste mensenrechtenverdragen.⁸³ Hoewel de debatten over de wortels van de mensenrechten dit artikel overstijgen, zijn onderzoekers het er wel over eens dat het einde van de jaren 1940 een nieuwe periode inluidde, met een aandacht voor individuele mensenrechten, eerder dan collectieve en nationale rechten.⁸⁴

De Koude Oorlog duwde het mensenrechtenvertoog echter weer naar de achtergrond. Beiden hebben immers een tegengestelde visie op internationale

⁷⁹ Stefan van der Poel, "Memory crisis: the Shoah within a collective European Memory", *Journal of European Studies* 49, no. 3-4 (2019): 271-272; Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 100-101.

⁸⁰ Cesarani, "Introduction", 1; Michael Rothberg, "Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory", *History and Theory*, 46 (2007): 74.

⁸¹ Maxime Steinberg, *L'étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944* (Brussel : Editions Vie Ouvrière, 1986) wordt vaak genoemd als de start van de Belgische Holocaustherinnering. Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944* (Tielt: Lannoo, 2000) wekte publieke interesse in en bewustwording over de rol van de Belgische autoriteiten.

⁸² *Ibid.*, 4-11; *Ibid.*, 75.

⁸³ Voor een uitgebreid overzicht van de discussie omtrent de geschiedenis van het mensenrechtenvertoog zie: Nathan A. Kurz, "'Hide a fact rather than state it': The Holocaust, the 1940s Human Rights surge and the cosmopolitan imperative of international law", *Journal of Genocide Research* 23, no. 1 (2021): 37-38; Stefan-Ludwig Hoffmann, "'Human Rights and History", *Past & Present*, no. 232 (2016): 280-281.

⁸⁴ Hoffmann, "Human Rights and History", 282.

relaties: Waar volgens de tweede de bescherming van mensenrechten door de internationale gemeenschap prioritair wordt beschouwd, vierde het belang van de nationale soevereiniteit onder invloed van de ideologische polarisatie dan weer hoogtij tijdens de Koude Oorlog.⁸⁵

Diens einde creëerde dan ook een retorisch vacuüm in het internationale publieke debat, dat ingenomen werd door een nieuwe vorm van publieke communicatie, doordrongen van emotie en moraliteit. Het mensenrechtenvertoog, met zijn focus op morele normen, ontwikkelde zich op die manier tot voor naam internationaal discours.⁸⁶

Dit mensenrechtendiscours faciliteerde tevens de definitieve doorbraak van de sluimerende Holocaustherinnering. Mensenrechten legden immers de focus op morele normen voor menselijke relaties en creëerde hieromtrent een moreel referentiekader. De Holocaust en zijn moraliteit zou hierin een belangrijke discursieve rol spelen.⁸⁷

Mede onder invloed van dit mensenrechtenvertoog trad er een wijziging op in de West-Europese herinneringstraditie: de nieuwe driedimensionale structuur met een focus op slachtoffers, daders en omstanders betekende dat voortaan niet langer roemrijke overwinningen centraal stonden in collectieve herinneringen, doch collectieve gruwelen.⁸⁸ De Holocaust en zijn duidelijke tweestrijd tussen goed en kwaad, en tussen slachtoffer en dader, paste binnen dit narratief en groeide al snel uit tot universeel moreel kompas.⁸⁹

De Holocaustherinnering werd op die manier geherinterpreteerd, gereconstrueerd en gedecontextualiseerd.⁹⁰ De nieuwe noden van de maatschappij vereisten immers niet langer een anti-totalitaristische focus; dergelijke voorstelling van de bevrijding als een overwinning van de democratie op het fascisme volstond niet langer voor een generatie die de oorlog niet meer had meegemaakt. Tegen alle hoop in had de wapenstilstand immers geen einde gesteld aan alle globale politieke problemen. De oorlogsherinneringen moesten zich dus aanpassen aan de huidige maatschappelijke bekommernissen en onder andere bijdragen aan een grotere internationale verdraagzaamheid.⁹¹

Ook in België zien we een gelijkaardige opkomst van het mensenrechtenvertoog en een Holocaustherinnering. Zo verschoof de jarenlange fascinatie met het Fort van Breendonk in de jaren 1980 naar de Kazerne Dossin en het concentratiekamp Auschwitz.⁹² Zelf onderging het Fort Breendonk onder druk

⁸⁵ Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 145-147.

⁸⁶ Adam Sutcliffe, "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism", *Journal of Genocide Research* (2020): 1-3.

⁸⁷ Lea David, "Moral Remembrance and New Inequalities", *Global Perspectives* 1, no. 1 (2020): 1.

⁸⁸ Ibid, 4; Hoffmann, "Human Rights and History", 296; Sutcliffe, "Whose Feelings Matter?", 2.

⁸⁹ Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 107; Cesarani, "Introduction", 12; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 144.

⁹⁰ Assmann, "The Holocaust – A global memory?", 107; Levy en Sznajder, "The institutionalization of Cosmopolitan Morality", 155.

⁹¹ Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*, 152-153.

⁹² Ibid.

van de dalende populariteit tevens een herconceptualisering als “human rights memorial”.⁹³

Deze ontwikkeling liep bovendien samen met de binnenlandse opkomst van extreemrechts in de jaren 1990. Door de historische associatie tussen extreemrechts Vlaams-nationalisme en de collaboratie, werden deze opkomende herinneringen aan de Jodenvervolgingen geïnstrumentaliseerd in een poging de legitimiteit onderuit te halen van voornamelijk de Vlaams-nationalistische partij Vlaams Blok dat een onverwachte verkiezingsoverwinning behaalde in 1991.⁹⁴

2.3. Radicalisering van de collaboratieherinneringen

De groeiende aandacht voor de Jodenvervolgingen en haar slachtoffer als ultieme mensenrechtenschending zorgde voor een radicalisering van de beeldvorming rond de Belgische collaboratie.⁹⁵ Het ging immers niet langer over een loutere samenwerking met een vijandelijke en bezettende natie, maar over medewerking aan het naziregime. De oorlog werd steeds minder in enkel nationale termen beschreven en de obsessie met de bezetting en haar ontberingen moest voortaan het podium delen met de morele lessen van de Holocaust.⁹⁶ Deze ontwikkeling bracht tevens nieuwe vragen op de voorgrond, die polsten naar de rol van collaborateurs en Belgische autoriteiten in de Jodenvervolgingen en deportaties.⁹⁷ Op die manier verschoof de aandacht van economisch en ideologisch incivisme deels naar politieke en bestuurlijke collaboratie, en verklikking. Collaborateurs werden steeds vaker in verband gebracht met de Jodenvervolgingen in België of de Holocaust, en werden voortaan meermaals aangeduid met ideologie-gerichte termen als “fascist” of “nazi”.

Het misdrijf collaboratie werd dus niet langer gezien als een louter politieke inbreuk op de strafwet, maar kreeg gestaag het karakter van een misdaad tegen de mensheid. Collaborateurs werden voortaan minstens verdacht van het verlenen van hulp aan een immoreel ideologisch regime en daarom ook een morele medeplichtigheid aan de raciale vervolgingen.⁹⁸

Dat deze verschuivingen parallel lopen met de eerste breuklijnen in het apologetisch discours van bepaalde Vlaams-nationalisten is evenmin toeval. Menig onderzoek heeft aangetoond hoe er zich voornamelijk in Nederlandstalig België vanaf de jaren 1950 en gelijktijdig met het vervagen van de pa-

⁹³ Ibid., 167-168.

⁹⁴ Lagrou, “Victims of genocide and national memory”, 219; Steinberg en Kotek, “Turning a blind eye”, 97.

⁹⁵ Bram Enning, “Conclusie”, in *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken 1975-2000*, ed. Bram Enning (Amsterdam: Balans, 2013).

⁹⁶ Assmann, “The Holocaust – A global memory?”, 98.

⁹⁷ Koen Aerts, *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie* (Kalmthout: Polis, 2018), 194-195.

⁹⁸ Enning, “Conclusie”.

triottische discours een belangrijke herinneringsauteur opwierp.⁹⁹ De initiële beeldvorming van collaboratie als typisch katholiek en Vlaamsgezind fenomeen werd door de Vlaams-nationalistische beweging omgezet in een slachtoffernarratief dat vooral sinds de jaren 1960 brede ingang vond in de Vlaamse publieke beeldvorming over de oorlog: Vlaamsgezinde collaborateurs handelden volgens dit narratief uit ideologische en nobele overwegingen en in een poging het juk van de Franstalige onderdrukkers van zich af te werpen. Na de oorlog werden zij dan ook onrechtvaardig hard gestraft door een anti-Vlaamse repressie in een poging van de francofone staat de Vlaamse beweging definitief te breken. Dit narratief werd dankbaar gebruikt door de Vlaams-nationalistische beweging in hun anti-Belgische identiteitsclaim.¹⁰⁰

In de jaren 1980 traden echter veranderingen op in de Belgische en Vlaamse omgang met het oorlogs- en collaboratieverleden. Zo nam een wetenschappelijke en culturele interesse aanvang, die de focus legde op de voorgeschiedenis en ideologische motiveringen van de collaboratie. Bovendien zag het politieke landschap van de jaren 1980 en 1990 in Vlaanderen een opgang van extreemrechts Vlaams-nationalisme, waarop door andere actoren werd gereageerd met het benadrukken van hun fascistisch verleden. Deze periode betekende op die manier het begin van een systematisch doorprikken van de tot dan toe in voornamelijk Vlaanderen wijdverspreide mythes omtrent het verleden.¹⁰¹

De geïdealiseerde schijn van een romantisch-idealistische collaboratie en Vlaamse collaborateurs als slachtoffers van de Belgische staat werd tevens moeilijk op te houden in een periode waarin het lot van de Joodse bevolking steeds meer belicht werd. De focus op deze misdaden tegen de mensheid scheen immers een somberder licht op het naziregime én zijn medewerkers.¹⁰² Collaborateurs hadden niet langer enkel verzaakt aan hun plichten als goede Belgen en burgers van de natie, maar hadden bovendien niet voldaan aan hun verplichtingen als globale burgers en beschermers van mensenrechten. De officiële Vlaamse beweging nam in 2000 dan ook uitdrukkelijk afstand van een collaboratieverleden dat steeds moeilijker te verdedigen viel.¹⁰³

⁹⁹ Voor een uitgebreide behandeling van dit complex onderwerp is in dit artikel geen plaats. Zie voor verdere informatie standaardwerken als Koen Aerts, *Kinderen van de Repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie* (Kalmthout: Polis, 2018); José Gotovitch en Chantal Kesteloot, *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, (Gent: Academia Press, 2002); Benvindo en Peeters, *Les décombres de la guerre*.

¹⁰⁰ Steinberg en Kotek, "Turning a blind eye", 87-88; Koen Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek", *Cahiers d'Histoire du Temps présent* 21 (2009), 57-58; Aerts, *Kinderen van de repressie*, 183; Aline Sax, "De goede collaborateur. Tussen herinnering en collaboratie in Vlaanderen", *Biografie Bulletin* 21 (2011).

¹⁰¹ Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog", 73-74; Aerts, *Kinderen van de repressie*, 194; Nico Wouters, "The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)", *Journal of Belgian History* XLIX, no. 2-3 (2019), 57.

¹⁰² José Gotovitch en Chantal Kesteloot, "Besluit: Verschillende gezichtspunten", in *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, ed. José Gotovitch en Chantal Kesteloot (Gent: Academia Press, 2002); Antoon van den Braembussche, "The silence of Belgium: Taboo and trauma in Belgian memory", *Yale French Studies* 102 (2002).

¹⁰³ Aerts, "De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog", 77.

CONCLUSIE

Collectieve herinneringen kunnen dus inderdaad niet onttrokken worden aan de sociaalhistorische context van de samenleving waarin zij bestaan. Zo verklaart de naoorlogse wisselwerking tussen het *agency* van herinneringsauteurs en het bestaande patriottisch paradigma de opkomst van de natie-gerichte voorstelling van de collaboratie. Het herstel van de nationale identiteit, evenals de legitimiteit van de terugkerende overheid, vereisten immers een patriottische focus op de Belgische samenleving en haar gedeelde waarden. Deze nood werd ingevuld door dergelijke voorstelling van het recente verleden. Het naoorlogs patriottisch discours faciliteerde dus niet enkel de constructie van oorlogsherinneringen gericht op de natie, maar werd op zijn beurt in stand gehouden door dergelijk collectief geheugen en diens concretisering van de cruciale vaderlandsliefde.

Het gebrek aan verderzetting van dit discours door de nationale overheid verminderde op gelijkaardige wijze de draagkracht van deze herinneringen; deze ontwikkelden zich voortaan langs de sociale tegenstellingen in de maatschappij. Herinneringsgemeenschappen kregen op die manier de ruimte hun eigen narratieven te ontwikkelen. Aanvankelijk waren dit voornamelijk de collaborateurs zelf, die een slachtofferrol opnamen, en de politieke gevangenen, die beschouwd werden als de enige herdenkingswaardige slachtoffers. Onder invloed van het opkomend mensenrechtenvertoog en zijn focus op moraliteit, kwam echter ook de Holocaustherinnering en haar Joodse slachtoffers op de voorgrond. Waar de Joodse gemeenschap aanvankelijk slechts gezien werd als passieve slachtoffers, werd het feit dat zij werden gedeporteerd omwille van hun etniciteit vanaf de jaren 1990 symbool voor de ultieme mensenrechtenschennis.

Onder invloed van deze discursieve verschuivingen, wijzigde ook de omschrijving van het misdrijf “collaboratie”. Collaborateurs werden vanaf de jaren 1990 naast landverraad ook verdacht van medeplichtigheid aan het Naziregime en zijn raciale vervolgingen.

Het artikel heeft op die manier een zeer algemene trend besproken in de Belgische collaboratieherinneringen. Men moet zich er inderdaad van bewust zijn dat er binnen een sociale groep nooit slechts één collectief geheugen bestaat. Ook in de Belgische samenleving bestaan verschillende, potentieel uiteenlopende, voorstellingen van het nationaal verleden. Zo werd op het einde van het artikel gewag gemaakt van een belangrijke alternatieve Vlaams-nationalistische representatie van de collaboratie. Toch werd ook hier kort aangegevoeld hoe zelfs deze specifieke herinneringen – zij het onrechtstreeks – invloed ondervonden van de besproken discursieve verschuivingen. De pluraliteit van Belgische herinneringen en hun verschillende herinneringsgemeenschappen zijn dus onvermijdelijk en vereisen verder onderzoek.

Het artikel toonde echter aan hoe herinneringsgemeenschappen, hun collectieve herinneringen en maatschappelijke discours voortdurend interageren: waar een bepaald vertoog de opkomst van specifieke voorstellingen van het verleden mogelijk maakt, dragen collectieve herinneringen – al dan niet bewust geïnstrumentaliseerd en op verschillende manieren – bij tot het behoud of wijziging van de *status quo* en haar discours.

BIBLIOGRAFIE

- AERTS, Koen. “De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek”. *Cahiers d’Histoire du Temps présent* 21 (2009) : 5-92.
- AERTS, Koen en Bruno DE WEVER. “Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 78-107.
- AERTS, Koen. *Repressie zonder maat of einde? De juridische re-integratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog*. Gent: Academia Press, 2014.
- AERTS, Koen. *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie*. Kalmthout: Polis, 2018.
- APFELBAUM, Erika. “Halbwachs and the Social Properties of Memory”. In *Memory: Histories, Theories, Debates*, onder redactie van Susannah Radstone en Bill Schwarz, 77-92. Fordham: Fordham University Press, 2010.
- ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck, 1992.
- ASSMANN, Jan. “Communicative and Cultural Memory”. In *Cultural Memory Studies*, onder redactie van Astrid Erll, 109-118. Berlijn: Walter de Gruyter, 2008.
- ASSMANN, Aleida. “The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community”. In *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*, onder redactie van Aleida Assmann en Sebastian Conrad, 97-117. Londen: Palgrave Macmillan, 2010.
- BENNET, Giles. “Archival curation of Holocaust sources and holocaust research-findings of the European Holocaust research infrastructure”. In *The Holocaust in South-Eastern Europe: Historiography, Archives, Resources and Remembrance*, onder redactie van Adina Babeş-Fruchter en Ana Bărbulescu, 57-78. Delaware: Vernon Press, 2021.
- BENTLEY, Tom. “Collective memory, postcolonialism and the (in)glorious past”. In *Empires of Remorse. Narrative, postcolonialism and apologies for colonial atrocity*, door Tom Bentley, 49-74. Londen: Routledge, 2015.
- BENVINDO, Bruno en Evert PEETERS. “La mémoire de la Seconde Guerre mondiale comme régulation sociale : une perspective Belge”. *Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 10-19.
- BENVINDO, Bruno en Evert PEETERS. *Les décombres de la guerre : mémoires belges en conflit, 1945-2010*. Waterloo : Renaissance du Livre, 2012.
- BERLIÈRE, Jean-Marc, Jonas CAMPION, Luigi LACCHÈ en Xavier ROUSSEAU. *Justices militaires et guerres mondiales*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2017.

- BREMS, Elke, Marnix BEYEN, Ariane BAZAN, Olivier LUMINET en Valérie ROSOUX. "Inleiding : Wie zijn wij ?". In *Dialogen over België. Herinneringen, beelden en opvattingen*, onder redactie van Elke Brems, Marnix Beyen, Ariane Bazan, Olivier Luminet en Valérie Rosoux, 13-38. Leuven: Leuven University Press, 2020.
- BROWN, Adam, Nicole KOURI en William HIRST. "Memory's malleability: its role in shaping collective memory and social identity". *Frontiers in Psychology* 3, no. 257 (2012): 1-3.
- CESARANI, David. "Introduction". In *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961*, onder redactie van David Cesarani, 1-17. Londen: Routledge, 2005.
- CONWAY, Martin. "The End(s) of Memory. Memories of the Second World War in Belgium". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XLII*, no. 2-3 (2012): 170-187.
- CONWAY, Martin. *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- CRAHAY, Charène. *Le traitement pénitentiaire des collaborateurs de la Seconde Guerre mondiale (Belgique, 1946-1951)*. Onuitgegeven masterthesis, Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie, Arts et Lettres, 2019.
- CUBITT, Geoffrey. *History and Memory*. Manchester: Manchester University Press, 2007.
- DAVID, Lea. "Moral Remembrance and New Inequalities". *Global Perspectives* 1, no. 1 (2020): 1-15.
- DYCZOK, Marta. "History, Memory, and the Media". *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1/4 (2015-2016): 431-446.
- ENNING, Bram. *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken, 1975-2000*. Amsterdam: Balans, 2013.
- ERLL, Astrid. "The Invention of Cultural Memory: A Short History of Memory Studies". In *Memory in Culture, Astrid Erll*, 13-37. Londen: Palgrave Macmillan UK, 2011.
- GANSHOF VAN DER MEERSCH, Walter, "Réflexions sur la répression des crimes contre la Sûreté de l'Etat belge", *Revue de droit pénal et de criminologie*, no. 4 (1946): 3-85.
- GARRAUD, René. *Traité théorique et pratique de droit pénal français*. Parijs: Recueil Sirey, 1913.
- GENSBURGER, Sarah. "Halbwachs' studies in collective memory: A founding text for contemporary 'memory studies'?". *Journal of Classical Sociology* 16, no. 4 (2016): 396-413.
- GOTOVITCH, José en Chantal KESTELOOT. *Het Gewicht van het Oorlogsverleden*. Gent: Academia Press, 2002.
- GOTOVITCH, José en Chantal KESTELOOT. "Besluit: Verschillende gezichtspunten". In *Het Gewicht van het oorlogsverleden*, onder redactie van José Gotovitch en Chantal Kesteloot, 197-208. Gent: Academia Press, 2002.
- GROSS, Jan T.. "Themes for a Social History of War Experience and Collaboration". In *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*, onder redactie van István Deák, Jan T. Gross en Tony Judt, 15-36. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- HALBWACHS, Maurice. *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Parijs : Librairie Félix Alcan, 1925.

- HALBWACHS, Maurice. *La Mémoire Collective*. Parijs: Presses Universitaires de France, 1950.
- HIRST, William and Ioana APETROAIA FINEBERG. "Psychological perspectives on collective memory and national identity: the Belgian case". *Memory Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 86-95.
- HOFFMANN, Stefan-Ludwig. "Human Rights and History". *Past & Present*, no. 232 (2016): 279-310.
- HOPKINS, Daniel, Eunji KIM en Soojong KIM. "Does newspaper coverage influence or reflect public perceptions of the economy?". *Research and Politics* (2017): 1-7.
- HUYSE, Luc en Steven DHONDT. *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952*. Leuven: Kritak, 1991.
- HUYSE, Luc, Steven DHONDT, Bruno DE WEVER, Koen AERTS en Pieter LAGROU. "La répression des collaborations, 1942-1952. Nouveaux regards sur un passé toujours présent". *Courrier Hebdomadaire du Crips* (2020): 5-66.
- ISURIN, Ludmila. "Collective memory". In *Collective remembering. Memory in the world and in the mind*, onder redactie van Ludmila Isurin, 9-37. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- JEDLOWSKI, Paolo. "Memory and Sociology: Themes and Issues." *Time & Society* 10, no. 1 (2016): 29-55.
- KANSTEINER, Wulf. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". *History and Theory* 41, no. 2 (2002): 179-197.
- KLIGER-VILENCHIK, Neta. "Memory-setting: Applying Agenda-Setting Theory to the Study of Collective Memory". In *On Media Memory*, onder redactie van Motti Neiger, Oren Meyers en Eyal Zandberg, 226-237. Londen: Palgrave Macmillan London, 2011.
- KUBIK, Jan en Michael BERNHARD. "*A Theory of the Politics of Memory*". *Twenty Years after Communism*, onder redactie van Michael Bernhard en Jan Kubik, 7-34. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- KURZ, Nathan A.. "Hide a fact rather than state it": The Holocaust, the 1940s Human Rights surge and the cosmopolitan imperative of international law". *Journal of Genocide Research* 23, no. 1 (2021): 37-57.
- LABIO, Catherine. "The federalization of Memory". *Yale French Studies* 102 (202): 1-8.
- LAGROU, Pieter. "Victims of genocide and national memory: Belgium, France and the Netherlands, 1945-1965". *Past & Present* 154, no. 1 (1997): 181-222.
- LEVY, Daniel en Natan SZNAIDER. "The institutionalization of Cosmopolitan Morality: The Holocaust and Human Rights". *Journal of Human Rights* 3, no. 2 (2004): 143-157.
- LLOYD, Christopher. "In the Service of the Enemy: The Traitor in French Occupation Narratives". *French Cultural Studies* 22, no. 3 (2011): 239-249.
- LUMINET, Olivier, Marc REYNEBEAU en Xavier MABILLE (eds.). *België-Belgique. Eén staat, twee collectieve geheugens?* Gent: Snoeck, 2012.
- LUYTEN, Dirk. "Dealing with Collaboration in Belgium after the Second World War: From Activism to Collaboration and Incivism". In *Dealing with Wars and Dictatorships*, onder redactie van Liora Israël en Guillaume Mouralis, 59-76. Den Haag: Asser Press, 2014.
- MISZTAL, Barbara. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press, 2003.

- MLAKAR, Boris. "Ideological Basis of Collaboration in Europe During World War II and a Short Comparison with Slovenia". In *Between the House of Habsburg and Tito. A look at the Slovenian Past, 1861-1980*, onder redactie van Jurij Perovšek en Bojan Godeša, 137-156. Ljubljana: Institute of Contemporary History, 2016.
- ROSOUX, Valérie en Laurence VAN YPERSELE. "The Belgian national past : between commemoration and silence". *Memory Studies* 5, no. 1 (2011): 45-47.
- ROSOUX, Valérie. "Federalization of the Belgian National Past: Do collaboration and colonization still matter?". In *Belgian Exceptionalism. Belgian politics between realism and surrealism*, onder redactie van Didier Caluwaert en Min Reuchamps, 171-184. Londen: Routledge, 2022.
- ROTHBERG, Michael. "Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory". *History and Theory* 46 (2007): 74-81.
- SAERENS, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944*. Tiel: Lannoo, 2000.
- SAX, Aline. "De goede collaborateur. Tussen herinnering en collaboratie in Vlaanderen". *Biografie Bulletin* 21 (2011): 34-39.
- STEINBERG, Maxim en Joël KOTEK. "Turning a blind eye: Aspects of Holocaust memory in Belgium". In *Collaboration with the Nazis. Public discourse after the Holocaust*, onder redactie van Roni Stauber, 91-109. Londen: Routledge, 2010.
- STEINBERG, Maxime. *L'étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944*. Brussel: Editions Vie Ouvrière, 1986.
- SUTCLIFFE, Adam. "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism". *Journal of Genocide Research* (2020): 1-21.
- VAN DEN BRAEMBUSSCHE, Antoon. "The silence of Belgium: Taboo and trauma in Belgian memory", *Yale French Studies* 102 (2002): 34-52.
- VAN DER POEL, Stefan. "Memory crisis: the Shoah within a collective European memory". *Journal of European Studies* 49, no. 3-4 (2019): 267-281.
- VAN DOORSLAER, Rudi. "Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000". In *Geschiedenis maken: liber amicorum Herman Balthazar*, onder redactie van Bruno De Wever, 227-266, Gent, 2003.
- VAN HAECKE, Lawrence. *Repressie en epuratie. De bescherming van de uitwendige veiligheid van de Staat als politiek-juridisch probleem tijdens de Belgische regime-crisis*. Ongepubliceerde doctoraatsthesis, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2014. <http://hdl.handle.net/1854/LU-8512493>.
- VAN YPERSELE, Laurence. "Au nom de la Patrie ! A mort les traîtres" . La répression des inciviques belges de 1914 à 1918". *Histoire@Politique*, 3, no. 3 (2007): 1-16.
- VEROVŠEK, Peter J.. "Collective Memory, Politics and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm". *Politics, Groups and Identities* 4, no. 3 (2016): 529-543.
- WINTER, Jay en Emmanuel SIVAN. *War and remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- WOUTERS, Nico. "Social Reform in Times of Transition. Reflections on Martin Conway's 'The Sorrows of Belgium'". *Low Countries Historical Review* 129, no. 4 (2014): 40-49.
- WOUTERS, Nico. "The Second World War in Belgium: 75 years of history (1944-2019)". *Journal of Belgian History* XLIX, no. 2-3 (2019): 12-81.

Alechinsky zien zoals een dichter een merel ziet

door Stefan CLAPPAERT

Abstract

The poems written by Hugo Claus (1929-2008) to accompany the work of Cobra artists are abundantly documented and analyzed. In addition to those poems, however, Claus also wrote prose about his artist friends, which until now has remained under-researched in literary studies. ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ (‘Thirteen Ways of Looking at a Fragment of Alechinsky’) appeared as a catalog text on the occasion of Pierre Alechinsky’s exhibition at the Stedelijk Van Abbemuseum in Eindhoven, which took place from March 22 to April 29, 1963. In my contribution, I demonstrate how Claus employs intertextuality and genre blending to play an ironic game with conventional art criticism. His investigative, multiperspectival view of Alechinsky’s work offers a creative and critical response to the academic or journalistic interpretation of art.

INLEIDING

In een nummer van het Belgische kunsttijdschrift *Quadrum* uit 1960 wordt het eclectische schrijverschap van de destijds amper eenendertigjarige Hugo Claus (1929-2008) gepresenteerd met een indrukwekkende opsomming: ‘Il aborde la poésie, le théâtre, le roman, la nouvelle, le scénario de films, l’essai, la critique d’art et la traduction.’ (*Quadrum* 1960, 142) In deze lijst vallen het essay en de kunstkritiek op, enerzijds omdat ze tot nog toe weinig belangstelling kregen door onderzoekers, anderzijds omdat Claus ze naar eigen zeggen niet beoefend zou hebben.¹ Nochtans heeft Claus vanaf de late jaren veertig tot het midden van de jaren zestig met enige regelmaat kunstkritiek geschreven.² Conventioneelere stukken verschenen in de kranten *Het Laatste Nieuws* en *Vooruit*, terwijl meer experimentele essays over de Cobraschilders Corneille (1951) en Karel Appel (1962; 1964) bijvoorbeeld door een galerie en zelfs een reguliere uitgeverij werden uitgebracht, respectievelijk kunsthandel Martinet en Michels en uitgeverij Strengholt.

Een diepgravende studie van Claus’ kunstkritiek is tot op heden nog niet gemaakt, hoewel eerder onderzoek, vooral naar de wisselwerking tussen de dichter en de Cobraschilders, het belang van de beeldende kunst voor diens

¹ ‘Ik heb nooit essays of kritieken geschreven.’ (Van de Pol geciteerd in Sintobin 2015, 71)

² Zijn kritische ingesteldheid blijkt ook uit zijn correspondentie – bijvoorbeeld met Simon Vinkenoog, waar hij in sommige passages overgaat tot een heuse literaire kritiek – of in bijdragen voor de openbare omroep. In ieder geval is Claus een kritischer geest dan hij in interviews laat optekenen. Als hij in een interview met *Het Vaderland* uit 1967 de *posture* van de dichter aanneemt, die zich ver houdt van de kritiek, stelt hij zich wel heel bescheiden op (Van de Pol geciteerd in Sintobin 2015, 71). Tom Sintobin toont in “‘Het fabeldier der Vlamingen’” aan hoe twijfelachtig de oprechtheid van die uitlating is.

poëzie al uitvoerig heeft aangetoond.³ De teksten die in de vroege jaren zestig verschenen, wijzen op Claus' blijvende band met Cobra. 'Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien', dat ik als casus koos, schreef hij twaalf jaar na het einde van Cobra. De tekst maakt het mogelijk om de Belgische lijn in de Cobrabeweging van naderbij te bekijken, die in de door de Nederlander Erik Slagter samengestelde bloemlezing *Ontmoetingen met Corneille en Karel Appel* (1980) genegeerd wordt. In het corpus van Claus' kunstcritiek is de tekst nochtans verwant aan de stukken over de bovengenoemde Nederlandse Cobraschilders door de literaire en fragmentaire aanpak die ze met elkaar gemeen hebben. Slagters bloemlezing confirmeert de soms wat eenzijdige belangstelling voor de voornaamste Nederlandse schilders van de Cobrabeweging in Nederlandstalige beschouwingen.

Aan de hand van Claus' tekst over Alechinsky wil ik niet zozeer het belang van de beeldende kunst voor het literaire oeuvre van de dichter bestuderen, als wel dat van zijn literaire werk voor de kunstcritiek. In 'Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien' komen verschillende activiteiten van Claus die worden opgesomd in het *Quadrum*-lijstje samen, meer bepaald kunstcritiek, vertaling, poëzie en theater.

1. CLAUS & ALECHINSKY: COBRA EN DAARNA

In 1950 nam Claus met Pierre Alechinsky (°1927) deel aan de tentoonstelling *Apport 49*, die van 17 februari tot 2 maart plaatsvond in Galerie Apollo te Brussel. Beiden toonden vijf werken in totaal.⁴ Uit de brochure van de tentoonstelling blijkt dat het hier gaat om de negende jaarlijkse *Apport*-salon, die de 'état actuel d'une sensibilité neuve' uit België wilde presenteren (Galerie Apollo 1950, z.p.). Aan de tentoonstelling namen enkel Belgen deel, behalve Alechinsky en Claus exposeerden Emiel Bergen, Jan Burssens, Pol Bury, Georges Collignon, Roger de Coninck, André François, Hannoset Corneille, Yvonne Van Ginneken, Léo Van Roy, Pierre Vlerick en Florent Welles.

Christian Dotremont schreef voor de brochure 'Cordialement', waarin hij benadrukt dat alle kunstenaars zich ondanks de naoorlogse somberheid *vermaken* ('Alechinsky s'amuse'), ook ten koste van de toeschouwer. Hoewel het hier niet gaat om een tekst voor het tijdschrift *Cobra*, is de invloed van de beweging merkbaar in de tegendraadse, kinderlijke vreugde waarover Dotremont het heeft: 'Nous jouons avec le soleil, avec la mer, avec les cheveux de Gradiva, avec les cailloux, avec la pâte, avec le bois, comme des enfants: nous désapprenons vos leçons de morte morale, de nature morte, de mort générale.'

³ Zie onder meer Brems 1975, Slagter 1980 en De Vrec 1984.

⁴ Alechinsky: 'Gymnastique matinale', 'Le 14 juillet', 'Le public', 'Cardiogramme' en 'Essai de colonisation'; Claus: 'Portrait de l'innocent', 'Sexe, écaille et fleur', 'Les trois actes', 'Portrait d'un magistrat' en 'Les deux pôles' (Galerie Apollo 1950, z.p.).

(Dotremont [1950] 2022, 371) Kort daarna zou Claus een eerste bijdrage – de tekst ‘Delfstof’ vergezeld van eigen beelden – leveren aan het zesde nummer van *Cobra*, dat in april 1950 verscheen. In datzelfde nummer van het tijdschrift staat een advertentie voor de galerie Apollo met als veelzeggende boodschap ‘est ouverte aux artistes expérimentaux’, en wordt Alechinsky’s publicatie *Les poupées de Dixmude* (1950) vermeld.

De iets oudere Alechinsky ontpopte zich tijdens de salon in Apollo als een strenge criticus van Claus’ vroege beeldende werk, zoals die laatste zich jaren later nog zou herinneren in ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’:⁵

In de tijd (in 1950) berispte Alechinsky mij vaak; toen al had hij iets van een gediensstige monnik die Vader Abt vervangt.

“Je verbeeldt de Vrouw te wreedaardig”, zei hij Of: “Je geeft je achtergrond niet dezelfde waarde als je figuren” Of: “Je penseelslag volgt geen natuurlijke richting”. (Claus 1963, z.p.)

Die kritiek zat het vriendschappelijke contact tussen de twee Belgische dubbeltalenten niet in de weg. Claus recenseerde Alechinsky’s Cobrapublicatie *Les poupées de Dixmude* positief in de *Vooruit* van 14 juli 1950:

De eerlijkheid van Alechinsky’s droom en zijn boeiende studie ervan kunnen wij niet betwisten. En zijn poging om dit gebied, dat zo vol raadsels is en ons dagelijks leven met zijn vreemde inmengingen bepaalt, te ontdekken en er even de sluier van op te lichten, verdient zeker onze aandacht. Meer, zoals hij het gedaan heeft: in de meest directe, koppige ontdekkersstijl; [sic] onze bewondering. (Claus 1950, z.p.)

Alechinsky wordt in de tekst voorgesteld als ‘een der voornaamste vertegenwoordigers [...] van de tweede groep van “La Jeune Peinture Belge” [...] die ondertussen met de dichter Dotremont de internationale vereniging voor experimentele kunst COBRA stichtte’ (Claus 1950, z.p.). Ook al speelde Alechinsky een belangrijke rol in Cobra toen Claus bijdragen begon te leveren, hij behoorde niet tot de stichtende leden. Hij vervoegde de groep zoals Claus pas in een later stadium. Claus’ bewering is mogelijk te wijten aan een gebrek aan informatie – die zou kunnen wijzen op zijn desinteresse voor de geschiedenis van de beweging – of een vroege mystificatie. In het najaar van 1950 verscheen de dichtbundel *Zonder vorm van proces*, waarvoor Alechinsky het bandontwerp en twee lithografieën maakte.

⁵ Claus herneemt dezelfde anekdote in een interview met Freddy de Vree: ‘Alechinsky had ooit een eigenaardige reactie tegenover een schilderij waarop ik vrij precies een dame had afgebeeld, het was een naakt in olie op doek (voor mij toen een dure onderneming). Hij vond dat mijn beeld een uiting was van vrouwenhaat, dat ik “de vrouw” smerig en on-ethisch behandeld had. Dat was ter gelegenheid van de tentoonstelling in galerie Apollo, bij Robert Delevoy. Hij heeft me gevraagd dat schilderij weg te halen.’ (Claus & De Vree 1988, 46)

In 1956 schreef Claus de Nederlandstalige catalogustekst voor een tentoonstelling van Knoll International Brussels, die opende op 1 juni en waaraan opnieuw enkel Belgische kunstenaars deelnamen, onder wie ook Alechinsky.⁶ De kunstenaars beschouwt hij als ‘zieners van de huidige dag’ en de korte tekst valt, zeker in vergelijking met de Franstalige, theoretischere tegenhanger van Philippe d’Arschot, op door de poëtische, vaak hermetische zegging (Claus 1956, z.p.).⁷ De tekst is wat de stijl betreft eerder vergelijkbaar met de poëtische catalogusteksten van Dotremont. Die literaire vorm van kunstkritiek zou Claus in het Appelboek, begonnen in 1959 en gepubliceerd in 1962 (en 1964), tot een hoogtepunt voeren in de Nederlandse literatuur.

Claus publiceerde voor de laatste keer een Cobrakritiek toen Alechinsky tentoonstelde in het Stedelijk Van Abbemuseum in Eindhoven.⁸ In een briefje van 28 februari 1963, op briefpapier van het nu beruchte Chelsea Hotel in New York, vermeldde Alechinsky de catalogus en vroeg of Claus de vertaling van de Fransstalige titels eens wilde bekijken.⁹ Alechinsky kon een beroep doen op de perfect tweetalige Claus – met wie hij correspondeerde in het Frans – om zijn beeldende werk een talig jasje te geven, zodat het niet ‘naakt’ voor het Nederlandstalige publiek hoefde te verschijnen (Groys 1999, 11). Dat Claus een poëtische *critique de sympathie* zou schrijven, lag ongetwijfeld in de lijn der verwachtingen. De tekst verscheen uiteindelijk in een plaquette met een rood en geel kافت door Alechinsky, in de typische vormgeving – zowel lay-out als typografie – van Wim Crowwel. De bescheiden catalogus bestaat uit de tekst van Claus, de titels van de tentoongestelde werken in twee talen met datum en beschrijving, een biografie van Alechinsky (‘bijzondere onderscheidingen’) en een bedanking en lijst van de verzamelaars die werk in bruikleen hebben gegeven.

In 1978 werd de tekst van twee pagina’s luxueus heruitgegeven door Zigurat, deze keer met een Franse vertaling: *Treize manières de regarder un fragment d’Alechinsky / Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien*. Aan de originele tekst is op een zin na niets veranderd (De Vree 1995, 20). Claus en Freddy de Vree zouden in 1987 een reeks verhalen van Alechinsky naar het Nederlands vertalen.¹⁰ Ze vernoemen in hun ‘Nawoord van de vertalers’ de enige twee Nederlandstalige monografieën over Alechinsky die tot dan toe verschenen zijn: *Alechinsky* door De Vree uit 1976 en de bovengenoemde tweetalige heruitgave van Claus’ catalogustekst. Er wordt niet meer naar het origineel verwezen. Claus wordt hier auteur van een boek en de tekst wordt dus nadrukkelijk in zijn oeuvre opgenomen.

⁶ Naast hem stelden deze kunstenaars tentoon: Gaston Bertrand, Jan Burssens, Jan Cox, Jo Delahaut, René Guiette, Marc Mendelson, Antoine Mortier, Serge Vandercam, Maurice Wyckaert, Reinhoud D’Haese, Monique Dervichian, Roel D’Haese en Pol Bury.

⁷ Het beeld van het huis en de analogie met de schelp komen bijvoorbeeld ook voor in de cyclus ‘Het klemwoord: huis’ uit *De Oostakkerse gedichten* (1955).

⁸ De tentoonstelling liep van 22 maart tot 29 april 1963.

⁹ Antwerpen, Letterenhuis, zonder plaatskenmerk.

¹⁰ *De andere hand. Verhalen van een schilder* verscheen bij uitgeverij Meulenhoff/Kritak.

‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ markeert een opvallende breuk: ‘Voor het eerst brengt Claus hier een afstandelijk commentaar over de mythe van Cobra’ (De Vree 1995, 22). Claus verwoordde dus al vroeg expliciete kritiek op Cobra en uitgerekend in een tekst over een van de leden van de beweging. Onder het lemma ‘Cobra’, de vierde kijkwijze, rekent Claus in de volgende bewoording af met hen:

Kinderen niet toegelaten, want hier is gelukkig niets aanwezig van het o zo primitieve, speelse, bonte, lollige, kinderlijke van de Cobra-nasleep, die de klungeligheid tot voorwaarde verheft. Is het nu eindelijk uit met die Cobra? In het achterhuis verdreven spuit Cobra verder, verwekt en verslindt verder in het duister zijn bergmuizen. (Claus 1963, z.p.)

Hiermee herhaalt de Vlaamse schrijver volgens Dotremont slechts de opinie die in 1963 in kunstkringen in de mode was:

Je suis attristé par ce que tu dis de Cobra dans ton beau texte sur Alechinsky. Déjà tu m’avais dit à Gand que tu étais fatigué de Cobra. Mais pourquoi, comment? Tu sais qu’il y a des modes. Dans nos milieux la mode consiste à dire qu’on est fatigué de Cobra. Il suffirait pour que je dise le contraire, car j’ai horreur du bon ton et jamais je ne ferai ce qu’il faut faire. (Dotremont geciteerd in Wildemeersch & Debergh 2000, 174)

Claus’ kritiek op Cobra vinden we later terug in *Zwart* (1978), het gedicht ‘Cobra revisited’ (1978), de sleutelroman *Een zachte vernieling* (1988) en het gedicht ‘Cobra’ uit de dichtbundel *De sporen* (1993) (Jacobs 2007, 76). De Cobrabeweging was stilaan gecanoniseerd en ondertussen stond de kunstwereld niet stil. In 1962 toonde Claus met *De spelen van Hugo Claus* popartachtig werk in Celbeton. Een jaar later veroorzaakte Roger Raveel ophef tijdens *Forum 63* met zijn schilderij ‘Neerhof’, dat door een levende duif toe te voegen aan het doek de scheiding tussen representatie en werkelijkheid in vraag stelt. Tegen 1964 waren het Nouveau Réalisme en de popart in opmars, en de informele kunst en de Zero-beweging steeds minder toonaangevend (Pas 2020, 150). Maar het soort vreugde dat Claus tijdens zijn Parijse jaren vond in Corneilles werk, was in die nieuwe context nog steeds getemperd aanwezig in Alechinsky’s werk als een ‘zeker geluk’ (Claus 1963, z.p.).

2. INTERTEKSTUALITEIT EN MODERNISTISCHE EPISTEMOLOGIE

De titel ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ verwijst naar een gedicht van Wallace Stevens, ‘Thirteen Ways of Looking at a Blackbird’, waarvan Claus in 1950 een eigen vertaling liet verschijnen in *Tijd en*

Mens. Het gedicht ontdekte Claus destijds in de bloemlezing *100 American Poems* van Selden Rodman uit 1948 (Wildemeersch 1994, 64).¹¹ In verband met diens eigen gedicht ‘Tien manieren om P.B. Shelley te zien’ wijst Patrick Peeters op de welbekende intertekstualiteit in het werk van Claus. De schrijver ‘dialogeert met andere dichters en [weet] hun werk [...] te integreren in zijn eigen poëzie.’ (1994, 233) Zowel het gedicht als ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ getuigen van Claus’ duurzame dialoog met het werk van Stevens.

De merel speelt al een rol in *Over het werk van Corneille gevolgd door een gedicht*, dat Claus in 1951 schreef en waarin hij niet alleen de vogel noemt als motief in het werk van de Nederlandse Cobraschilder maar deze er ook mee laat samenvallen: ‘Corneille, een boom, een vlak, een kleur, een geverniste merel.’ (Claus & Corneille 1951, z.p.) In de derde strofe van Stevens’ gedicht roept het woord ‘pantomime’ ander vroeg werk van Claus op:

III.

De merel vlerkte in de herfstwind.

Het was een stukje van de pantomime. ([Claus] 1950, 210)

Het herinnert aan Claus’ *Zonder vorm van proces*, waaraan Alechinsky, zoals ik hierboven al aanstipte, meewerkte en dat de volgende ondertitel meekreeg: ‘een pantomime-gedicht in twee delen voor één stem, piano, fluit, gitaar en drums met een bruitage van vijf stemmen’.¹² De mengvorm van toneel en poëzie die Claus hanteert in de bundel, ‘naar een model van Antonin Artaud’ aldus De Vree (1995, 18), bepaalt ook ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’.

Verschillende strofen van Stevens alluderen op het kijken, dat de schakel vormt tussen zijn gedicht en de catalogustekst van Claus:

I.

Over twintig bergen in de sneeuw,

Bewoog alleen

Het oog van de merel.

[...]

VII.

O smalle mannen van Hadam,

Waarom verbeeldt gij u gouden vogels?

Ziet gij niet hoe de merel

¹¹ Waarin het opgenomen is met ‘It Must Be Abstract’, het begin van het gedicht ‘Notes Toward a Supreme Fiction’ uit de bundel *Transport to Summer* (1947).

¹² Een verwijzing naar de muziek vinden we ook in de titel van de bundel van Stevens, *Harmonium* (1923), waaruit het gedicht afkomstig is.

Langs de enkels wandelt,
Van de vrouwen rondom u?

[...]

IX.
Toen de merel uit het zicht vloog,
Merkte hij de grenzen
Van een der vele cirkels.

X.
Als zij de merels zagen
Die in een groen licht baden,
Zouden zelfs de hoeren der welluidendheid
Hevig schreeuwen.

[...] ([Claus] 1950, 210-211).

In de kunstkritische tekst zou Claus het ‘zien’ uit de titel behouden en veranderde hij het ‘het oog van de merel’ in ‘het oog van de toeschouwer’. Er wordt niet langer een merel gezien maar een door Alechinsky geschilderde hond, die opduikt te midden van een aantal ‘slierten, vlekken, komma’s’ (“‘Of ziet U dit beest misschien niet, meneer?’”) (Claus 1963, z.p.).

Claus’ keuze om uitgerekend dit gedicht van Stevens te vertalen en later te hergebruiken, hoeft niet te verbazen. Het multiperspectivisme komt als structuur wel vaker voor in zijn oeuvre, zoals in zijn romans *De Metsiers*, *Omtrent Deedee* en *De geruchten*. In de poëzie verrast de ‘techniek om iets van verschillende kanten te benaderen’ meer, maar in het geval van Stevens heeft die aanpak een duidelijk doel:

Door de vogel in variërende contexten op te voeren hechten zich verschillende betekenissen aan hetzelfde begrip. Ondanks de zich versnipperende betekenissen en verschuivende vertelinstanties raakt het hele gedicht doortrokken van een alomtegenwoordig doodsbesef. Dat is het gevolg van een fragmentaire vormgeving die als een samenhangend geheel overkomt dank zij de eenheidscheppende werking van de titel. De gedichten gaan onderling verbanden aan zonder hun zelfstandigheid en ongrijpbaarheid te verliezen. Die specifieke vormgeving neemt Claus van Stevens over. (Peeters 1994, 236)

Peeters wijst terecht op de variërende contexten waarin steeds hetzelfde onderwerp opgevoerd wordt, en op de fragmentaire vorm die toch als een geheel overkomt. De Vree spreekt over ‘een “benadering in scherven” van thema’s en

facetten van de schilder-tekenaar, die werken toont in olieverf en inkt' (1995, 20).

Dat Stevens' gedicht over perceptie gaat, zoals Edward Ragg (2010, 52) aangeeft, verklaart mogelijk ook waarom Claus diens compositiestructuur in zijn bespreking van Alechinsky's werk overneemt. Robert Buttel heeft opgemerkt dat de titel van Stevens' gedicht verwijst naar de praktijk van de kubisten, die met hun analytische werkwijze verschillende gezichtshoeken samenbrachten in één beeld (2015, 165). Een kubistisch schilderij activeert de kijker, die de puzzel van het beeld zelf moet leggen. Stevens nam die vernieuwende epistemologie van de kubisten over. Zoals Picasso en Braque een vrouw of een gitaar vanuit verschillende perspectieven tonen, zo belicht Stevens op zijn beurt de merel:

The point of Wallace Stevens's iconic poem — like the point of Cubism — is epistemological: that seeing is multi-faceted; that what is seen must be seen from multiple points of view. Hold it up. Walk around it. Mull on its multiplicities. Listen to others who hold it up, walk around it, mull on its multiplicities. Resist fixity, finality, single perspectives. (Friedman 2010, 475)

Het kubisme onderzoekt de dynamiek van het kijken en bijgevolg onze kennis van de wereld. De illusie van het mimetische beeld maakt immers plaats voor een gefragmenteerd kijken, waarvan de schilder de beweeglijkheid heeft vastgelegd op doek. Die visuele revolutie heeft ook een sterke invloed gehad op de literatuur van Apollinaire tot Butor. Stevens geeft in zijn gedicht, kortom, een verbale invulling van de verworvenheden van moderne schilderkunst. Dergelijke picturale, avant-gardistische organisatie van het materiaal neemt Claus over in zijn kritiek.

Die fragmentaire, modernistische aanpak wordt niet alleen toegepast op een gegeven uit de werkelijkheid (Alechinsky als kunstenaar, een portret) maar ook op schilderijen, dat wil zeggen representaties van de werkelijkheid (er wordt in de verschillende fragmenten naar enkele werken van Alechinsky verwezen). De tussentiteltjes die de dertien manieren van kijken begeleiden, zijn soms hermetisch maar expliciteren meestal een invalshoek (bijv. 'Ontmoeting', 'Een Temmer', 'Cobra', 'Technisch'). Daarbij blijft het nogal vaag wat bedoeld is met 'een fragment van Alechinsky' in de titel. Gaat het om de kunstenaar in 1963? Of moeten we Alechinsky hier opvatten als een metonymie voor zijn kunstwerken, en bespreekt Claus een fragment uit zijn oeuvre? Gesuggereerd wordt dat beide niet los van elkaar staan. De representatie van de kunstenaar Alechinsky wordt afgewisseld met beschrijvingen van en allusies op zijn werken.

De multiperspectivistische structuur die Claus aan Stevens en de kunsten ontleende, onderscheidt de tekst van een journalistiek stuk, zoals pakweg zijn

bespreking van *Les poupées de Dixmude*. Hij bevat geen lineaire benadering van het onderwerp, waarin de pragmatische functie van de taal dominant blijft, maar toont dezelfde radicaal andere epistemologie van de kubisten en Stevens. In de tekst ondervraagt Claus de positie van de toeschouwer, een preoccupatie die hij deelt met andere kunstcritici in de vroege jaren zestig: ‘just as critics and art historians emphasized the importance of viewing angles, of assumed positions, and of perspectives, their writing embodied an intensified self-consciousness regarding points of view.’ (Houston 2019, 171-172) In Claus’ teksten over Appel en Alechinsky vallen de verwijzingen op naar de pers en de ‘kleurtelevisie’ of ‘TV’, waarmee een invloed van het ‘televisiekijkend korset’ op de kijkervaring wordt gesuggereerd (Claus 1963, z.p.; Claus 1964, 22). De catalogus als drager biedt de mogelijkheid om dat zelfbewustzijn over het kijkperspectief literair uit te werken. Zo’n publicatie bereikt immers doorgaans slechts een beperkte groep van kenners of liefhebbers in tegenstelling tot een krant die gericht is op een zo breed mogelijk publiek.¹³ De drager biedt met andere woorden een vrijplaats voor vormexperiment.

3. EEN ATYPISCHE KUNSTBESCHOUWING

Claus werkte Stevens’ gedicht niet om tot een nieuw gedicht maar tot een creatieve kunstkritiek. Ik zal eerst een analyse van de discursieve eigenschappen van het genre kunstkritiek geven, alvorens de twee andere genres die voorkomen in de tekst, het gedicht en de dialoog, van naderbij te bekijken. Ten tijde van ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ probeerde Claus zich in *Het teken van de hamster* (1963) via het collageprincipe ‘los te maken van het al te persoonlijke hermetisme van *Een geverfde ruiter*’ (De Ceulaer 1964, 28), schreef hij twee multiperspectivistische romans (*De verwondering*, 1962 en *Omtrent Deedee*, 1963) en het toneelstuk *De dans van de reiger* (1962). Bovendien maakte hij collages voor de tentoonstellingen *De spelen van Hugo Claus* (1962) en *De pinakoteek der Lage Landen* (1963) in de galerie Espace van Eva Bendien in Amsterdam. Die literaire *output* en het spel met het collageprincipe zijn terug te vinden in Claus’ totale herwerking van het gedicht van Stevens. Gehanteerde literaire genres worden bovendien geëxpliciteerd in tussentitels: de tiende kijkwijze krijgt de titel ‘Vers’ mee en de elfde, ‘Didactisch toneel’.

Het genre van de kunstkritiek laat zich vanwege zijn heterogeniteit niet gemakkelijk definiëren. Het bevindt zich op de rand van categorieën als kunstgeschiedenis en -theorie maar verschilt er toch van. Albert Dresdner ([1915] 1968, 9) stelt dat kunstkritiek *eigentijdse* kunst onderzoekt, beoordeelt en er invloed op uitoefent. Walther Müller-Jentsch (2013) en Bernard Vouilloux

¹³ Ook de bibliofiele heruitgave van 1978 – die niet langer als catalogus functioneert – richt zich trouwens tot een select publiek van (kapitaalkrachtige) liefhebbers.

(2011) grijpen allebei terug naar Dresdners definitie om wat meer grip te krijgen op kunstkritiek in de brede zin van het woord, die niet uitsluitend terug te voeren is tot de recensie maar juist bestaat uit een veelheid aan subgenres als de monografie, het essay of de catalogustekst. ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ beantwoordt aan alle drie criteria van Dresdners definitie: Claus behandelt eigentijds werk van Alechinsky, tracht die werken te interpreteren, geeft er een beoordeling van (overduidelijk een positieve, zie verder) en wil ook invloed uitoefenen op de eigentijdse kunst. Dat laatste blijkt uit de kritiek op Cobra: ‘Is het nu eindelijk uit met die Cobra?’ (Claus 1963, z.p.)

De manier waarop de kunstkritiek formeel uit elkaar wordt gehaald, door Stevens’ structuur te hanteren en lyriek en dialogen te gebruiken, zouden we paradoxaal genoeg juist kunnen zien als een bevestiging van het genre: ‘Que l’œuvre “désobéisse” à son genre ne rend pas celui-ci inexistant; on est tenté de dire: au contraire. [...] La norme ne devient visible – ne vit – que grâce à ses transgressions.’ (Todorov 1987, 29) In de literaire grensoverschrijdingen die in de tekst plaatsvinden – waar ik het straks nog over zal hebben als ik de lyricisering bespreek – treffen we inderdaad net de verschillende discursieve elementen aan uit een prototypische kunstkritiek.

Kunstkritiek bestaat gewoonlijk uit waardeoordelen, interpretaties en beschrijvingen, die op een expressieve manier verwoord worden (Frangne & Poinot 2002, 9-10). Vanwege de beschrijvingen behoort de kunstkritiek, volgens James A.W. Heffernan, tot de ekfrastische literatuur: een kunstkritiek is de verbale representatie van een visuele representatie. Het is juist die centrale discursieve operatie die de kunstkritiek verbindt met de ekfrastische poëzie, die regelmatig opduikt in Claus’ oeuvre. Hierdoor ontstaat er een (potentiële) wisselwerking tussen ekfrastische poëzie en kunstkritiek: ‘Art criticism works so close to the border of ekphrastic poetry that it sometimes crosses that border.’ (Heffernan 2015, 42)

In Claus’ beschrijvingen komen onderwerp, schildertechniek en compositie van de werken aan bod. Het universum van Alechinsky wordt in de eerste plaats beheerst door ‘gedaanten’ zoals ‘wankele figuren’, ‘een hond’, ‘een kever’, ‘homonculi’, ‘ijsblauwe griezels van centauren’, ‘de automatische mens [met onvoorziene ledematen]’ en ‘Humpty Dumpty’ (een verwijzing naar *Alice’s Adventures in Wonderland* van Lewis Carroll). Claus heeft het over ‘geverfd ongedierte’ en het ‘onzalig gebroed van Alechinsky’. Een hond bevindt zich in ‘een aantal slierten, vlekken, komma’s [die] zich ordenen tot een ontcijferbaar element dat méér is dan het geheel van die toevalligheden’ (Claus 1963, z.p.).

Verder komt Alechinsky’s techniek aan bod, zij het soms aan de hand van allusies. Claus verwijst naar het (excessieve) gebruik van Oost-Indische inkt in de tekeningen, die sterk door Japanse kunst beïnvloed zijn. Die voorkeur

voor Oost-Indische inkt hebben zowel Alechinsky als Dotremont gemeen met Henri Michaux. Ook de behandeling van de verf wordt vermeld: ‘geweldig gooit hij [Alechinsky] ze [de ‘bevriende beesten’] in een bad van gekleurd terpentijn en vlak vóór ze helemaal ontbonden zijn, zodat er nog net een spoor van hun verschijning zichtbaar is, zet hij er zijn naam onder’. Op dat laatste, de zeer verdunde verf waarmee Alechinsky pleegt te schilderen, komt Claus op het einde van de tekst nog eens terug: ‘Bij Alechinsky vloeit er meer terpentijn dan olie’. Het oog van de lezer wordt zelfs gedirigeerd naar de zijkant van het doek, waar ‘uitschieters, probeersels, schaafsel, flarden [samenklissen]’ (Claus 1963, z.p.).

In ‘Didactisch toneel’ hebben een meester en een leerling het ten slotte over de compositie van het schilderij. Een ‘smaragdgroene vlek’ op het doek vraagt van de schilder een ingreep, zodat de compositie weer in balans komt. De leerling stelt eerst een ‘gele vlek’ voor, waarop de meester repliceert dat het een man zou moeten zijn, een figuratief element met andere woorden. Eigenzinnig besluit de leerling dat als het een figuratief element moet zijn hij er een paard van zal maken. Omdat we het beeld van het paard uit Claus’ poëzie kennen, doet dit vermoeden dat hijzelf met de leerling bedoeld is. Claus noemt de composities ‘door Alechinsky georganiseerde toestand[en]’ waarin de gedaanten gevangen zitten. Zoals de Cobrakunstenaars heeft Alechinsky de figuratieve schilderkunst niet verruild voor abstractie, al wordt hij in 1950 wel nog voorgesteld als ‘een abstract schilder’ (Claus 1950, z.p.).

De tekst bevat naast beschrijvingen interpretaties van de werken, al kunnen beide operaties maar moeilijk los van elkaar worden gezien. Strikt interpretatieve passages reveleren een en ander over het esthetische referentiekader van Claus. De vierde zienswijze draagt bijvoorbeeld als tussentitel ‘Cobra’. Claus refereert in dat verband aan Norman Mailers bekende essay ‘The White Negro’, waarin het begrip ‘hipster’ geïntroduceerd wordt, en geeft er tegelijk kritiek op door Alechinsky te beschouwen als tegenargument voor Mailers esthetica. Alechinsky komt naar voren als een uitzonderlijk geval, iemand die elegantie tentoonspreidt en ‘die niet al bij voorbaat de estetik van de witte neger en van de wanhoopsvormen onderdanig is’ (Claus 1963, z.p.). In tegenstelling tot andere Cobraleden of -navolgers verheft Alechinsky ‘de klungeligheid niet tot voorwaarde’ (Claus 1963, z.p.). Alechinsky onderscheidt zich van andere Cobrakunstenaars door zijn experiment met de drukkunst in het roemruchte, door Stanley William Hayter geleide *Atelier 17* en zijn studie van de Oosterse kalligrafie.¹⁴ Voorts konden zijn geschriften rekenen op de goedkeuring van Claus, die ze besprak of zelfs vertaalde en die beweerde dat een schrijver zijn hersenen moet gebruiken, terwijl een schilder het ook zonder kan stellen (Verschoore geciteerd in Wildemeersch 1981, 532). In Alechinsky

¹⁴ Die bracht hem ertoe de film *Calligraphie japonaise* (1955) te maken.

vond hij iemand die beide disciplines beheerste en wiens werk getuigde van een aanpak en referentiekader die niet verschilden van de zijne.¹⁵

De schilderijen worden tegen het licht gehouden van schilders die beschouwd kunnen worden als voorbeelden van Alechinsky, de Cobra-instigator Asger Jorn en James Ensor. In de tekst wordt nadrukkelijk verwezen naar de context van de eigentijdse kunst, die in vooruitstrevende kringen overwegend abstract was.¹⁶ Waar een toeschouwer slechts ‘abstractie, vorm, kleur en lijn, ruimte, essepasse, ikkesprissie’ ontwaart, blijkt uit de tekst dat er wel degelijk, heel concreet, een hond afgebeeld wordt te midden van een ‘geheel van [...] toevalligheden’ (Claus 1963, z.p.). In ‘Geen spiegel’ wordt erop gewezen dat Alechinsky in zijn werk geen realisme nastreeft maar eerder een ‘automatisme organique’ (Legrand 1961, 128).

Zij zitten alom gevangen in een door Alechinsky georganiseerde toestand.

Deze gedaanten (hoezeer men ook via pers en TV moge afkondigen dat alle gedaanten verboden zijn of tenminste een officieel herkenningsteken moeten dragen) lopen binnen het domein van het schilderij naar alle kanten vrij uit. Vooral naar de kanten. Daar klissen uitschieters, probeersels, schaafsel, flarden samen en wachten tot het oog van de toeschouwer hen beroert.

Vindingrijk hijsen gewassen zich naar een menselijk gebaar. Alechinsky is meer geboeid door de mimicry van de natuur dan door spiegels. (Claus 1963, z.p.)

Claus gebruikt in zijn Appelboek een citaat van Georges Braque, dat door Jackson Pollock herhaald zou worden in verband met schilderen naar de natuur: ‘Et moi alors, je ne suis pas de la nature?’ (Claus 1964, 35) In de twaalfde zienswijze, ‘Civisme’, wordt de toets van Alechinsky als warm, lyrisch en barok gedefinieerd door die te contrasteren met het cliché van de Nederlandse koelheid, beheerstheid en zuinigheid: ‘In een land waar a priori “koel en beheerst” lovende termen zijn, waar men de zuinigheid als een deugd beschouwt, zou de overheid Alechinsky moeten folteren. Jerry Lewis ook.’ (Claus 1963, z.p.) Zo ontstaat het beeld van een kunstenaar wiens werk tegelijk aan de massamedia en de (te) nuchtere, afstandelijke blik die ermee gepaard gaat, ontsnapt en die misschien een antidotum kan bieden voor dat moderne, burgerlijke leven, tenminste als men die onvatbare beelden als zodanig wil aanvaarden.

¹⁵ ‘Belgian Cobra’s particular blend of historical references, Surrealism, and impious satire is evident in the art of Alechinsky and Reinhoud as well as the writing of Dotremont.’ (Kurczynski 2021, 58)

¹⁶ In de *Histories*-documentaire over Wannes van de Velde zegt Cel Overberghe in verband met G58 over figuratief schilderen: ‘dat deed je niet, dat was verwerpelijk’ (‘HISTORIES – Wannes Van de Velde’, 18:50-19:28).

4. GELYRICISEERD

Claus' verwijzing naar een specifiek gedicht van Stevens plaatst de tekst binnen een lyrische, avant-gardistische traditie in de literatuurgeschiedenis. Ze strookt met de lyrische modus van de kunstkritiek.¹⁷ In de fragmenten vinden we verschillende typische tendensen uit de lyriek terug: korthed, versificatie, zelfreferentialiteit en afwijking van alledaags taalgebruik (Wolf 2020, 153). Als we uitsluitend naar de bladspiegel kijken, valt het bijvoorbeeld op dat er afbrekingen sluipen in Claus' proza. De prozafragmenten waaruit de tekst hoofdzakelijk is opgebouwd, zijn dus hier en daar gesegmenteerd (McHale 2009, 14): 'Ja, de modderbak wordt even uit het salon weggedragen,/ de kleurtelevisie wordt zedig bedekt,/ en in het tapijt ontstaan molshopen,/ en het onzalig gebroed van Alechinsky danst rond' (Claus 1963, z.p.).

De lyrische vervoering van de apostrof plaatst de beschrijving van de recentste werken in een positief licht, nadat Claus zich herinnert in 'Historisch' hoe Alechinsky hem vroeger schoolmeesterachtig betichtte. De 'tekortkomingen' die Alechinsky aanstipte in Claus' werk van 1950, vindt de Vlaming tot zijn genoegen terug in het werk van Alechinsky uit de vroege jaren zestig:

O, hoe gretig zie ik hoe er bij hem thans wijven vloten als lachwekkende heksen, hoe gaten en aarzelingen achter en omheen zijn personages aangevuld, aangestreept worden, en hoe de slag van zijn penseel (eerder een duwtje) nog net zijn wankele figuren bijeen houdt. (Claus 1963, z.p.)

Dat Alechinsky is blijven evolueren, stemt Claus lyrisch. Omdat hij zijn eigen gebreken (talenten?) herkent in Alechinsky's werk, is er sprake van identificatie, misschien wel een voorwaarde voor Claus om kunstkritiek over iemand te mogen schrijven.

In de opsommingen werkt de schrijftuur van de experimentele poëzie door. Claus kiest niet zozeer voor het ene juiste woord, maar toont ons verschillende mogelijkheden: 'het o zo primitieve, speelse, bonte, lollige, kinderlijke van de Cobra-nasleep' (1963, z.p.). Zulke associatieve opsommende beschrijvingen doen denken aan Claus' tekst over Corneille uit 1951: 'Portretten waarin gij oog en zenuw herkent, het huis dat in u groeit, de plant van uw navel, het zand van uw nieren, een onvoleind gebaar', of: 'de geknede, betaste ongewone bal, zacht hart, koele vrucht' (Claus 1951, z.p.). Ze maken niet alleen dezelfde organische, zoekende indruk als de gestuele toets van Alechinsky, maar bieden bovendien een waaier aan dichtelijke interpretaties van het beschreven beeld, zoals in deze evocatie van het olieverfschilderij 'Loin de tout' (1962):

¹⁷ Zoals John Frow (2006, 65) volg ik hier Alastair Fowlers gebruik van modus: 'the "adjectival" sense [...] in which modes are understood as the extensions of certain genres beyond specific and time-bound formal structures to a broader specification of "tone".'

‘Kettingreacties van kleurige ellende, lintwormen, schutterige profielen, takkebossen, slagvelden, en volkstuinten en homonculi, bloemkool, hagelstenen, enz.’ (Claus 1963, z.p.)

Claus herneemt beeldspraak uit zijn gedichten, wat de aandacht nadrukkelijk vestigt op hoe hij over Alechinsky schrijft. We kunnen bijvoorbeeld personificatie (‘de inkt slorpt hen op’, ‘Vindingrijk hijsen gewassen zich naar een menselijk gebaar’) en synesthesie (‘de kleur [is] soms te zoet, als de niet onprettige smaak van te zoete frambozenjam waarin nog een levende horzel zit’) onderscheiden. Op basis van analogieën wordt Alechinsky’s lijnvoering vergeleken met zeewier en de kunstenaar zelf met een temmer, verdichtingen die terug te voeren zijn naar beelden als de zee en de menner of de ruiter uit Claus’ poëzie. Die laatste metafoor komt voort uit de aanwezigheid van ‘bevriende beesten’ in het universum van de schilder die ‘zich aan zijn voeten vlijen’ (Claus 1963, z.p.). Waar de dieren hun temmer (Alechinsky) vriendelijk en vertrouwd opzoeken, houdt de ruiter in Claus’ poëzie zich met moeite vast aan het paard dat samenvalt met de begeerte, de minne, *l’amour fou*.¹⁸

In de tiende kijkwijze, getiteld ‘Vers’, wordt de lyrische modus concreet door een zesregelig gedicht. Als criticus beantwoordt Claus daarmee aan het ideaal van Charles Baudelaire, die in 1846 al beweerde dat de beste bespreking van kunst een gedicht zou zijn, en dus een voortzetting van het ene kunstwerk in een nieuw (Baudelaire [1846] 1961, 877). Maar het blijft onduidelijk of het gedicht geïnspireerd is op een specifiek werk dat getoond werd in Eindhoven, het volledige universum van de schilder of zelfs het maakproces.

In het karig licht van garnaal en opaal
Ligt aan de voet van een starende grijsaard
Een steur in het geurende gras
Hij stikt in de lucht van gas
En bijt tevergeefs naar de grauwe God
Die hem met kleuren beplast. (Claus 1963, z.p.)

De invoeging van dit gedicht maakt het mogelijk om ‘een toestand of emotie te belichten’ – benauwdheid, onmacht, onrechtvaardigheid – en de aandacht te vestigen op de materialiteit of de poëtische functie van de taal (Bernaerts 2013, 615). Voor Claus zijn de klankassociaties in poëzie vergelijkbaar met tekenen en schilderen (Claus & De Vree 1988, 41). Zo kan zijn spel met rijm (‘garnaal’, ‘opaal’; ‘gras’, ‘gas’, ‘beplast’), assonantie (‘karig’, ‘starende’, ‘grijsaard’; ‘steur’, ‘geurende’, ‘kleuren’) en alliteratie (‘geurende gras’; ‘grauwe God’) gezien worden als een poging om met woorden te bereiken

¹⁸ ‘Zij [de merrie Minne] nijgt en schichtig steigert zij over klippen en dikwijls/ wil zij wel en plooit windig met haar manen/ waaraan ik hang.’ (Claus 2004, 249)

wat Alechinsky met lijnen en kleuren doet. Het gebruik van poëzie treffen we trouwens ook aan in andere prozateksten over Cobraschilders van Claus.

5. KUNSTKRITISCHE DIALOGEN

Naast een gedicht worden enkele dialogen ingevoegd als zienswijzen. In tegenstelling tot lyriek en kunstkritiek zijn deze fragmenten niet monologisch of gericht op het individu maar dialogisch. De schijnbare tegenstelling tussen deze twee retorische spreesituaties en ogenschijnlijk vanzelfsprekende manier waarop ze met elkaar gecombineerd worden, maakt Claus' tekst des te complexer. Een strikte scheiding tussen lyriek en drama kunnen we echter nuanceren. Zo komen dialogen voor in *De Oostakkerse gedichten* (het openingsgedicht 'De ingewijde') en *Een geverfde ruiter* ('Spijtig roept de exegeet zijn doder aan 3'). Omgekeerd zijn in theaterteksten prototypische kenmerken van de lyriek zoals metrum en rijm zeer courant. In dialogen kan de lyrische modus zich dus ook voordoen.

De dialoog wordt al vanaf het begin van de moderne kunstkritiek gebruikt om een gesprek over een kunstwerk literair vorm te geven. Het beroemdste voorbeeld is wellicht Denis Diderot, die een fictioneel gesprek met zijn vriend Friedrich Melchior Grimm verwerkte in zijn Salon van 1765 (Diderot [1765] 2008, 155). Claus staat in de geschiedenis van de kunstkritiek dus zeker niet alleen met zijn gebruik van de dialoog. Via de dialoog laat hij twee personages uit een tekening met elkaar spreken, alsook twee toeschouwers, en een meester en een leerling. Zo worden het kunstwerk, de toeschouwer en de kunstenaar (en het maakproces) beschreven en geïnterpreteerd.

De eerste manier om een fragment van Alechinsky te zien, 'Ontmoeting', begint met een beschrijving in de vorm van een dialoog:

- "Bent U ook verminkt?" ,
- "Jazeker. Wat dacht U wel?"
- "O, dan is het goed.... uitstekendvolmaakt..." En alle twee kruipen zij verder, waggelen in de bocht, kraaien van wellust en verdwijnen in het halfzacht donker van de tekening, de inkt slopt hen op. (Claus 1963, z.p.)

Een expliciete verwijzing naar de *bühne* zit in de regieaanwijzing die op de dialoog volgt: '*Nog even licht de scene op, een kever steekt zijn kop naar boven en spat uiteen op het papier.*' (Claus 1963, z.p.; mijn cursivering, SC) De passage is een voorbeeld van een gesynthetiseerde kritiek, waarbij het werk beschreven wordt in de vorm van een dialoog met een gelyriciseerde regieaanwijzing. De herhaling van de plosieve p-klank versterkt immers het beeld

van de uiteenspijgende kever, waarin we de spontane, organische figuratie van Alechinsky kunnen herkennen.

Ook in 'Dichtung', het achtste voorgestelde perspectief op Alechinsky, maakt Claus gebruik van de dialoog. Deze keer voert hij geen figuren uit Alechinsky's tekening op, maar twee toeschouwers, waarvan de ene een 'meneer' is, die, zoals ook in andere essays van Claus, lijkt te verwijzen naar de 'nuchtere burgerman', die de moderne kunst maar niet begrijpt. Een van de twee toeschouwers – misschien Claus – herkent in het schilderij een hond. Hij waarschuwt de 'meneer' voor het gevaar. Die laatste houdt vast aan in de spelling belachelijk gemaakte kunsttheoretische modewoorden als 'espace' en 'expressie' terwijl hij naar het werk kijkt:

Dat een aantal slierten, vlekken, komma's zich ordenen tot een ontcijferbaar element dat méér is dan het geheel van die toevalligheden, het is raadselachtig genoeg, maar dat in dit spel een hond opdaagt, dat is een wonder.

- "Of ziet U dit beest misschien niet, meneer?"

- "Neen"

- "Neen?"

- "Neen. Ik zie een abstraktie, vorm, kleur en lijn, ruimte, essepasse, ikkesprissie."

- "Kijk dan uit, meneer".

- "Waarom?"

- "Opgepast, meneer!"

- "Auw! Auw!"

Exit: een hondsdolle, schuimbekkende kijker. (Claus 1963, z.p.)

Opnieuw vinden we een regieaanwijzing onder aan de dialoog. Die dialoog maakt op spottende wijze komaf met de (te) grote nuchterheid waarmee sommige kijkers de schilderkunst van Alechinsky interpreteren. Een anti-intellectualistisch standpunt wordt met andere woorden vermomd als een grapje, dat de lezer ertoe aanzet om op een andere manier naar het werk te kijken. De kunst laat zich niet zomaar binden of interpreteren door een encyclopedische benadering – ze bijt letterlijk van zich af. Hoewel Claus zich distantieert van Cobra, wijst deze passage op de doorwerking van de beweging in zijn kunstopvatting.

De elfde zienswijze, ten slotte, bevat geen regieaanwijzing maar een titel die ondubbelzinnig naar het toneel verwijst: 'Didactisch toneel'. Het gaat om de al genoemde dialoog tussen meester en leerling:

De leerling: "Meester, als ik hier nu een smaragdgroene vlek aanbreng, wat moet ik dan in gindse hoek schilderen? Een gele vlek?"

De meester: "Neen"

De leerling: “Wat dan?”

De meester: “Een man”

(Stilte)

De leerling (aarzelend): “Of zal ik er een paard neerzetten?”

De meester: “Je kan proberen. Maar het zal je niet lukken”. (Claus 1963, z.p.)

Na het kunstwerk en de toeschouwer plaatst Claus hier de kunstenaar en het maakproces centraal. De verdichting die de korte dialoog karakteriseert, is kenmerkend voor de lyriciteit van de tekst. Wie de meester en de leerling zijn, wordt niet geconcretiseerd; de dialoog lijkt, kortom, nauwelijks naar een specifiek deel van de gekende wereld te verwijzen. Vormelijk zou wie vanuit een lyrisch schema leest kunnen wijzen op het rijm: ‘Wat dan?’ wordt gevolgd door ‘Een man’, en de klankherhaling in het stukje: ‘De leerling (*aarzelend*): “Of zal ik een paard neerzetten?”’ De meester: “Je kan proberen. *Maar* het zal je niet lukken.’ (Claus 1963, z.p.; mijn cursivering, SC)

De vermenging van de kunstkritiek met de dialoog heeft echter nog functies die verschillen van die van de lyricisering. Via deze vorm wordt het kunstwerk – en de spanning die erin heerst – tot leven gewekt. In ‘Ontmoeting’ geeft Claus een stem aan het ‘onzalig gebroed’ van Alechinsky. De dialoog maakt het bovendien mogelijk om andere meningen te introduceren in een genre dat gericht is op de opinie en smaak van een persoon (die doorgaans een smaakgroep representeert). In deze tekst heeft die ingreep daarentegen een retorisch nut, want de introductie van een tegengestelde mening en de ironische manier waarop Claus die als verkeerd afdoet, versterken de achtste zienswijze juist.

CONCLUSIE

Claus plaatst zijn catalogustekst over Alechinsky heel duidelijk onder het gesternte van de literatuur met zijn verwijzing naar Stevens. Hij behoudt, zoals we gezien hebben, de structuur van dertien verschillende manieren om naar één iets te kijken. Daarin schuilt een ondermijning van de journalistieke of academische kunstkritiek, die doorgaans beoogt om een sluitend commentaar te bieden op de kunstenaar en het kunstwerk. Claus’ creatieve commentaar op Alechinsky plaatst hem op dezelfde hoogte als de kunstenaar, zonder dat zijn actieve kijken per se hoeft te leiden tot een harmonieuze dialoog. Claus vermengt kunstkritiek met andere genres zoals het gedicht en de dialoog en gaat op die manier veeleer een speels gevecht aan met de schilder. Die Clausiaanse genrevermenging wordt samengehouden door het thema van de tekst: Alechinsky en zijn werk. Het valt voorts op dat ook de lyrische modus con-

stant in de tekst aanwezig is, zelfs wanneer een genre als de dialoog ingevoegd wordt.

‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’ toont Claus als een criticus die zich in de jaren vijftig en vroege jaren zestig bewust was van zijn positie en de relativiteit daarvan. Zoals heel wat andere kunstenaars en critici uit die tijd overschreed hij de grenzen tussen verschillende disciplines. We mogen dan ook zijn betrokkenheid veronderstellen – in zijn hoedanigheid van kunstenaar, als voormalig lid van Cobra – in het debat over hoe er juist naar progressieve, als moeilijk ervaren moderne kunst zou moeten worden gekeken en wat de plaats van de door massamedia beïnvloede kijker is. Het gebruik van intertekstualiteit en literaire genres speelt in ieder geval een cruciale rol in de poging om de lezer, die tegelijkertijd museumbezoeker is, bewust te maken van zijn of haar relatieve gezichtspunt.

BIBLIOGRAFIE

- BAUDELAIRE, Charles. ‘Salon de 1846’. In: id., *Œuvres complètes*. Ed. Claude Pichois. Parijs: Éditions Gallimard 1961: 874-952. (Bibliothèque de la Pléiade.)
- BERNAERTS, Lars. ‘De hausse van het experiment. Lyricisering in de jaren zestig’. In: id., Hans Vandevoorde, Bart Vervaeck (red.), *Een eeuw lyrisch proza*. Speciaal nummer van *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 91 (2013), 3: 605-627.
- BREMS, Hugo. ‘Een gedicht van Hugo Claus bij schilderijen van Karel Appel’. In: *Spiegel der Letteren* 17 (1975), 1: 268-284.
- Buttel, Robert. *Wallace Stevens. The making of Harmonium*. New Jersey: Princeton University Press 2015.
- CEULAER, José de. ‘Hugo Claus. Eigen realiteit’. In: id., *Te gast bij Vlaamse auteurs*. Vierde reeks. Antwerpen: De Garve 1964: 21-31.
- CLAUS, Hugo. ‘Les poupées de Dixmude’. In: *Vooruit* (14 juli 1950).
- [CLAUS, Hugo.] ‘Dertien manieren om een Merel te zien’. In: *Tijd en Mens* 1 (1950), 6: 210-211.
- CLAUS, Hugo & CORNEILLE. *Over het werk van Corneille gevolgd door een gedicht*. Amsterdam: Kunsthandel Martinet en Michels 1951.
- CLAUS, Hugo. [‘In het huis wordt het wonder gebracht’]. In: id. & Philippe d’Arsocht, *Knoll International Brussels*. Z.pl.: 1956.
- CLAUS, Hugo. ‘Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien’. In: Pierre Alechinsky & id., *Alechinsky*. Eindhoven: Stedelijk Van Abbemuseum 1963.
- CLAUS, Hugo. *Karel Appel schilder*. Amsterdam: A.J.G. Strengtholt N.V. 1964. (Mammoet reeks, 25.)
- CLAUS, Hugo & Freddy DE VREE. ‘Hugo Claus schilder. Een overzicht’. In: Hugo Claus, *Beelden*. Antwerpen: Mercatorfonds 1988: 11-58.
- CLAUS, Hugo. *Gedichten 1948-2004*. Deel 1. Amsterdam: De Bezige Bij 2004.
- Diderot, Denis. ‘Salon de 1765’. In: id., *Salons*. Ed. Michel Delon. Parijs: Gallimard 2008: 98-169.
- DOTREMONT, Christian. ‘Cordialement’. In: id., *Dépassons l’anti-art*. Ed. Stéphane Massonet. Z.pl.: L’Atelier Contemporain 2022: 370-372.

- DRESDNER, Albert. *Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang der Geschichte des europäischen Kunstlebens*. München: Bruckmann 1968.
- FRANGNE, Pierre-Henry & Jean-Marc POINSOT. 'Préface. Histoire de l'art et critique d'art. Pour une histoire critique de l'art'. In: id. (red.), *L'invention de la critique d'art*. Rennes: Presses universitaires de Rennes 2002: 9-16.
- FRIEDMAN, Susan Stanford. 'Planetary: Musing Modernist Studies'. In: *Modernism/modernity* 17 (2010), 3: 471-499.
- FROW, John. *Genre*. London/New York: Routledge 2006. (The New Critical Idiom.) [Galerie Apollo.] Apport 49 du 17 février au 2 mars. Brussel: Galerie Apollo 1950.
- GROYS, Boris. 'Kunstkritik als Kunst'. In: Hans Thomas (red.), *Die Lage der Kunst am Ende des 20. Jahrhunderts*. Dettelbach: J.H. Röhl 1999: 11-24.
- HEFFERNAN, James A. W. 'Ekphrasis: theory'. In: Gabriele Rippl (red.), *Handbook of Intermediality: Literature, Image, Sound, Music*. Berlijn: De Gruyter 2015: 35-49.
- 'HISTORIES - Wannes Van de Velde'. *YouTube*, geüpload door Retro Vlaamse TV, 11 november 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=AjNFHKJvIcI&t=1169s>.
- HOUSTON, Kerr. *The Place of the Viewer. The Embodied Beholder in the History of Art, 1764-1968*. Leiden/Boston: Brill 2019.
- JACOBS, Katrien. 'Hugo Claus, experimenteel kunstenaar?' In: Kevin Absillis & id. (red.), *Van Hugo Claus tot hoelahoep. Vlaanderen in beweging 1950-1960*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2007: 75-97. (Literatuur in veelvoud, 19.)
- KURCZYNSKI, Karen. *The Cobra Movement in Postwar Europe. Reanimating Art*. New York: Routledge 2021.
- LEGRAND, Francine-Claire. 'Pierre Alechinsky'. In: *Quadrum* (1961), 11: 123-132.
- MCHALE, Brian. 'Beginning to Think about Narrative in Poetry'. In: *Narrative* 17 (2009), 1: 11-30.
- MÜLLER-JENTSCH, Walther. 'Kunstkritik als literarische Gattung. Gesellschaftliche Bedingungen ihrer Entstehung, Entfaltung und Krise'. In: *Berliner Journal für Soziologie* 22 (2013), 4: 539-568.
- PAS, Johan. 'Belgium'. In: Claudia Hopkins & Iain Boyd Whyte (red.), *Hot Art, Cold War. Western and Northern European Writing on American Art 1945-1968*. New York: Routledge 2020: 147-184.
- PEETERS, Patrick. 'Een tuin van beelden. Notities bij "Tien manieren om P.B. Shelley te zien"'. In: Georges Wildemeersch (red.), *Het teken van de ram. Jaarboek voor de Claus-studie 1*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij/Uitgeverij Kritik 1994: 233-251.
- [Quadrum.] 'Hugo Claus'. In: *Quadrum* (1960), 10: 142.
- RAGG, Edward. *Wallace Stevens and the Aesthetics of Abstraction*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- SINTOBIN, Tom. "'Het fabeldier der Vlamingen". De positionering van Hugo Claus in interviews uit de jaren zestig'. In: Lars Bernaerts, Dirk de Geest, Hans Vandevoorde & Bart Vervaeck (red.), *Het lab van de sixties. Positionering en literair experiment in de jaren zestig*. Gent: Academia Press 2015: 67-99. (SEL-reeks, 8.)
- SLAGTER, Erik. 'De gekooide vogel en zijn kleuren: drieluik als inleiding'. In: Hugo Claus, *Ontmoetingen met Corneille en Karel Appel*. Inleiding en samenstelling: Erik Slagter. Antwerpen: Elsevier Manteau 1980: 5-28.
- TODOROV, Tzvetan. 'L'origine des genres'. In: id., *La notion de littérature*. Parijs: Éditions du Seuil 1987: 27-46.

- VOUILLOUX, Bernard. 'Les trois âges de la critique d'art française'. In: *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 111 (2011), 2: 387-403.
- VREE, Freddy de. 'Hugo Claus en Cobra: the long good-bye'. In: *Hugo Claus*, speciaal nummer van *Bzzlletin* 12 (1984), 113: 45-49.
- VREE, Freddy de. 'Hugo Claus en Pierre Alechinsky'. In: Hugo Claus, e.a., *Zoek de zeven*. Antwerpen: RUCA 1995: 17-31.
- WILDEMEERSCH, Georges. 'De a-cobra-tiek van Hugo Claus, schilder-schrijver. Een fixatie'. In: *Nieuw Vlaams Tijdschrift* 34 (1981), 4: 532-557.
- WILDEMEERSCH, Georges. 'Kroniek 1929-1950'. In: id. (red.), *Het teken van de ram. Jaarboek voor de Claus-studie 1*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij/Kritak 1994: 49-80.
- WILDEMEERSCH, Georges. 'Kroniek 1950-1955'. In: id. (red.), *Het teken van de ram. Jaarboek voor de Claus-studie 2*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij/Kritak 1996: 123-174.
- WILDEMEERSCH, Georges & Gwennie DEBERGH. 'Kroniek 1955-1965'. In: Georges Wildemeersch (red.), *Het teken van de ram. Bijdragen tot de Claus-studie 3*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij 2000: 121-186.
- WOLF, Werner. 'Lyric Poetry and Narrativity. A Critical Evaluation, and the Need for "Lyrology"'. In: *Narrative* 28 (2020), 2: 143-173.

Nationale variatie bij het gebruik van de rode en groene volgorde met het receptieve hulpwerkwoord *krijgen*

door Gauthier DELABY en Timothy COLLEMAN¹

Abstract

In de taalkundige literatuur wordt er algemeen aangenomen dat het Belgisch-Nederlands een verlate standaardisering heeft doorgemaakt in vergelijking met het Nederlands-Nederlands. Grondelaers, Speelman & Geeraerts (2008) hebben de hypothese opgeworpen dat die verschillende standaardiseringsgeschiedenis invloed heeft op de manier waarop verschillende grammaticale alternanties functioneren in het hedendaagse Nederlands. Waar die alternanties in het Belgisch-Nederlands sterker zouden worden bepaald door cognitief-functionele processen, zouden in het Nederlands-Nederlands lexicale factoren een grotere rol spelen. In deze bijdrage gaan we na of er ook zulke nationale verschillen spelen in een nog niet eerder onderzochte casus van grammaticale variatie, nl. de volgordevariatie in tweeledige werkwoordsclusters met het receptieve hulpwerkwoord *krijgen*. We stellen vast dat de variatie tussen beide volgordes makkelijker te modelleren is in het Nederlands-Nederlands, maar dat beide variëteiten vrij vergelijkbare lexicale effecten vertonen.

INLEIDING

Het Nederlands wordt door de Nederlandse Taalunie omschreven als een pluricentrische taal, met twee nationale standaardvariëteiten in Europa, namelijk het Belgisch-Nederlands en het Nederlands-Nederlands (cf. Adviescommissie Taalvariatie 2019: 9-10, Dhondt et al. 2020).² Die aparte variëteiten begonnen zich te ontwikkelen na de scheiding tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Noordelijke Nederlanden in de 16de eeuw. In de Noordelijke Nederlanden begon vanaf dan geleidelijk aan een standaardiseringsproces (van der Wal & Van Bree 2008), terwijl in de Zuidelijke Nederlanden in eerste instantie het Frans een prominente functie had en de standaardisering van het Nederlands in de weg stond. In oudere taalkundige studies wordt het Belgisch-Nederlands van de 16de eeuw tot en met het einde van de 19de eeuw vaak beschreven als gekarakteriseerd door chaos in de taalnormen en in het taalgebruik, alsook door een groter gebrek aan uniformiteit in vergelijking met het Nederlands-Nederlands. Hoewel recenter onderzoek heeft beargumenteerd dat de verschillen

¹ Het onderzoek van de eerste auteur gebeurde binnen een onderzoeksproject gefinancierd door het FWO Vlaanderen (projectnummer: 11D3421N). We willen graag Dirk Pijpops, Stefan Grondelaers en een anonieme beoordelaar bedanken voor hun opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

² Naast het Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands onderscheidt de Nederlandse Taalunie ook nog een derde standaardvariëteit, buiten Europa, namelijk het Surinaams-Nederlands. In deze bijdrage focussen we uitsluitend op variatie tussen het Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands.

in standaardisering tussen beide variëteiten wellicht minder groot zijn dan traditioneel werd aangenomen en dat ook in de zuidelijke Nederlanden wel degelijk een soort supraregionale standaard ontstond (van der Horst 2004; Vosters, Rutten & van der Wal 2010; Vosters et al. 2014), is er wel een consensus dat het Belgisch-Nederlands een (in zekere mate) *verlate standaardisering* heeft doorgemaakt in vergelijking met het Nederlands-Nederlands (Geeraerts & Van de Velde 2013).

Grondelaers, Speelman & Geeraerts (2008) hebben beargumenteerd dat die verschillende standaardiseringstrajecten ervoor hebben gezorgd dat grammaticale variatie gedeeltelijk anders georganiseerd is in het Belgisch-Nederlands in vergelijking met het Nederlands-Nederlands. Zo blijkt het in presentatieve zinnen als in (1) in het Nederlands-Nederlands relatief makkelijker om te modelleren of *er* zal gerealiseerd worden of niet dan in het Belgische Nederlands, hoewel *er* in beide variëteiten wel dezelfde functie heeft. Daarnaast blijken lexicale factoren een grotere rol te spelen in het beregelen van de alternantie in het Nederlands-Nederlands in vergelijking met de cognitief-functionele factoren. Dit kan worden verklaard, volgens de auteurs, als een gevolg van het reeds langer aan de gang zijnde standaardiseringsproces van het Nederlands-Nederlands. Volgens deze visie werd de aan- of afwezigheid van *er* oorspronkelijk bepaald door de functie van *er* bij de cognitieve verwerking, namelijk het signaleren van onbekende informatie verderop in de zin. Die achterliggende cognitieve processen zorgden ervoor dat bepaalde werkwoorden of bepalingen vaak in de variant met *er* voorkwamen. Na verloop van tijd werden die lexicale voorkeuren voor één van beide varianten steeds sterker en gingen die in toenemende mate de alternantie sterker bepalen, ten koste van de oorspronkelijke cognitieve processen. Doordat de standaardisering van het Belgisch-Nederlands pas later is begonnen, heeft diezelfde evolutie zich in veel mindere mate voltrokken in die variëteit.

- (1) In ons land is (er) nog altijd geen openbaar golfterrein. (Grondelaers, Speelman & Geeraerts 2008: 158)

Dergelijke noord/zuid-verschillen zijn ook al bij enkele andere alternanties gevonden, zoals de *doen/laten*-alternantie (Speelman & Geeraerts 2009), de alternantie tussen transitieve constructies zoals *iets zoeken* en prepositionele varianten zoals *zoeken naar iets* (Pijpops 2019), de alternantie tussen transitieve constructies zoals *iets ergert iemand* en reflexieve constructies zoals *iemand ergert zich aan iets* (Pijpops 2021), de variatie tussen de verbogen kwantificeerder *vele* en de onverbogen vorm *veel* (De Troij 2023) en de variatie tussen *niet meer X* en *niet X meer* (De Troij 2023).³

³ Bij de transitief-reflexieve alternantie werd, net zoals bij de *er*-alternantie, een groter effect van lexicale en semantische factoren in het Nederlands-Nederlands gevonden, maar bleek de variatie in het Nederlands-Nederlands niet makkelijker te modelleren.

Ook voor de variatie tussen de zogenaamde rode en groene volgorde, i.e. de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordsclusters met een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord, zijn er relatieve verschillen vastgesteld tussen beide variëteiten van het Nederlands: in het Nederlands-Nederlands worden er relatief meer rode volgordes geproduceerd, met het hulpwerkwoord op de eerste plaats, zoals in (2), terwijl in het Belgisch-Nederlands de groene volgorde, met het voltooid deelwoord op de eerste plaats zoals in (3), gebruikelijker is (De Sutter, Spielman & Geeraerts 2005).

- (2) [...] dat moordende chauffeurs van de weg worden gehaald. (De Sutter, Spielman & Geeraerts 2005: 98)
- (3) [...] dat moordende chauffeurs van de weg gehaald worden. (De Sutter, Spielman & Geeraerts 2005: 98)

In deze verkennende studie willen we nagaan in welke mate die noord/zuid-verschillen bij de rode en groene volgorde corresponderen met de hierboven beschreven variatiepatronen. Hierbij zullen we focussen op de volgordevariatie met het receptieve hulpwerkwoord *krijgen*. Concreet zullen we nagaan (i) of de variatie tussen de rode en groene volgorde makkelijker te modelleren is in het hedendaagse Nederlands-Nederlands dan in het Belgisch-Nederlands en (ii) of lexicale factoren een grotere rol spelen in het verklaren van de volgordevariatie in het Nederlands-Nederlands in vergelijking met het Belgisch-Nederlands, waarin we dan volgens de hierboven beschreven hypothese net een groter effect verwachten van variabelen gelinkt aan cognitieve processen.⁴ In de volgende paragraaf geven we een overzicht van het bestaande onderzoek naar de groene en rode volgorde en de factoren die de variatie tussen beide volgordes bepalen. Vervolgens presenteren we de data en analyse en in de laatste twee paragrafen volgen de discussie en conclusies.

1. DE RODE EN GROENE WOORDVOLGORDE IN WERKWOORDSCLUSTERS

De variatie tussen de rode en groene volgorde is één van de meest onderzochte alternanties in het Nederlands. Voor clusters met de hulpwerkwoorden *worden*, *hebben* en *zijn* is reeds vastgesteld dat de variatie bepaald wordt door een hele reeks taalexterne en -interne factoren. Wat de taalexterne variabelen betreft, zijn er voornamelijk opvallende effecten vastgesteld van de nationale variëteit en van het register: in het Nederlands-Nederlands wordt de rode volgorde relatief vaker gebruikt dan in het Belgisch-Nederlands en in informele situaties

⁴ Zie ook Pijpops (2019: 61-63) en Pijpops (2021) voor een verantwoording van deze hypothesen.

wordt de groene volgorde dan weer vaker gebruikt dan in formele contexten (De Sutter, Speelman & Geeraerts 2005).⁵

De multifactoriële onderzoeken van De Sutter (2007) en Bloem, Weerman & Versloot (2014, 2017) hebben aangetoond dat ook heel wat taalinterne variabelen een rol spelen in de variatie tussen rood en groen. Zo blijken clusters die voorafgegaan worden door langere middenvelden een significant grotere kans te hebben om te verschijnen in de rode volgorde, in vergelijking met clusters voorafgegaan door kortere middenvelden. Clusters die gevolgd worden door een complement van het zinswerkwoord hebben dan weer een grotere kans om in de groene volgorde te verschijnen in vergelijking met clusters die gevolgd worden door een ander zinsdeel. Zulke effecten worden in de bestaande literatuur gelinkt aan de verwerkingskosten als gevolg van de complexiteit van de zin. Bij complexere uitingen zouden taalgebruikers teruggrijpen naar de basisvolgorde, die ze makkelijker kunnen verwerken, als compensatiestrategie voor die toegenomen complexiteit. Bij de eerste formulering van die complexiteitshypothese werd aangenomen dat de groene volgorde de basisvolgorde is (De Sutter 2007), maar in later onderzoek zijn verschillende argumenten naar voren geschoven voor een rode basisvolgorde (Meyer & Weerman 2016; Bloem, Versloot & Weerman 2017; De Sutter & De Clercq 2020).⁶

Naast de variabelen die gelinkt kunnen worden aan de complexiteitshypothese, zijn er ook nog enkele andere variabelen in verband gebracht met de volgordevariatie in werkwoordsclusters. Zo zou de alternantie tussen rood en groen in beperkte mate worden ingezet om bepaalde prosodische patronen na te streven (De Schutter 1996, Swerts 1998, Arfs 2007). Daarnaast wordt de alternantie mede gestuurd door priming: taalgebruikers die in de voorgaande context een rode cluster hebben geproduceerd of verwerkt, hebben een grotere kans om opnieuw een rode cluster te produceren en idem voor de groene volgorde (Hartsuiker & Westenberg 2000, De Sutter 2007).

Het onderzoek in de hierboven besproken studies heeft zich uitsluitend toegespitst op werkwoordsclusters met de frequente hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn* (zoals in (2) en (3)). Coleman & Rens (2016) hebben er echter op gewezen dat ook werkwoordsclusters met het receptieve hulpwerkwoord *krijgen* dezelfde volgordevariatie vertonen, zoals wordt geïllustreerd in (4) en (5). Dergelijke receptiefconstructies beschrijven overdrachten vanuit het perspectief van de ontvanger, die als subject in de zin verschijnt. De constructie met receptief *krijgen* is vrij jong; het ontstaan ervan wordt gesitueerd

⁵ Zowel binnen het Belgisch-Nederlands als binnen het Nederlands-Nederlands zijn er daarnaast ook nog nadere regionale verschillen vastgesteld in het gebruik van de rode en groene volgorde (Pauwels 1953; De Sutter, Speelman & Geeraerts 2005).

⁶ Hoewel De Sutter (2007) en Bloem, Versloot & Weerman (2017) elk een andere volgorde als basisvolgorde beschouwen, zijn ze het er wel over eens welke taalinterne variabelen relevant zijn voor de variatie tussen rood en groen en welke effecten die variabelen hebben. Ze onderscheiden zich enkel van elkaar in hun interpretatie van die effecten in het kader van de complexiteitshypothese.

rond 1900 (Van Leeuwen 2006, Landsbergen 2009). Coleman (2015) beargumenteert dat deze constructie wellicht is ontstaan uit twee verschillende bronconstructies, namelijk de constructie met *krijgen* als zelfstandig werkwoord gecombineerd met een voltooid deelwoord als bepaling van gesteldheid in (6) en de resultatieve *krijgen*-constructie in (7).

- (4) Toen ze uiteindelijk de trofee overhandigd kreeg, stak ze die zo wild in de lucht dat het deksel er afviel. (voorbeeld uit het SoNaR-corpus, aangehaald in Delaby & Coleman 2023: 3)
- (5) Samen met presentator Jelle Cleymans rende hij naar het podium, waar hij zijn trofee kreeg overhandigd door Lindsay, de winnares van vorig jaar. (voorbeeld uit het SoNaR-corpus, aangehaald in Delaby & Coleman 2023: 3)
- (6) Ik kreeg het boek beschadigd. (in de betekenis: 'Ik kreeg het boek in een beschadigde toestand'; Coleman 2015: 218)
- (7) Ten eerste wilde ik de commissaris vragen hoeveel kans hij denkt te hebben om dit door de Commissie aanvaard te krijgen. (voorbeeld uit het SoNaR-corpus, aangehaald in Coleman 2018: 244)

Belangrijk voor de variatie tussen rood en groen bij receptief *krijgen*, is het gegeven dat beide bronconstructies van de receptiefconstructie in principe enkel de groene volgorde toelaten, wat gewoonlijk verklaard wordt doordat het voltooid deelwoord in beide bronconstructies adjectivisch van aard zou zijn (Broekhuis & Corver 2015: 989), en niet verbaal zoals bij receptief *krijgen*.⁷ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de receptiefconstructie zelf in de periode na 1900, kort na het ontstaan van de constructie, nog hoofdzakelijk groene volgorde vertoonde (Coleman & Rens 2016). Delaby & Coleman (2023) hebben aangetoond dat bij receptief *krijgen* de rode volgorde in de loop van de 20ste eeuw sterk is toegenomen in relatieve frequentie, althans in het relatief formele Nederlands-Nederlands zoals dat in kranten wordt gebruikt, en suggereren dat het hulpwerkwoord zich steeds meer is gaan modelleren naar de gevestigde hulpwerkwoorden *worden*, *hebben* en *zijn*. Daarnaast blijkt de volgordevariatie in die receptieve *krijgen*-clusters ook door dezelfde taalinterne variabelen gestuurd te worden als voor clusters met andere hulpwerkwoorden is vastgesteld. De bestaande onderzoeken naar de variatie tussen rood en groen bij receptief *krijgen* (Coleman & Rens 2016; Delaby & Coleman 2023) beperken zich echter tot het Nederlands-Nederlands; in wat volgt gaan we na in welke mate er sprake is van nationale variatie bij die alternantie.

⁷ Merk op dat de rode volgorde wel degelijk zeer occasioneel wordt geattesteerd bij resultatief *krijgen* (Delaby & Coleman 2023: 8-9).

2. DATA EN ANALYSE

Voor de huidige studie werden in het volledige SoNaR-corpus met behulp van een syntactische zoekopdracht alle tweeledige clusters met *krijgen* en een voltooiddeelwoordsvorm opgespoord. Het SoNaR-corpus (Oostdijk et al. 2013) is een corpus dat 500 miljoen woorden geschreven Nederlands bevat, zowel uit informele als formele genres en zowel uit het Belgisch-Nederlands als het Nederlands-Nederlands. Na het verwijderen van irrelevante attestaties (bv. resultatieve *krijgen*-clusters of clusters die ambigu zijn tussen een receptieve of resultatieve interpretatie), dubbele attestaties en clusters met het hulpwerkwoord *krijgen* in de voltooiddeelwoordsvorm, bleven er 9474 attestaties over.⁸ Tabel 1 toont het aantal rode en groene attestaties voor het Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands. In overeenstemming met de bevindingen van De Sutter, Spielman en Geeraerts (2005) voor de clusters met andere hulpwerkwoorden, is het aandeel rode volgorde relatief groter in het Nederlands-Nederlands.

Tabel 1: Aantal attestaties per volgorde in het Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands

	Rode volgorde	Groene volgorde	Totaal
Belgisch-Nederlands	1531 (31,89%)	3270 (68,11%)	4801 (100%)
Nederlands-Nederlands	1068 (50,59%)	1043 (49,41%)	2111 (100%)
Totaal	2599 (37,60%)	4313 (62,40%)	6912 (100%)

Alle attestaties werden geannoteerd voor de volgorde van de werkwoordscluster (rood vs. groen), voor de nationale variëteit, voor de formaliteit van het genre en voor alle relevante taalinterne variabelen die worden besproken in de studies van De Sutter (2007), Bloem, Versloot & Weerman (2014, 2017) en Delaby & Coleman (2023). Tabel 2 geeft een overzicht van de verklarende variabelen en hun mogelijke waarden. Hieronder geven we een korte toelichting bij de annotatie van deze variabelen.

De MORFOLOGISCHE STRUCTUUR VAN HET VOLTOOID DEELWOORD (variabele 1) geeft aan of een werkwoord al dan niet scheidbaar samengesteld is.

De annotatie van de tweede variabele, GRAMMATICALE RELATIE TUSSEN ZINDEEL IN EXTRAPOSITIE EN HOOFD, is minder vanzelfsprekend. Tot de “zinsdelen in extrapositie” rekenen we alle postverbale elementen die een syntactische functie hebben in de deelzin waarvan het voltooid deelwoord het hoofdwerkwoord is (De Sutter 2005: 163-165). Om de grammaticale functie van dat postverbale element te bepalen, volgden

⁸ Clusters waarbij het hulpwerkwoord zelf als voltooid deelwoord verschijnt, laten geen volgordevariatie toe (ANS 1997: 963).

we het algoritme dat werd opgesteld door De Sutter, Speelman & Geeraerts (2008: 221). Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen 'complement van het verbaal hoofd', 'complement van een preverbaal hoofd' en 'adjunct (bij een verbaal of preverbaal hoofd)'.⁹

Variabele 3, de *LENGTE VAN HET MIDDENVELD*, telt hoeveel woorden er staan in het middenveld, i.e. tussen de twee polen van de zin. Op dit aantal werd een logaritmische transformatie uitgevoerd.

De *INFORMATIVITEIT VAN HET LAATSTE PREVERBALE WOORD* (variabele 4) wordt in navolging van De Sutter (2007) bepaald op basis van de woordsoort. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen woordsoorten met hoge informatiewaarde (substantieven, werkwoorden en telwoorden), woordsoorten met een intermediaire informatiewaarde (adjectieven en bijwoorden) en woordsoorten met lage informatiewaarde (voornaamwoorden, voegwoorden en voorzetsels).

De vijfde variabele, *FREQUENTIE VAN HET VOLTOOID DEELWOORD*, telt hoe vaak het lemma van het voltooid deelwoord voorkomt in het SoNaR-corpus. Ook voor deze variabele werd een logaritmische transformatie toegepast.

De variabele *INHERENTIE VAN HET PREVERBALE WOORD* (variabele 6) codeert of het laatste preverbale substantief een nauwe semantische band heeft met het voltooid deelwoord. In navolging van De Sutter (2007) werd hiervoor met behulp van een log likelihood ratio test berekend of het substantief en werkwoord in het SoNaR-corpus significant vaak in elkaars buurt voorkomen. Dit resulteerde in een binaire verdeling tussen inherente en niet-inherente preverbale zinsdelen.

De *VERVOEGING VAN HET GRAMMATICALE HOOFD KRIJGEN* (variabele 7) geeft aan of *krijgen* verschijnt als vervoegd werkwoord, infinitief of *te*-infinitief.

Variabelen 8 en 9 (*PRIMING VAN VOORGAANDE RODE CLUSTER* en *PRIMING VAN VOORGAANDE GROENE CLUSTER*) tellen hoeveel rode of groene clusters voorafgaan aan de attestatie in kwestie binnen het document waarin de attestatie voorkomt. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de inhoud van een document verschillend is voor elke collectie van het SoNaR-corpus: bij krantenartikels bestaat een document bijvoorbeeld uit een volledig artikel, terwijl dat bij de chats gaat om volledige chatgesprekken tussen meerdere personen.

De *FORMALITEIT* van een tekst (variabele 10) werd bepaald op basis van de collectie waartoe een tekst behoort. De collecties die teksten bevatten met (redelijk) spontaan taalgebruik zonder redactionele controle werden tot de informele genres gerekend: chats, berichten uit discussiefora, sms'en en tweets. Alle overige tekstsoorten werden tot de formele genres gerekend.

⁹ Een 'preverbaal hoofd' verwijst naar een syntactisch hoofd van een constituent die voor de werkwoordscluster staat. Bijvoorbeeld in (i) is het postverbale element *van jaren kortzichtig economisch beleid* het complement van het preverbale hoofd *rekening*.

^① President Obama zegt dat de Verenigde Staten nu de rekening gepresenteerd krijgen van jaren kortzichtig economisch beleid. (corpusattestatie)

Ten slotte codeert de variabele VARIËTEIT (variabele 11) of de attestatie uit het Belgisch-Nederlandse of Nederlands-Nederlandse deel van SoNaR komt.

Tabel 2: Overzicht van de variabelen en hun mogelijke waarden

	Variabelen	Waarden
1	Morfologische structuur van het voltooid deelwoord	niet scheidbaar, scheidbaar
2	Grammaticale relatie tussen zinsdeel in extrapositie en hoofd	geen extrapositie, complement van preverbaal woord, complement van het werkwoord, adjunct
3	Lengte van het middenveld	{numerieke variabele: aantal woorden in het middenveld}
4	Informativiteit van het laatste preverbale woord	laag informatief, gemiddeld informatief, hoog informatief
5	Frequentie van het voltooid deelwoord	{numerieke variabele: frequentie van het voltooid deelwoord in het SoNaR-corpus}
6	Inherentie van het preverbale woord	inherent, niet inherent
7	Vervoeging van het grammaticale hoofd <i>krijgen</i>	vervoegd, infinitief, <i>te</i> -infinitief
8	Priming van voorgaande rode cluster	{numerieke variabele: aantal voorgaande rode clusters in het document van de attestatie}
9	Priming van voorgaande groene cluster	{numerieke variabele: aantal voorgaande groene clusters in het document van de attestatie}
10	Formaliteit	formeel, informeel
11	Variëteit	Belgisch-Nederlands, Nederlands-Nederlands

In eerste instantie gaan we na of de effecten van de nationale variëteit (Belgisch-Nederlands vs. Nederlands-Nederlands) en het register (formele vs. informele genres), zoals beschreven door De Sutter, Spielman en Geeraerts (2005), overeind blijven indien we ook rekening houden met de taalinterne variabelen. We voeren daarvoor een logistische regressieanalyse uit voor de volledige dataset. Zo kunnen we uitsluiten dat de vastgestelde noord/zuid-verschillen (cf. Tabel 1) te wijten zijn aan een eventueel verschil in de gemiddelde complexiteit van zinnen waarin Nederlanders en Belgen werkwoordsclusters met *krijgen* produceren. De resultaten van de analyse worden getoond in Tabel 3.¹⁰ De coëfficiënten geven weer in welke mate die waarde van de variabele de kans op de rode volgorde beïnvloedt: een positieve coëfficiënt betekent een grotere kans op de rode volgorde, terwijl een negatieve coëfficiënt wijst op een grotere kans op de groene volgorde. De variabelen FORMALITEIT en VARIËTEIT blijken zeer significant te zijn: in het Nederlands-Nederlands en in formele genres is de kans op de rode volgorde groter dan in respectievelijk

¹⁰ Geen enkele variabele heeft een VIF-score groter dan 5. Er zijn dus geen aanwijzingen voor multicollineariteit.

het Belgisch-Nederlands en informele genres, ook als er gecontroleerd wordt voor de taalinterne variabelen. Beide variabelen blijken ook met elkaar te interageren: in beide variëteiten is de groene volgorde even sterk vertegenwoordigd in de informele genres, maar in de formele genres is de kans op de rode volgorde beduidend groter in het Nederlands-Nederlands in vergelijking met het Belgisch-Nederlands.

Tabel 3: Resultaten van de logistische regressieanalyse voor de volledige dataset

Modelstatistieken			
Groen [part + aux]	6761	AIC	7948,1
Rood [aux + part]	2713	C-index	0,848
Variabele	Waarde	Coëfficiënt (log odds ratio)	P-waarde
	Intercept	-2,204	< 0,001 ***
Morfologische structuur van het voltooid deelwoord	Niet-scheidbaar	Referentiewaarde	
	Scheidbaar	1,505	< 0,001 ***
Grammaticale relatie tussen zinsdeel in extrapositie en hoofd	Geen extrapositie	Referentiewaarde	
	Complement van pre-V	0,085	0,672
	Complement van V	-0,591	0,100
	Adjunct	0,091	0,179
Lengte van het middenveld	Per toename van 1 woord in het middenveld	0,221	< 0,001 ***
Informativiteit van het laatste preverbale woord	Laag	Referentiewaarde	
	Midden	-0,187	0,198
	Hoog	0,816	< 0,001 ***
Frequentie van het voltooid deelwoord	Per toename van 1 in de lemmafrequentie	-0,089	< 0,001 ***
Inherentie van het preverbale woord	Niet inherent	Referentiewaarde	
	Inherent	0,332	< 0,001 ***
Vervoeging van het grammaticale hoofd	Vervoegd	Referentiewaarde	
	Infinitief	-3,152	< 0,001 ***
	Te-infinitief	-5,795	< 0,001 ***
Priming van voorgaande rode cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande rode clusters	0,059	< 0,001 ***
Priming van voorgaande groene cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande groene clusters	-0,085	< 0,001 ***
Formaliteit	Formeel	Referentiewaarde	
	Informeel	-0,345	0,006 **
Variëteit	Belgisch-Nederlands	Referentiewaarde	
	Nederlands-Nederlands	1,080	< 0,001 ***
Formaliteit X Variëteit	Informeel X Nederlands-Nederlands	-1,303	< 0,001 ***

Indien de variatie tussen rood en groen tussen het Belgisch-Nederlands en het Nederlands-Nederlands dezelfde tendensen vertoont als bij de *er*-alternantie, verwachten we:

- (i) dat de variatie in het Nederlands-Nederlands makkelijker te modelleren is dan in het Belgisch-Nederlands;
- (ii) dat de variatie in het Belgisch-Nederlands sterker bepaald wordt door cognitief-functionele factoren (i.c. de variabelen die gelinkt zijn aan de complexiteitshypothese) en in het Nederlands-Nederlands in sterkere mate door lexicale factoren.

Om de eerste hypothese te testen, stellen we aparte logistische regressiemodellen op voor de datasets voor beide variëteiten. Tabel 4 geeft de resultaten weer voor het Belgisch-Nederlands en Tabel 5 voor het Nederlands-Nederlands.¹¹ Als we de C-index vergelijken voor beide modellen, merken we dat het model voor het Nederlands-Nederlands met 0,820 beduidend beter is in het verklaren van de variatie in de dataset dan het model voor het Belgisch-Nederlands ($C = 0,739$).¹² De hypothese dat de alternantie tussen rood en groen makkelijker te modelleren is in het Nederlands-Nederlands wordt dus bevestigd.

Tabel 4: Resultaten van de logistische regressieanalyse voor het Belgisch-Nederlands

Modelstatistieken			
Groen [part + aux]	3270	AIC	5170,3
Rood [aux + part]	1531	C-index	0,739
Variabele	Waarde	Coëfficiënt (log odds ratio)	P-waarde
	Intercept	-1,740	< 0,001 ***
Morfologische structuur van het voltooid deelwoord	Niet-scheidbaar	Referentiewaarde	
	Scheidbaar	1,076	< 0,001 ***
Grammaticale relatie tussen zinsdeel in extrapositie en hoofd	Geen extrapositie	Referentiewaarde	
	Complement van pre-V	0,073	0,778
	Complement van V	-1,403	0,065
	Adjunct	0,179	0,033 *
Lengte van het middenveld	Per toename van 1 woord in het middenveld	0,254	< 0,001 ***
Informativiteit van het laatste preverbaal woord	Laag	Referentiewaarde	
	Midden	0,110	0,593
	Hoog	0,794	< 0,001 ***

¹¹ In beide modellen heeft geen enkele variabele een VIF-score groter dan 5. Er zijn dus geen aanwijzingen voor multicollineariteit.

¹² Ook indien we de niet-significante variabelen verwijderen uit het model voor het Nederlands-Nederlands (AIC = 2141,5; C = 0,819), presteert het nog steeds beter dan het model voor het Belgisch-Nederlands.

Frequentie van het voltooid deelwoord	Per toename van 1 in de lemmafrequentie	-0,100	< 0,001 ***
Inherentie van het preverbale woord	Niet inherent	Referentiewaarde	
	Inherent	0,331	0,006 **
Vervoeging van het grammaticale hoofd	Vervoegd	Referentiewaarde	
	Infinitief	-2,938	< 0,001 ***
	Te-infinitief	-4,924	< 0,001 ***
Priming van voorgaande rode cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande rode clusters	0,109	< 0,001 ***
Priming van voorgaande groene cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande groene clusters	-0,229	< 0,001 ***
Formaliteit	Formeel	Referentiewaarde	
	Informeel	-0,440	0,001 **

Tabel 5: Resultaten van de logistische regressieanalyse voor het Nederlands-Nederlands

Modelstatistieken			
Groen [part + aux]	1043	AIC	2148,7
Rood [aux + part]	1068	C-index	0,820
Variabele	Waarde	Coëfficiënt (log odds ratio)	P-waarde
	Intercept	-2,205	< 0,001 ***
Morfologische structuur van het voltooid deelwoord	Niet-scheidbaar	Referentiewaarde	
	Scheidbaar	1,970	< 0,001 ***
Grammaticale relatie tussen zinsdeel in extrapositie en hoofd	Geen extrapositie	Referentiewaarde	
	Complement van pre-V	-0,029	0,929
	Complement van V	-0,533	0,440
	Adjunct	-0,092	0,467
Lengte van het middenveld	Per toename van 1 woord in het middenveld	0,159	0,126
Informativiteit van het laatste preverbale woord	Laag	Referentiewaarde	
	Midden	-0,016	0,952
	Hoog	0,806	< 0,001 ***
Frequentie van het voltooid deelwoord	Per toename van 1 in de lemmafrequentie	0,043	0,275
Inherentie van het preverbale woord	Niet inherent	Referentiewaarde	
	Inherent	0,030	0,859
Vervoeging van het grammaticale hoofd	Vervoegd	Referentiewaarde	
	Infinitief	-3,276	< 0,001 ***
	Te-infinitief	-5,152	< 0,001 ***
Priming van voorgaande rode cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande rode clusters	0,030	0,016 *

Priming van voorgaande groene cluster	Per toename van 1 in het aantal voorgaande groene clusters	-0,044	0,003 **
Formaliteit	Formeel	Referentiewaarde	
	Informeel	-1,574	< 0,001 ***

Wat de tweede hypothese betreft, verwachten we enerzijds een relatief groter effect van cognitief-functionele variabelen in het Belgisch-Nederlandse model en een relatief groter effect van lexicale factoren in het Nederlands-Nederlandse model. Met uitzondering van de taalexterne variabele FORMALITEIT kunnen we alle variabelen in de modellen linken aan twee cognitieve processen, namelijk priming en de achterliggende processen van de complexiteitshypothese (cf. §2). In het Belgisch-Nederlands hebben beide groepen van variabelen de effecten die we verwachten op basis van de bestaande literatuur. In het Nederlands-Nederlands merken we dat slechts een gedeelte van de variabelen die gelinkt zijn aan complexiteit een significant effect hebben – voor de variabelen GRAMMATICALE RELATIE TUSSEN ZINSDEEL IN EXTRAPOSITIE EN HOOFD, LENGTE VAN HET MIDDENVELD EN INHERENTIE VAN HET PREVERBALE WOORD is dat, in tegenstelling tot in het Belgisch-Nederlands, niet het geval. Mogelijk kan dat verklaard worden door een afgenomen effect van de complexiteit in het Nederlands-Nederlands, waardoor alleen de variabelen die het meest invloed hebben op die complexiteit significante predictoren blijken te zijn. Grondelaers, Speelman & Geeraerts (2008) kwamen tot een gelijkwaardige bevinding voor de *er*-alternantie: het Nederlands-Nederlands model heeft minder variabelen nodig om even goed of zelfs beter te presteren dan het model voor het Belgisch-Nederlands en de variabelen die wel significant zijn in het Nederlands-Nederlands zijn vaak ‘robuustere’ grammaticale factoren. Wat de primingvariabelen betreft, merken we op dat de effectsterktes kleiner zijn in het model voor het Nederlands-Nederlands. Elke voorgaande rode cluster verhoogt de kans op een rode cluster met 1,115 (= $\exp(0,109)$) in het Belgisch-Nederlands, maar slechts met 1,030 (= $\exp(0,030)$) in het Nederlands-Nederlands, terwijl elke groene cluster de kans op een groene cluster verhoogt met 1,257 (= $1/\exp(-0,229)$) in het Belgisch-Nederlands, maar slechts met 1,044 (= $1/\exp(-0,044)$) in het Nederlands-Nederlands. Mogelijk wijst dit opnieuw op een afgenomen invloed van priming als sturende variabele in het Nederlands-Nederlands.

Aangezien geen van de bekende variabelen in het alternantieonderzoek naar rood en groen duidelijk lexicale of semantische collocaties coderen, evalueren we de eventuele aanwezigheid van dergelijke factoren door het werkwoord als random effect toe te voegen aan de regressiemodellen in Tabellen 4 en 5. Het toevoegen van die lexicale informatie aan het model resulteert voor het Belgisch-Nederlands in een significante verlaging van de AIC, van 5170,3 voor het model zonder random effect tot 5122,8 voor het model met random effect

(variance = 0,128, standard deviation = 0,3578), terwijl de C-waarde stijgt van 0,739 voor het model zonder random effect naar 0,762 voor het model met random effect. Ook voor het Nederlands-Nederlandse model vinden we dezelfde tendens: de AIC verlaagt van 2148,7 voor het model zonder random effect tot 2103,2 voor het model met random effect (variance = 0,3584, standard deviation = 0,5987) en de C-waarde stijgt van 0,820 tot 0,855 indien het random effect wordt toegevoegd.¹³

Het lijkt er dus op dat lexicale factoren een rol spelen in de rood/groen-alternantie voor beide nationale variëteiten. Om de aard van die lexicale effecten in meer detail te bestuderen, voerden we distinctieve collexeemanalyses uit voor beide datasets. Distinctieve collexeemanalyse is een techniek die nagaat tot welke van beide varianten in een alternantie een lexeem aangetrokken is (Gries & Stefanowitsch 2004).¹⁴ Tabel 6 en 7 geven geeft weer welke distinctieve collexemen werden aangetroffen voor beide volgordes en beide variëteiten.¹⁵ De mate van aantrekking tot één van beide volgordes wordt uitgedrukt door de collostructionele sterkte.¹⁶ Zowel in het Nederlands-Nederlands als in het Belgisch-Nederlands lijkt er dus sprake te zijn van lexicale effecten die mee de variatie tussen rood en groen sturen. In de volgende paragraaf interpreteren we deze bevindingen in het kader van de standaardiseringshypothese van Grondelaers, Spielman & Geeraerts (2008).

¹³ In de modellen met random effects blijven de effectrichtingen en p-waarden van de fixed effects hetzelfde als gerapporteerd in Tabel 4 en Tabel 5.

¹⁴ Voor een overzicht van andere methodes om lexicale effecten te meten en een bespreking van de voor- en nadelen van die methodes, zie Van de Velde & Pijpops (2019).

¹⁵ Distinctieve collexeemanalyses houden, in tegenstelling tot de logistische regressieanalyses, geen rekening met de invloed van andere factoren dan de lexicale. Om te controleren voor het sterke effect van de MORFOLOGISCHE STRUCTUUR VAN HET VOLTOOID DEELWOORD, werden aparte distinctieve collexeemanalyses uitgevoerd voor de scheidbaar samengestelde werkwoorden en de niet-scheidbaar samengestelde werkwoorden.

¹⁶ De gebruikte maat voor collostructionele sterkte is een negatieve log₁₀-transformatie van de p-waarde van een eenzijdige Fisher-Yates Exact test voor een kruistabel met de frequenties van het werkwoord in kwestie voor beide volgordes en de frequenties van alle andere werkwoorden voor beide volgordes. In principe kunnen verschillende associatiematen gebruikt worden, zie daarover bv. Gries (2023). Een collexeem werd als distinctief beschouwd indien de p-waarde kleiner is dan 0,05 en de collostructionele kracht bijgevolg groter is dan 1,30103.

Tabel 6: Overzicht van de distinctieve collexemen voor de rode en groene volgorde in het Belgisch-Nederlands

Distinctieve collexemen voor de rode volgorde				Distinctieve collexemen voor de groene volgorde			
Werkwoord	# R	# G	Collostr. sterkte	Werkwoord	# R	# G	Collostr. sterkte
<u>Niet-scheidbaar</u>				<u>Niet-scheidbaar</u>			
stoppen	10	9	3,553	leveren	2	76	4,182
slingeren	22	50	2,806	presenteren	14	131	2,068
storten	11	23	1,799	betalen	4	50	1,403
splitsen	8	15	1,605				
<u>Scheidbaar</u>				<u>Scheidbaar</u>			
toewijzen	166	179	5,992	terugbetalen	13	99	8,549
toebedelen	112	111	5,231	uitbetalen	27	106	4,350
toedienen	91	101	3,202	voorschotelen	147	349	3,152
aansmeren	38	34	2,594	aanrekenen	1	19	2,807
aanmeten	32	27	2,507	aanleren	7	37	2,569
doorstorten	4	0	1,772	thuisbezorgen	0	10	1,947
instampen	4	0	1,772	uitleggen	3	19	1,721
opklevan	26	25	1,698	aanleveren	4	21	1,608
toeschuiven	31	35	1,361	opdringen	4	20	1,481
				thuissturen	1	11	1,444
				inlepen	0	7	1,362

Tabel 7: Overzicht van de distinctieve collexemen voor de rode en groene volgorde in het Nederlands-Nederlands

Distinctieve collexemen voor de rode volgorde				Distinctieve collexemen voor de groene volgorde			
Werkwoord	# R	# G	Collostr. sterkte	Werkwoord	# R	# G	Collostr. sterkte
<u>Niet-scheidbaar</u>				<u>Niet-scheidbaar</u>			
schuiven	12	9	3,685	betalen	3	115	9,638
overhandigen	11	9	3,209	vergoeden	8	77	2,657
spuiten	3	0	2,055				
drukken	9	11	1,943				
steken	2	0	1,367				
<u>Scheidbaar</u>				<u>Scheidbaar</u>			
toebedelen	73	13	6,398	thuissturen	3	11	2,467
uitreiken	37	7	3,258	uitbetalen	17	24	2,001
bijschrijven	7	0	1,535	voorschotelen	69	67	1,979
toedienen	61	26	1,452	opdringen	9	16	1,952
				opdrukken	2	8	1,951
				uitstorten	2	8	1,951
				opplakken	9	14	1,512
				toesturen	25	27	1,347

3. DISCUSSIE

Om de noord/zuid-verschillen te verklaren, is het interessant om eens nader te kijken naar de specifieke lexicale effecten die werden aangetroffen in de distinctieve collexeemanalyses. In het Belgisch-Nederlands valt op dat 10 van de 14 werkwoorden die een voorkeur hebben voor de groene volgorde behoren tot de vier semantische klassen die volgens Coleman (2015) al zeer vroeg in de receptiefconstructie voorkwamen: werkwoorden van betalen (*betalen, terugbetalen, uitbetalen*), werkwoorden van leveren (*leveren, thuissturen, aanleveren, thuisbezorgen*) en samengestelde communicatiewerkwoorden (*uitleggen, aanleren, presenteren*). Enkel de vier werkwoorden uit de vierde klasse, werkwoorden samengesteld met het partikel *toe*, volgen die trend niet en hebben net een sterkere voorkeur voor de rode volgorde. Voor het Belgisch-Nederlands kunnen we dus aannemen dat de lexicale effecten relictten zijn van de periode waarin de groene volgorde de gewone volgorde was voor de receptiefconstructie, aangezien de werkwoorden die al het langst voorkomen in de constructie ook die zijn met een sterke voorkeur voor groen.

Voor het Nederlands-Nederlands vinden we een gelijkaardige trend, zij het iets minder uitgesproken. 5 van de 10 distinctieve collexemen voor de groene volgorde behoren tot een van de vier semantische klassen die al in het begin van de 20ste eeuw frequent in de receptiefconstructie worden geattesteerd: werkwoorden van betalen (*betalen, vergoeden, uitbetalen*), werkwoorden van leveren (*thuissturen*) en werkwoorden samengesteld met het partikel *toe* (*toesturen*). Net zoals in het Belgisch-Nederlands volgen alleen sommige werkwoorden uit die laatste klasse deze trend niet: *toebedelen* en *toedienen* zijn distinctieve collexemen voor de rode volgorde.

Tentatief kunnen we deze lexicale effecten verklaren als relictten uit de periode kort na 1900, waarin de groene volgorde de gewone volgorde was voor de receptiefconstructie, wellicht door de invloed van haar bronconstructies (cf. §2). Voor werkwoorden die ook toen al frequent voorkwamen in de receptiefconstructie, zijn die voorkeuren dan in de loop der tijd lexicaal versteend. Andere werkwoorden volgen dan weer de tendensen die de rode en groene volgorde in het algemeen, i.e. bij de gevestigde hulpwerkwoorden *hebben, worden* en *zijn*, vertonen en hebben een sterkere voorkeur voor de rode volgorde.

Voorts merken we op dat er, zowel in het Belgisch-Nederlands als in het Nederlands-Nederlands, onder de distinctieve collexemen voor de rode volgorde verschillende werkwoorden zijn die in de receptiefconstructie vaak voorkomen in een bijzonder gebruik. Het gaat meer bepaald om twee subtypes van de receptiefconstructie waarbij ook een richtingscomplement verschijnt. Ten eerste zijn dit zinnen waarbij het subject de eigenaar noemt van een kledingstuk of lichaamsdeel dat gespecificeerd wordt in het richtingscomplement zoals in (8) - het gaat hier om de receptieve tegenhanger van actieve zinnen met een

possessieve datief (Vandeweghe 1987; Schermer-Vermeer 1996).¹⁷ Ten tweede gaat het om zinnen waarbij het subject niet langer een Recipiëns uitdrukt, maar wel een Doel of een Begunstigde, zoals in respectievelijk (9) en (10).¹⁸ In Tabel 8 tonen we welke distinctieve collexemen voor het Belgisch-Nederlands in de dataset minstens één keer voorkomen in de juist genoemde types zinnen, alsook welke werkwoorden behoren tot de vier semantische klassen die al rond 1900 voorkwamen in de receptiefconstructie. In Tabel 9 presenteren we dezelfde gegevens voor het Nederlands-Nederlands.

Voor beide variëteiten blijkt dat werkwoorden die al lang voorkomen in de receptiefconstructie voornamelijk een voorkeur hebben voor de groene volgorde, terwijl tot de distinctieve collexemen voor de rode volgorde een aantal werkwoorden behoren die vaak voorkomen met een richtingscomplement in de receptiefconstructie.¹⁹ Ook deze trend kunnen we op dezelfde manier verklaren: deze receptiefconstructies met richtingscomplement zijn al vroeg in de 20ste eeuw geattesteerd, maar komen pas later relatief frequent voor (Colleman 2015: 232, 238-241). Wellicht waren deze bijzondere types receptiefconstructies in het begin van de 20ste eeuw, toen de groene volgorde nog dominant was voor receptief *krijgen*, te zeldzaam, waardoor de voorkeur voor groen niet lexicaal is versteend.

- (8) Nochtans is het een traditie dat monarchen en toekomstige monarchen de eredoctoraten naar het hoofd geslingerd krijgen. (corpusattestatie)
- (9) Omdat je dan elke keer van die vragende ogen op je gericht krijgt. (corpusattestatie)
- (10) Ooit zie ik hem nog een grootse trainerscarrière uitbouwen, jazelfs zo groots dat ook hij op den duur, in pakweg Serskamp of Wette- ren, een straat naar hem vernoemd krijgt. (corpusattestatie)

¹⁷ De voorkeur voor de rode volgorde van werkwoorden die in dit type constructie verschijnen, zou ook te maken kunnen hebben met de invloed van de variabele *INHERENTIE VAN HET PREVERBALE WOORD*. Verschillende constructies met possessieve datieven zijn immers verworpen tot uitdrukkingen, zoals *iets naar het hoofd geslingerd krijgen* of *iets in de maag gesplitst krijgen*, waardoor het substantief van het richtingscomplement een inherente band heeft met het zinswerkwoord. De variabele *INHERENTIE VAN HET PREVERBALE WOORD* heeft echter geen significant effect in het model voor het Nederlands-Nederlands, terwijl we ook in die variëteit opmerken dat een aantal werkwoorden die verschijnen met possessieve datieven een voorkeur hebben voor de rode volgorde. Dat lijkt erop te wijzen dat we hier wel degelijk (in enige mate) te maken hebben met lexicale effecten.

¹⁸ In (9) is het subject van de receptiefconstructie niet langer de ontvanger bij een letterlijke overdracht, maar wel het eindpunt of doel van een ruimtelijke overdracht. (10) is een voorbeeld van een nog verdere betekenisuitbreiding, waarbij het richtingscomplement in een abstracte betekenis gebruikt wordt en het subject noch een ontvanger, noch het doel van een ruimtelijke verplaatsing is; het subject is hier louter de entiteit die begunstigd wordt door de handeling. Zie Coleman (2015: 238-241) voor een bespreking van dit type zinnen en bijkomende voorbeelden.

¹⁹ Het werkwoord *leveren* is één van de twee uitzonderingen hierop, maar voor dit werkwoord dienen we op te merken dat het gebruik ervan in de receptiefconstructie met een richtingscomplement eerder ongewoon is: het gaat om 3 van 78 voorkomens (3,85%). De meeste andere werkwoorden komen wel degelijk bijna steeds voor in dergelijke zinstypes, zoals *stoppen* en *splitsen*.

Tabel 8: Overzicht van de distinctieve collexemen voor de rode en groene volgorde in het Belgisch-Nederlands, verdeeld over de verschillende klassen van werkwoorden uit Coleman (2015)

	Distinctieve collexemen voor de rode volgorde	Distinctieve collexemen voor de groene volgorde
Werkwoorden behorende tot een van de semantische klassen die al in de vroege 20ste eeuw in de receptiefconstructie voorkomen	toeschuiven	betalen uitleggen aanleren terugbetalen presenteren uitbetalen aanleveren thuisbezorgen thuissturen
	toewijzen toedienen toebedelen	leveren
Werkwoorden die voorkomen met een richtingscomplement in de receptiefconstructie	stoppen splitsen storten slingeren	
Overige werkwoorden	doorstorten instampen opkleven aanmeten aansmeren	aanrekenen opdringen inlepelen voorschotelen

Tabel 9: Overzicht van de distinctieve collexemen voor de rode en groene volgorde in het Nederlands-Nederlands, verdeeld over de verschillende klassen van werkwoorden uit Coleman (2015)

	Distinctieve collexemen voor de rode volgorde	Distinctieve collexemen voor de groene volgorde
Werkwoorden behorende tot een van de semantische klassen die al in de vroege 20ste eeuw in de receptiefconstructie voorkomen	toebedelen toedienen	betalen vergoeden uitbetalen toesturen thuissturen
Werkwoorden die voorkomen met een richtingscomplement in de receptiefconstructie	steken spuiten drukken schuiven bijschrijven	uitstorten
Overige werkwoorden	uitreiken overhandigen	opdringen opplakken opdrukken voorschotelen

In tegenstelling tot bij de *er*-alternantie vinden we dus in beide variëteiten van het Nederlands duidelijke lexicale effecten, die ook een ongeveer even grote impact lijken te hebben.²⁰ Dat we hierin geen duidelijke noord/zuid-verschillen vinden, hoeft misschien niet te verbazen. Waar bij de *er*-alternantie het Nederlands-Nederlands verschillende eeuwen voorsprong had op het Belgisch-Nederlands om tot een duidelijke taakverdeling tussen beide varianten en bijhorende lexicale voorkeuren te komen, geldt voor de veel jongere receptiefconstructie dat dat pas kon in de loop van de 20ste eeuw. In beide variëteiten konden de werkwoorden die al zeer vroeg in de constructie voorkwamen lexicale voorkeuren ontwikkelen voor de groene volgorde, als gevolg van de toenmalige dominantie van die volgorde in de constructie.

Toch vinden we ook verschillen tussen het noorden en het zuiden: in het Nederlands-Nederlands is de alternantie tussen rood en groen zoals we hierboven hebben laten zien in het algemeen beter te modelleren en lijken de cognitieve variabelen gelinkt aan de complexiteitshypothese en priming een iets minder uitgesproken effect te hebben. Mogelijk speelt hier de invloed van de volgordetendensen bij de gevestigde hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn*. Delaby & Colleman (2023: 30-31) suggereren, vanuit een constructiegrammaticaal framework, dat de receptiefconstructie zich doorheen de 20ste eeuw steeds meer heeft geëmancipeerd van haar bronconstructies en sterkere links heeft gekregen met de constructies met de hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn* met voltooid deelwoord. Die sterker wordende band tussen beide constructies kan ertoe leiden dat de ene constructie eigenschappen van de andere gaat overnemen. In het geval van de receptiefconstructie verwachten we dan dat werkwoorden in de receptiefconstructie de lexicale voorkeuren volgen die ze hebben bij de hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn*. Bij die werkwoorden is de variatie tussen rood en groen al eeuwen oud en zou er dus wel al een grotere mate van standaardisering²¹ in het Nederlands-Nederlands plaatsgevonden kunnen hebben in vergelijking met het Belgisch-Nederlands. Die standaardisering zou dan als gevolg hebben dat bij die gevestigde hulpwerkwoorden cognitieve variabelen minder invloed hebben in het Nederlands-Nederlands, omdat de voorkeuren steeds meer lexicaal verankerd worden.

Dat we een dergelijk verschil tussen het Nederlands-Nederlands en Belgisch-Nederlands slechts in beperkte mate opmerken, heeft wellicht te maken met het feit dat dat proces nog steeds niet voltooid is in het Nederlands-Nederlands. Olthof et al. (2017) stellen in een apparent-time onderzoek vast dat in

²⁰ Recente analyses van de nationale variatie bij *er* hebben aangetoond dat er ook in het Belgisch-Nederlands in zekere mate lexicale effecten spelen (Speelman et al. 2020; De Troij et al. 2022: 665), maar herbevestigen ook de bevinding van Grondelaers, Speelman & Geeraerts (2008) dat die lexicale effecten een beduidend grotere rol spelen in het Nederlands-Nederlands.

²¹ De term standaardisering verwijst hier naar een vorm van spontane, bottom-up standaardisering of conventionalisering, niet naar een top-down vorm van taalplanning.

de loop van de 20ste eeuw elke generatie net iets meer rode volgordes gebruikt dan de voorgaande, met een duidelijke omslagpunt bij de generatie geboren tussen 1975 en 1984, waarbij de rode volgorde de dominante wordt. Het is niet ondenkbaar dat deze evolutie zich verder zal zetten in het Nederlands-Nederlands en er uiteindelijk een functionele specialisatie ontstaat tussen beide volgordes, waarbij bijvoorbeeld de rode volgorde in sterkere mate de basisvolgorde wordt voor verbale clusters en de groene meer en meer geassocieerd wordt met adjectivische clusters.²² Als een dergelijk proces zich inderdaad aan het voltrekken is in het Nederlands-Nederlands, zullen de huidige lexicale effecten, waarbij werkwoorden die al lang voorkomen in de receptiefconstructie een voorkeur vertonen voor de groene volgorde, wellicht plaatsmaken voor andere lexicale effecten als gevolg van de veranderende verhouding tussen rood en groen.

CONCLUSIE

De variatie tussen de rode en groene volgorde bij het receptieve hulpwoord *krijgen* blijkt deels dezelfde noord/zuid-verschillen te vertonen die al bij een aantal andere alternanties werden vastgesteld. We hebben aangetoond dat die variatie beter te modelleren is voor het Nederlands-Nederlands en dat er in die variëteit een effect lijkt te zijn van lexicale factoren. Die lexicale effecten bleken echter in dezelfde mate aanwezig te zijn in het Belgisch-Nederlands. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat de receptiefconstructie een vrij jonge constructie is: toen die constructie opkwam in de loop van de 20ste eeuw, had het Belgisch-Nederlands al een behoorlijke inhaalbeweging gemaakt, waardoor er min of meer in dezelfde mate als in het Nederlands-Nederlands lexicale voorkeuren konden ontstaan. De betere modelleerbaarheid van het Nederlands-Nederlands kan potentieel verklaard worden als het effect van werkwoorden waarvoor er geen voorkeuren lexicaal versteend zijn en die zich daardoor kunnen modelleren naar de gevestigde hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn*.

²² Het interactie-effect tussen de variabelen FORMALITEIT en VARIËTEIT dat werd gevonden in de logistische regressieanalyse voor de Belgisch-Nederlandse en Nederlands-Nederlandse data samen, kan ook in dit licht geïnterpreteerd worden. In tegenstelling tot bij de *er*-alternantie, vonden we dat de registersverschillen bij de variatie tussen en rood en groen bij receptief *krijgen* net groter zijn in het Nederlands-Nederlands dan in het Belgisch-Nederlands: in beide variëteiten is groen ongeveer even sterk vertegenwoordigd in de informele genres, maar in het Nederlands-Nederlands is rood in het formele register veel dominant in vergelijking met het Belgisch-Nederlands. Grote registersverschillen kunnen beschouwd worden als een teken van onvoltooid of verlate standaardisering (cf. Geeraerts, Grondelaers & Speelman 1999: 45-47). Dat die registersverschillen net groter zijn in het Nederlands-Nederlands, kunnen we mogelijk verklaren als een gevolg van het feit dat in het Nederlands-Nederlands de rode volgorde eerder begon op te komen in vergelijking met het Belgisch-Nederlands, maar dat die trend ook in het Nederlands-Nederlands nog niet voltooid is. Cruciaal is dat we die trend ook zien bij receptief *krijgen*, hoewel de receptiefconstructie ontstond op een moment dat het Belgisch-Nederlands reeds een inhaalbeweging aan het maken was in het standaardiseringsproces. De gevonden interactie tussen FORMALITEIT en VARIËTEIT zou volgens deze hypothese dus te verklaren zijn vanuit de invloed van de links die receptief *krijgen* heeft met de gevestigde hulpwerkwoorden *hebben*, *worden* en *zijn*.

Om meer zicht te krijgen op de noord/zuid-variatie bij de groene en rode volgorde kan toekomstig onderzoek de hier gerapporteerde tendensen vergelijken met de volgordevariatie bij de gevestigde hulpwerkwoorden *hebben*, *zijn* en *worden*.

BIBLIOGRAFIE

- Adviescommissie Taalvariatie. (2019). *Visie op taalvariatie en taalvariatiebeleid*. Visietekst van de Adviescommissie Taalvariatie in opdracht van het Algemeen Secretariaat van de Taalunie.
- ANS 1997 = HAESERYN, W., GEERTS, K. R. G., DE ROOIJ, J., & VAN DEN TOORN, M. (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Martinus Nijhof.
- ARFS, M. (2007). *Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord en een hulpwerkwoord in bijzinnen in het hedendaags Nederlands* [Doctoraal proefschrift]. Göteborgs universitet.
- BLOEM, J., VERSLOOT, A., & WEERMAN, F. (2014). Applying automatically parsed corpora to the study of language variation. *Proceedings of COLING 2014, the 25th International Conference on Computational Linguistics: Technical Papers, 1974-1984*.
- BLOEM, J., VERSLOOT, A., & WEERMAN, F. (2017). *Verbal cluster order and processing complexity*. *Language Sciences*, 60, 94-119.
- BROEKHUIS, H., & CORVER, N. (2015). *Syntax of Dutch: Verb and Verb Phrases*. Volume 2. Amsterdam University Press.
- COLLEMAN, T. (2015). Constructionalization and post-constructionalization: The constructional semantics of the Dutch *krijgen*-passive from a diachronic perspective. In J. Barðdal, E. Smirnova, L. Sommerer, & S. Gildea (Red.), *Diachronic Construction Grammar* (pp. 213-256). John Benjamins.
- COLLEMAN, T. (2018). Constructions with *krijgen* and *kry*. A comparison from a (diachronic) constructionist perspective. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 58(2), 237-257.
- COLLEMAN, T., & RENS, D. (2016). Het *krijgen*-passief en de werkwoordelijke eindgroep: Een diachrone voorstudie op basis van Delpher. *Studies van de Belgische Kring voor Linguïstiek/Travaux du Cercle Belge de Linguistique/Papers of the Linguistic Society of Belgium*, 10, 1-15.
- DE SCHUTTER, G. (1996). De volgorde in de werkwoordelijke eindgroep met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. *Nederlandse taalkunde*, 1, 207-220.
- DE SUTTER, G. (2005). *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen* [Doctoraal proefschrift]. KU Leuven.
- DE SUTTER, G. (2007). Naar een corpusgebaseerde, cognitief-functionele verklaring van de woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen. *Nederlandse Taalkunde*, 12(4), 302-330.
- DE SUTTER, G., & DE CLERCQ, K. (2020). De verwerving van de groene en rode woordvolgorde in Vlaanderen: Een descriptieve, methodologische en theoretische aanvulling bij Meyer & Weerman (2016). *Nederlandse Taalkunde*, 25(2-3), 213-224.

- DE SUTTER, G., SPEELMAN, D., & GEERAERTS, D. (2005). Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen. *Nederlandse Taalkunde*, 10, 97-128.
- DE SUTTER, G., SPEELMAN, D., & GEERAERTS, D. (2008). Prosodic and syntactic-pragmatic mechanisms of grammatical variation: The impact of a postverbal constituent on the word order in Dutch clause final verb clusters. *International Journal of Corpus Linguistics*, 13(2), 194-224.
- DE TROIJ, R. (2023). *Natiolectal variation in Dutch grammar: A data-driven approach* [Doctoraal proefschrift]. KU Leuven.
- DE TROIJ, R., GRONDELAERS, S., SPEELMAN, D., & VAN DEN BOSCH, A. (2022). Lexicon or grammar? Using memory-based learning to investigate the syntactic relationship between Belgian and Netherlandic Dutch. *Natural Language Engineering*, 28(5), 649-667.
- DELABY, G., & COLLEMAN, T. (2023). Volgordevariatie in groepen met receptief krijgen + voltooid deelwoord in de Nederlands Nederlandse krantentaal: Een synchron en diachroon onderzoek. *Nederlandse Taalkunde*, 28(1), 1-35.
- DHONDT, A., COLLEMAN, T., DE CALUWE, J., & DELABY, G. (2020). Naar een pluricentrische Algemene Nederlandse Spraakkunst: Het gebruik van productiedata voor de beschrijving van nationale variatie. *Handelingen - Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 73 (2019), 85-134.
- GEERAERTS, D., & VAN DE VELDE, H. (2013). Supra-regional characteristics of colloquial Dutch. In F. Hinskens & J. Tældeman (Red.), *Language and Space: Dutch* (pp. 532-556). De Gruyter Mouton.
- GEERAERTS, D., GRONDELAERS, S., & SPEELMAN, D. (1999). *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat: Een onderzoek naar kleding- en voetbaltermen*. P.J. Meertens-Instituut.
- GRIES, S. T. (2023). Overhauling Collostructional Analysis: Towards More Descriptive Simplicity and More Explanatory Adequacy. *Cognitive Semantics*, 9(3), 351-386.
- GRIES, S. T., & STEFANOWITSCH, A. (2004). *Extending collostructional analysis: A corpus-based perspective on 'alternations'*: *International Journal of Corpus Linguistics*, 9(1), 97-129.
- GRONDELAERS, S., SPEELMAN, D., & GEERAERTS, D. (2008). National variation in the use of er "there". Regional and diachronic constraints on cognitive explanations. In G. Kristiansen & R. Dirven (Red.), *Cognitive Sociolinguistics* (pp. 153-204). De Gruyter Mouton.
- HARTSUIKER, R. J., & WESTENBERG, C. (2000). Word order priming in written and spoken sentence production. *Cognition*, 75(2), B27-B39.
- LANDSBERGEN, F. (2009). *Cultural evolutionary modeling of patterns in language change: Exercises in evolutionary linguistics* [Doctoraal proefschrift]. LOT publications.
- MEYER, C., & WEERMAN, F. (2016). Cracking the cluster: The acquisition of verb raising in Dutch. *Nederlandse Taalkunde*, 21(2), 181-212.
- OLTHOF, M., WESTENDORP, M., BLOEM, J., & WEERMAN, F. (2017). Synchronic variation and diachronic change in Dutch two-verb clusters. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1(1), 34-60.
- OOSTDIJK, N., REYNAERT, M., HOSTE, V., & SCHURMAN, I. (2013). The Construction of a 500-Million-Word Reference Corpus of Contemporary Written Dutch. In P.

- Spyns & J. Odijk (Red.), *Essential Speech and Language Technology for Dutch* (pp. 219-247). Springer.
- PAUWELS, A. (1953). *De plaats van hulpwerkwoord verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Symons.
- PIJPOPS, D. (2019). *Where, how and why does argument structure vary? A usage-based investigation into the Dutch transitive-prepositional alternation* [Doctoraal proefschrift]. KU Leuven.
- PIJPOPS, D. (2021). Does Standardization Affect the Type of Motivating Factors that Determine Language Variation? In G. Kristiansen, K. Franco, S. De Pascale, L. Rosseel, & W. Zhang (Red.), *Cognitive Sociolinguistics Revisited* (pp. 384-397). De Gruyter Mouton.
- SCHERMER-VERMEER, E. C. (1996). De beschrijving van de possessieve datief. *Nederlandse Taalkunde*, 1, 265-279.
- SPEELMAN, D., & GEERAERTS, D. (2009). Causes for causatives: The case of Dutch doen and laten. In T. Sanders & E. Sweetser (Red.), *Causal Categories in Discourse and Cognition* (pp. 173-204). De Gruyter Mouton.
- SPEELMAN, D., GRONDELAERS, S., SZMRECSANYI, B., & HEYLEN, K. (2020). Schaalvergroting in het syntactische alternantieonderzoek: Een nieuwe analyse van het presentatieve er met automatisch gegenereerde predictoren. *Nederlandse Taalkunde*, 25(1), 101-123.
- SWERTS, M. (1998). Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordvolgorde in het Nederlands. *Nederlandse taalkunde*, 3(4), 299-308.
- VAN DE VELDE, F., & PIJPOPS, D. (2019). Investigating Lexical Effects in Syntax with Regularized Regression (Lasso). *Journal of Research Design and Statistics in Linguistics and Communication Science*, 6(2), 166-199.
- VAN DER HORST, J. M. (2004). Schreef J.B.C. Verlooy echt zo gebrekkig? Het 19de/20ste-eeuwse beeld van de 18de eeuw getoetst. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 71-82.
- VAN DER WAL, M. J., & VAN BREE, C. (2008). *Geschiedenis van het Nederlands*. Spectrum.
- VAN LEEUWEN, M. (2006). *Een baan aangeboden krijgen? Dat krijg ik nooit gedaan! Een synchron en diachroon onderzoek naar de gebruiksmogelijkheden van krijgen + participium in het kader van de constructiegrammatica* [Masterscriptie]. Universiteit Leiden.
- VANDEWEGHE, W. (1987). The possessive dative in Dutch: Syntactic reanalysis and predicate formation. In J. van der Auwera & L. Goossens (Red.), *The Ins and Outs of Predication* (pp. 137-152). De Gruyter Mouton.
- VOSTERS, R., BELSACK, E., PUTTAERT, J., & VANDENBUSSCHE, W. (2014). Norms and usage in nineteenth-century Southern Dutch. In G. Rutten, R. Vosters, & W. Vandenbussche (Red.), *Norms and Usage in Language History, 1600–1900: A sociolinguistic and comparative perspective* (pp. 73-100). John Benjamins Publishing Company.
- VOSTERS, R., RUTTEN, G. J., & VAN DER WAL, M. J. (2010). Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw. *Verslagen En Mededelingen van de Koninklijke Academie Voor Nederlandse Taal- En Letterkunde*, 120, 93-112.

Evenus van Paros: een omvangrijk portret van een fragmentair figuur

door Adriaan DEMUYNCK

Abstract

This paper offers a study of the life and œuvre of Evenus of Paros. The testimonies about his life are confusing, but this paper draws a comprehensive picture of Evenus. Evenus lived in Athens in the fifth century BC and worked as a poet and teacher. An analysis of his extant fragments sheds a new light on two problems: the genesis of the *Theognidea* and the relation between Socrates and Evenus. Evenus made an anthology of Greek elegiac poetry, that later became part of the *Theognidea*. Socrates and Evenus were rivals, regarding both poetry and philosophy. This paper also provides the first Dutch translation of Evenus' verses.

INLEIDING

Bij weinig mensen klinkt de naam Evenus van Paros (Εὔηνος) bekend in de oren. Deze Griekse dichter en filosoof is lang in nevelen gehuld gebleven. In de laatste eeuw werden zijn gedichten af en toe bestudeerd, maar in het laatste decennium is voor Evenus de zon door de wolken gebroken en kan Evenus genieten van een grotere aandacht van onderzoekers. Dit artikel wil een overzicht geven van het recente onderzoek rond Evenus van Paros, en biedt de eerste Nederlandse vertaling van al zijn Griekse verzen, om deze dichter meer bekendheid te geven.

Na de voorstelling van de fragmenten van Evenus en de vertaling van zijn verzen, geef ik een schets van zijn leven, zoals die uit de weinige en warrige bronnen kan opgemaakt worden. Vervolgens ga dieper ik in op twee kwesties die in het recente onderzoek werden behandeld, en waarop nieuwe analyses van Evenus' œuvre een nieuw licht hebben geworpen. Ten eerste is Evenus het uitgangspunt van een nieuwe theorie rond het ontstaan van de *Theognidea*, een grote verzameling Oudgriekse elegische poëzie. Ten tweede is zijn relatie met Socrates beter bestudeerd.

1. FRAGMENTEN VAN EVENUS VAN PAROS

In de standaarduitgave van klassieke Griekse geciteerde lyriek zijn onder de naam Evenus van Paros tien korte fragmenten te vinden, die in totaal 24 verzen bestrijken.¹ De fragmenten zijn in verschillende metra opgesteld, al is een

¹ WEST, *Iambi et Elegi Graeci*, vol. 2, pp. 64-67.

duidelijke meerderheid aan verzen in het elegisch distichon gesteld. De korte fragmenten zijn voornamelijk sympotisch of gnomisch van aard; sommige bevatten filosofische bespiegelingen. Het loont de moeite dit corpus onder de loep te nemen.

Elegieën (1-8)

1. Ath. 367de

Vele mensen hebben de gewoonte om elkaar over alles op dezelfde manier tegen te spreken; maar gegronde tegenspraak... die is niet meer in de mode. Tegen zulke mensen volstaat dit aloude spreekwoord als weerwoord: "Dit kan wel jouw mening zijn, maar ik denk er het mijne van." Intelligente mensen daarentegen kan men snel overtuigen door goed te spreken, juist zij zijn het makkelijkst te onderwijzen."

2. *Anth. Pal.* 11.49²

Bacchus' dosis is best niet te groot of te klein: dat veroorzaakt verdriet of waanzin. Hij is blij als hij een kwartje met drie nimfen wordt gemengd: dan is hij ook voor het liefdesbed het meest geschikt. Want als hij hard zou blazen, doet hij verlangens verdwijnen en dompelt hij je onder in slaap, de buurman van de dood.

3. Stob. 2.15.4

Ik meen dat wijsheid er niet het minst uit bestaat te weten van welke aard elke man is.

4. Stob. 4.10.5

Lef in combinatie met wijsheid is een groot voordeel; maar zonder wijsheid is lef schadelijk en brengt het miserie.

5. Stob. 3.20.2

Meer dan eens onthult woede de verborgen gedachten van mensen: ze is nog veel erger dan waanzin.

6. Plut. *De amore prolis* 4 p. 497a

Voor vaders betekent een zoon heel de tijd angst of verdriet.

7. Pseudo-Arist. *π. ἀρετῶν καὶ κακιῶν* 7 p. 1251^a30 (Stob. 3.1.194) (*overmoed:*) levert geen winst op, maar berokkent toch onrecht!

8. Arist. *Metaph.* Δ 5 p. 1015^a28

Elke vorm van dwang is per definitie pijnlijk.

Hexameters (9)

9. Arist. *Eth. Nic.* H 10 p. 1152^a30

Beste vriend, ik zeg dat de gewoonte een langdurige oefening is, en dat zij uiteindelijk de menselijke natuur bepaalt.

Trimeters (9a)

9a. Simpl. in *Phys.*, *Comm.in Arist. Graeca* ix 741.1

² GOW, PAGE, *The Garland of Philip*, vol. 1, p. 258, Euenus VI. Dit gedicht werd eerder ook vertaald in NOLTHENIUS, *De cicade op de speerpunt*, p. 35.

Het meest wijze en tegelijk meest dwaze ding is de tijd.

Onzeker metrum (10)

Volgens Plutarchus zou Evenus gezegd hebben dat “*vuur het sterkste kruid van allemaal is*”. Plutarchus vermeldt deze zegswijze van Evenus drie keer, maar parafraseert ze telkens, zodat we nu niet weten hoe Evenus’ woorden exact hebben geklonken.³

1.1. Evenus’ oeuvre uitgebreid

Fragment 8 verdient speciale aandacht. Het vers luidt in het Grieks πᾶν γὰρ ἀναγκαῖον πρᾶγμα ἀνηρὸν ἔφου; het wordt tweemaal door Aristoteles geciteerd onder de naam van Evenus en enkele eeuwen later ook door Plutarchus.⁴ Deze pentameter staat echter ook in de *Theognidea*, een collectie van elegische Griekse poëzie uit de archaische en klassieke periode. Het komt daar voor als vers 472, zij het met een kleine, banale aanpassing: Evenus’ πρᾶγμα(α) is hier χρῆμα(α).

In de *Theognidea* maakt vers 472 deel uit van een langer elegisch gedicht: vv. 467-496. Volgens verscheidene geleerden maken de vermeldingen van Evenus’ naam door Aristoteles en Plutarchus het mogelijk om dit hele gedicht aan Evenus van Paros toe te schrijven.⁵ Het is gericht aan een zekere Simonides, net als twee andere gedichten in de *Theognidea*, vv. 667- 682 en vv. 1341-1350. Op basis van die gedeelde aanspreking nemen diezelfde onderzoekers aan dat ook deze laatste twee gedichten van Evenus zijn. Daarom werden deze drie elegische gedichten als 8a, 8b en 8c opgenomen in de boven vermelde uitgave van Evenus.⁶

8a. Thgn. 467-496

Hou niemand van de mensen vast wanneer
ze niet in ons gezelschap willen zijn;
wijs niet die man de deur die niet wil gaan.
Maak niemand wakker, vriend Simonides,
uit onze groep, nu wij met wijn gepantserd
toch door zoete slaap verslagen zijn.
Wie wakker is moet je niet laten slapen
als hij dat niet wil; want alles wat

³ Plut. *Quest. Plat.* 10.3 p. 1010c; id. *quomodo adulator internosc.* 2 p. 50a; id. *quaest. conv.* 7 praef. p. 697cd. Eénmaal vermeldt Plutarchus het spreekwoord als woorden van Prodicus: cf. id. *de tuenda san.* 8 p. 126cd.

⁴ Cf. Arist. *Metaph. A* 5 p. 1015^a28; id. *Eth. Eudem. B* 7 p. 1223^a31; Plut. *non posse suav. viv. sec. Epic.* 21 p. 1102c. Aristoteles citeert het vers nog een derde keer in de *Rhetorica (Rhet A* 11 p. 1370a10), maar zonder auteursvermelding.

⁵ BOWRA, *Simonides in the Theognidea*, p. 2; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, pp. 220-221 en 225; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 123-124; CATENACCI, *Theognide, Eveno e Simonide*, pp. 24-25.

⁶ WEST, *Iambi et Elegi Graeci*, vol. 2, p. 66. De vertalingen van deze drie gedichten zijn geciteerd uit: KONING, *Luister naar mij*, pp. 54-55, 69 en 119. Gedicht 8a werd ook vertaald in HARTKAMP, *Theognis van Megara*, pp. 338-339.

wordt afgedwongen is heel irritant.
 Een man die drinken wil moet iemand naast
 zich hebben die hem inschenkt. Alle nachten
 feestjes vieren is onmogelijk.
 Maar ik, ik heb genoeg van honingzoete
 wijn, ik ga naar huis om daar te denken
 aan de slaap die ons bevrijdt van kwaad.
 Ik ben nu op het punt gekomen dat
 de wijn het prettigst voelt; ik ben niet nuchter,
 maar ook niet te ver in dronkenschap.
 De man die meer drinkt dan de juiste maat,
 die heeft niet langer de controle over
 zijn verstand en eigen taalgebruik.
 Hij zegt absurde dingen, schandelijk
 voor nuchtere personen, voor geen actie
 schaamt hij zich wanneer hij dronken is.
 Voorheen verstandig, dan een dwaas. Maar jij
 moet dit beseffen en wat wijn betreft
 niet al te veel voorbij gaan aan je taks.
 Sta op en ga voordat je dronken bent –
 je buik mag niet de baas zijn over jou,
 je bent toch niet een ingehuurde knecht?
 Drink anders dan maar liever niets! Maar jij
 zegt: ‘Schenk maar bij!’ Kijk, dat is loze praat,
 dat is de reden dat je dronken raakt.
 De ene beker is voor vriendschap, en
 de volgende staat klaar; een pleng je aan
 de goden, daarna weer een in je hand,
 je verstaat de kunst niet ‘nee’ te zeggen.
 Onverslaanbaar is wie vele bekera
 drinkt en nog geen dwaze onzin praat.
 Waar gaat het om? Dat jullie bij het mengvat
 keurig converseren, lang verwijderd
 blijven van geruzie onderling,
 tezamen discussiëren, eerlijk tegen
 één en ieder bij elkaar. Op die
 manier is een symposium niet gek.

8b. Thgn. 667-682

Als ik nu rijkdom had, Simonides,
 zoals ik ooit bezat, dan zou ik zonder
 zorgen met de adel samen zijn.
 Ik weet dat zij aan mij voorbij gaat, en

behoefte maakt mij stemloos. Dat terwijl
 ik beter dan de meesten heb gezien
 dat wij nu worden meegevoerd, de witte
 zeilen neergelaten, verder dan
 de zee bij Melos, door de zwarte nacht;
 ze weigeren te hozen, maar de zee
 stroomt binnen over beide zijden van
 het schip. Met deze aanpak is de redding
 haast ondoenlijk. Eerst verstoten ze
 een deugdelijke kapitein, een man
 die met verstand van zaken toezicht hield.
 Bezit wordt met geweld geroofd, verdwenen
 is de discipline, niemand krijgt
 nog toegewezen waar hij recht op heeft.
 De kooplui zijn de baas en paupers staan
 nu boven adel. Spoedig wordt het schip,
 zo is mijn angst, verzwolgen door een golf.
 De raadsels in mijn woorden dragen een
 verborgen boodschap voor de adel; ook
 een pauper kan het met wat wijsheid zien.

8c. Thgn. 1341-1350

Helaas, ik ben verliefd geworden op
 een jongen met een zachte huid, en hij
 zet mij bij al mijn vrienden nu te kijk.
 Ik zal het openlijk verdragen, want
 dat moet nu eenmaal, en mijn nu bekende
 zwakte geldt een weergaloze knaap.
 Er schuilt iets fijns in liefde voor een jongen;
 zelfs de koning van de goden, Kronos'
 zoon, beminde ooit eens Ganymedes,
 die hij roofde en toen meenam naar
 Olympos, waar hij hem tot god verhief.
 Zo hield hij altijd zijn beminde jeugd.
 Simonides, je hoeft dus niet verbaasd
 te zijn, dat ik nu openlijk gegrepen
 ben door liefde voor een mooie knaap.

Met deze drie gedichten erbij telt het bewaarde oeuvre van Evenus in totaal 80 verzen. De drie Simonidesgedichten zijn echter opmerkelijk langer dan de overige fragmenten: ze maken 56 van de 80 verzen van zijn totale corpus uit en zijn waarschijnlijk ook de enige complete gedichten. Zodoende bestaat het corpus bijna uitsluitend uit elegieën, met daarnaast nog twee opeenvolgende

hexameters, één jambische trimeter en een uitspraak in parafraze, waarvan het metrum niet achterhaald kan worden. De verscheidenheid aan genres en metra hoeft niet te verbazen. De combinatie van elegische disticha en jambische trimeters kent een rijke traditie: meerdere beroemde (archaische) dichters (Archilochus, Solon, Xenophanes) hadden eerder in beide metra geschreven.⁷ Hexameters en jambische trimeters werden naast elkaar gebruikt op symposia.⁸ Critias dichtte in hexameters en elegische disticha.⁹

2. DE DICHTER

De identiteit van Evenus van Paros is een complexe kwestie. Allereerst moet hij onderscheiden worden van andere dichters met dezelfde naam. In de *Anthologia Graeca* zijn elf gedichten overgeleverd op naam van Evenus. Eén ervan is van Evenus van Paros (frg. 2 hoger), de andere tien zijn van andere dichters, die hier buiten beschouwing blijven.¹⁰

Over Evenus van Paros zijn weinig getuigenissen bewaard. Bovendien zijn ze verwarrend: de dateringen van zijn leven lopen fel uiteen. Evenus wordt driemaal door Plato genoemd; hij leefde nog op het moment van Socrates' dood in 399.¹¹ Laatantieke en Byzantijnse chronografen hebben Evenus' *floruit* echter in 456 geplaatst.¹² Bovendien bestaat er twijfel of het om één of twee personen gaat.¹³

Het probleem van de identificatie en de datering van Evenus van Paros hangt samen met de eerder besproken toeschrijving van de drie gedichten uit de *Theognidea* aan Evenus. Er werd verondersteld dat de Simonides die in de drie gedichten wordt aangesproken, de bekende lyricus uit Ceos was, die een hele tijd voor 399 leefde (namelijk ca. 556-468).

2.1. Eén Evenus of twee Eveni?

Verschillende scenario's werden bedacht om deze gegevens te laten rijmen. Het zou om twee personen kunnen gaan: een grootvader en kleinzoon. De oudere Evenus zou als jongeling een kennis van Simonides geweest zijn, wat

⁷ BOWIE, *Simonides of Eretria (Redivivus?)*, p. 7.

⁸ COLESANTI, *Questione Teognidee*, p. 19.

⁹ GARZYA, *Eueno di Paro*, p. 318.

¹⁰ Zie GOW, PAGE, *The Greek Anthology*, vol. 2, p. 289. Bij vier van de elf epigrammen is de toeschrijving specifiek: er is Evenus van Sicilië (9.62), Evenus van Ascalon (9.75), Evenus de grammaticus (9.251), en Evenus van Athene (9.602). Verderop wordt beschreven waarom fragment 2 aan Evenus van Paros kan toegeschreven worden (cf. pp. 12-13). De andere epigrammen stammen niet uit de klassieke periode.

¹¹ Zie Plato, *Apol.* 20a-b, *Phaed.* 60d-61b, *Phaedr.* 267a.

¹² Zie GARZYA, *Eueno di Paro*, p. 311, verwijzend naar Eusebius van Caesarea; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 129, verwijzend naar Hiëronymus en Georgius Syncellus.

¹³ Volgens Eratosthenes, geciteerd door Harpocration (Harpocr. s.v. *Εὔημος* (p. 139. 15 Dindorf)), waren er twee elegische dichters met de naam Evenus, beiden uit Paros, van wie enkel de jongste bekend werd.

zou stroken met een *floruit* in 456. De jongere zou dan de Evenus uit Plato's getuigenissen zijn.¹⁴

De hypothese van twee Eveni werd echter snel losgelaten: de huidige *communis opinio* aanvaardt het bestaan van slechts één Evenus van Paros.¹⁵ Deze zou volgens een bepaald onderzoeker erg oud geworden zijn.¹⁶ Als Evenus rond 456 zijn *akmê* bereikte (en dus ongeveer 35-40 jaar was en Simondes van Ceos gekend zou kunnen hebben), moet hij rond 495 geboren zijn. Wanneer hij ten vroegste in 399 gestorven is, zou hij dus bijna honderd jaar geleefd hebben.¹⁷ Talrijke andere onderzoekers geloven niet dat de dichter een eeuweling geweest is en dat het verkeer is hem aan Simonides van Ceos te willen koppelen.¹⁸ De aanspreking van Simonides in de gedichten kan een fictieve aanspreking van de bekende lyricus zijn.¹⁹ Anderen menen echter dat er wel een historische Simonides aangesproken wordt, maar dat we niet precies weten om wie gaat.²⁰ Er zijn in de *Theognidea* genoeg andere gedichten waarin een voorts onbekende persoon aangesproken wordt: Simonides kan eender welke bestemming uit de aristocratische kring van de dichter geweest zijn.²¹ Waarschijnlijk was het ook al in de oudheid verleidelijk om in deze Simonides de beroemde lyricus te zien (en het leven van Evenus bijgevolg te antedateren).²²

Evenus was dus een tijdgenoot en kennis van Socrates. Hij was nog in leven bij het overlijden van Socrates in 399, dus moet zijn leven rond het einde de 5de eeuw gesitueerd moet worden. Deze datering komt mooi overeen met een detail dat de Suda biedt (φ 361), namelijk dat de historicus Philistus (430-356) een leerling van Evenus was. Deze Philistus moet rond 410 op Sicilië bij Evenus in de leer zijn geweest.²³ Kort daarna was Evenus ook actief als dichter in Athene. In de komedie *Chiron*, ook rond 410 opgevoerd, parodieert Phecrates twee verzen van Evenus (frg. 8a, vv. 467 & 469). Evenus leefde nog toen Socrates de gifbeker nam in 399, daarna verdwijnt van hem elk spoor.

¹⁴ BOWRA, *Simonides in the Theognidea*, p. 2.

¹⁵ WEST, *Iambi et Elegi Graeci*, vol. 2, p. 63; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, p. 225, n. 395; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 129, n. 36.

¹⁶ GARZYA, *Eueno di Paro*, pp. 310-311; CATENACCI, *Theognide, Eueno e Simonide* pp. 28-29.

¹⁷ Sophocles, Xenophanes, Isocrates en de bekende sofist Gorgias werden bijna honderd jaar.

¹⁸ VAN GRONINGEN, *Theognis le premier livre*, pp. 267-269; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 129-130; CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, p. 102.

¹⁹ CARRIÈRE, *Theognis. Poèmes élégiaques*, pp. 166-168.

²⁰ CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, p. 95; COLESANTI, *Questioni Teognidee*, p. 104.

²¹ Zie bv. Onomacritus (v. 503), Clearistus (vv. 511 en 514) en Democles (v. 923). Cf. VETTA, *Theognis, elegiarum liber secundus*, pp. 121-123.

²² VAN GRONINGEN, *Theognis le premier livre*, pp. 267-269; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 129.

²³ CATENACCI, *Theognide, Eueno e Simonide* pp. 27-28.

2.2. Wie was Evenus van Paros?

De drie passages bij Plato leren ons het meest over Evenus' professionele leven. Zo blijkt dat Evenus een sofist was. Aangezien in de *Phaedrus* aan Evenus de uitvinding van enkele retorische tropen wordt toegeschreven, was hij actief als retor. Daarnaast was hij ook leraar: in de *Apologie* wordt verteld dat hij de zonen van Callias onderwijst. Aangezien hij niet uit Athene maar uit Paros afkomstig was, was hij misschien een rondtrekkende leraar. In de *Apologie* volgt hij in elk geval in een rijtje van zulke rondtrekkende leraars na Gorgias, Prodicus en Hippias. Het is verrassend dat Evenus bij Plato nergens een sofist wordt genoemd; integendeel, hij wordt met relatief respect behandeld.²⁴ Simmias noemt hem in de *Phaedo* zelfs een filosoof, maar Socrates is voorzichtiger en verwijst liever naar hem als dichter.

Het feit dat geen enkele getuigenis hem als sofist benoemt, toont dat Evenus voornamelijk een reputatie als dichter genoot.²⁵ De Suda preciseert dat Evenus een elegiacus was (φ 361). Dit blijkt ook uit zijn resterende oeuvre, dat bijna uitsluitend uit elegieën bestaat. Andere antieke auteurs suggereren nochtans dat Evenus ook teksten van een andere aard heeft geschreven. Epictetus noemt Evenus samen met Aristides van Milete (ca. 2de eeuw v. C.), de auteur van een collectie nouvelles met een luchtige inhoud.²⁶ Ausonius noemt Evenus naast enkele dichters en comici die obscene of erotische teksten geschreven hebben.²⁷ De enige concrete aanwijzing van Evenus' erotische poëzie is informatie die Artemidorus ons geeft: hij kende de 'Erotica' van Evenus, gericht aan Eunomus.²⁸ Evenus moet dus ook een naam hebben gehad als erotisch dichter.²⁹ Volgens Quintilianus was Evenus' dichterschap ook verbonden met een activiteit als muzikant en muziekleraar.³⁰ Dit hoeft niet te verwonderen: elegische poëzie is traditioneel sterk verbonden met muziek van de aulos.

3. EVENUS EN DE THEOGNIDEA

3.1. De Theognidea

De drie langste gedichten van Evenus zijn dus tot ons gekomen in het corpus van de *Theognidea*, een collectie van Griekse elegische poëzie, overgeleverd op naam van Theognis van Megara. Die verzameling heeft ons via een eigen handschriftelijke traditie bereikt – een uitzonderlijke situatie voor archaïsche en klassieke lyrische poëzie. Ongeveer 1220 verzen worden in meer dan vijf-

²⁴ NAILS, *The People of Plato*, p. 153.

²⁵ Cf. Maximus van Tyrus 38.4.

²⁶ Epict. *Diatr.*, 4.9.6; FUSILLO, GALLI, *Aristides of Miletus*.

²⁷ Auson. *Cento nuptialis*, p. 139.3 Green

²⁸ Artem. *Onir.* 1.4.

²⁹ GARZYA, *Eueno di Paro*, p. 314.

³⁰ Quint. *Inst.* 1.1.17.

tig Griekse handschriften overgeleverd. Eén manuscript, het oudste, (Paris. suppl. gr. 388 uit de tiende eeuw), bevat daarnaast 158 verzen onder de titel ‘elegieën boek 2’, die allemaal (homo-)erotisch getint zijn. De hele collectie is overgeleverd op naam van Theognis, maar zeker niet alle verzen zijn door hem geschreven: er zijn in het corpus verzen te vinden van de hand van Solon, Mimnermus, Tyrtaeus en dus ook van Evenus.³¹ Van deze laatste bevinden gedichten 8a en 8b zich in Boek 1, en 8c in Boek 2.

Er bestaan verschillende theorieën over hoe dit elegische corpus is ontstaan. Volgens één ervan is het voortgekomen uit meerdere bloemlezingen van elegische poëzie, waarin gedichten van Theognis talrijk vertegenwoordigd waren.³² Concreet zijn in de *Theognidea* drie delen te onderscheiden.³³ (a) Het eerste deel is inhoudelijk goed geordend (vv. 1-254). Dit deel is homogeen en waarschijnlijk van de hand van Theognis zelf. De bron ervan wordt het *Florilegium Purum* genoemd.³⁴ (b) Het tweede deel van Boek 1 is heterogeen en bevat gedichten van andere dichters (vv. 255-1220).³⁵ De samenstellers ervan hebben uit een grote anthologie geput, waarin niet alleen Theognis maar ook andere dichters te vinden waren: het *Florilegium Magnum*. (c) Het derde deel is ‘Boek 2’ (vv. 1231-1389). Het is een onafhankelijke collectie met gedichten uit de archaische en klassieke periode.³⁶

3.2. Evenus en Theognidea Boek 1³⁷

De aanwezigheid van twee gedichten van Evenus in Boek 1 is opvallend: Evenus’ verzen sluiten braaf aan bij de traditie en zijn weinig vernieuwend, terwijl Boek 1 de grote sterren van het elegische genre herbergt (Theognis, Solon, Mimnermus en Tyrtaeus). Evenus is bovendien ruim de jongste dichter in het corpus; bekendere elegische dichters uit zijn tijd, Ion en Critias, zijn niet in de verzameling te vinden.³⁸ Daarenboven zijn er naast de twee volledige gedichten van Evenus slechts weinig andere complete gedichten te vinden in Boek 1 van de *Theognidea*, dat grotendeels uit korte uittreksels bestaat: de collectie bevat slechts zes tot elf andere complete gedichten. De prominente

³¹ SELLE, *Theognis und die Theognidea*, p. 212. In een lezing op de conferentie “Theognis and the Theognidea” van Hunter College in april 2021 betoogde Ewen Bowie dat in de *Theognidea* ook gedichten van Anacreon te vinden zijn. De neerslag van zijn lezing is nog niet verschenen.

³² Een andere theorie is die van de oralisten, die menen dat de verzameling is ontstaan uit de sympotische praktijk van de vriendenkring van Theognis: ze vinden in het corpus ‘sympotische kettingen’, die deze praktijk reflecteren.

³³ WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, pp. 41-59; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, pp. 381-389.

³⁴ WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, p. 45.

³⁵ Vv. 1221-1230 zijn verzen van Theognis die niet in de handschriften zelf voorkomen, maar door andere antieke auteurs geciteerd zijn; zij kunnen hier buiten beschouwing gelaten worden.

³⁶ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 132-139; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, pp. 385-386; SELLE, *Aphrodite’s Gift: “Theognidea 1381-5 and the Genesis of ‘Book 2’*, pp. 471-472.

³⁷ Voor wat volgt, zie BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 121-132.

³⁸ WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, p. 57; BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 126.

aanwezigheid van Evenus in Boek 1 contrasteert met de vaststelling dat vóór Athenaeus nagenoeg niemand Evenus geciteerd heeft.³⁹

Op basis van deze vaststellingen heeft men gesuggereerd dat Evenus in de 5de eeuw een collectie van elegieën heeft samengesteld.⁴⁰ Hij nam daarbij ook gedichten van zichzelf in zijn collectie op.⁴¹ De aanleiding voor Evenus om een dergelijke bloemlezing met elegische poëzie samen te stellen was dan een opdracht van Callias om zijn twee zonen te onderwijzen, zoals Plato in zijn *Apologie* meedeelt. Deze Callias was een aristocraat en een bekende gastheer voor symposia. Evenus onderrichtte zijn zonen voor de prijs van vijf minen in de ‘menselijke en politieke deugd’. Voor dit onderwijs zou hij een collectie met elegische poëzie hebben samengesteld. Hierbij koos hij politieke elegieën voor hun onderwijs en morele vorming, met een voorkeur voor Theognis; deze wisselde hij af met lichtere, metasymptotische gedichten – zoals we in de *Theognidea* kunnen zien – om voor wat ontspanning te zorgen tussen de serieuze elegieën door. Na een paar jaren zou Evenus’ orspronkelijk private collectie publiek bekend geworden zijn, en zo later een basis worden voor de *Theognidea* in zijn huidige vorm.

Voortbouwend op deze hypothese heeft men gesuggereerd dat Evenus niet enkel een leraar was, maar ook op symposia voordroeg. Dit doet bijvoorbeeld de aanspreking van andere symposiasten aan het einde van gedicht 8a vermoeden. Als voordrager stapte hij in de traditie van Theognis: zijn gedichten (zeker 8b) stemmen overeen met diens symptotische en oligarchische ideologie. De overeenkomst in toon met Theognis’ poëzie zou Evenus’ grote appreciatie tonen.⁴² In zijn meervoudige rol van symposiast en leermeester zou Evenus gedichten voorgedragen, in het corpus geïntegreerd en neergeschreven hebben, en zo voor de *missing link* tussen de aanvankelijk orale overdracht en schriftelijke traditie van de verzen van Theognis hebben gezorgd.⁴³

3.3. Evenus en Theognidea Boek 2

Naast de twee gedichten van Evenus in Boek 1, vinden we ook nog een gedicht van hem in Boek 2 (8c). Het ontstaan van dit boek werd dikwijls verklaard door de hypothese dat de 160 erotische verzen van Boek 2 eerst ook in

³⁹ Naast Aristoteles’ citaat van frg. 8, komt nog één pentameter voor bij Plutarchus en Artemidorus (frg. 6) en één andere bij pseudo-Aristoteles (frg. 7). Deze citaten zijn niet meer dan een enkel gnomisch vers.

⁴⁰ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 128. Dit gebeurde wel vaker: in de late 5de eeuw werden anthologieën samengesteld met gedichten van Simonides, Alcman en Pindarus. Xenophon schrijft dat ook Socrates aan een vorm van bloemlezen deed (*Mem.* 1.6.14.).

⁴¹ Later namen ook Meleager van Gadara (ca. 100) en Philippus van Thessalonica (midden 1ste eeuw n.C.) eigen gedichten in hun *Kransen* op. Zie BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 128.

⁴² CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, p. 90; COFFEE, *The Φορτηγιοί of Theognis 667-82*, pp. 305 n. 6.

⁴³ CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, pp. 89-91.

Boek 1 stonden, maar door een Byzantijnse geleerde in de 9de eeuw achteraan als een apart deel van de collectie gegroepeerd zijn.⁴⁴

Deze theorie van Byzantijnse censuur is ontkracht: men gelooft nu dat Boek 2 een onafhankelijke collectie met een aparte overlevering is.⁴⁵ Volgens de consensus stammen alle gedichten van Boek 2 uit de archaische en klassieke periode en kreeg Boek 2 al in de 5de eeuw zijn uiteindelijke vorm.⁴⁶ Men heeft gesuggereerd dat Evenus ook van Boek 2 een voorloper samengesteld zou hebben: Evenus zou tegen het einde van de 5de eeuw een collectie Ἐρωτικά hebben gebloemleesd, waarin hij eigen poëzie opnam, zoals ook in de voorloper van Boek 1.⁴⁷ Zoals gezien had Evenus een reputatie als erotisch dichter, en kende Artemidorus een collectie ‘*Erotica*’ op naam van Evenus.

3.4. Implicaties voor het oeuvre van Evenus

Als Evenus voorlopers van Boek 1 en 2 samenstelde, bevatten de *Theognidea* misschien nog andere gedichten van zijn hand. Hij nam namelijk eigen gedichten op in beide collecties, en van veel fragmenten is geen auteur geïdentificeerd.

Een mogelijke kandidaat is het gedicht dat bestaat uit vv. 903-930.⁴⁸ Het bevat kenmerken van Attisch taalgebruik en lijkt uit de tijd van Plato te stammen.⁴⁹ Net als de andere twee gedichten van Evenus (8a en b) uit het *Florilegium Magnum*, is dit gedicht heel lang in vergelijking met andere gedichten in het corpus, al is het waarschijnlijk niet volledig.⁵⁰ Het beeld van de tweesprong en het maken van een keuze werd eerder al gebruikt in het bekende verhaal over ‘Heracles op de tweesprong’ van Prodicus van Ceos – net als Evenus een sofist uit de 5de eeuw.⁵¹ De persoon Democles, die wordt aangesproken op v. 923, is onbekend, maar Democles is een veelvoorkomende naam in Athene.⁵² Er zijn verscheidene overeenkomsten tussen vv. 903-930 en de gedichten van Evenus, zowel de drie in de *Theognidea* als zijn andere fragmenten.⁵³ Deze overeenkomsten suggereren om de elegie aan Evenus toe te schrijven.

⁴⁴ WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, pp. 43-45; BOWIE, *Unnatural Selection*, p. 11.

⁴⁵ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 132-137; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, pp. 385-386; SELLE, *Aphrodite's Gift: "Theognidea 1381-5 and the Genesis of 'Book 2'"*, pp. 471-472.

⁴⁶ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, p. 139; SELLE, *Theognis und die Theognidea*, p. 386.

⁴⁷ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 138-144. In tegenstelling tot Boek 1, bleef Boek 2 de volgende eeuwen grotendeels onder de radar en werd het vanwege zijn moreel twijfelachtige inhoud amper geciteerd: cf. BOWIE, *Unnatural Selection*, pp. 10-11.

⁴⁸ CATAUDELLA, *Theognidea, 903-930*, pp. 41-46. Bowie wijst dit gedicht, in mijn ogen minder overtuigend, toe aan Simonides van Eretria, van wie Bowie vermoedt dat hij Evenus' gastvriend was. Cf. BOWIE, *Simonides of Eretria (Redivivus?)*, pp. 8-10.

⁴⁹ CATAUDELLA, *Theognidea, 903-930*, p. 41.

⁵⁰ BOWIE, *Simonides of Eretria (Redivivus?)*, p. 9.

⁵¹ Eerder werd het beeld al gebruikt door Hesiodus, *Werken en Dagen*, vv. 287-292.

⁵² BOWIE, *Simonides of Eretria (Redivivus?)*, p. 10.

⁵³ Zie CATAUDELLA, *Theognidea, 903-930*, pp. 43-46 voor een uitgebreide bespreking van deze overeenkomsten.

De laatste overeenkomst die men ziet, wordt als hefboom gebruikt om nog een ander gedicht uit de *Theognidea* aan Evenus te verbinden. Op v. 921 wordt een fictief personage geïntroduceerd dat nadien aan het woord komt. In de *Theognidea* komt deze procedure maar op drie andere plaatsen voor: op v. 22 (in Theognis' zegel-gedicht), op v. 485 (in Evenus 8a), en v. 659. Evenus gebruikt de procedure ook in fig. 1. Als dit fictieve personage een kenmerk van Evenus' stijl was, zouden naast vv. 903-930 ook vv. 659-666, dat net aan Evenus 8b voorafgaat, een gedicht van Evenus kunnen zijn.⁵⁴

Ook Boek 2 zou, naast het gedicht gericht aan Simonides (8c), nog andere gedichten van Evenus kunnen bevatten. Het eerste (vv. 1231-1234) en laatste gedicht (vv. 1386-1389) van Boek 2 lijken goed als opener en sluitstuk van de collectie te dienen: mogelijk heeft Evenus ze zelf gecomponeerd met het oog op voordracht in het symposium en hergebruikt als opener en sluitstuk van zijn collectie.⁵⁵

In Boek 2 zijn 16 gedichten te vinden met de aanspreking ὦ παῖ. In totaal nemen de 16 gedichten 68 van de 160 verzen in, een groot aantal. Deze aanspreking is buiten Boek 2 nergens te vinden in overblijvende elegieën. Dit ὦ παῖ zou Evenus als kenteken gebruikt hebben om zijn eigen gedichten in de bundel te markeren. Alle (hypothetische) gedichten van Evenus zouden dan 88 verzen beslaan: meer dan de helft van Boek 2. Dat was misschien voldoende om als de Ἐρωτικά van Evenus te circuleren (zoals ook de *Theognidea* de naam van zijn meest prominent aanwezige dichter draagt).⁵⁶

Ten slotte dient hier ook gedicht 2 besproken te worden. Deze verzen zijn overgeleverd in de *Anthologia Palatina* (11.49) onder de naam Evenus (zonder meer). Zoals eerder besproken zijn in de *Anthologia Palatina* meerdere dichters met deze naam overgeleverd. Traditioneel wordt enkel dit gedicht aan Evenus van Paros toegeschreven op basis van de gnomische toon en het thema van matiging in het drinken, maar kritische stemmen vinden dat deze argumenten niet volstaan.⁵⁷

Martin West merkt op dat in de *Anthologia Palatina* slechts vijf elegische fragmenten uit de klassieke periode te vinden zijn. Vier daarvan zijn ook in de *Theognidea* te vinden; het vijfde fragment is gedicht 2 van Evenus.⁵⁸ Meleager of één van zijn opvolgers hebben volgens West deze elegieën ontleend aan het *Florilegium Magnum*. Als Evenus inderdaad de samensteller was van

⁵⁴ CATAUDELLA, *Theognidea*, 903-930, pp. 45-46.

⁵⁵ BOWIE, *An Early Chapter in the History of the Theognidea*, pp. 141-142.

⁵⁶ In de eerder vermelde lezing op de Theognisconferentie in april 2021 betoogde Ewen Bowie dat deze ὦ παῖ-gedichten aan Anacreon toe te schrijven zijn. Hiermee herzag hij zijn eerdere mening dat deze gedichten mogelijk van Evenus zijn.

⁵⁷ GARZYA, *Eueno di Paro*, p. 316; WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, p. 171 vs. GOW, PAGE, *The Greek Anthology*, vol. 2, p. 289; GERBER, *The Measure of Bacchus*, p. 39, n.1. Het thema van matiging in het drinken is ook onderwerp van gedicht 8a, zie BOWRA, *Simonides in the Theognidea*, p. 2.

⁵⁸ WEST, *Studies in Greek Elegy and Iambus*, p. 58. Elegie moet hierbij onderscheiden worden van epigram: Meleager en zijn opvolgers haalden hun epigrammen uit andere collecties waarin enkel epigrammen opgenomen waren.

dit *Florilegium Magnum*, zoals eerder werd betoogd, is *Anth. Pal.* 11.49 met zekerheid aan Evenus van Paros toe te schrijven en niet aan de latere epigrammenschrijvers: Evenus heeft in zijn collectie verzen van zijn eigen hand opgenomen, waaronder *Thgn.* 467-496 en 667-682, die uit deze collectie in de *Theognidea* zijn terechtgekomen, en ook *Anth. Pal.* 11.49. Dat gedicht werd niet overgenomen in de *Theognidea*, maar Philippus van Thessaloniki stak het wel in zijn epigrammencollectie. Zo vond het gedicht onderdak in de *Anthologia Palatina*, meer bepaald in boek 11, waar sympotische en spottende epigrammen verzameld zijn.

4. EVENUS EN SOCRATES

In de *Phaedo* vertelt Plato hoe de laatste dag van Socrates' leven is verlopen. In afwachting van zijn executie begint Socrates in de gevangenis poëzie te schrijven, en zijn vriend Cebes vraagt wat zijn bedoeling is. Socrates verzekert dat hij niet wil concurreren met Evenus' verzen en zegt ironisch dat dat niet makkelijk zou zijn;⁵⁹ hij geeft gevolg aan een droom. In werkelijkheid was er misschien wel degelijk zo'n concurrentie. Hiervoor zijn twee aanwijzingen te vinden: in het gebruik van de metafoor van 'het schip van de staat' door Evenus en Plato, en in de manier waarop Evenus door Plato in zijn dialogen vermeld wordt.

4.1. Het 'schip van de staat' in Evenus 8b en Plato, Republiek 6,488a-489a60

In *Republiek* 6, 488a-489a vertelt Plato hoe Socrates zijn bekende beeld van het 'schip van de staat' uitlegt. Dat beeld vertoont veel overeenkomst met de manier waarop Evenus zijn 'schip van de staat' in 8b uitbouwt. Weliswaar was het gebruik van nautische beeldtaal als allegorie voor de maatschappij gemeengoed in archaïsche en klassieke poëzie, onder meer in de traditie van de sympotische elegie.⁶¹ Maar van de vele teksten waarmee Socrates' schip van de staat vergeleken is, sluit Evenus 8b het nauwst aan bij Socrates' beeld.⁶² Plato's allegorie wijkt af van andere schepen van de staat op dezelfde manier als Evenus' gedicht dit doet.⁶³ Plato lijkt hiermee dezelfde kritiek op de

⁵⁹ GARZYA, *Eueno di Paro*, p. 312.

⁶⁰ Voor wat volgt: zie DA CUNHA CORRÊA, *The 'Ship of Fools'*, pp. 291-309.

⁶¹ HUNTER, *Plato and the Traditions of Ancient Literature*, p. 70.

⁶² HUNTER, *Plato and the Traditions of Ancient Literature*, pp. 70-73.

⁶³ Beide allegorieën delen nog een kenmerk: ze delen de metadiscursieve opmerking dat de betekenis van de allegorie transparant is. Het schip duidt op de staat, en niet slechts op de *ἐταρεία*, de 'vriendengroep', van de dichter. Zie CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, p. 100 en CAPRA, *Eueno di Paro fra Protagora, Gorgia e Platone*, p. 28.

Atheense democratie te geven als Evenus.⁶⁴ Deze nauwe aansluiting van Plato's tekst bij Evenus duidt volgens sommigen op een concurrentie tussen Socrates en Evenus.

Deze allegorieën van het schip van de staat kennen een paar typische kenmerken: zij vermelden (onder andere) een (interne of externe) vijand, oproer, golven die over de zijkanten van het schip slaan en dreigende wolken.⁶⁵ Evenus' gedicht bevat verscheidene van deze kenmerken, en voegt enkele nieuwe toe. Plato's schip daarentegen mist enkele van de typische elementen, maar heeft wel de atypische van Evenus.⁶⁶

Een dergelijk atypisch element is de aandacht voor de κυβερνήτης.⁶⁷ Deze stuurman wordt gekenmerkt door zijn wijsheid en vaardigheden, in tegenstelling tot de bemanningsleden, die nooit geleerd hebben een schip te besturen. Het is noodzakelijk dat de bemanning aan de stuurman gehoorzaamt. Een ander nieuw element bij Evenus is dat de bemanning niet gehoorzaamt: ze zet de wijze stuurman af en plundert de vracht. Rond dit nieuwe element heeft Socrates zijn allegorie opgebouwd.⁶⁸

Zoals gezien had Evenus een bloemlezing van elegische poëzie gemaakt, waarvan Theognis' gedichten prominent deel uitmaakten. Ook Socrates was een groot liefhebber van Theognis' poëzie.⁶⁹ Hij maakte zelf bloemlezingen, die hij gratis verspreidde onder vrienden voor onderwijs.⁷⁰ Evenus daarentegen vroeg vijf minen voor zijn lessen.⁷¹ Evenus gaf de zonen van Callias onderwijs in de 'menselijke en politieke deugd', een thema waar ook Socrates om bekommerd was. Zo waren Evenus en Socrates concurrenten in het Atheense onderwijslandschap. In zijn les over de ideale staat ontwikkelde Socrates een 'schip van de staat' en hernam daarbij een gedicht van zijn concurrent Evenus. Toen Socrates naast het verzamelen van reeds bestaande gedichten in de gevangenis ook zelf poëzie begon te schrijven, kwam hij helemaal in Evenus' vaarwater terecht.⁷² Socrates' geruststelling in de *Phaedo* dat hij als dichter niet wil concurreren met Evenus is dus niet gemeend: dit moment betekende het hoogtepunt van hun concurrentie.

⁶⁴ Evenus heeft het over het verlies van de macht van de aristocratie aan het volk (κακοί). Plato wil de werking van de democratie tonen: de politici (ναῦται) proberen het volk van Athene (ναύκληρος) te overtuigen om het roer aan hen over te dragen ten nadele van de filosoof (κυβερνήτης), hoewel de politici de staat niet kunnen besturen en de filosoof wel. De werking van democratie is volgens Evenus en Plato nefast voor de staat.

⁶⁵ DA CUNHA CORRÊA, *The 'Ship of Fools'*, pp. 295-297.

⁶⁶ DA CUNHA CORRÊA, *The 'Ship of Fools'*, pp. 299-300 en 306.

⁶⁷ Het woord κυβερνήτης komt amper voor in archaïsche en klassieke poëzie.

⁶⁸ DA CUNHA CORRÊA, *The 'Ship of Fools'*, pp. 302-303.

⁶⁹ COLESANTI, *Questioni Teognidee*, pp. 105-107 ; 313-316.

⁷⁰ Cf. Xen. *Mem.* 1.6.14.

⁷¹ Xenophon zegt dat Socrates' gehele bezit 5 minen waard is (*Oec.* 2,3).

⁷² CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, pp. 101-102.

4.2. Evenus bij Plato: Socrates' tegenbeeld

Naast onderwijs en poëzie handelt de rivaliteit tussen Socrates en Evenus ook over het filosofische thema van de dialectiek en de waarheid: een sofist als Evenus ontkent het bestaan van een objectieve waarheid.

Evenus fungeert als contrasterend figuur op sleutelmomenten in Socrates' leven.⁷³ Bij de 'carrièreswitch' van Socrates van filosofie naar poëzie, beschreven in de *Phaedo*, is Evenus direct betrokken: hij vraagt waarom Socrates begonnen is met het schrijven van poëzie. Socrates' eerdere bekering tot de filosofie wordt verteld in de *Apologie*. Deze overstap maakt Socrates nadat het orakel van Delphi heeft gezegd dat niemand wijzer is dan hij. Socrates besluit het orakel te testen en kiest op die manier het pad van de filosofie. Dat maakt hem mogelijk tot een rivaal van Atheners die zichzelf als opvoeders bestempelen. Een dergelijke opvoeder wordt net voor het verhaal van de bekering tot de filosofie genoemd: Evenus van Paros. De tegenstelling tussen beide heren wordt in de *Phaedo* nog uitgebreid: Socrates nodigt Evenus uit om hem te volgen in de dood, maar volgens Simmias zal die dat zeker niet doen. Als Evenus echt een filosoof is, zo zegt Socrates, zal hij dat wel willen doen. Socrates toont op die manier dat Evenus volgens hem geen echte filosoof is en dat hij aan zijn leven gehecht is, in tegenstelling tot Socrates.

Ook in de *Phaedrus* staat Evenus in contrast met Socrates. De *Phaedrus* (243e; 265b) bevat echo's van de eerste twee gedichten van Boek 2 van de *Theognidea*, die Ewen Bowie voor werk van Evenus houdt.⁷⁴ Wanneer net na de laatste echo Evenus zelf ter sprake komt (267a), wordt aan hem de uitvinding van 'zijdelingse lof' toegeschreven en het schrijven van indirecte kritiek in verzen.⁷⁵ In deze allusieve en indirecte retorische procedures is er geen plaats voor een verankering in objectieve waarheid. De retoriek, waarvan Evenus in de *Phaedrus* als exponent wordt gezien, gelooft dat ze de waarheid kan negeren. Evenus gaat lijnrecht in tegen Socrates' filosofie, die de objectieve waarheid zoekt.⁷⁶

Evenus beheerst de techniek van retoriek en poëzie perfect en dat kan nefast zijn voor de dialectiek van Socrates. Wanneer Plato Evenus' gedichten benadert, buigt hij ze daarom naar zijn doel: hij plaatst ze in een context van waarheid.⁷⁷ De 'nobele' stuurman (*Thgn.* vv. 675-676: ἔσθλός) wordt een 'eerlijke' stuurman (*Republiek* 488d4-5: ἀληθινός). Knepenliefde is niet alleen 'niet ongeloofwaardig' (*Thgn.* vv. 1235-1236), maar laat toe 'de waarheid te

⁷³ CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, pp. 97-102.

⁷⁴ Voor details over deze echo's, zie CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, pp. 100-101; CAPRA, *Eveno di Paro fra Protagora, Gorgia e Platone*, pp. 28-30 en VETTA, *Theognis, elegiarum liber secundus*, p. 43.

⁷⁵ Volgens Capra is de schipmetafoor in 8b een voorbeeld van indirecte kritiek in verzen: zie CAPRA, *Rise and Fall of a Parian Shooting Star*, p. 101.

⁷⁶ CAPRA, *Eveno di Paro fra Protagora, Gorgia e Platone*, p. 31.

⁷⁷ CAPRA, *Eveno di Paro fra Protagora, Gorgia e Platone*, pp. 32-34.

raken' (*Phaedr.* 265b7). Plato plakt op zijn herneming van Evenus een stempel van waarheid en past zo de gedichten van Socrates' concurrent Evenus in in zijn eigen filosofie.

CONCLUSIE

Het beperkt overgeleverde oeuvre van en de schamele getuigenissen over Evenus van Paros leveren op het eerste gezicht weinig informatie om een beeld te vormen van deze dichter. Deze schaarse informatie is op verschillende manieren geïnterpreteerd en heeft tegenstrijdige beelden van Evenus opgeleverd; tegenwoordig is men het er over eens dat Evenus van Paros een dichter was aan het einde van de 5de eeuw. Een nauwkeurige analyse van het beschikbare bronnenmateriaal onthult veel meer over deze op het eerste gezicht mysterieuze figuur. Er kan een coherent portret van Evenus opgesteld worden en zijn figuur en oeuvre werpen een nieuw licht op enkele problemen die nog geen definitief antwoord hebben gekregen: het ontstaan van het corpus elegische poëzie de *Theognidea*, zijn relatie met Socrates, en diens literaire activiteit.

Omdat een vers uit de *Theognidea* elders ook op naam van Evenus overgeleverd is, kunnen drie gedichten uit die collectie, die allemaal een 'Simonides' aanspreken, aan Evenus toegeschreven worden. Die drie gedichten zijn tamelijk lang, en dat is opvallend in een corpus met grotendeels korte stukjes poëzie. Onderzoekers geloven dat Evenus een bloemlezing van elegische poëzie heeft samengesteld met een belangrijke plaats voor zijn eigen gedichten en een grote portie Theognis. Daarnaast maakte hij ook een verzameling van erotische poëzie. De eerste collectie werd onderdeel van *Theognidea* Boek 1, de tweede werd Boek 2. Deze vaststellingen kunnen gebruikt worden om andere, nog anonieme, gedichten in de *Theognidea* aan hem toe te schrijven, of de toeschrijving van fragment 2 W te verzekeren.

Evenus' relatie met Socrates was er, ondanks de ontkenning van Socrates, één van concurrentie. Die concurrentie had verscheidene aspecten. Het herkennen door Plato van Evenus' 'schip van de staat' in 8b W duidt op een concurrentie als bloemlezers en dichters. Een onderzoek van de context waarin Evenus in het oeuvre van Plato verschijnt, toont ten slotte dat Socrates en Evenus ook filosofische tegenstrevers waren.

BIBLIOGRAFIE

BOWIE, E., An Early Chapter in the History of the *Theognidea*, in X. Riu & J. Pòrtulas (eds.), *Approaches to Archaic Greek Poetry*, Messina, Dipartimento di Scienze dell'Antichità, 2012, pp. 121-148

- BOWIE, E., Simonides of Eretria Redivivus(?) in R.W.V. Catling & F. Marchand (eds.) *ONOMATOLOGOS: Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews*, Oxford, Oxbow Books, 2010, pp. 6-14
- BOWIE, E., Unnatural Selection: Expurgation of Greek Melic, Elegiac and Iambic Poetry, in S. Harrison & C. Stray (eds.), *Expurgating the Classics: Editing Out in Greek and Latin*, Bristol, Classical Press, 2012, pp. 9-24
- BOWRA, C.M., Simonides in the Theognidea, in *The Classical Review* 48 (1934) 2-4
- CAPRA, A., Eveno di Paro fra Protagora, Gorgia e Platone, in *Méthexis* 30 (2018) 25-35
- CAPRA, A., Rise and Fall of a Parian Shooting Star: New Perspectives on Evenus, in *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 76 (2016) 87-103
- CARRIÈRE, J., Théognis de Mégare. *Étude sur le recueil élégiaque attribué à ce poète*, Parijs, Bordas, 1948
- CATAUDELLA, Q., Theognidea, 903-930, in *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge 99 (1956) 40-46
- CATENACCI, C., Teognide, Eveno e Simonide: Una revisione e una nuova ipotesi (con un'appendice) in *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 115 (2017) 21-37
- COFFEE, N., The Φορτηγῶι of Theognis 667-82, in *The Classical Quarterly* 56 (2006) 304-305
- COLESANTI, G., Questioni Teognidee, la Genesi simposiale di un Corpus di Elegie, Rome, *Edizioni di Storia e Letteratura*, 2011
- DA CUNHA CORRÊA, P., The 'Ship of Fools' in Euenus 8b and Plato's Republic 488a-489a, in L. Swift & C. Carey (eds.), *Iambus & Elegy. New Approaches*, Oxford, University Press, 2016, pp. 291-309
- FUSILLO, M., GALLI, L., Aristides [2] of Miletus Historian, https://referenceworks-brillonline-com.kuleuven.ezproxy.kuleuven.be/entries/brill-s-new-pauly/aristides-e135390?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.book.brill-s-new-pauly&s.q=aristeides (geraadpleegd op 19/4/2020), voor het eerst gepubliceerd online in 2006
- GARZYA, A., Eueno di Paro, in *Giornale Italiano di Filologia*, 6 (1953) 310-320
- GERBER, D.E., The Measure of Bacchus Euenus Fr. 2 West, Gent.-Pr. = Anth. Pal. 11,49, in *Mnemosyne* 41 (1988) 39-45
- GOW, A.S.F. & D.L. PAGE: The Greek Anthology: The Garland of Philip and some Contemporary Epigrams Edited by -. *Volume I Introduction, Tekst and Translation, Indexes of Sources and Epigrammatists*, Cambridge, University Press, 1968
- GOW, A.S.F. & D.L. PAGE: The Greek Anthology: The Garland of Philip and some Contemporary Epigrams Edited by -. *Volume II Commentary and Indexes*, Cambridge, University Press, 1968
- HARTKAMP, A.S.: Theognis van Megara, in *Hermeneus* 73 (2001) 332-342
- KONING, H.: *Luister naar mij, Theognis van Megara, Elegieën over leven en liefde. vertaald en toegelicht door -*, Eindhoven, Damon 2017
- NAILS, D., *The People of Plato: a Prosopography of Plato and Other Socratics*, Indianapolis/Cambridge, Hackett, 2002
- NOLTHENIUS, H., *De cicade op de speerpunt: de Griekse oudheid in 160 epigrammen*, Amsterdam, Querido, 1992
- SELLE, H., Aphrodite's Gift: Theognidea 1381-5 and the Genesis of 'Book 2', in *The Classical Quarterly* 63 (2013) 461-472
- SELLE, H., Theognis und die *Theognidea*, Berlijn, de Gruyter, 2008
- VAN GRONINGEN, B.A., *Theognis le premier Livre*, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandse uitgeverij, 1966

VETTA, M.: *Theognis elegiarum liber secundus*. Edidit -, Rome, *Edizioni dell'Ateneo*, 1980

WEST, M.L.: *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati* Edidit – *Volumen II Callinus Mimnermus Semonides Solon Tyrtaeus Minora Adespota Editio Altera Aucta atque Emandata*, Oxford, University Press, 1992

WEST, M.L.: *Studies in Greek Elegy and Iambus*, Berlijn, de Gruyter, 1974

Populatie en de verspreiding van taalverandering

door Julie NIJS

Abstract

The morphosyntactic structure of languages largely depends on the demographic structure of the speech community. Larger languages in high-contact communities tend to be morphologically less complex. Complex morphology is harder to acquire for adults, so morphology tends to become simpler with the increasing proportion of L2 speakers. Differences in morphosyntactic complexity are the result of diachronic processes, so the propagation of these processes should occur more rapidly in cities with a larger population, since the growth of cities is often due to immigration, yielding an influx of L2 learners. This hypothesis is tested on two alternations in the recent history of Dutch: the deflection of *veel* and the hortative alternation. For both changes I build a logistic regression model with the change as the dependent variable and time as the independent variable in interaction with the population size. The results for the hortative alternation indicate that language change is indeed faster in larger cities compared to smaller towns. However, the deflection of *veel* does not confirm this.

INLEIDING

Taalverandering vloeit niet enkel voort uit taalinterne factoren, maar ook uit taalexterne factoren, zoals populatiestructuur. De demografische structuur van een sprekersgemeenschap heeft een invloed op de morfosyntactische structuur van een taal. Talen met een grote sprekersgemeenschap en veel taalcontact zijn op morfosyntactisch vlak minder complex dan talen met een kleine sprekersgemeenschap en weinig taalcontact (Lupyan & Dale 2010). Hierbij is het aandeel tweedetaalverwerwers in de gemeenschap een doorslaggevende factor. Volwassen taalgebruikers hebben namelijk meer moeite met het verwerven van complexe morfologie. Als deze groep sprekers voldoende groot is, oefent ze selectiedruk uit op de taal, die dan morfologisch eenvoudiger wordt (Dale & Lupyan 2012; Bentz & Winter 2013).

Als dit scenario klopt, dan zou het diachrone verloop van de morfologische vereenvoudiging, of ‘deflexie’, zich naar verwachting sneller moeten voltrekken in meer bevolkte en verstedelijkte gebieden. Historisch gezien is urbanisatie en stedelijk groei het gevolg van immigratie, eerder dan van natuurlijke aanwas (zie Howell 2006: 208). Steden zijn bovendien plekken waar veel taalcontact mogelijk is dankzij zogenaamde ‘weak ties’ (Milroy & Milroy 1985), wat ook taalverandering aanjaagt.

In dit artikel wordt de hypothese getest dat taalverandering sneller verloopt in steden dan op het platteland. Deze hypothese wordt getest op twee alter-

nanties die elk een morfologische vereenvoudiging inhouden: de deflexie van *veel* en de hortatiefalternantie. Op basis van C-CLAMP (Piersoul, De Troij & Van de Velde 2021) en bevolkingsaantallen uit het jaar 1850 (De Vries 1948; Chandler 1987; Bairoch, Batou, Chèvre 1988; Mitchell 1998) worden twee datasets opgesteld, één per alternantie. Om een vergelijking te kunnen maken tussen het platteland en de steden worden de datasets opgesplitst in drieën, gebaseerd op populatiegrootte. Vervolgens wordt per alternantie een logistisch regressiemodel gemaakt met de variant als de afhankelijke variabele en het jaar als predictor in interactie met de populatiegrootte.

1. LITERATUURSTUDIE

1.1. Taalverandering door taalcontact

Hoewel zowel de rol van taallerende kinderen (Andersen 1973) als de rol van sociale factoren (Labov 1972: 1–41) in taalverandering breed erkend is, laat de recente literatuur een trend zien om vooral ruim baan te geven aan de rol van taalcontact (Thomason 2003: 687; Drinka 2010: 342; 2017). Er zijn op elk niveau van de taal voorbeelden te vinden van contactsituaties waarbij sprekers van de ene taal eigenschappen overnemen van de andere taal. Op het niveau van de fonologie is bijvoorbeeld de eerste Germaanse klankverschuiving waarschijnlijk te wijten aan substraatinvloeden van niet-Indo-Europese talen (Feist 1932: 252). Op morfologisch vlak is er in het Welsh de ontleening van het meervoud op *-s* vanuit het Engels (Harris & Campbell 1995: 128). Een voorbeeld van een syntactische verandering door taalcontact is de comparatiefconstructie in het Pipil die ontleend is uit het Spaans (Harris & Campbell 1995: 147).

Er zijn historisch gezien dus genoeg voorbeelden te vinden van taalveranderingen die gedreven zijn door taalcontact. Taalverandering door taalcontact moet niet uitsluitend voortkomen uit ingrijpende historische gebeurtenissen zoals invallen, oorlogen of overheersingen. Taalverandering kan ook het gevolg zijn van taalcontact door veranderingen in de samenstelling van de sprekersgemeenschap in het algemeen. Lupyán en Dale (2010) tonen aan dat factoren zoals het aantal sprekers, de geografische verspreiding van de taal en de mate van taalcontact een invloed hebben op de morfologische complexiteit van de taal. Grotere talen met meer sprekers, zoals het Engels of het Mandarijn, zijn morfologisch minder complex, terwijl talen gesproken in kleine taalgemeenschappen met minder taalcontact net morfologisch complexer zijn. Talen met een groter aantal sprekers compenseren hun gebrek aan inflectionele morfologie door lexicale strategieën toe te passen om evidentialiteit, negatie, aspect en bezit uit te drukken. Trudgill (2004: 306) toonde eerder al aan dat morfosyntactische complexiteit beter bewaard blijft in kleinere talen

met weinig taalcontact en hechte sociale netwerkstructuren. Ook Sinnemäki (2008, 2009) stelde vast dat in een sample van 50 talen argumentmarkering minder complex is in die talen met een groter aantal sprekers.

De bepalende factor blijkt de proportie tweedetaalverwervers in de taalgemeenschap te zijn (Dale & Lupyán 2012; Bentz & Winter 2013). Complexe morfologie is moeilijker om te verwerven voor volwassenen. Wanneer het aandeel volwassen taalverwervers groter wordt, daalt de morfologische complexiteit van de taal in het voordeel van de volwassen taalverwervers.

1.2. De verspreiding van taalverandering

Milroy & Milroy (1985) verklaren de verspreiding van taalverandering aan de hand van zogenoemde ‘weak ties’ of zwakke banden en ‘strong ties’ of sterke banden. Het verschil tussen zwakke banden en sterke banden is min of meer hetzelfde als het verschil tussen kennissen en hechte vrienden of familie. Het gaat daarbij om de mate waarin personen nauw contact met elkaar onderhouden. Sterke banden zorgen voor lokale cohesie, maar globaal genomen voor verdeeldheid. Wanneer er informatie of taalverandering wordt uitgewisseld tussen mensen via een sterke band, dan blijft deze informatie telkens binnen dezelfde groep circuleren.

Het idee is dat informatie vooral verspreid geraakt via zwakke banden, want het zijn net deze banden die ervoor zorgen dat mensen van verschillende groepen met elkaar in contact staan. Op deze manier wordt er informatie uitgewisseld tussen groepen en geraakt de informatie uiteindelijk verspreid over een groter deel van de populatie. Beide soorten banden zorgen dan samen voor taalverandering: de sterke banden zorgen dat een talige innovatie ingang vindt binnen een groep en de zwakke banden zorgen ervoor dat de verandering zich verspreidt tussen groepen en op die manier doorheen de gehele populatie. Taalverandering gaat dus snel op plaatsen waar de bevolking met elkaar in verband staat via zwakke banden en traag op plaatsen waar de bevolking met elkaar in verband staat via sterke banden.

1.3. Taalverandering in steden

De factoren die de snelheid van taalverandering stimuleren, zijn prominent aanwezig in steden. Steden zijn typisch plekken die een groot aantal mensen van diverse achtergronden aantrekken vanwege de veelheid aan woon- en werkgelegenheden die ze bieden. De bevolkingstoename van een stad is dus vaak niet enkel te wijten aan de natuurlijke groei van de bevolking, maar ook aan immigratie. Immigratie mag hier opgevat worden in de brede zin. Het hoeft niet enkel te gaan om mensen die een compleet andere taal spreken verschillend van de sprekersgemeenschap waarin ze terecht komen. Een stad

trekt evengoed mensen vanuit het omliggende platteland aan die het dialect van hun streek met zich mee nemen. Immigratie leidt dus niet enkel tot een toename in het aantal tweedetaalverwervers, maar tot een grotere linguïstische diversiteit in het algemeen.

Ook vanuit de optiek van zwakke en sterke banden (Milroy & Milroy 1985; Taeldeman 1999: 284; Howell 2006: 208; Carroll et al. 2012: 165-166) zijn steden met hun heterogene populatie broeihaarden van taalverandering. Het vergt veel moeite en inzet om sterke banden te creëren en te onderhouden. Dit zorgt er dan voor dat in een grote (en heterogene) populatie er meer zwakke banden zijn dan sterke banden. Zwakke banden ontstaan namelijk veelvuldig in situaties met een hoge hoeveelheid aan sociale onstabieliteit en mobiliteit (Milroy & Milroy 1985) en net die factoren zijn veelvuldig aanwezig in steden onder andere dankzij migratie, werkgelegenheid etc. Het verband tussen steden en taalverandering komt verder nog naar voren in studies zoals die van Labov (2001: 285) en Goossens (1981: 29) voor het Nederlands, waarin blijkt dat taalvarianten zich van stad tot stad verspreiden, terwijl het tussenliggende platteland de variant niet overneemt.

1.4. Casestudy veel

Om de hypothese te testen dat taalverandering sneller verloopt in stedelijke gebieden, heb ik twee binaire taalveranderingen bekeken: de deflexie van *veel* (Ruys 2017) en de hortatiefalternantie met *laten* (Van de Velde 2017: 68–72). De keuze voor deze twee alternanties berust op het feit dat beide alternanties voor het Nederlands goed gedocumenteerd zijn en dat het zeker is dat ze hebben plaatsgevonden.

De deflexie van *veel* past binnen de algemene tendens tot deflexie in het Nederlands die al sinds de middeleeuwen aan de gang is (Van der Horst 2008: 142–144) en houdt dus een vereenvoudiging in op het vlak van de morfologie: *veel* congrueert niet langer conform de complexe regels voor adjectiefverbuiging. Die regels gaan als volgt (Haeseryn et al. 1997: 404–406; Van de Velde & Weerman 2014):

- (1) predicatief gebruik: geen inflectie
dat boek is moeilijk
- (2) attributief gebruik: inflectie
het moeilijke boek
- (3) attributief gebruik + onzijdig enkelvoud met onbepaald lidwoord:
geen inflectie
een moeilijk boek

In sommige gevallen gedraagt *veel* zich conform deze regels (Van de Velde & Weerman 2014):

- (4) veel/*vele ongenoegen (attributief + onbepaald onzijdig enkelvoud)
- (5) het vele/*veel ongenoegen (attributief + bepaald)
- (6) de vele/*veel mensen (attributief + meervoud)

Er zijn echter ook situaties waarin zowel de vorm met als de vorm zonder inflectie mogelijk zijn (Van de Velde & Weerman 2014). Vergelijk:

- (7) in het gezelschap van vele mensen
- (8) in het gezelschap van veel mensen

Soms is de niet-geïnfecteerde vorm zelfs de enige mogelijkheid (Van de Velde & Weerman 2014):

- (9) veel/*vele rijst

Toch is het niet zo dat de enige mogelijke analyse is dat *veel* als adjectief afwijkt van de regels. Net zoals in b wordt *veel* na een lidwoord verbogen en is de afwezigheid van flectie hier ongrammaticaal (Van de Velde & Weerman 2014):

- (10) [_{NP} de_D vele_A mensen_N]
- (11) [_{NP} het_D vele_A ongenoegen_N]

De reden waarom *veel* zowel verbogen als onverbogen kan voorkomen wanneer er geen lidwoord aanwezig is, is omdat de structuur op twee manieren geïnterpreteerd kan worden. Ofwel kan *veel* op de positie van het lidwoord staan en blijft het onverbogen, zoals in (12), ofwel neemt *veel* de positie van het adjectief in en wordt het wel verbogen, zoals in (13) (Van de Velde & Weerman 2014).

- (12) [_{NP} veel_D mensen_N]
- (13) [_{NP} Ø_D vele_A mensen_N]

1.5. Casestudy hortatief

De hortatief drukt uit dat de spreker een bepaalde actie aanmoedigt of ontmoedigt. Voor een uitvoerige bespreking van de hortatiefalternantie in het Nederlands verwijs ik naar Van de Velde (2017: 68–72). Hier geef ik een overzicht van de belangrijkste aspecten van de verandering. De hortatief met *laten* is verwant aan de Engelse constructie met *let us*. In het Nederlands vertoont deze constructie een alternantie. Het werkwoord *laten* kan in beide versies van de alternantie gezien worden als een hulpwerkwoord. De oude variant combineert de vorm van de imperatief enkelvoud, *laat*, met de objectvorm van de

eerste persoon meervoud van het persoonlijk voornaamwoord, *ons* (14). De nieuwe variant combineert de meervoudsvorm, *laten*, met de subjectvorm van de eerste persoon meervoud van het persoonlijk voornaamwoord, *we* (15).

(14) Laat ons naar het park gaan.

(15) Laten we naar het park gaan.

De originele constructie is een imperatief van permissief *laten* met het voornaamwoord in de eerste persoon meervoud als de persoon die in geval van (14) toestemming krijgt, waardoor (14) dus gelezen kan worden als ‘sta ons toe om naar het park te gaan’. Beide lezingen zijn mogelijk, maar doorheen de tijd neemt de voorkeur voor de nieuwe lezing toe. De reden voor de objectvorm van het voornaamwoord wordt dan steeds minder transparant. Verder sluit de subjectvorm in de nieuwe variant beter aan bij andere modale hulpwerkwoorden die ook gecombineerd worden met een subject in de subjectsvorm (Van de Velde 2017: 68–72).

2. METHODOLOGIE: CORPUS EN BEVOLKINGSAANTALLEN¹

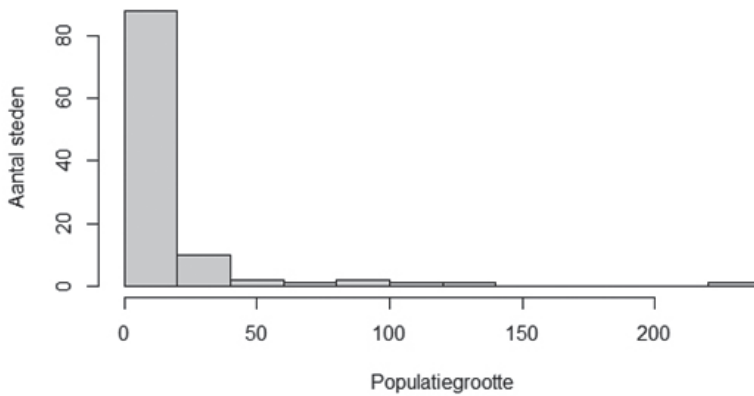
De twee alternanties werden getest op C-CLAMP (Piersoul, De Troij & Van de Velde 2021). Alle gevallen van *laten we* en *laat ons* en alle gevallen van *veel* of *vele* gevolgd door een substantief werden uit het corpus gehaald. Het C-CLAMP corpus bevat literaire en culturele tijdschriften geschreven in Nederland en België, zoals *De Gids*. Het is een omvangrijk corpus van 198.067.908 tokens en beslaat een tijdspanne van 1837 tot 1999. Voor dit onderzoek werd het deel vanaf 1850 gebruikt, omdat het corpus pas vanaf 1850 voldoende attestaties bevatte voor beide alternanties. Het interessante aan dit corpus is dat het naast titel en auteur ook metadata bevat over de auteur: waar en wanneer de auteur geboren en gestorven is. Zo is het mogelijk om een auteur te situeren in tijd en ruimte. Voor dit onderzoek werd er gebruik gemaakt van de geboorteplaats van de auteur. De achterliggende idee is dat de geboorteplaats de meeste impact heeft op de auteur omdat dat de plek is waar de auteur zijn eerstetaalverwerving heeft volbracht. Deze methode is niet volledig waterdicht: een auteur kan namelijk kort na zijn geboorte verhuisd zijn of kan tijdens zijn jeugd op meerdere plekken gewoond hebben. De keuze om te werken met de geboorteplaats is dus deels ook een pragmatische keuze.

De geboorteplaatsen werden vervolgens gekoppeld aan bevolkingsaantallen van 1850 (De Vries 1948; Chandler 1987; Bairoch, Batou, Chèvre 1988; Mitchell 1998). Zoals blijkt uit figuur 1 zijn er proportioneel veel meer kleine gemeenten dan middelgrote gemeenten of grote steden. Verder is er ook een

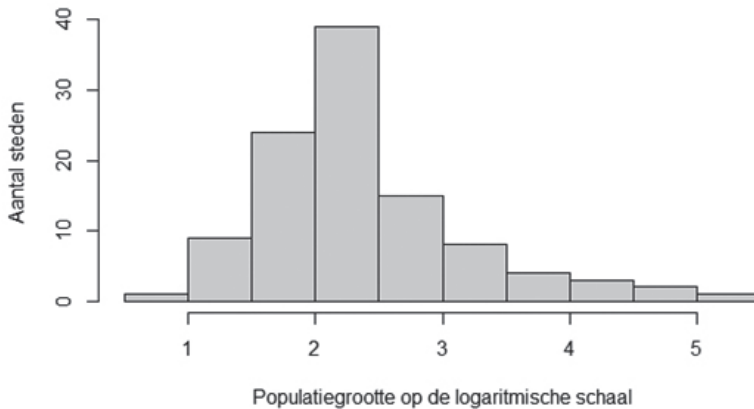
¹ De datasets en scripts kunnen geraadpleegd worden op GitHub: <https://github.com/julienijs/Speed-of-language-change-and-population> en Zenodo: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8379138>

groot verschil tussen de grootste stad (Amsterdam met 225.000 inwoners) en de tweede grootste stad (Brussel met 132.000 inwoners). Daarom werd er eerst een logtransformatie uitgevoerd op de bevolkingsaantallen (zie figuur 2). Het koppelen van de gegevens uit C-CLAMP aan de bevolkingsaantallen heeft twee datasets opgeleverd, één van de deflexie van *veel* en één van de hortatiefalternantie, met telkens de alternantie, de geboorteplaats en bijhorende loggetransformeerde bevolkingsaantallen.

Figuur 1: Histogram van het aantal steden per populatiegrootte (1 = 1000 inwoners).

Figuur 2: Histogram van het aantal steden per populatiegrootte op de logaritmische schaal.

Om na te gaan of taalverandering sneller verloopt in steden werden beide datasets opgesplitst in drieën volgens populatiegrootte (op de logaritmische schaal). De splitsing berust op even grote intervallen. Dit stelt ons in staat om een vergelijking te maken tussen de kleine gemeenten [0,69-2,27], de middelgrote gemeenten (2,27-3,84] en de grote steden (3,84-5,42]. Tabel 1 en 2 tonen de verdeling van de datapunten over de 3 groepen per dataset. Er zijn voor beide datasets minder datapunten voorhanden voor de groep met de kleine gemeenten. De verklaring hiervoor is dat de meeste auteurs die opgenomen zijn in het C-CLAMP corpus voornamelijk in steden geboren zijn (figuur 3).

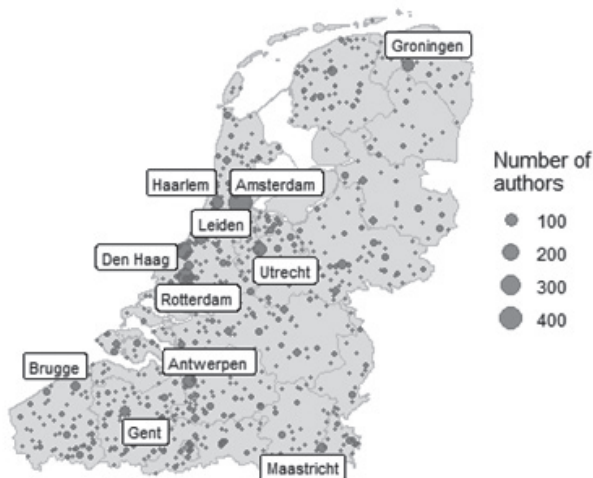
Tabel 1: Verdeling van de datapunten voor de deflexie van veel

	Klein	Middelgroot	Groot
Vele	71	511	523
Veel	33	175	178

Tabel 2: Verdeling van de datapunten voor de hortatiefalternantie

	Klein	Middelgroot	Groot
Laat ons	76	544	732
Laten we	50	262	335

Figuur 3: De geografische spreiding van het aantal auteurs in het C-CLAMP corpus (Piersoul, De Troij & Van de Velde 2021)

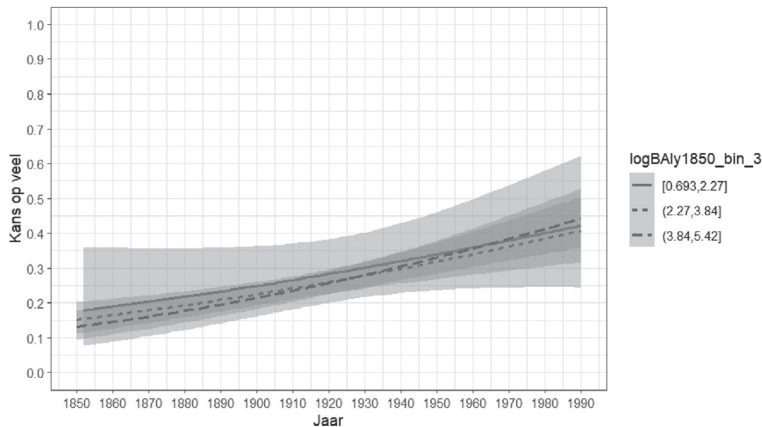
3. ANALYSE EN RESULTATEN

Variabelen:

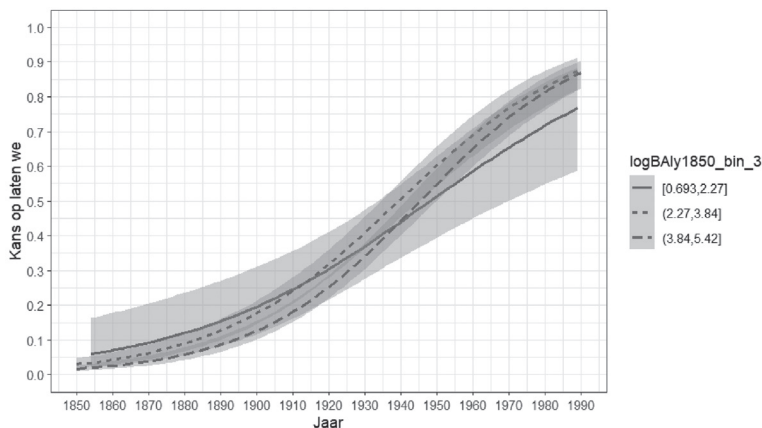
- Verandering (binair): *vele* of *veel/laat ons* of *laten we*
- Jaar (numeriek)
- Populatiegrootte (ternair): klein, middelgroot of groot

Voor elk van beide veranderingen heb ik een logistisch regressie model gemaakt met de verandering als de afhankelijke variabele en jaar als de onafhankelijke variabele in interactie met de populatiegrootte. Het model van de deflexie van *veel* toont geen significante verschillen in het verloop van de verandering bij de verschillende populatiegroottes (zie figuur 4). Het model van de hortatiefalternantie daarentegen geeft wel significante verschillen aan (zie figuur 5). De hortatiefalternantie voltrekt zich significant sneller in de middelgrote ($p < 0,1$) en de grote steden ($p < 0,05$) in vergelijking met de kleine gemeenten. De resultaten voor de hortatiefalternantie bevestigen de hypothese: deze taalverandering verloopt sneller in grote en middelgrote steden dan in de kleine gemeenten. De resultaten voor de deflexie van *veel* spreken het resultaat van de hortatiefalternantie niet tegen, maar bevestigen het ook niet.

Figuur 4: De deflexie van veel doorheen de tijd per populatiegrootte

Figuur 5: De hortatiefalternantie doorheen de tijd per populatiegrootte

CONCLUSIE

Op grond van het argument dat morfosyntactische complexiteit het resultaat is van diachrone processen die op hun beurt in gang gezet worden door taalcontact, heb ik naar het verloop van twee morfosyntactische vereenvoudigingen gekeken: de deflexie van *veel* en de hortatiefalternantie. De idee is dat deze twee taalveranderingen sneller zouden verlopen in steden. Steden staan namelijk bekend als de plekken bij uitstek waar taalcontact het vlotst verloopt door migratie in de brede zin en de veelheid aan ‘weak ties’ (Milroy & Milroy 1985) die daar voorkomen. De verwachting was dus dat de deflexie van *veel* en de hortatiefalternantie sneller zouden verlopen in grote steden dan op het platteland.

Om deze hypothese te testen werden de datasets opgesplitst in drie groepen op basis van de populatiegrootte: kleine gemeenten, middelgrote steden en grote steden. Per dataset werd er een logistisch regressiemodel getraind met de variant (oud of nieuw) als de afhankelijke variabele en het jaar als de onafhankelijke variabele in interactie met de populatiegrootte. Voor de hortatiefalternantie leverde dit het verwachte resultaat op: in grote en middelgrote steden voltrekt de verandering van *laat ons* naar *laten we* zich inderdaad sneller dan in de kleine gemeenten. Bij de deflexie van *veel* werden geen significante verschillen gevonden. Deze alternantie biedt dus geen bevestiging van de hypothese, maar ontkracht deze ook niet.

De uitkomst van dit onderzoek roept een aantal vragen op. Hoewel de case-study van de hortatiefalternantie de hypothese omtrent verstedelijking en de snelheid van taalverandering versterkt, doet de deflexie van *veel* dat niet. De vraag is of andere veranderingen eerder de hortatiefalternantie of de deflexie van *veel* volgen. Verder onderzoek zou het sample van taalveranderingen kunnen uitbreiden, om na te gaan voor welke taalveranderingen de hypothese opgaat of net niet. Dat zou dan te maken kunnen hebben met het soort taalverandering of met andere sociolinguïstische factoren buiten populatiegrootte.

BIBLIOGRAFIE

- ANDERSEN, Henning. 1973. Abductive and deductive change. *Language* 49: 765–793.
- BAIROCH, Paul, Jean BATOU & Pierre CHÈVRE. 1988. *La population des villes européennes de 800 à 1850*. Geneva: Librairie Droz.
- BENTZ, Christian & Bodo WINTER. 2013. Languages with more second language learners tend to lose nominal case. *Language Dynamics and Change* 3: 1–27.
- CARROLL, Ryan, Ragnar SVARE & Joseph SALMONS. 2012. Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs. *Journal of Historical Linguistics* 2(2): 153–172.
- CHANDLER, Tertius. 1987. *Four thousand years of urban growth*. Lewiston: St. David’s University Press.

- DALE, Rick & Gary LUPYAN. 2012. Understanding the origins of morphological diversity: the linguistic niche hypothesis. *Advances in Complex Systems* 15(3), 1150017-1-1150017-16.
- DE VRIES, Jan. 1984. *European urbanization, 1500-1800*. Londen: Methuen & Co.
- DRINKA, Bridget. 2010. Language contact. In: Silvia Luraghi & Vit Bubenik (eds.), *The Continuum companion to historical linguistics*. Londen: Continuum. 325–345.
- FEIST, Sigmund. 1932. The origin of the Germanic languages and the Indo-Europeanising of north Europe. *Language* 8: 245–254.
- GOOSSENS, Jan. 1981. *Middel nederlandse vocaalsystemen*. Hasselt: VLDN.
- HAESERYN, Walter, Kirsten ROMIJN, Guido GEERTS, Jaap DE ROOIJ & Maarten VAN DEN TOORN. 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, 2nd edn. Groningen: Nijhoff.
- HARRIS, Alice C. & Lyle CAMPBELL. 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOWELL, Robert B. 2006. Immigration and koineisation: the formation of early Modern Dutch urban vernaculars. *Transactions of the Philological Society* 104: 207–227.
- LABOV, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, William. 2001. Principles of linguistic change. *Volume II: Social factors*. Oxford: Blackwell.
- LUPYAN, Gary & Rick DALE. 2010. Language structure is partly determined by social structure. *PLoS One* 5(1).
- MILROY, James & Lesley MILROY. 1985. Linguistic change, social network and speaker innovation. *Journal of Linguistics* 21: 339–384.
- MITCHELL, Brian R. 1998. *International historical statistics: Europe 1750-1993*. Londen: Macmillan.
- PIERSOUL, Jozefien, VAN DE VELDE, Freek & Robbert DE TROIJ. 2021. 150 Years of written Dutch: the construction of the Dutch corpus of contemporary and late modern periodicals (Dutch C-CLAMP). *Nederlandse Taalkunde* 26(3): 339–362.
- RUYS, Eddy. 2017. Two Dutch many's and the structure of pseudo-partitives. *Glossa: a journal of general linguistics* 2(1): 1–33.
- SINNEMÄKI, Kaius. 2008. Complexity trade-offs in core argument marking. In: Matti Miestamo, Kaius Sinnemäki, & Fred Karlsson (eds.), *Language Complexity: Typology, Contact, Change*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. 68–88.
- SINNEMÄKI, Kaius. 2009. Complexity in core argument marking and population size. In: Geoffrey Sampson, David Gil & Peter Trudgill (eds.), *Language Complexity as an Evolving Variable*. Oxford: Oxford University Press. 126–140.
- TAELEDAMAN, Johan. 1999. Het Gents. Een eiland in het Oost-Vlaamse dialectgebied. In: Joep Kruijssen & Nicoline van der Sijs (eds.), *Honderd jaar stadstaal*. Amsterdam: Contact. 273–287.
- THOMASON, Sarah G. 2003. Contact as a source of language change. In: Brian D. Joseph & Richard Janda (eds.), *The handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell. 686–712.
- TRUDGILL, Peter. 2004. Linguistic and Social Typology: The Austronesian migrations and phoneme inventories. *Linguistic Typology* 8: 305–320.
- VAN DE VELDE, Freek. 2017. Understanding grammar at the community level requires a diachronic perspective. Evidence from four case studies. *Nederlandse Taalkunde* 22(1): 47–74.

- VAN DE VELDE, Freek & Fred WEERMAN. 2014. The resilient nature of adjectival inflection in Dutch. In: Petra Sleeman, Freek Van de Velde & Harry Perridon (eds.), *Adjectives in Germanic and Romance*. Amsterdam: John Benjamins: 113–145.
- VAN DER HORST, Joop M. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

De Belgische legatie in Beijing Het neo-Vlaamse renaissancekasteel (1902-1909) als instrument van representatie?

door Charlotte ROTTIERS

Abstract

Deze bijdrage onderzoekt het Belgische neo-Vlaamse renaissance kasteel in Beijing, opgetrokken na de Bokseropstand (1900). De gelaagde betekenissen in dit kasteel kunnen enkel doorgrond worden door het in zijn context te analyseren, een diplomatieke compound inclusief vier paviljoenen en barakken (1902-1909). De conceptie van dit project wordt gereconstrueerd op basis van archiefonderzoek in het Diplomatiek Archief van België en het Rekenhof, en in comparatief perspectief geplaatst met de eerdere Belgische diplomatieke gebouwen in Beijing voor 1900, alsook met het contemporaine bouwproject van het Belgische Consulaat-Generaal in Seoul (1903-1907) als staalkaart van de Belgische industrie. Deze paper toont zo aan hoe de Belgische compound in Beijing fungeerde als een instrument in de Belgische politiek-economische legitimiteit, culturele representatie en neo-imperialistische ambities.

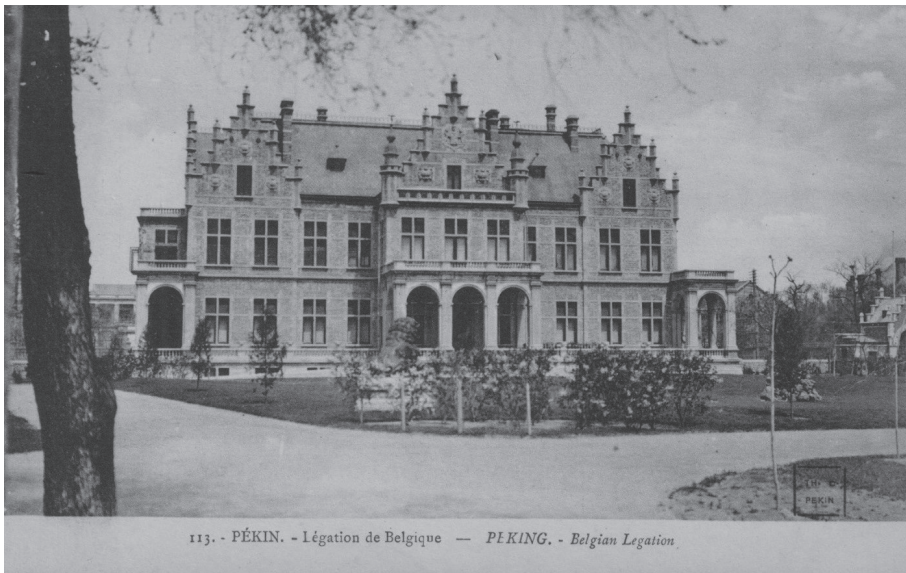
INLEIDING

In de nasleep van de Bokseropstand (1900) bouwde het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken in Beijing (1902-1909) een diplomatieke compound: een ommuurd en bewaakt complex met meerdere gebouwen, elk met hun eigen bestemming zoals huisvesting en kantoorruimte voor het Belgische diplomatieke personeel en bedienden. Deze compound telde naast het centraal geplaatste neo-Vlaamse renaissancekasteel dat dienst deed als residentie met representatieve ontvangstruimtes voor het hoofd van de legatie en diens gezin (zie afbeelding 1); ook vier paviljoenen voor de medewerkers die onder het gezantschapshoofd stonden, respectievelijk (1) de attaché, (2) de gezantschapsraad, (3) de kanselarij met accommodatie voor de tolken, en (4) de commandant van de gezantschapswacht; en ook barakken voor de aanwezige soldaten.

Dit nieuwbouwproject was echter reeds het derde legatiegebouw dat een vaste uitvalsbasis moest vormen voor het Belgische diplomatieke personeel in Beijing. Normaliter waren de diplomaten zelf verantwoordelijk voor de zoektocht en financiering van geschikte huisvesting op post, maar in Beijing was het Ministerie van Buitenlandse Zaken genoodzaakt om zijn financiële en logistieke verantwoordelijkheid op te nemen wanneer het geconfronteerd werd met de moeilijke en kostelijke huisvestingssituatie in de Chinese hoofdstad.

Vanaf ongeveer 1877 bouwden de Franse lazaristenbroeders het eerste Belgische legatiegebouw in het centrum van de legatiewijk, maar vanaf midden 1880 verhuisden de Belgische diplomaten naar legatiegebouw 2.0, dat verder weg lag van de legatiewijk en de daar gehuisveste Westerse gemeenschap, en vernield werd in de Bokseropstand (1900). (zie afbeelding 2) Deze paper focust op legatiegebouw 3.0 en specifiek het neo-Vlaamse renaissance kasteel centraal gelegen in de hierboven beschreven compound en bevraagt de rol van architectuur in de instrumentalisatie van de Belgische diplomatie door Leopold II's imperialistische ambities. Naast het opnieuw invullen van een praktische nood van accommodatie voor de Belgische diplomaten in Beijing, werd het project namelijk aangegrepen als een instrument van de Belgische politiek-economische legitimiteit en culturele representatie in China.

Afbeelding 1: Postkaart “Pékin – Légation de Belgique”

Dit bouwproject vormde de apotheose van de pioniersfase van de Belgische diplomatieke huisvesting (1899-1913), waarbij het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken strategisch investeerde in het uitbouwen van een diplomatieke vastgoedportefeuille. Deze investeringen verhoogden de prestige en status van de Belgische vertegenwoordiging in opkomende exportmarkten, en werden in verschillende mate gesteund door zowel liberale parlementariërs, Leopold II en enkele van zijn naaste medewerkers in het Ministerie van Buitenlandse Zaken, zoals Paul de Favereau (minister van Buitenlandse Zaken, 1896 tot 1907).¹ De eerste aankoop- en bouwprojecten van diplomatieke gebouwen vonden plaats in Istanbul (1899-1904), Beijing (1902-1909), Seoul

¹ De nodige budgetten voor deze projecten werden besproken in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat. Zie de Parlementaire handelingen in de periode 1892-1909.

(1903-1907), Tokio (1904-1906) en Shanghai (1904-1907). De Belgische diplomatieke architectuur in de lange negentiende eeuw is een onderbelicht onderwerp in de Belgische historiografie, maar de compound in Beijing vormde reeds het onderwerp van historisch onderzoek. Het relaas van Marguerite Yourcenar in haar autobiografie 'Souvenirs Pieux' over hoe het neo-Vlaamse renaissance kasteel in Beijing door haar oom Emile de Cartier de Marchienne (1871-1946) gebouwd werd als kopie van zijn familiekasteel in Marchienne, werd reeds ontkracht door Frans Baekelandt en Thomas Coomans de Brachène.² Hoewel de compound in Beijing het meest grootschalige en spraakmakende project was in deze pioniersfase van Belgische diplomatieke architectuur, is zeer weinig archiefmateriaal bewaard gebleven.³ Deze bijdrage werkt verder op dit historisch onderzoek en steunt voornamelijk op nieuw archiefonderzoek uitgevoerd in het Diplomatieke Archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (DAB), met name de personeelsdossiers van de betrokken diplomaten op post alsook de personeelsdossiers van de legatie in Beijing en de verschillende consulaten.⁴ Deze dossiers bevatten correspondentie tussen het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomaten met betrekking tot de organisatie van de post zoals de aanstelling van personeel, vakanties en soms ook huisvesting. Correspondentie van bepaalde periodes waarin cruciale beslissingen genomen werden in verband met het bouwproject, zijn echter niet teruggevonden. Aanvullende documentatie werd geconsulteerd in het archieffonds van het Rekenhof in het Rijksarchief (ARA), met name rekeningafschriften van de interieurafwerking uit de periode 1905-1909.⁵ Op basis van deze twee groepen documentatie en de resultaten van Coomans de Brachène's onderzoek in en de archieven in Marchienne-au-Pont, Beijing en gebouwenonderzoek in situ, konden de belangrijkste bouwfases en actoren van legatiegebouw 3.0 geïdentificeerd worden. De conceptie van deze compound wordt daarnaast geanalyseerd als onderdeel van een groter bouwbeleid en politiek

² Als een van de weinige vooroorlogse posten was dit bouwproject het onderwerp van historisch onderzoek. Marguerite Yourcenar, *Souvenirs Pieux* (Paris: Editions Gallimard, 1974); Frans Baekelandt, "Het kasteel van Marchienne in China," *Bulletin van de Vereniging van de Adel van het Koninkrijk België* 252 (Oktober 2007): 45-55; Thomas Coomans de Brachène, documentaire 'Des rives de Sambre à l'Empire du milieu' in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012); Coomans de Brachène, "The Former Belgian Legation Building at Beijing: Its Origin, Meaning and Use," historische nota, 12 februari 2012. De legatiewacht en diens uniformen werden beschreven door Francis Balace, "La garde de la Légation Belge de Pékin et ses uniformes 1904-1923," *Militaria Belgica* 8. (1985), 55. Daarnaast werd historisch onderzoek over het Hôtel Kebedgy in Istanboel uitgevoerd: Marc Van den Reeck, "'Le Palais de Belgique,' Anno 1900" in *Belgium in the Ottoman Capital, From the Early Steps to "la Belle Epoque" The Centenary of "Le Palais de Belgique." 1900-2000* (Istanboel: Consulaat-Generaal van België, 2000), 77-95; en over de Belgische legatiegebouwen in Tokio, Japan door Sōchi Naraoka, "140 Years History of the Belgian Embassy," *Nihon berugi kyokai kaiho / Japan-Belgium Society Bulletin*, (2008-2009), informele vertaling (2010) ter beschikking gesteld door de Ambassade van België in Japan.

³ Natuurrampen, politieke onrust, veelvoudig verplaatsen en terugsturen van de diplomatieke archieven van de post richting Brussel, zorgden voor het verlies van waardevolle documentatie.

⁴ Volgende dossiers werden geraadpleegd: politieke dossiers nummer 108, 172, 530 (voormalig personeelsdossier 1243 map VII), 6025, 10.562, 11.258 en personeelsdossiers 539, 540, 1182, 1243, 1313, 1645, 1938, 1940, 1941, 2041, 2597, 2598, 2819, 3414,

⁵ Algemeen Rijksarchief, fonds van het Rekenhof, I 572, dossier 2509, 3472 en 3486.

van Belgische diplomatieke architectuur, waarbij niet alleen deze voorgaande legatiegebouwen gebruikt door Belgische diplomaten in Beijing, maar ook de contemporaine projecten in Seoul en Tianjin in rekening genomen worden.⁶ Deze twee laatstgenoemde projecten werden gelijktijdig opgezet door het Ministerie van Buitenlandse Zaken en geven zo meer inzicht in de verschillende visies op de instrumentalisatie en conceptie van diplomatieke architectuur in Oost-Azië. Correspondentie bewaard in het KADOC contextualiseert verder de connectie tussen de Belgische diplomaten, de Lazaristenbroeders en hun vastgoedportefeuille waartoe het Belgische legatiegebouw 1.0 behoorde.⁷ Het archief van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken bevat fotomateriaal van Léon Verhaeghe de Naeyer en legatiegebouw 2.0.⁸

Deze paper legt zo dus niet enkel een nog niet eerder onderzocht netwerk van Belgische diplomatieke architectuur verder bloot, maar draagt ook bij aan het onderzoek naar de Belgische aanwezigheid en economische activiteiten in China.⁹ De focus op architectuur laat toe een stap verder te gaan in de analyse van de diplomatieke cultuur en netwerken in Beijing, door de legatiegebouwen te benaderen als de materialisatie van de verschillende actoren, ambities en agenda's, en hoe deze de conceptie van het bouwproject informeerden. De rol van Leopold II als centrale motor achter het Belgische expansiebeleid in China wordt verder in vraag gesteld door de conceptie van dit project in wisselwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomaten op post te analyseren. Drie argumenten tonen daarbij aan hoe deze compound ingezet werd voor de Belgische politiek-economische legitimiteit en culturele representatie in China: (1) diens locatie ten opzichte van de legatiewijk in Beijing, (2) het ontwerp volgens de functies eigen aan het diplomatieke bedrijf en (3) het uitdragen van een nationale identiteit.

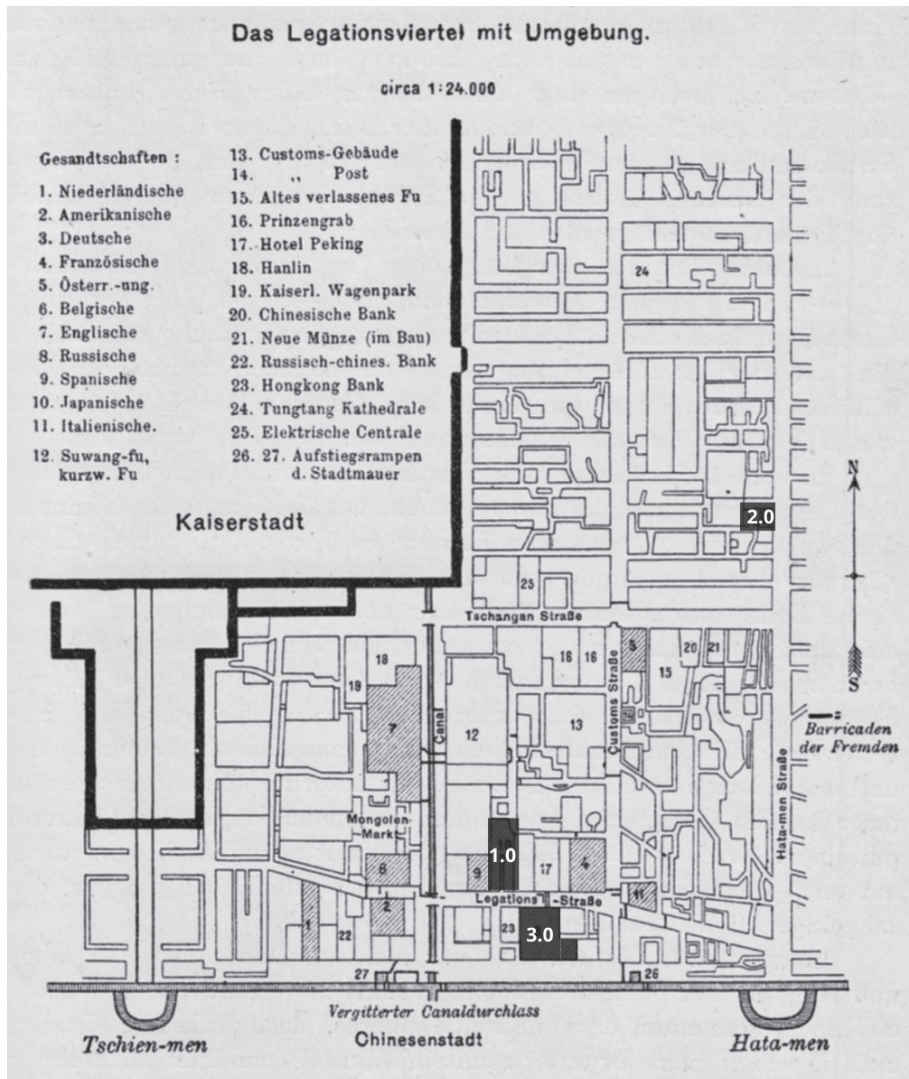
⁶ Het project om een purpose-built consulaat in de Belgische concessie in Tianjin op te richten, werd nooit uitgevoerd.

⁷ KADOC, C.I.C.M., P.I.A. 1.2.3.2.5. Correspondentie met de financiële procuratie van de Lazaristen 1871-1894; P.I.A. 1.2.5.2.8.2.1 Correspondentie met de Belgische legatie 1899-1902; fonds Frans Bontinckx.

⁸ Frans Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief *La Courneuve*, iconografisch fonds, collectie Collin de Plancy 1000009, A000010, A000011, A000094.

⁹ Ginette Kurgan-van Hentenryk, Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895-1914) (Bruxelles: Palais des Académies, 1972); Jens Vermeersch, "Het buitenlands beleid van België tegenover China, 1919-1949," *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 20, 3-4 (1989): 317-398; Eline Ceulemans "La Belgique a pris sa place dans le Céleste Empire": Emmanuel de Wouters als diplomatiek adviseur in het semikoloniale Qing-China (1895-1899)," *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* - ISSN 0035-0869-LI:3 (2021) 70-94; Jasper Segerink en Greet De Block, "Techno-diplomatic processes of territorialization: negotiating Chinese sovereignty through infrastructure in semi-colonial Tianjin, 1901-08," *Territory, politics, governance / Regional Studies Association* (2022), <https://doi.org/10.1080/21622671.2022.2041077>; Louis Gillieaux, *Peking-Hankow: het grote epos. 1898-1905* (Brussel: Dargaud Benelux, 2021); Johan Mattelaer et al., *A Belgian Passage to China (1870-1920): Belgian-Chinese Historical Relations (1870-1930) and the Construction of the Railway and the Tramway Based On Personal Documents and Pictures of François Nuyens and Philippe & Adolphe Spruyt* (Gorredijk: Sterck en De Vreese, 2020); Thomas Coomans, "China Papers: The architecture archives of the building company Crédit foncier d'Extrême-Orient (1907-1959)," *ABE Journal* 5 (2014); Coomans & Leung-kwok Prudence Lau, "Les tribulations d'un architecte Belge en Chine: Gustave Volckaert, au service du Crédit Foncier d'Extrême-Orient, 1941-1954," *Revue Belge d'Archéologie et d'histoire de l'art* LXXXI (2012).

Afbeelding 2: “Das Legationsviertel mit Umgebung,”
 grondplan van de diplomatieke wijk circa 1900.

1.0: ca. 1877- ca. 1883 locatie Belgische Legatie nr. 1 (vanaf ca. 1885-1900 de Japanse legatie)

2.0: ca. 1887-1900 locatie Belgische legatie nr. 2 (vernield in de Bokseropstand)

3.0: vanaf 1900 locatie Belgische legatie nr. 3, compound met residentie, vier paviljoenen en barakken

1. DE LOCATIE: TERUG NAAR DE LEGATIEWIJK

Doorheen de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich in het zuidoostelijke deel van Beijing, in de schaduw van de stadsmuren, een zogenaamde ‘legatiewijk’. Deze oorspronkelijk semi-afgesloten Europese gemeenschap zou steeds meer diplomatieke posten, bankgebouwen, hotels, clubs en commerciële ruimtes aantrekken die een Westerse cultuur en samenleving bedienden.¹⁰ Deze legatiewijk ontstond vanaf 1860 in de Qing-dynastie (1644-1912) en huisvestte de buitenlandse diplomaten tot de overname van het communistische regime.¹¹ Nadat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk China openden voor buitenlandse handel na hun overwinning in Opium oorlogen (1839-1842, 1856-1860) knoopten ook andere Westerse spelers één voor één diplomatieke relaties aan met China in een reeks van ongelijke verdragen: deze bilaterale verdragen, afgedwongen met de dreiging van geweld, zorgden voor de aantasting van de Chinese soevereiniteit door het toekennen van vele privileges aan de Westerlingen en Japanners in China, zoals het openen van verdragshavens.¹² Deze initiële verdragen omvatten echter niet het recht voor diplomaten om in de hoofdstad Beijing te resideren. Zo zette het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld met het Verdrag van Nanking in 1842 wel diplomatieke relaties op met China, maar kon de Britse diplomaat pas vanaf 1860 in de hoofdstad resideren, na de vernieling van het keizerlijk zomerpaleis door een Brits-Franse invasie en de daaropvolgende Conventie van Peking (1860). De Britse diplomaat Frederick Bruce had daarbij veel moeite om een geschikte woonst te vinden. Hij koos uiteindelijk voor het paleis van Duke of Liang in het zuidoosten van de Verboden Stad, de wijk die later bekend zou gaan staan als de ‘legatiewijk’ en al een lange traditie had om tijdelijke buitenlandse gezanten en tribuutmissies onder te brengen. Het paleis werd opgekocht en in de periode van 1860-1875 werd het terrein stapsgewijs uitgebreid en voorzien van verschillende paviljoenen om het steeds groter wordende Britse diplomatieke corps te huisvesten. Traditionele huizen in aarde en hout werden veelal vervangen voor stenen exemplaren maar sommige, grotere gebouwen werden opgeknapt en herbestemd tot bibliotheek, biljardkamer, theater of bow-

¹⁰ Michael J. Moser en Yeone Wei-chic Moser, *Foreigners within the Gates: The Legations at Peking* (Chicago: Serindia, 2007), 2, 94–98.

¹¹ Frans-Paul van der Putten, “Diplomatieke cultuur in de gezantschapswijk van Beijing in de late negentiende en vroege twintigste eeuw,” in *Diplomatieke cultuur*; red. Peter Van Kemseke, 157-172, hier 158.

¹² Van der Putten, “Diplomatieke cultuur in de gezantschapswijk in Beijing,” 161; Carles Brasó Broggi en David Martínez-Robles, “Beyond Colonial Dichotomies: The Deficits of Spain and the Peripheral Powers in Treaty-Port China,” *Modern Asian Studies* 53, no 4 (2019), 1222–47, here 1223-1224 doi:10.1017/S0026749X17000154; Jürgen Osterhammel, “Semi-Colonialism and Informal Empire in Twentieth-Century China Towards a Framework of Analysis,” in Wolfgang J. Mommsen, *Imperialism and After: Continuities and Discontinuities* (London, 1986), 290-314. Voor meer informatie over de Opium oorlogen, zie Stephen R. Platt, *Imperial Twilight: The Opium War and the End of China’s Last Golden Age* (New York: Vintage Books, 2019).

linghal.¹³ Huisvesting voor buitenlandse gezanten was niet enkel een van de privileges afgedwongen van het Chinese keizerrijk, maar werd doorheen de daaropvolgende decennia steeds meer het onderwerp van competitie tussen de diplomatieke missies.¹⁴ De architecturale wedijver die tussen de verschillende Westerse spelers in de Legatiewijk uitgevochten werd, is emblematisch voor de verhoudingen tussen deze spelers onderling en hun afwisselende samenwerking en competitie om concessies en gunsten van het Chinese keizerrijk af te dwingen.¹⁵

De Belgische diplomaten waren sinds 1864 geaccrediteerd in China, maar in tegenstelling tot de grootmachten zoals Frankrijk en Rusland investeerde België niet meteen in een vaste uitvalsbasis in de Legatiewijk. De Belgische diplomaten verbleven in Beijing met tijdelijke huurcontracten. Toen de Belgische diplomaat Edmond Serruys (op post 1873-1880) aankwam in Beijing, had hij ook veel problemen bij het vinden van accommodatie na aankomst in Beijing. Serruys verbleef voornamelijk in Shanghai, in tegenstelling tot Beijing wel een open verdragshaven met veel bedrijvigheid en handel waar de meeste Westerlingen gevestigd waren en dus de Belgische belangen verdedigd moesten worden.¹⁶ Tijdens korte, verplichte bezoeken aan Beijing logeerde Serruys noodgedwongen in de Franse legatie.¹⁷ Zijn zoektocht naar geschikte huisvesting in Beijing verliep moeizaam wegens enerzijds het tekort aan huisvesting dat voldeed aan de westerse en aristocratische verwachtingen rond accommodatie, en anderzijds wegens de onwil van Chinese huisbazen om aan Westerlingen te verhuren uit angst voor de reactie van de Chinese overheid. Serruys kwam via Louis-Gabriel Delaplace, bisschop van Beijing van 1870-1884, in contact met Alphonse Favier (1837-1905) en de Lazaristen missionarissen.¹⁸ Favier ontpopte zich doorheen zijn verblijf in China tot één van de meest vooraanstaande missionarissen, ervaren diplomaat en onderhandelaar, maar ook tot architect en bouwheer verantwoordelijk voor de oprichting van vele neogotische kerkgebouwen zoals de Beitang kathedraal in Beijing. Daarnaast profileerde hij zich ook een voorvechter van het Frans nationalisme en de verspreiding van het katholicisme in China, in de schoot van het Franse protectoraat. Hij trad met veel plezier op als lokale vastgoedmakelaar voor de Belgische diplomaat Serruys zodat “bientôt une légation catholique de plus établie à Peking,” de positie van het katholicisme in China nog meer kon

¹³ Mark Betram, “Beijing 1: Nineteenth century,” *Room for Diplomacy. Catalogue of British embassy and consulate buildings, 1800-2010*, <https://roomfordiplomacy.com/beijing-1-nineteenth-century/>.

¹⁴ Frans-Paul van der Putten, 158-159, 162.

¹⁵ Osterhammel, “Semi-Colonialism and Informal Empire in Twentieth-Century China,” 302.

¹⁶ Van der Putte, 159-160.

¹⁷ Diplomatiek Archief van België (DAB), personeelsdossier 301, Edmond Serruys, brief van Favier aan minister Serruys, 22 oktober 1874.

¹⁸ Diplomatiek Archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (DAB), personeelsdossier 301, Edmond Serruys, correspondentie tussen E. Serruys en Minister van Buitenlandse Zaken graaf d’Aspremont-Lynden, 25 november 1874; KADOC, C.I.C.M. P.I.A. 1.2.3.2.5., correspondentie 12 December 1877.

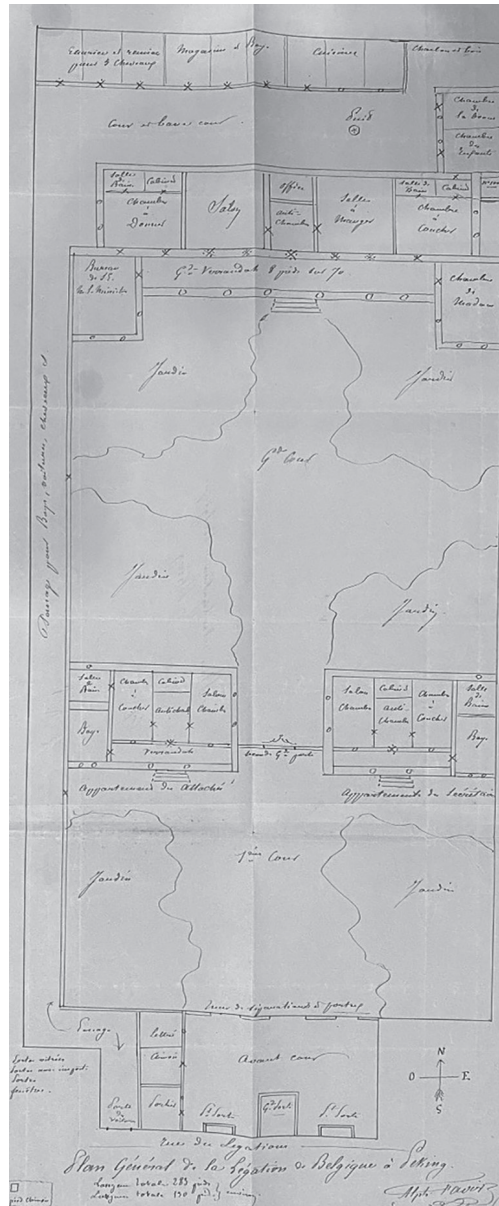
versterken via de diplomatieke aanwezigheid in Beijing.¹⁹ Naast de aankoop van een kleine huurwoning in de legatiewijk midden oktober 1874, kochten de Lazaristenbroeders eveneens twee nieuwe bouwgronden aan, waarvan een ten westen aan de Franse legatie grensde en geschikt was een legatiegebouw op neer te poten. (zie legatiegebouw 1.0 op afbeelding 2) In de tussentijd kon Serruys terecht in de reeds vernoemde huurwoning. Hoewel deze vrij klein was en geen tuin bezat, een groot minpunt voor Westerse diplomaten met een aristocratische levensstijl, voorzag de recent gerestaureerde woning hem toch van enig comfort en privacy.²⁰ De woning had daarnaast een centrale locatie te midden de Franse en Russische legatie, waar vooral de eerstgenoemde een belangrijke partner zou worden voor de Belgische economische expansie in China zoals bijvoorbeeld de samenwerking bij de spoorlijn Beijing-Hankou.²¹

¹⁹ Diplomatiek Archief van België (DAB), 301, 25 november 1874; personeelsdossier 234, graaf de Noïdants-Calf, Favier aan Serruys, 16 december 1875; Anthony Clark, *China Gothic. The Bishop of Beijing and His Cathedral* (Seattle: University of Washington Press, 2019), 32, 36, 43-46. Favier becommentarieerde in zijn brieven naar onder andere het Vaticaan ook de agenda's van de verschillende diplomaten aanwezig in China, alsook hun persoonlijke overtuigingen en geloof, en de mogelijke negatieve impact daarvan op het werk van de Franse katholieke missioneringsmissies in China. Meer informatie over Favier en zijn praktijk in Anthony E. Clark, *China Gothic*.

²⁰ DAB, personeelsdossier 301, brief van Favier aan Serruys, 22 oktober en 10 november 1874. Deze huurwoning rond drie binnenkoeren werd in 1873 gerestaureerd en door de Lazaristenbroeders aangekocht in oktober 1874. Serruys had eerste keuze voor deze woning en moest snel beslissen aangezien "les maisons passable sont très rares et a des prix exorbitants".

²¹ Zie Ginette Kurgan-van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895-1914)* (Bruxelles: Palais des Académies, 1972).

Afbeelding 3: Grondplan van Belgische legatie 1.0 in Beijing, gebouwd door de Lazaristenbroeders.

Het Belgische legatiegebouw 1.0 bestond uit drie binnenplaatsen: de eerste met opslagruimte, de tweede met de woonvertrekken van de secretaris en de attaché, en de derde met de kantoren en het verblijf van de minister en zijn gezin.²² (zie afbeelding 3 en 4) Deze opbouw van binnenkoeren doet sterk

²² DAB, personeelsdossier 234, graaf de Noidans-Calf, grondplan van het legatiegebouw; brief van Serruys aan Favier 4 december 1874, Favier aan Serruys, 27 september 1875.

denken aan het siheyuan-type, een historisch type woning dat in de hele Chinese geschiedenis werd gebruikt. De samenstelling van deze huizen wordt gekenmerkt door een compositie van binnenplaatsen, met hoofdgebouw gelegen aan het einde van de verticale as, gericht naar de noordzijde van het terrein. De siheyuan konden worden gebruikt voor familiewoningen, maar ook voor gouverneurskantoren, tempels en paleizen. Ze waren van buitenaf afgesloten. Alle vertrekken waren in eerste instantie gericht op de binnenplaatsen.²³

Van het complex zelf werd weinig beeldmateriaal teruggevonden, met uitzondering van de eerder besproken plattegrond, en een paar straatbeelden die de oude gevel tonen vóór de renovatie van het complex in 1885.²⁴ (zie afbeelding 4) Terwijl de structuur van de opeenvolgende binnenplaatsen en de dakconstructies de Chinese inspiratie van het siheyuan-type vertoonden, leek het gebouw zelf in steen opgetrokken, inclusief een monumentale poort met leeuwen, vergelijkbaar met de ingang van het Britse legatiecomplex. De traditionele typologie werd dus ‘verwesterd’ door het gebruik van steen en Faviers mogelijk centrale betrokkenheid in dit project is daarom net zo interessant, aangezien hij zelf gedurende zijn hele carrière tegen deze architectonische hybriden inging, omdat hij de Chinese architectuur als minderwaardig zag. Zo verklaarde hij bijvoorbeeld in 1866 dat “in Beijing all the houses are ruined barracks, and the imperial palace looks like a huge cage made of wood and paper.”²⁵ Favier was zelf sterk geïnspireerd door de gotiek, die hij naar het buitenland exporteerde als onderdeel van zijn beschavingsmissie. Het is niet duidelijk wat de exacte rol was van Favier in dit ontwerp. Hoewel hij de belangrijkste correspondent was, was hij mogelijk niet de uitvoerende architect van dit project, aangezien hij de voorkeur gaf aan een zuivere Europese gotiek.

Faviers inschatting over de minderwaardigheid van de architectuur van de Chinese hoofdstad, en bij uitbreiding het Chinese Keizerrijk waarvan het een materiële expressie was, bleek geen uniek gegeven. Ook de diplomatieke gemeenschap koesterde, zoals van der Putten het stelde, een “sterk social en moreel superioriteitsgevoel.”²⁶ De gemeenschap was sterk op zichzelf gericht, en had weinig interesse om zich te integreren in de Chinese hoofdstad, wat mee

²³ Voor meer informatie over de siheyuan typologie, zie Donia Zhang, “Classical Courtyard Houses of Beijing: Architecture as Cultural Artifact,” *Space and Communication* 1, nr. 1 (2015): 47-68, DOI: 10.15340/2148172511881.

²⁴ Op basis van nieuw archiefmateriaal kan een eerdere foutieve bewering van de auteur rechtgezet worden. In Charlotte Rottiers en Bram De Maeyer, “Diplomacy under Siege. Belgium’s Diplomatic Patrimony as Political Target during the Boxer Rebellion (1900) and the Lumumba Assassination (1961)” in *Architecture, Media, Populism... and Violence. Reification and Representation II*, red. Graham Cairns (London: Routledge, 2022), 161-182, DOI: 10.4324/9781003272076-12; werd deze plattegrond foutief toegeschreven aan Legatiegebouw 2.0 dat later vernield werd in de Bokseropstand. Het gaat hier echter over twee verschillende gebouwen en de plattegrond behoort tot de woning opgetrokken door de Lazaristenbroeders in de legatiewijk. De plattegrond correspondeert dus niet met de foto’s uit de collectie van Collin de Plancy, die weldegelijk Legatiegebouw 2.0 documenteren. Het argument in dit artikel dat ook Legatiegebouw 2.0 volgens het siheyuantype opgebouwd werd en dat desondanks het gebruik van deze lokale architectuurtypologie en houten, traditionele elementen, het gebouw als vereenzelviging van de westerse indringende natie gezien werd, blijft staan.

²⁵ Anthony E. Clark, *China Gothic*, 100.

²⁶ Van der Putten, 162.

leidde tot de ontwikkeling van de Legation Street als westerse wijk met een gedeelde cultuur en levensstandaarden. Die ontwikkeling zou zich pas na de Bokseropstand en daaropvolgende militaire bezetting helemaal voltrekken. In de negentiende eeuw, zo toont van der Putten aan, was “zelfs Legation Street ... in buitenlandse ogen bijzonder onaangenaam en onhygiënisch. Beijing was een onbeschaafde uithoek van een onbeschaafd land en lag geïsoleerd.”²⁷ De keuzes voor stenen architectuur, een tuin en segregatie van accommodatie voor diplomaten en personeel versus de lokale bedienden, moet geïnterpreteerd worden vanuit de verwachtingen van de, veelal aristocratische, Westerse diplomaten die hun noodzakelijke verblijf in China zo comfortabel mogelijk wouden maken.

De nieuwbouwwoning zou instap klaar zijn eind 1875 en het contract werd voor een eerste periode van vijf jaar afgesloten door Serruys in naam van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken.²⁸ Dit zou de vestiging van een effectieve Belgische uitvalsbasis betekenen, in plaats van de wisselende, provisorische huurvertrekken die tot dan toe werden gebruikt, of dat waren alleszins toch de achterliggende motivaties van Serruys en de toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken Guillaume d’Aspremont Lynden (1871-1878). Deze eerste Belgische legatie beantwoordde zo aan een aantal praktische overwegingen voor het verbeteren van de zowel de interne als externe werking van de Belgische legatie. Enerzijds hadden de Belgische diplomaten een comfortabele huisvesting ter beschikking die het diplomatieke personeel centraliseerde in één gebouw maar met een zekere graad van privacy en open ruimtes, én gescheiden van het veelal Chinese dienstponeel. Deze vaste uitvalsbasis zorgde ook dat de diplomaat meteen aan het werk kon eens gearriveerd, en geen tijd verloor met het zoeken van een geschikte huurwoning en bijhorende onderhandelingen. Anderzijds verzekerde het een centrale ligging in de legatiewijk en dus de betere integratie van de Belgische vertegenwoordiging op zowel ambtelijke als sociale gelegenheden, waarbij verplaatsingen en interacties in de Chinese hoofdstad zoveel mogelijk vermeden konden worden.

²⁷ Van der Putten, 161.

²⁸ DAB, personeelsdossier 301, correspondentie van Favier aan Serruys, 14 december 1874; Serruys aan Minister d’Aspremont Lynden, 20 december 1874 en 5 juni 1875, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 13 maart 1882. De huurprijs werd vastgesteld op 6500 francs per jaar of 224 taëls per trimester.

Afbeelding 4: Lantaarnplaat van de voormalige Belgische legatie 1.0, dan de Japanse legatie, ca. jaren 1880, Romyn Hitchcock.

Hoewel de woning in 1875 reeds afgewerkt was, nam Edmond Serruys hier nooit zijn intrek. Het vijfjarige huurcontract van Serruys liep af in 1880 en, ondanks jaren leegstand en nood aan grote reparaties, drukte zijn zoon Hulbert (tijdelijk zaakgelastigde) het ministerie op het hart dat “d’*en aucun cas d’après moi, nous ne devrions abandonner cette habitation. La légation devra finir par aller s’installer à Peking, à cause des affaires actuelles et de celles que nous connaissons peut-être bientôt.*”²⁹

Echter bestond geen wettelijk kader voor het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken om het gebouw aan te kopen, en zou het aan de diplomaten zelf zijn om het huurcontract onderling over te dragen en de huur te betalen. Minister van Buitenlandse Zaken Walthère Frère-Orban (1878-1884) en zijn secretaris-generaal Auguste Lambermont (benoemd 1859-1905) intervieneerden daarbij in naam van Serruys om de overdracht van het huurcontract aan de Graaf Hector de Noidans-Calf (1880-1882) te regelen, en gaven deze laatstgenoemde alle nodige informatie over het contract, het plan en de afmetingen van het gebouw. Deze manier van werken liet echter veel aan het toeval over en de toekomst van de Belgische legatie zou bij elke overdracht van het huurcontract op het spel staan: niet elke diplomaat zou kandidaat zijn om de aanzienlijke huur over te nemen voor een vaste periode, wanneer de duur van hun aanstelling en de staat van het gebouw onbekend waren. Dat Serruys de woning nooit meubileerde en dat langdurige leegstand voor schade zorgde, maakten het voorstel niet bepaald aantrekkelijker voor toekomstige

²⁹ DAB, 301, brieven van Hulbert Serruys aan Auguste Lambermont, 30 juli 1879 en 24 december 1879; personeelsdossiers 234, Hulbert Serruys aan Lambermont, 18 januari 1880; DAB, 234, Edmond Serruys aan Lambermont, 18 februari 1880.

huurders. Ondertussen groeide de competitie op de huizemarkt in de Legatiewijk enkel, en zowel Nederlandse, Spaanse en Italiaanse diplomaten benaderden de Lazaristenbroeders om dit gebouw over te nemen.³⁰

Desondanks liet minister Frère-Orban weten dat het ministerie de renovatiewerken niet zou bekostigen, hij distantieerde zich uitdrukkelijk van de beslissing van zijn voorganger die het huurcontract op naam van het ministerie had gezet. Conform het beleid van het ministerie omtrent huisvesting bleef de diplomaat zelf verantwoordelijk was het financieren van huur en onderhoud van zijn accommodatie.³¹ Graaf de Noidans-Calf vroeg in 1882 na amper twee jaar ter plaatse en “malgré les nombreux avantages de cette résidence et la position si agréable ... dans la société de la capitale” al een wisseling van post aan.³² Overzeese posten zoals Beijing, Tokio, Teheran maar ook de Latijns-Amerikaanse hoofdsteden werden gezien als een noodzakelijke opoffering in het voordeel van hun carrière. Hoewel het sociale en de levensomstandigheden verbleekten in vergelijking met de Europese hoofdsteden, stemden diplomaten in met hun aanstelling omdat ze vaak kort waren een enorme boost aan hun carrière pad gaven.³³ In de korte periode dat hij Beijing verbleef, voorzag hij het legatiegebouw 1.0 echter wel van een volledige inrichting en meubilair, die hij aan opvolger Charles de Grootte (benoemd 1883-1884) aanbood voor een “prix très réduits”.³⁴ De Grootte was echter reeds in Tokyo aangesteld en verzorgde de post van Beijing als tussenoplossing vooraleer een nieuwe diplomaat naar China zou kunnen afreizen. Net zoals de reeks van diplomaten aangesteld voor Serruys, verkoos De Grootte om niet permanent in Beijing maar in Tokio te verblijven, een post die beter in de markt lag bij diplomaten wegens onder andere het meer stabiele regime en Westerse invloeden.³⁵ Het huurcontract werd opgezegd en Legatiegebouw 1.0 werd door de Lazaristenbroeders verkocht aan de Japanse legatie, die het lieten rooveren door een Japanse architect (mei 1885-augustus 1886).³⁶ (zie afbeelding 5)

³⁰ DAB, 234, Noidans-Calf aan Frère-Orban, 18 maart, 26 maart, 7 april en 30 december 1880. De Noidans-Calf aan Hulbert Serruys, 5 april 1880. De Noidans-Calf krijgt toestemming om pas later richting te post vertrekken zodat hij de Cinquantenaire-feesten nog kan bijwonen. Hij zou pas oktober 1880 aan boord kunnen gaan richting Shanghai en daar verblijven in een hotel met zijn gezin vooraleer de waterwegen naar Beijing weer bevaarbaar werden. De Nederlandse diplomaten zouden tijdelijk toestemming krijgen om in het Belgische legatiegebouw te overnachten vooraleer de Noidans-Calf uiteindelijk in 1881 zou arriveren in Beijing.

³¹ DAB, 234, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 13 maart 1882.

³² DAB, 234, de Noidans-Calf aan Lambermont, 21 december 1883. De postwisseling is, aldus de Noidans-Calf, noodzakelijk wegens persoonlijke gezondheidsredenen en de nood voor een gepaste opleiding en onderwijs voor zijn groeiende gezin, maar mogelijk waren de aankomende, grote renovatiekosten en de onwilligheid van de Minister hier financieel bij te helpen ook een factor.

³³ Michael Auwers, *The Island and the Storm. A Social-Cultural History of the Belgian Diplomatic Corps in Times of Democratization, 1885-1935*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2014, 118-124.

³⁴ DAB, 234, Frère-Orban aan de Noidans-Calf, 25 augustus 1882. Het meubilair werd geschat op 3000 dollars, een inventaris is niet bewaard gebleven.

³⁵ Auwers, 120.

³⁶ DAB, 369 Léon Verhaeghe de Naeyer, 8 juni 1885; Alphonse Favier, *Peking: histoire et description* (Beijing: Imprimerie des Lazaristes au Pé-T'ang, 1897), 398.

**Afbeelding 5: Japanse legatie na de renovaties, precieze data onbekend.
Rechts ervan staat het Hotel de Pékin.**

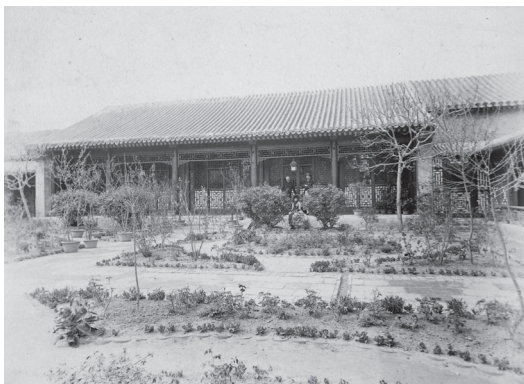

Toen de kersvers aangestelde Léon Verhaeghe De Naeyer (1885-1891) in 1885 arriveerde in Beijing, beklagde hij zich, net zoals Serruys een decennium eerder, over de onmogelijkheid een woning te vinden in Beijing: “l’*étrange situation où se trouve un agent nouvellement arrivé à Péking, en n’y possédons pas de demeure officielle,*” was een aanzienlijk nadeel en ongemak in contrast met de steeds groeiende compounds die de andere Westerse diplomaten betrokken in de Legatiewijk. Verhaeghe de Naeyer benadrukte in zijn correspondentie met het Ministerie van Buitenlandse Zaken dat het legatiegebouw 1.0 beter in Belgische handen was gebleven: “J’ai le regret de passer chaque jour devant l’ancien hotel de la légation belge, aujourd’hui vendu au Japon, en déplore la faute irréparable que l’on a commise en ne renouvelant pas le bail de cette maison.”³⁷ De hoge graad van circulatie van Belgische diplomaten in Beijing en de weigerachtige houding van het ministerie om de financiële verantwoordelijkheid van het huurcontract op zich te nemen, genoodzaakte Verhaeghe de Naeyer en diens opvolgers om genoegen te nemen met een huurwoning buiten de legatiewijk, een keuze die zoals later zou blijken niet enkel het comfort maar ook de veiligheid van de diplomaten in gedrang zou brengen. Enkele foto’s uit 1889 (collectie van Collin de Plancy) tonen Verhaeghe de Naeyer in het nieuw gehuurde Belgische legatiegebouw 2.0, een houten woning opge-

³⁷ DAB, 369, Verhaeghe de Naeyer, 8 juni 1885.

bouwd volgens de Chinese stijl en bouwprincipes van het siheyuan-type.³⁸
(zie afbeelding 6, 7 en 8)

Afbeelding 6: Binnenkoer van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Afbeelding 7: Interieur van het Belgische legatiegebouw 2.0.

**Afbeelding 8: Kiosk in de tuin van Belgisch legatiegebouw 2.0,
waar Collin de Plancy op bezoek is bij Léon Verhaeghe de Naeyer.**

³⁸ Raoul Pontus, *Mission spéciale Belge en Chine confiée à M. Raoul Warocqué*, (Bruxelles: Librairie Falk fils, 1911), 30-33.

Legatiegebouw 2.0 werd ook de residentie van diens opvolgers Henri Loumyer (zaakgelastigde in 1891 en aangesteld als minister-resident van 1892-1896), Baron Charles de Vinck de Deux Orps (1896-1899) en Maurice Joostens (1899-1904); vooraleer het ten slotte in de zomer van 1900 vernield werd tijdens de Bokseropstand. In 1897 beschreef Favier de legatiegebouwen in Beijing en merkte daarbij op dat “la légation de Belgique un peu loin des précédentes, a plusieurs fort belles cours aménagées à la chinoise, et un beau pavillon pour le secrétaire.”³⁹ Dit benadrukte de kenmerkende eigenschap van de Belgische legatiegebouw 2.0: diens afgelegen positie. In tegenstelling tot legatiegebouw 1.0 dat zich in het hart van de Legatiewijk bevond, lag legatiegebouw 2.0 op meer dan een kwartier wandelen van deze wijk, iets waarover de diplomaten zich ook beklaagden. Zo schreef Loumyer aan de minister dat “sauf la Légation de Belgique, toutes les Légations, les maisons de commerce et la Banque se trouvent réunies ... dans la même rue mais la Légation de Belgique est située à un bon quart d'heure de marche de toute autres habitation Européenne ... elle est isolée dans la ville Tatare tandis que les autres sont situées à proximité les unes des autres.”⁴⁰

De geïsoleerde positie van legatiegebouw 2.0 werd ook door opvolger Charles de Vinck de deux Orp aangehaald in 1898: “la légation de Belgique, isolée ... dans une autre section de la ville.” Zijn voorstel was om Legatiegebouw 2.0 te verkopen en te verhuizen naar een meer centrale locatie, als daar huizen beschikbaar zouden zijn. Opmerkelijk is dat de Vinck het werkwoord “verkopen” gebruikt, wat erop wijst dat het huis weldegelijk eigendom van het ministerie was en niet slechts een tijdelijk pand waarvan de huur moest worden opgeschort. Over de oorspronkelijke huur of aankoop van Legatiegebouw 2.0 werd geen correspondentie of bewijsstukken teruggevonden, maar tijdens de zitting van de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 23 februari 1899, toen de aankoop van het Hôtel Kebedgy in Istanboel werd besproken, haalde minister van Buitenlandse Zaken de Favereau een precedent voor deze aankoop aan: “en 1887, le gouvernement belge a acquis un hôtel pour notre légation à Pékin. Mais il ne s'agit évidemment pas d'étendre la mesure à toutes les capitales européennes.”⁴¹

De Vinck suggereerde de verkoop van het gebouw als een zeer praktische beslissing, aangezien in een noodsituatie hulp vanuit de andere diplomatieke missies sneller geboden zou worden. Een scenario dat steeds aannemelijker werd met de oplopende spanningen met de antiwesterse Bokseers, en de geïsoleerde positie van België maakte het onmogelijk een goede bescherming van het gebouw te verzekeren bij onlusten. Wapens werden gevraagd en opgestuurd vanuit België, en enkele mariniers van de gezantschapswacht werden in

³⁹ Alphonse Favier, *Péking: histoire et description* (Beijing: Imprimerie des Lazaristes au Pé-T'ang, 1897): 399.

⁴⁰ DAB, 202, Loumyer aan Minister van Buitenlandse Zaken Auguste Beernaert, 19 april 1892.

⁴¹ Parlementaire Handelingen, Kamer van Volksvertegenwoordigers, sessie 23 februari 1899, Paul de Favereau.

de Belgische legatie gestationeerd.⁴² Toen in juni 1900 in volle Bokseropstand ook een menigte richting de Legatiewijk trok, was de Belgische legatie de eerste die vernield werd, gevolgd door de Oostenrijkse legatie. (zie afbeelding 2). De Legatiewijk zou 55 dagen belegerd worden en de bewoners zouden ontzet worden door een geallieerd, internationaal leger. De legaties die binnen de linies lagen waren allen enorm beschadigd, maar overleefden grotendeels de belegering, de voormalige Belgische legatie 1.0 en dan Japanse legatie werd zo goed als volledig gespaard. Gezantschapshoofd Maurice Joostens (1899-1904) vond echter legatiegebouw 2.0 terug, herleid tot een hoop stenen.⁴³

De Belgische legatie bevond zich in deze positie wegens het tot dan gevoerde beleid omtrent huisvesting onder het Ministerie van Buitenlandse Zaken. De regel dat diplomaten zelf huisvesting moesten vinden en financieren was haalbaar in de meeste Europese posten waar diplomaten, veelal aristocratie of hoge bourgeoisie, hun eigen fondsen aanwendden om zichzelf en de monarch te representeren met het nodige prestige en decorum. In de overzeese en minder populaire posten zoals Beijing, met een hoge circulatie van diplomaten en beperkte vastgoedmarkt, was accommodatie een heikel punt. Een nijpend tekort aan geschikte huisvesting voor diplomaten gekoppeld met stijgende vastgoedprijzen, concurrentie tussen diplomaten onderling en onvoldoende financiële steun vanuit het ministerie, duwden de Belgische diplomaten uit het diplomatieke centrum van de Legatiewijk weg, in de geïsoleerde positie die de Belgische diplomaten bijna fataal werd.

Bij de onderhandelingen rond de herstelbetalingen en de heroprichting van de Belgische legatie, was het voor de Belgische diplomaten cruciaal om weer centraal in de Legatiewijk gevestigd te zijn. De eerdere financiële beperkingen van het Belgische ministerie en het tekort aan geschikte huizen waren geen obstakels meer: naast het ontvangen van hoge herstelbetalingen van de Chinese overheid, werd de Legatiewijk onder buitenlands bestuur geplaatst en werd de terugkeer van de Belgische legatie en het uitbreiden van de andere compounds gefaciliteerd door het verbannen van Chinese inwoners uit de Legatiewijk en het vernielen van hun huisvesting. De Legatiewijk evolueerde tot een “diplomatenstaat,” zoals van der Putten het passend beschreef, waarbij de grootmachten en andere spelers die hun pijlen op China hadden gericht, inclusief België, aanzienlijke gebiedsuitbreidingen in deze Legatiewijk ondergingen. Het voorbereiden op mogelijke nieuwe aanvallen leidde tot de ommuring van de Legatiewijk en de oprichting van gemeenschappelijke bestuursorganen

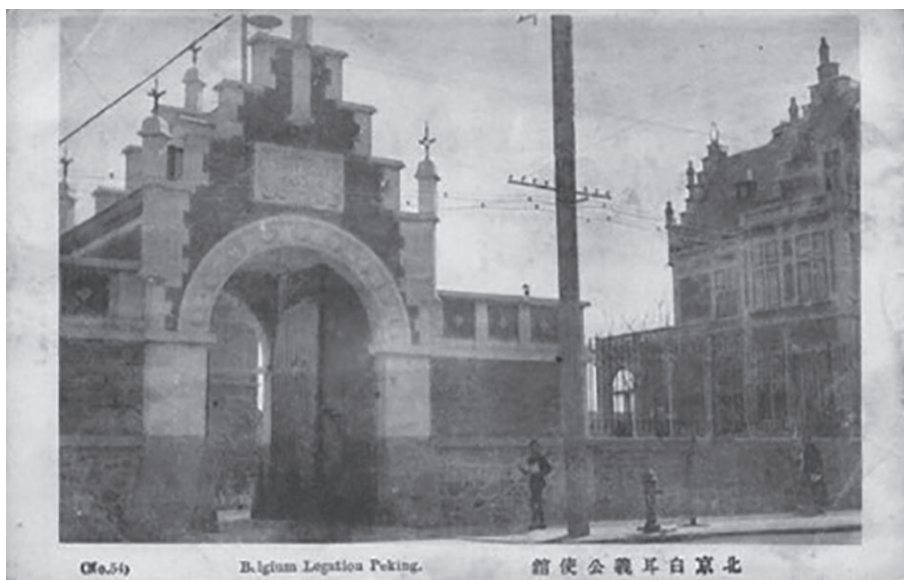
⁴² DAB, 108, map IV, brief van de Vinck aan minister van Buitenlandse Zaken de Favereau, 9 oktober en 23 december 1898.

⁴³ Voor meer informatie over de aanval en vernieling van het Belgische legatiegebouw 2.0, zie Charlotte Rottiers en Bram De Maeyer, “Diplomacy under Siege. Belgium’s Diplomatic Patrimony as Political Target during the Boxer Rebellion (1900) and the Lumumba Assassination (1961)” in *Architecture, Media, Populism... and Violence. Reification and Representation II*, red. Graham Cairns (London: Routledge, 2022), 161-182, DOI: 10.4324/9781003272076-12.

en een politie- en legerkorps.⁴⁴ De legatiewijk werd getransformeerd tot een militaristische *gated community*, waarbij de verschillende diplomatieke sites eveneens werden uitgebouwd tot ommuurde, bewaakte compounds. België volgde hetzelfde voorbeeld en vergaarde opnieuw een centrale positie in de legatiewijk, tussen de Franse en Duitse compounds in.⁴⁵ De toegang tot de Belgische compound verliep via het bewaakte poortcomplex, en naast de gebouwen voor het diplomatieke personeel vormden de barakken voor de Belgische gezantschapswacht en het paviljoen van diens generaal essentiële elementen in de conceptie van deze compound. (zie afbeelding 9 en 10)

De centrale locatie die de Belgische diplomaten tijdens de onderhandelingen van de Chinese herstelbetalingen afdwongen, was niet enkel een beslissing uit veiligheidsoverwegingen waarbij België terug aansloot bij de legatiewijk en de bescherming die zij konden bieden. De nieuwe locatie was ook symbolisch geladen. De geclaimde site was de voormalige residentie van prins Xu Tong, een van de kopstukken van de Bokseropstand.⁴⁶ Het inpalmen van dit terrein en de fysieke aanwezigheid van de barakken en paviljoen van diens commandant, waren gericht op het uitstralen van de potentiële militaire macht van België, niet enkel naar de lokale bevolking toe, maar ook naar de Westerse concullega's.

Afbeelding 9: Postkaart met de ingang van de Belgische compound, jaren 1910.

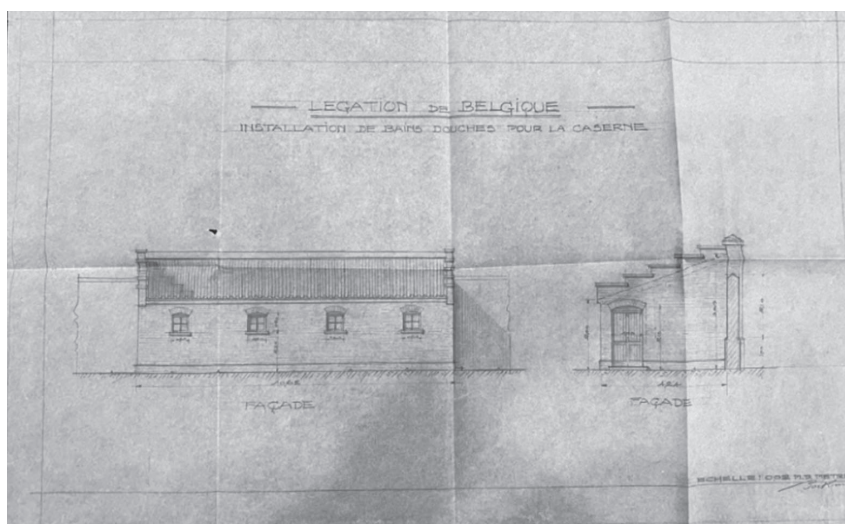

⁴⁴ Van der Putten, 163, 165-166

⁴⁵ Voor meer informatie over de Belgische rol in de onderhandelingen omtrent de herstelbetalingen, zie Gert Huskens, "Maurice Joostens en het Bokserprotocol: marionet op het diplomatieke theater?", Masterproef (KU Leuven, 2016), https://repository-teneco-libis-be.kuleuven.e-bronnen.be/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE7050145&.

⁴⁶ Huskens, "Maurice Joostens en het Bokserprotocol," 104; Chia Chen Chu, *Diplomatic Quarter in Peiping*, onuitgegeven masterproef, (University of Ottawa, 1944), 108.

Afbeelding 10: Geveltekening en doorsnede van de kazerne op de Belgische compound, met aanduiding van de installatie van de sanitaire infrastructuur.

Deze waren de eerste prioriteit in het opbouwen van de compound en zouden als eerste afgewerkt worden (1902-1905) zodat de gezantschapswacht zo snel mogelijk kon arriveren.⁴⁷

Leopold II streefde al langer naar een Belgische militaire aanwezigheid in China. Terwijl België in 1900 nog door Duitsland geweigerd werd zijn vrijwilligerskorps met het internationale bevrijdingsleger mee te sturen richting Beijing, kon Joostens bij de herstelbetalingen wel een Belgische legatiewacht verzekeren.⁴⁸ Deze militaire aanwezigheid maar ook de centrale ligging in de Legatiewijk waarbij België zichzelf tussen de grote spelers in China positioneerde, en niet in de periferiegebieden van de Legatiewijk waar andere spelers zoals Nederland gevestigd waren, moesten de status en ambities van België in China communiceren.

2. ONTWERPEN VOOR HET DIPLOMATIEKE BEDRIJF: REPRESENTATIE ALS CENTRALE FUNCTIE

De Vinck beschreef in zijn brieven aan minister de Favereau aan de vooravond van de Bokseropstand niet enkel het belang van een centrale locatie, maar ook die van de architectuur: de materiële dimensie van de Belgische representatie. Hij onderstreepte de nood aan het voorzien van een grandioos architectuur ensemble voor het Belgische diplomatieke corps, omdat “le cerveau du Chinois n'est pas fait comme le nôtre, et les impressions, qu'il reçoit n'ont qu'un rapport éloigné avec celles qui pourraient frapper celui d'un Eu-

⁴⁷ AKP, dossier 559, nota.

⁴⁸ Huskens, 100-102.

ropéen. Le Chinois vous juge surtout sur la grandeur de la maison que vous occupez, sur le nombre plus ou moins grande de vos domestiques, ou sur la beauté de votre équipage.” Uiterlijk vertoon was een belangrijke factor voor een succesvolle missie, indien niet, aldus de Vinck, “le Chinois n'hésitera pas à dire que le pays qu'il représente ne doit être qu'un unité négligeable, sans puissance et surtout sans richesses. Il ne sera pas tenté de traiter avec vous, et s'en ira chez le voisin, plus riche et mieux installé.”⁴⁹

Hoewel de Vinck deze argumenten neerpende met als doel een betere representatie voor de consul in Shanghai te verzekeren, geeft het een unieke inkijk in het belang van architectuur en representatie in China, die gekoppeld werden aan de raciale vooroordelen en superioriteitsgevoel die gedeeld werden door de Westerlingen aanwezig in China en andere overzeese gebieden: de nood aan uiterlijk vetoon en een verhoogde materiële representatie werd toegeschreven aan de minder verijnde natuur van de Chinese bevolking. Daarnaast vergeleek de Vinck ook het personeelsbestand, verloning en representatiekosten van alle aanwezige consulaten in Shanghai, waarbij hij extra aandacht besteedde aan de reeks van kleinere spelers in China, waarbij de respectievelijke overheden hun diplomaten financieel beter ondersteunden: Denemarken, Spanje, Nederland en Portugal.⁵⁰ Martinez-Robles conceptualiseerde deze kleinere spelers als perifere machten in China, en toonde aan dat hoewel gekend is dat de koloniale activiteiten en formaties van Westerse spelers in China zeer divers waren, vooral die van de grootmachten het onderwerp waren van wetenschappelijk onderzoek.⁵¹ De Vinck hintte echter dat België toch veel grotere belangen en ambities te vertegenwoordigen had dan de selectie landen waarmee hij de materiële positie vergeleek.⁵² Hoewel gebonden door zijn neutraliteitsprincipe in Europa, was België uitgegroeid tot een industriële grootmacht op wereldniveau en hadden ze een reeks belangrijke opdrachten in China in de wacht had gesleept zoals de spoorlijn Beijing-Hankou, waarbij ze zich als volwaardige partner van onder andere Frankrijk zagen in deze internationale samenwerkingsverbanden.⁵³ Daarnaast had het merendeel van de consuls in Shanghai een vast gebouw ter beschikking dat betaald en bemeubeld werd op kosten van de zendende overheid, een luxe die geen enkele Belgische diplomaat in China had, zelfs niet in Beijing. Niet enkel de diplomatieke rank maar ook de gebrekkige materiële representatie plaatsten de Belgische gezant in Shanghai in een “veritable situation d’infériorité vis-a-vis de tous ses collègues.”⁵⁴

⁴⁹ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. de Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵⁰ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵¹ Martinez-Roblez, 1225.

⁵² DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

⁵³ Voor meer informatie, zie Ginette Kurgan-van Hentenryk, *Léopold II et les groupes financiers belges en Chine: la politique royale et ses prolongements (1895–1914)* (Bruxelles: Palais des Académies, 1972).

⁵⁴ DAB, 1123, personeelsdossier E. J. H. Francqui. De Vinck aan minister de Favereau, 20 juni 1899.

Toen na de Boksteropstand dan het project voor de nieuwe Belgische legatie 3.0 werd uitgewerkt, zou architectuur bovenop de prioriteitenlijst komen te staan en strategisch ingezet worden om een groots, monumentaal kader te creëren om zo de ambities en belangen van België als belangrijke industriële macht in China uit te stralen. Hierbij werden de tactieken van visuele manifestaties gebruikt die reeds decennia door de grootmachten gehanteerd werden, zoals bijvoorbeeld de Franse esthetische architecturale expressie in hun diplomatieke en religieuze missiegebouwen in China.⁵⁵ De centrale actoren die dit project opvolgden, zowel minister de Favereau en Davignon, als diplomaten ter plaatse Joostens en de Vinck, en later ook Cartier de Marchienne en Grenier, namen geen genoegen meer met de bescheiden, anonieme vernaculaire architectuur, maar exporteerde Westerse architectuurprincipes. De nieuwe Belgische compound opteerde voor stenen architectuur in een ommuurde, beveiligde site met poortgebouw, barakken en vier ruime paviljoenen met terrassen die het centraal geplaatste en monumentale neo-Vlaamse renaissancekasteel omkaderden. (zie afbeelding 11 en 12) Naast de verhuis van de periferie naar het hart van de Legatiewijk, manifesteerde België zich ook visueel als een centrale actor te midden van de andere diplomatieke compounds door het overnemen van een gelijkaardig plan.

Afbeelding 11: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

⁵⁵ Antony E. Clark, *China Gothic*, 11.

Afbeelding 12: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

De nieuwe compound voorzag dus ook in voldoende accommodatie en kantoorruimte voor het snel groeiende personeelsbestand (de paviljoenen) én een aantal grote, representatieve ruimtes in het centraal geplaatste kasteel of *hôtel du Ministre*. Daarmee werd aan de noden van een tweede aspect van ‘representatie’ tegemoet gekomen: het ontvangen en entertainen van hooggeplaatste gasten op diners, recepties en andere sociale gelegenheden.⁵⁶ Dit was immers een gebrek van de vorige Belgische gebouwen en een grote nood voor het faciliteren van de hechte Westerse samenleving in Beijing. Graaf de Noidans-Calf hekelde in 1880 reeds de te kleine ontvangstruimtes van legatiegebouw 1.0: het salon en de eetkamer waren elk slechts twaalf vierkante meter groot, te klein om zelfs een bescheiden receptie te organiseren.⁵⁷ Hoewel de ruimtes van legatiegebouw 2.0 iets ruimer lijken (zie afbeelding 6, 7 en 8), bleven ze vrij bescheiden, zeker in vergelijking met de pracht en praal van de rijkelijk gedecoreerde ruimtes in de andere compounds, zoals bijvoorbeeld de eetzaal van de Britse legatie. (zie afbeelding 13)

⁵⁶ Fülcher, 20-24; Hort, 579-582.

⁵⁷ DAB, 234, Noidan-Calf aan Frère-Orban, 26 maart 1880. Het grondplan (zie afbeelding 3) werd door de minister aan de Noidans-Calf gestuurd ter voorbereiding van zijn verblijf waardoor hij een kamerverdeling en inventaris van het nodige meubilair kon opmaken voor zijn grote gezin dat mee naar Beijing zou reizen.

Afbeelding 13: Eetzaal in de voormalige Britse legatie in Beijing.

De Belgische diplomaten hadden nood aan een prestigieus kader om zichzelf, en daarmee ook het Belgische koningshuis, zo waardig mogelijk volgens de regels van het decorum te representeren naar de steeds groeiende diplomatieke gemeenschap, lokale overheden en uitgeweken landgenoten toe. De ruimtes van legatiegebouw 3.0 en specifiek het kasteel waren veel groter en luxueus ingericht met imposante inkomhal met Belgische, keramische tegels en eikenhouten staatsietrap (zie afbeelding 14), hoge plafonds en het gebruik van rijkelijke materialen zoals natuursteen, marmer en eikenhouten lambriseringen.⁵⁸ (zie afbeelding 15) Volgens een artikel in de *Gazette de Charleroi*, waren “les appartements ... meublés avec luxe, à la demande même du Roi, qui entend prouver aux Chinois que la Belgique est un pays riche, grand par sa force industrielle, s’il est petit par le territoire.”⁵⁹ Materiële representatie moest de status van het land weerspiegelen, en Leopold II zou volgens deze bron betrokken zijn in het verzekeren van een prestigieus kader voor zijn diplomatieke vertegenwoordigers.

⁵⁸ Thomas Coomans de Brachène, ‘Des rives de Sambre à l’Empire du milieu’ in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012).

⁵⁹ *Gazette de Charleroi*, donderdag 11 september 1902, jaargang 25, nr. 254, 2.

Afbeelding 14: Inkomhal van het Hôtel du Ministre, Belgisch legatiegebouw 3.0.**Afbeelding 15: Lambrisering in eikenhout uitgevoerd door het Belgische bedrijf De Waele.**

Het hoofdgebouw en de paviljoenen werden naast een prestigieuze inrichting ook voorzien van een hoge graad van comfort, zoals modern sanitair en verwarmingsinstallaties. Het enige bewaarde plan dateert uit 1908 en documenteert de installatie van de badkamers in de paviljoenen.⁶⁰ (zie afbeelding 16) Deze technieken waren niet ter plaatse aanwezig en waarschijnlijk, net zoals bij het contemporaine project van het Belgische Consulaat-Generaal in Seoul (zie hoofdstuk 3), vanuit België naar daar verscheept. De vier paviljoenen in de Belgische compound in Beijing zijn allen verschillend in plan en opbouw maar hebben gemeenschappelijke kenmerken zoals de materiaalkeuze en volumewerking, en vonden hun inspiratie in het bungalowtype. Chang en King toonden reeds aan

⁶⁰ DAB, 108, grondplan van paviljoen A en diens loodgieterij, 24 mei 1907.

dat tropische architectuur zoals het bungalowtype, niet gelezen moeten worden als een “depoliticized entity but as a power-knowledge configuration inextricably linked to asymmetrical colonial power relations.”⁶¹ De bungalow als type gaat terug tot de achttiende eeuw en werd onder het Britse rijk ontwikkeld tot type van representatieve accommodatie voor leden van de koloniale klasse in India, maar op termijn ook geïntroduceerd in andere delen van het Britse rijk en overzeese ‘tropische’ gebieden met een Westerse gemeenschap en ongelijke machtsverhoudingen. De bungalow groeide uit tot een globaal fenomeen, waarbij het zich verspreidde in de schoot van de globalisering en vrije markteconomie naar andere delen in bijvoorbeeld Azië, Australië en Afrika, en in de twintigste eeuw een nieuwe invulling kreeg in de moderne architectuur als suburbane residentie of *summer cottage* in de Westerse landen.⁶² De precieze definiëring en invulling van de bungalow varieerde doorheen deze verschillende contexten en gebruiken. In de vroegste, zeventiende-eeuwse gebruiken stond de “Europese bungalow” voor een “form of dwelling occupied by a racial and cultural group living in India under the political and economic conditions of colonialism,” en ook de bungalows geïntroduceerd in Afrika als “suitable for European residence in the tropics,” kenmerkten zich door raciale, culturele en geografische criteria om dit type te definiëren.⁶³ De bungalow was veelal gelegen in een compound of plot, bewoond door een familie of gezin en bediend door een groot en goedkoop lokaal personeelsbestand. De bungalow was dus reeds rond de eeuwwisseling een gekend type van ‘tropische architectuur’ dat gefundeerd was op de economische, sociale en politieke macht van diens bewoners ten opzichte van de lokale gemeenschap, en sterk gevoed door een raciaal en koloniaal, maar ook medisch discours.⁶⁴

Hoewel deze context verschillend is dan de semi-koloniale context die China kenmerkte in de lange negentiende eeuw, bestonden gelijkaardige asymmetrische machtsverhoudingen tussen de lokale en Westerse bevolking in China, en hadden deze laatste andere verwachtingen en een superioriteitsgevoel rond huisvesting, hygiëne en comfort. Ook hier in de Belgische gebouwen werd veel belang gehecht aan modern comfort en hygiëne, en dat in contrast met de lokale cultuur en gewoontes, zoals de eerdere uitspraken van de Belgische diplomaten en Favier illustreerden, maar ook de anekdote van Marguerite Yourcenar in *Souvenirs Pieux* (1974) waarbij de Chinese prinsessen een filmvertoning in de Belgische legatie uitslopen en verwonderd waren door het geluid van een schijnbaar banaal spoeltoilet.

⁶¹ Jiat-Hwee Chang en Anthony D. King, “Towards a genealogy of tropical architecture: Historical fragments of power-knowledge, built environment and climate in the British colonial territories,” *Singapore Journal of Tropical Geography*, 32, nr. 3 (november 2011): 283.

⁶² King, *The Bungalow. The Production of a Global Culture* (New York: Oxford University Press, 1995), 2.

⁶³ King, *The Bungalow*, 1-2.

⁶⁴ Chang en King, “Towards a genealogy of tropical architecture,” 283-285, 292; King, *The Bungalow*, 15.

Typisch voor deze bungalowarchitectuur was ook het gebruik van veranda's, symbolisch voor de *colonial tropical lifestyle*. In de koloniale bungalows symboliseerde de toevoeging van dergelijke veranda dat de bewoners van hun normale habitat zich moesten acclimatiseren aan de verschillende weersomstandigheden en culturele verwachtingen ten opzichte van hun thuisland.⁶⁵ Ook bij de vier Belgische paviljoenen waren oorspronkelijk veranda's aanwezig als intrinsiek onderdeel van het ontwerp. Deze werden later in 1919 afgebroken en omgevormd tot open terrassen vanwege houtrot.⁶⁶ (zie afbeelding 15) Ook bij het hoofdgebouw werden aan de voorgevel aan de galerijen op het gelijkvloers tijdelijke schaduwelementen geplaatst.⁶⁷ (zie afbeelding 16) Daarnaast werden in de paviljoenen en het hoofdgebouw ook andere elementen geïnstalleerd zoals elektriciteit, verlichting, een bel en later ook telefonie, die een zekere graad van luxe en comfort moest verzekeren en, net zoals de badkamerinstallatie en de hygiënische standaarden, de 'superieure' Westerse wooncultuur en medische wetenschappen importeerde naar onder andere China als onderdeel van een technologische 'beschavingsmissie' en medische revolutie in de mondialisering van het kapitalisme, die ook mee de legitimiteit van het (semi-)koloniale regime moesten onderschrijven.⁶⁸

Dat superioriteitsgevoel, maar ook de argwaan en angst voor verdere opstanden en agressie naar Westerlingen toe, informeerden daarnaast ook de keuze voor monumentale architectuur. Net zoals de militaire aanwezigheid van de gezantschapswacht, werd architectuur en diens monumentaliteit geconcipieerd als een afschrikkingsmechanisme. Hoewel de correspondentie omtrent de bouw van de compound in Beijing niet bewaard is, biedt de motivatie van consul Albert Disière inzicht in het denken over architectuur. Hij probeerde namelijk minister Davignon te overtuigen over de toegevoegde waarde van architectuur en dus noodzaak van een Belgisch consulaatsgebouw in de concessie van in Tianjin. In 1901 verkreeg België een territoriale concessie in Tianjin, waar reeds ongeveer 1500 lokale inwoners aanwezig waren in het dorp Tachiku. Het ministerie begon vanaf 1907 na te denken over de bouw van een eigen consulaat in deze concessie, in plaats van een huurwoning in de Britse concessie. Hoewel de Belgische concessie veraf lag van het centrum van Tianjin, werd overwogen zelf een consulaat te bouwen met als argument dat een eigen zetel van macht in de concessie een boodschap zou sturen naar de lokale, Chinese burgers die onder Belgisch bevel stonden en "leur inspirer le respect de la Belgique sinon cette population turbulente de Tachiku belge deviendrait non gouvernable." Het gebouw zou respect afdwingen voor de Belgische aanwezigheid, en de lokale

⁶⁵ Chang en King, 286; King, *The Bungalow*, Appendix A: An architectural note on the term 'veranda', 265-267.

⁶⁶ DAB, 108, map VII, 7 en 10 januari 1919; Algemeen Rijksarchief, fonds van het Rekenhof, I 572, dossier 2509, 3472 en 3486, meerdere rekeningafschriften voor onder andere aankoop meubilair, schilderwerken, interieurafwerking en de installatie van elektriciteit in de periode 1905-1909.

⁶⁷ Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het Hôtel du Ministre circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt, bewaard in de UGent bibliotheek, BIB.GLAS.010001.

⁶⁸ Osterhammel, *Transformation of the world*, "Living standards," 183-184, 189-190, 195-197.

burgers in het gareel houden door macht uit te stralen – althans, dat was de ambitie want het project werd nooit gerealiseerd.⁶⁹

Opvallend is dat hier een extra betekenislaag toegedicht wordt aan (Belgische) diplomatieke architectuur, die afwezig was in eerdere discussies die leidden tot de aankoop van een hôtel voor de Belgische legatie in Istanboel (1900). Daar waren vooral liberale parlementariërs degenen die de klachten van diplomaten over hun huisvesting weergalmden en versterkten in het Parlement. Hun belangrijkste argument was dat voor Belgische handelaars om verder voet aan de grond te krijgen in het Ottomaanse Rijk, dat de Belgische diplomatieke vertegenwoordiging even visueel prominent aanwezig moest zijn in het stadsweefsel, zoals de andere Westerse diplomatieke posten, aangezien “aux yeux des Orientaux l'importance du palais de l'ambassade ou de l'hôtel de la légation est en rapport direct avec l'importance du pays.”⁷⁰ Dit bouwt voort op het idee dat een statige en imposante gevel een zekere status en invloed heeft, en de identiteit van een zelfverzekerde natie uitdraagt. Een tactiek die door vele grootmachten bijvoorbeeld werd toegepast via hun diverse diplomatieke bouw- en aankoopprojecten in de lange negentiende eeuw. De interpretatie van Disière dat monumentaliteit van diplomatieke gebouwen kon dienen als afschrikkingsmechanisme, is een nieuwe betekenislaag die beperkt lijkt te zijn voor de instrumentalisatie van Belgische diplomatieke architectuur in China. Deze visie ligt namelijk in lijn met de militaire macht die in Beijing werd tentoongespreid. Deze diplomaten veronderstelden dat monumentale en representatieve gevels macht en rijkdom uitstraalden en zo het respect en de gehoorzaamheid van de lokale bevolking zouden afdwingen. Representatie werd gezien als een proactieve maatregel om veiligheid te garanderen en verder geweld te ontmoedigen.

Het Ministerie van Buitenlandse Zaken nam van de grootmachten aanwezig in Oost-Azië niet alleen de tactieken van concessies en militaire aanwezigheid, maar ook het inzetten van monumentale architectuur als representatiemechanisme over. Volgens de Franse diplomaat Collin de Plancy, gestationeerd in Beijing en later Seoul, intervenieerde Leopold II persoonlijk bij de Belgische overheid om de nodige budgetten vrij te maken voor het bouwproject in Seoul, zodat België onder dezelfde condities als de vertegenwoordigers van de grootmachten gehuisvest was.⁷¹ Niet enkel België maar ook de andere grootmachten in Beijing investeerden in het uitbreiden van hun compounds met imposante ge-

⁶⁹ DAB, personeelsdossier 1313, Consulaat Tientsin, brief van consul Albert Disière aan minister van Buitenlandse Zaken Davignon, 14 december 1907.

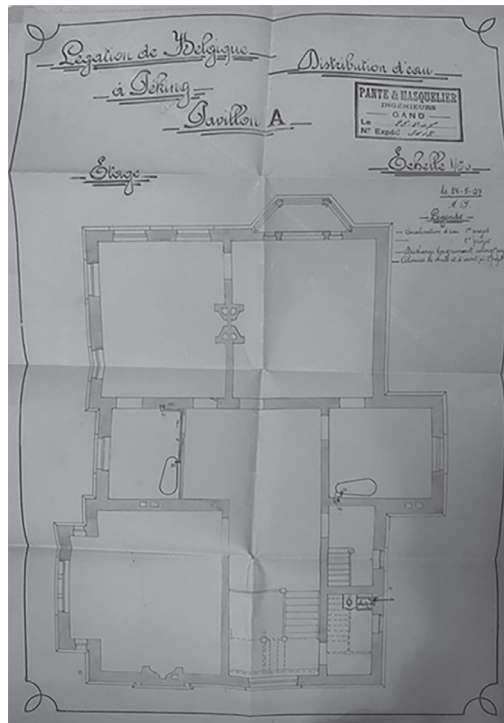
⁷⁰ DAB, 398, krantenknipsel uit een Franstalige, Belgische krant zonder vermelding van krant of datum van uitgave. Het artikel bekritiseerde Neyt en zijn tekortkomende representatie van de Belgische belangen in het Ottomaanse Rijk.

⁷¹ MAE, Correspondance politique et commerciale, nouvelle série, Corée 10 “Etrangers en Corée (1902-1904),” Collin de Plancy aan Delcassé, 20 juli 1903; dank aan Adrien Carbonnet om mij op deze bron te wijzen, zie ook Adrien Carbonnet, “The history of the Belgium-Korean Treaty of 1901 through the Belgian Diplomatic Archives,” in *Korean Treasures in Belgium (re)discovered. Celadons, Folding Screens, and Diplomatic Archives*, tentoonstellingscatalogus (Brussels: Korean Culture Center Brussels, 2022), 53.

bouwen in westerse neostijlen, en illustreren het polariserende en verhardende van de politieke relaties tussen de westerse mogendheden en hun diplomatieke vertegenwoordigers versus het Chinese hof, maar ook de architecturale competitie tussen de mogendheden onderling. Aangezien Leopold II zeer betrokken was bij de expansie van de Belgische belangen in China, en persoonlijk een architect benaderd zou hebben voor het project in Beijing (zie pagina 128), lijkt het niet onwaarschijnlijk dat hij via zijn persoonlijke connecties met belangrijke actoren in het ministerie ervoor zorgde dat de herstelbetalingen in grote mate gebruikt werden om ook in Beijing, net zoals in Seoul, België op gelijkaardige voet met andere landen materieel te representeren.

De verhoogde representativiteit van de nieuwe Belgische legatie 3.0 was dus niet enkel te danken aan de meer centrale locatie in de locatiewijk, maar ook aan de creatie van een monumentaal architecturaal kader. (zie afbeelding 17) Het centraal plaatsen van de representatieve ontvangstruimtes in het kasteel en deze voorzien van een luxueus interieur met rijkelijke materialen, decoratie en modern comfort projecteerden de status en levensstijl van diens bewoners en waren conform de verwachtingen rond prestige en decorum. De schaal en monumentaliteit van dit project gingen echter nog een stap verder en moesten de status van België als (militaire) macht gelijkwaardig aan de andere grootmachten in Beijing visualiseren.

Afbeelding 16: Grondplan van paviljoen A en de loodgieterij.

Afbeelding 17: Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het Hôtel du Ministre circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt.

3. EXPORT VAN EEN NATIONALE IDENTITEIT IN CHINA?

Zoals reeds aangehaald is de precieze rol van Leopold II, de Favereau en de diplomaten op post in de conceptie van dit project onduidelijk aangezien belangrijke delen correspondentie omtrent de keuze van de architect, het ontwerp en de organisatie van de werf niet overgeleverd werden in Belgische archiefcollecties of in dat van de Belgische ambassade te Beijing. Deze laatste sectie bespreekt achtereenvolgens de materialiteit, de architect en architectuurstijl van de Belgische compound in Beijing, en om de lacunes in het bronnenmateriaal te overkomen, steunt het daarbij vooral op archiefmateriaal en inzichten van het project in Seoul (1902-1907). De veronderstelling hier is dat terugkerende actoren zoals de Favereau en Leopold II een gedeelde visie uitwerkten doorheen deze projecten.

Volgens de 'legende' zou het kasteel een kopie zijn van het familiekaasteel van diplomaat Emile de Cartier de Marchienne en opgetrokken zijn met Belgische materialen die vanuit België naar Beijing verscheept werden.⁷² Het merkwaardige neo-Vlaamse renaissance kasteel en zijn onduidelijke

⁷² DAB, 62, personeelsdossier E. de Cartier de Marchienne, opgesteld door G. Fortemps, 6 juli 1997. De Cartier is als secretaris aanwezig in Beijing van 26 april 1898 tot 24 mei 1900. Tijdens de Bokseropstand blijft hij aanwezig in Shanghai als communicatiekanaal voor het ministerie. Van 29 november 1901 tot 15 september 1902 is hij aanwezig als zaakgelastigde ter vervanging van Joostens die in Brussel de organisatie en ontwerp van de legatie opvolgt. Toen hij op 11 oktober 1910 weer in Beijing arriveerde, was de legatie reeds afgewerkt en instapklaar.

ontstaansgeschiedenis als een Belgisch exportproduct blijven verbazing en verwondering opwekken. Deze twee elementen zijn terug te traceren tot het werk *Souvenirs Pieux* van Marguerite Yourcenar die over haar oom Emile de Cartier de Marchienne verhaalde.⁷³ Baekelandt ontcrachtte eerder al bepaalde passages uit dit werk.⁷⁴ Dit trekt eveneens de geloofwaardigheid in vraag van de bewering dat het gebouw “serait construite à l’instar de Marchienne; non seulement des plans, mais des briques et des ardoises arrivèrent de Belgique par colis numérotés.” Onderzoek in situ door prof. dr. Thomas Coomans de Brachène toonde reeds aan dat het gebouw geen identieke kopie was maar wel gelijkaardige kenmerken vertoonde, eigen aan de neo-Vlaamse renaissance. Hij stelde tevens vast dat het kasteel inderdaad met (deels) Belgische materialen gebouwd werd: de houten dakconstructie, spoelbakken en bijvoorbeeld metalen elementen waren van Belgische makelij.⁷⁵

Van het project in Beijing werden geen materiaallijsten of inventaris van de verscheepte kisten werden overgeleverd. Het is onduidelijk of alle materialen uit België kwamen en deze de enige zijn die de tand des tijds overleefd hebben; of dat het aanbod van de lokale bouwmarkt aangevuld werd met een selectie Belgische materialen. Het contemporaine bouwproject van het consulaat-generaal in Seoul (1903-1907) geeft meer inzicht in hoe het Ministerie van Buitenlandse Zaken nadacht over de materiaalkeuze en de symbolische betekenis van deze ‘Belgische’ materialiteit. Om de Belgische industrie te promoten in het onafhankelijke Korea, werden Belgische bedrijven door het Ministerie van Openbare Werken gevraagd offertes in te sturen. De lijst van materialen voor Seoul werd samengesteld door medewerker Charles Lagasse-de Locht (1845-1937), secretaris-generaal van het Ministerie van Openbare Werken en Directeur-Generaal van de Administratie Bruggen en Wegen. Twee zendingen, 104 kisten op 10 juni 1905 en 65 kisten op 8 juli 1905, werden van Antwerpen naar Chemulpo verscheept door het Antwerpse transportbedrijf Tonnelier.⁷⁶ Wanneer het project vertraging opliep door het uitbreken van de Russisch-Japanse oorlog in 1904, verzekerde consul Vincart in samenwerking met zijn collega’s in China dat het Duitse bedrijf Meyer & Co de Belgische bouwmaterialen in zijn loods in Shanghai kan opslaan totdat transport naar Chemulpo mogelijk werd.⁷⁷ Het bedrijf Meyer & Co was één van de terreinhouders in de Belgische concessie in Tianjin en had zo een direct contact met het Belgische diplomatieke personeel.⁷⁸

⁷³ Marguerite Yourcenar, *Souvenirs Pieux*, 92-93.

⁷⁴ Frans Baekelandt, ‘Het kasteel van Marchienne in China,’ *Bulletin van de Vereniging van de adel van het Koninkrijk België* vzw 252, (oktober 2007): 45-55.

⁷⁵ Thomas Coomans de Brachène, ‘Des rives de Sambre à l’Empire du milieu’ in *Ma Terre volume 3 – Vies de Châteaux*, (RTBF, Institut du Patrimoine Wallon, 2012).

⁷⁶ Algemeen Rijksarchief, Rekenhof, I 572, dossier 2429.

⁷⁷ DAB, 1243, VIII Seoul, Vincart aan de Favereau, 2 juni 1904.

⁷⁸ DAB, correspondentie in dossier 10.550 en 10.551, map 7.

Oorspronkelijk wou het Ministerie van Buitenlandse Zaken alle materialen vanuit België naar Korea verscheppen. Om de kostprijs te drukken, werden de meest volumineuze bouwmaterialen zoals baksteen en kalksteen vervangen door materiaal met gelijkaardige kleurschakeringen, aangekocht bij lokale, Japanse bouwbedrijven. Niettemin werd het diplomatieke gebouw een staalkaart van de Belgische industrie: staalelementen van *La Providence*, decoratieve keramieken vloertegels van *La Compagnie Générale des Produits Céramiques (St.-Ghislain)*, marmeren tegels en schoorsteenmantels van de *Société Anonyme des Marbres de Merbes-le-Château*; glazen ramen van de *Société des Glaces de Courcelles*; eikenhouten parketvloeren en deuren van *La Société Anonyme Louis De Waele*; de installatie van de badkamers met badkamer door *Vanderborgt et fils*, ten slotte werd het interieur van de ontvangstruimtes gedecoreerd met gipsen van ornamentist Coosemans.⁷⁹ Deze laatste werkte al vaker samen met het Ministerie van Openbare Werken, zoals bij de afwerking en decoratie van het Ministerie van Spoorwegen (1889-1892).⁸⁰ De visie van de betrokken actoren was dat nieuwe partners die op het consulaat arriveerden om handelsakkoorden te bespreken, zelf de materialen gebruikt in het gebouw konden waarnemen en zo overtuigd zouden worden van de kwaliteit van de Belgische bouwmaterialen en industrie. Een vorm van *product placement* in architectuur als het ware.

Op het moment dat dit consulaat-generaal in Seoul gebouwd en geopend werd, was de planning van de compound in Beijing nog steeds gaande. Onderzoek van Coomans toont aan dat de plannen door diplomaat Joostens in 1902 tijdens zijn verblijf in Brussel werden getoond en goedgekeurd door minister de Favereau. De barakken en paviljoenen werden tussen 1902 en 1905 werden grotendeels afgewerkt en de residentie tussen 1904 en 1910.⁸¹ Gelet dat het project van Seoul tussen 1903 en 1907 gepland en afgewerkt werd, konden de actoren voortbouwen op eerdere discussies en afspraken omtrent materialiteit van diplomatieke architectuur. De rol van Belgische producten in Seoul werd hoogstwaarschijnlijk geconcipieerd in analogie met het project van Beijing, een post die veel belangrijker was voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Het is niet duidelijk of bij Beijing ook gesnoeid werd in de hoeveelheid materiaal dat uit België verscheept werd om kosten te besparen. De post was in ieder geval veel prominenter en de herstelbetalingen konden ingezet wor-

⁷⁹ DAB, 1243, dossier VIII Seoul, folio 60, 116, 135. Voor meer informatie, zie Charlotte Rottiers, Anne-Françoise Morel en Fredie Floré, "On the verge of neo-imperialism and neutrality. The construction of the Belgian Consulate-General in Seoul (1903-1907)," *Fabrications*, themanummer "The Architecture of State and Statelessness", (maart 2023), DOI: 10.1080/10331867.2023.2184081.

⁸⁰ ARA, I 495 Inventaris van het archief van het Ministerie van Openbare Werken. Bestuur der Gebouwen. Kaarten en plattegronden van rijksgebouwen, 1860-1982, dossier 116, Ministerie van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafie (Leuvenseweg), 1888; Hugo Lettens, "De firma Goyers en de geveldecoratie van het Museum voor Oude Kunst in 1894-'98," *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*, (1992-1993): 155, 157.

⁸¹ Thomas Coomans de Brachène, *The Former Belgian Legation Building at Beijing: Its Origin, Meaning and Use*, historische nota, 12 februari 2012.

den om de kosten te dekken, waardoor geen goedkeuring van het Parlement verkregen moest worden en het Ministerie van Buitenlandse Zaken meer bewegingsvrijheid had om in dit project te investeren. Voor het project van Seoul werd in 1903 174 000 Belgische frank vrijgemaakt door de Belgische overheid.⁸² De herstelbetalingen waren echter sneller dan verwacht opgesoupeerd. In 1908 werd bericht dat van het oorspronkelijke herstelbetaling van 2 237 992,16 Belgische franken, slechts 108 000 frank overbleef. Van dit budget moesten nog meubels voor alle gebouwen aangekocht worden, alsook de afwerking van de interieurdecoratie van de residentie met (marmeren) schouwen, schilderijen en portretten van de Koninklijke Familie. De rest van het budget werd reeds uitgegeven aan de compound in Beijing en de aankoop van terreinen en een gebouw in Shanghai; andere geplande projecten in de bredere Belgische diplomatieke bouwpolitiek in China, zoals een zomerverblijf in Pei Tai Ho of consulaatsgebouw in Hankou of Tianjin, waren dus niet meer mogelijk.⁸³ Hoewel het budget dus niet oneindig was, was het aanzienlijk groter dan dat van Seoul, in combinatie met het belang van de post binnen het diplomatieke netwerk van België, is het waarschijnlijk dat een groter aandeel materialen uit België naar China verscheept werden. Anderzijds waren een aantal sectoren in China beter ontwikkeld in vergelijking met Korea, en konden sanitaire voorzieningen en bouwmaterialen wel makkelijk ter plaatse aangekocht worden. Of een gelijkaardige afweging zoals in Seoul gemaakt werd en dus volumineuze materialen zoals baksteen in bulk aangekocht werden bij lokale producenten, en eerder lokaal onvindbare materialen voor de nodige graad van luxe en comfort, vanuit België geïmporteerd werden, of niet, kan niet achterhaald worden.

Het is daarnaast ook niet duidelijk of dezelfde bedrijven gecontacteerd werden voor het leveren van materialen in beide projecten. Eén naam duikt op in de bewaarde correspondentie in het project van Beijing: De Waele. Diplomaat Grenier zou met het bedrijf De Waele de inrichting van de paviljoenen uitwerken, aldus een brief uit 1908.⁸⁴ Mogelijk was dit hetzelfde bedrijf dat net zoals in Seoul de houten elementen voor het dak, eikenhouten deuren, lambrisering en parketten voor Beijing leverde. (zie afbeelding 14 en 15)

Net zoals voor het project in Seoul, zou Leopold II persoonlijk een architect benaderd hebben om de plannen te ontwerpen. Midden 1902 rapporteerden enkele krantenartikelen dat het nieuwe legatiegebouw 3.0 ontworpen werd door de Belgische architect Louis Delacenserie (1838-1909).⁸⁵ Anderhalf jaar

⁸² Parlementaire handelingen, verslag van de senaat 1903-1904, het budget werd in twee schijven van elk 87 000 Belgische franken toegekend in de sessies op 21 april 1903 en 5 mei 1904. Ter vergelijking, voor het project in Istanboel werd 335 000 franken toegekend (7 mei 1900) met extra 45 8000 voor de meubilering (21 april 1903), voor de aankoop in Tokio 250 000 franken (21 april 1903) plus 100 150 franken (5 mei 1904).

⁸³ DAB, 1243, map 5, note pour B, 7 maart 1908.

⁸⁴ DAB, 108, VII, *Note pour P*, 11 september 1908.

⁸⁵ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1-2; *Gazette de Charleroi*, donderdag 11 september 1902, jaargang 25, nr. 254, 2.

eerder, in december 1900, berichtte voormalig secretaris Leopold Merghe-lyncx bij zijn terugkeer in België nog dat “M. Joostens a fait niveler le terrain, puis il a exprimé à M. de Favereau, ministre des affaires étrangères, son désir de confier l’élaboration des plans à un architecte belge qui pourrait être bien rémunéré ... Aucun de nos compatriotes ne s’est présenté, et il est probable que ces travaux seront confiés à M. Carré.”⁸⁶ Bij gebrek aan een Belgische architect werd dus Charles Émile Carré (1863-1909) ingeschakeld, een Franse architect in dienst van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken die op dat moment in Beijing was om de wederopbouw- en renovatiewerken van de Franse legatie te overzien, en tegelijkertijd ook de *Club de Pékin* en Russische legatie ontwierp.⁸⁷ De wens voor een Belgische architect als auteur van dit prestigieuze nieuwbouwproject zou echter blijven circuleren binnen het ministerie. Joostens keerde terug naar China in september 1902, en op persoonlijke interventie van Leopold II werd in 1902 Delacenserie gevraagd als penvoerend architect. Het *Handelsblad van Antwerpen* berichtte namelijk: “Op de tentoonstelling te Brugge had de koning een onderhoud met den gekenden bouwmeester Delacenserie. Zijne Majesteit prees zijn werk en vroeg hem een plan voor een nieuw gezantschap te Peking.”⁸⁸ Ook in het project van het consulaat-generaal in Seoul kan de keuze voor architect Alphonse Groothaert naar Leopold II getraceerd worden. Groothaert was bij meerdere van zijn projecten in Brussel betrokken, zoals onder andere de kerk in Laken, en tevens aangesteld bij het Ministerie van Openbare Werken.⁸⁹ Dat Joostens aangaf dat de zoektocht naar een Belgische architect moeilijk verliep, en dat Leopold II persoonlijk één van de hoogst aangeschreven Belgische architecten van dat moment engageerde voor dit project, wijst op een bepaalde samenwerking of tenminste gedeeld visie. Of Leopold II het ontwerpproces zelf verder opvolgde, is niet gekend, al is het waarschijnlijker dat de diplomaten op post en de Favereau de werken opvolgden, zoals dat ook bij andere diplomatieke bouwprojecten het geval was.

Ook de keuze voor de neo-Vlaamse Renaissancestijl werd door het *Handelsblad* aan Leopold II toegedicht. Op Delacenserie’s vraag in welke stijl hij zou ontwerpen, antwoordde Leopold II: “In Vlaamschen stijl, ... dat is de nationale stijl. Gij zult mij een werk leveren dat eer zal doen aan België ...”⁹⁰ De keuze voor de neo-Vlaamse renaissance stijl is betekenisvol, aangezien deze vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gepromoot werd als een nationale, Belgische architectuurstijl, gebaseerd een eigen, historische architectuurtraditie- en productie. Deze nationale bouwstijl was gegrond in een

⁸⁶ Charles Tytgat, “Retour de Chine. Interview de M. L. Merghelyncx,” *Le XXe Siècle*, 12 December 1900.

⁸⁷ Voor meer informatie over de overheidsopdrachten van Carré, zie Isabelle Dasque, ‘Les hôtels diplomatiques: un instrument de prestige pour la République à l’étranger (1871-1914),’ *Livraisons d’histoire de l’architecture*, nr. 4 (2002): 43-68, specifiek pagina 60.

⁸⁸ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1.

⁸⁹ Rottiers, Morel en Floré, “On the Verge of Neo-Imperialism and Neutrality,” 13.

⁹⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, zondag 22 en maandag 23 juni 1902, jaargang 85, nr. 146, 1.

eigen historische productie en moest de Belgische architectuurpraktijk wegleiden van de grote invloed van het Franse classicisme en zo mee de nieuwe Belgische natie vorm geven. De residentie, het kasteelgebouw, maar ook de paviljoenen vertonen enkele typische kenmerken van de neo-Vlaamse renaissance: materiaalpolychromie met de typische speklagen in het metselwerk met rode baksteen en witte zandsteen, maar ook het gebruik van verschillende trapgevels met dakkapellen.⁹¹ (zie afbeelding 18) Het gebruik van deze stijl in een ontwerp van een Belgische architect, wijst op een export van Belgische identiteit in het buitenland, al moet de vraag gesteld worden of deze bouwstijl als uniek Belgisch gelezen werd door de Chinese gezagsdragers te midden de legatiewijk als amalgaam van Westerse neostijlen; of moest het gebruik van deze nationale stijl eerder de Belgische aanwezigheid ten opzichte van de concurrerende Westerse grootmachten visualiseren?

Afbeelding 18: Zicht op de Belgische legatie vanuit de Rue des Legations

Het beschikken over een imposante residentie en ontvangstruimtes was dan misschien wel een vereiste voor het gepast representeren van de diplomaat volgens de diplomatieke cultuur; maar de expliciete keuze voor een Belgische architect en architectuurstijlen wijzen op de conceptie van een specifiek Belgische dimensie in het ontwerp. De persoonlijke interventie van Leopold II in

⁹¹ Daniela Prina, "De Neo-Vlaamse Renaissance en de decoratieve kunsten. Een kwestie van smaak en van didactische, ideologische en industriële ambities," *Erfgoed Brussel*, speciaal nummer (2016): 66-77; Julie Verhelst en Linda Van Santvoort, *De Neo-Vlaamse-renaissance als nationale stijl? Analyse van het discours omtrent het Belgisch paviljoen van architect Janlet op de wereldtentoonstelling 1878 te Parijs en andere prominente realisaties binnen deze stijl*, Masterproef (Kunstwetenschappen, UGent, 2011); Jos Vandenreeden, 'Neo-Renaissance', in *De 19de eeuw in België: Architectuur en interieurs*, reds. Jos Vandenbreeden, Jacques Evrard, Christine Bastin, en Françoise Dierkens-Aubry (Tiel: Lannoo, 1994), 121-140.

het engageren van een Belgische architect voor dit project en de keuze voor de neo-Vlaamse renaissance stijl, toont niet alleen aan dat dit bouwproject een belangrijke rol toebedeeld kreeg in de Belgische diplomatieke missie in China, maar ook dat architectuur bewust ingezet werd als een instrument van representatie. Waar de materialiteit van het gebouw vooral de deugden van de Belgische industrie moest uitstralen en een economische en mercantiele invalshoek had, moet de keuze voor de neo-Vlaamse renaissance eerder gelezen worden als een politiek statement gericht aan de andere Europese spelers in China, die de verschillende neostijlen en hun nationale inspiraties konden lezen: het kleine België was eveneens een serieuze speler in China waarmee rekening gehouden moest worden.

CONCLUSIE

De nieuwe Belgische legatie in Beijing en specifiek het neo-Vlaamse renaissance kasteel genoten reeds de nodige aandacht. Het is een 'exotische' rariteit die nog steeds fungeert als herinnering aan de Belgische aanwezigheid in China rond de eeuwwisseling. Deze paper toont echter aan dat niet enkel de residentie, maar ook de paviljoenen, barakken en het systeem van de compound essentiële onderdelen zijn om de Belgische diplomatieke representatie in Beijing te onderzoeken. Om de gelaagde betekenissen van het *hôtel du ministre* dus te kunnen doorgronden, moet het neo-Vlaamse renaissance kasteel in de context van de compound geanalyseerd worden.

Meerdere actoren waren in verschillende mate aan zet in dit project, en hadden een gedeelde visie over hoe de materiële representatie van de Belgische diplomaten ingezet kon worden als een instrument om de imperialistische ambities en status van België als industriële macht te onderschrijven. Waarbij de centrale locatie in de legatiewijk, het creëren van een prestigieus, monumentaal kader en de militaire aanwezigheid gericht waren op de politiek-economische legitimiteit, was het gebruik van een Belgische toparchitect, stijl en materialiteit eerder gericht op het exporteren van een Belgische identiteit als culturele representatie. Deze tactieken van representatie waren in verschillende mate gericht op enerzijds de Chinese overheid, en anderzijds op de andere Westerse spelers en grootmachten actief in China, waar België zich via zijn architectuur als gelijke wou representeren. Het onderzoek toonde verder aan dat hoewel Leopold II betrokken was bij enkele belangrijke beslissing zoals het aanstellen van een architect, het project grotendeels tot stand kwam door medewerkers van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zoals minister de Favereau en diplomaten op post zoals Joostens en Grenier. De compound in Beijing was onderdeel van een bredere vastgoedpolitiek om België prominenter te vertegenwoordigen bij belangrijke economische partners, maar de schaal van dit project, het grote budget wegens de beschikbare herstelbetalingen en

de bijzondere interesse van Leopold II maakten het tegelijkertijd een unicum of apotheose binnenin deze reeks investeringen in de vooroorlogse periode.

Deze case geeft zo een unieke inkijk in hoe diplomaten en overheidsambtenaren rond de eeuwwisseling diplomatieke architectuur expliciet concipieerden als een instrument van diplomatieke representatie. Deze inzichten zijn cruciaal om de verdere aankoop- en bouwpolitiek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te analyseren, en specifiek het discours rond het nut en de noodzaak van diplomatieke architectuur voor het neutrale België als industriële grootmacht.

BIBLIOGRAFIE

Afbeelding 1: Postkaart “Pékin – Légation de Belgique”.

Bron: Geraadpleegd op www.memoryofchina.org.

Afbeelding 2: “Das Legationsviertel mit Umgebung,” grondplan van de diplomatieke wijk circa 1900.

0.1: ca. 1877- ca. 1883 locatie Belgische Legatie nr. 1 (vanaf ca. 1885-1900 de Japanse legatie)

0.2: ca. 1887-1900 locatie Belgische legatie nr. 2 (vernield in de Bokseropstand)

0.3: vanaf 1900 locatie Belgische legatie nr. 3, compound met residentie, vier paviljoenen en barakken

Bron: Theodor Ritter von Winterhalder, *Kämpfe in China: Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligung von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien: A. Hartleben, 1902), 195.

Afbeelding 3: Grondplan van Belgische legatie nr. 1 in Beijing, gebouwd door de Lazaristenbroeders.

Bron: DAB, personeelsdossier 234, comte de Noidans-Calf.

Afbeelding 4: Lantaarnplaat van de voormalige Belgische legatie 1.0, dan de Japanse legatie, ca. jaren 1880, Romy Hitchcock.

Bron: Romy Hitchcock, Cornell University Library Digital Collections, <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss:24183717>. Het origineel wordt bewaard in de Cornell University Anthropology Collections, catalogusnummer 943.004.167.

Afbeelding 5: Japanse legatie na de renovaties, precieze data onbekend. Rechts ervan staat het *Hotel de Pékin*. Bron: Fotograaf onbekend, uitgegeven in fotoboek “Photographs of Scenic Spots in and Outside the City of Beijing” (1898), geraadpleegd via <https://old.shuge.org/sort/yinxiang/>.

Afbeelding 6: Binnenkoer van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, circa 1889, catalogusnummer A000010.

Afbeelding 7: Interieur van het Belgische legatiegebouw 2.0.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse

Zaken, circa 1889, catalogusnummer A0000012.

Afbeelding 8: Kiosk in de tuin van Belgisch legatiegebouw 2.0, waar Collin de Plancy op bezoek is bij Léon Verhaeghe de Naeyer.

Bron: Collectie Collin de Plancy, Franse Ministerie voor Europa en Buitenlandse Zaken, circa 1889, catalogusnummer A000011.

Afbeelding 9: Postkaart met de ingang van de Belgische compound, jaren 1910.

Bron: Postkaart uitgegeven in Japan door Ots Bros & Co.

Afbeelding 10: Geveltekening en doorsnede van de kazerne op de Belgische compound, met aanduiding van de installatie van de sanitaire infrastructuur.

Bron: DAB, dossier 108, map VII, circa 1919.

Afbeelding 11: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

Bron: Lou Xu, “Exploring the former site of the Belgian Embassy,” (探秘 比利时使馆旧址), *SoHu*, 13 maart 2021, https://www.sohu.com/a/455542269_278194.

Afbeelding 12: Recente foto van één van de paviljoenen na renovatie.

Bron: Lou Xu, “Exploring the former site of the Belgian Embassy,” (探秘 比利时使馆旧址), *SoHu*, 13 maart 2021, https://www.sohu.com/a/455542269_278194.

Afbeelding 13: Eetzaal in de voormalige Britse legatie in Beijing.

Bron: Copyright Charlotte Thomas, Ph02-009, Ann Phipps collectie, met dank aan de University of Bristol - Historical Photographs of China, <https://www.hpcbristol.net/visual/ph02-009>.

Afbeelding 14: Inkomhal van het *Hôtel du Ministre*, Belgisch legatiegebouw 3.0.

Bron; Blogpost “Beijing is really a hidden dragon and a crouching tiger - the former site of the Belgian embassy” (北京真是藏龙卧虎——比利时使馆旧址), *Life in reading glasses* (老花镜的生活点滴), gepubliceerd op 11 oktober 2020.

Afbeelding 15: Lambrisering in eikenhout uitgevoerd door het Belgische bedrijf De Waele.

Bron: Blogpost, *Life in reading glasses*, 11 oktober 2020.

Afbeelding 16: Grondplan van paviljoen A en de loodgieterij.

Bron: DAB, personeelsdossier 108.

Afbeelding 17: Sectie van de gedigitaliseerde glasplaat, foto van het *Hôtel du Ministre* circa 1905, onderdeel van de collectie glasplaten van Adolphe en Philippe Spruyt,

Bron: Collectie glasplaten van Adolphe Spruyt en Philippe Spruyt, bwaard in de UGent bibliotheek, BIB.GLAS.010001.

Afbeelding 18: Zicht op de Belgische legatie vanuit de *Rue des Legations*.

Bron: John Zumbrun (1875-1949), geraadpleegd via “Dongjiaomin Alley through the lens of John Zumbrun (out-of-print historical images),” *SoHu.com* gepubliceerd op 14 augustus 2017.

Papier om de stoof aan te steken Mobiliteitscontrole in de Antwerpse hospitaliteitsector tijdens de lange negentiende eeuw

door Jasper SEGERINK¹

Abstract

This article examines the control of mobility in Antwerp's hospitality sector during the long nineteenth century. The hospitality sector - the various hotels, lodging houses, inns and pensions - facilitated mobility of very diverse groups along the social ladder, including tourists, merchants and diplomats, as well as sailors, day labourers, peddlers and sex workers. Migration policy research usually focuses on specific groups of migration, but only rarely is attention paid to the full diversity of mobility in historical contexts. An examination of mobility control in the hospitality sector forces us to reflect on the relations of policy toward these diverse mobile groups. With said agenda at the forefront, this article offers an analysis of development of, on the one hand, the legislative framework within which hospital mobility was controlled and, on the other, how it was applied in practice during the long nineteenth century. Migration historians regard this century as a crucial transition period in migration policy, during which the rise of the nation-state provoked various experiments with local and national policies. Belgium, with strong municipal freedoms enshrined in the constitution, and Antwerp specifically, during the period a rapidly growing port city and an important transatlantic link, provides an excellent case study for this.

INLEIDING

Op 11 februari 1918 trad de politie onverwacht het logementshuis binnen van Maria Lanfer in een volkswijk te Antwerpen. De adjunct-commissaris constateerde dat er in Maria's logementregister – het register waarin ze nauwkeurig de intrek- en uitgaansdatum van haar gasten moest registreren – enkele pagina's waren uitgescheurd. Toen de agent Maria hiermee confronteerde, deed ze of haar neus bloedde: *“Ik weet niet wie die bladeren daar uitgescheurd heeft of op welke manier zij verdwenen zijn. Het is waarschijnlijk mijn meire die ze gebruikt heeft om de stoof aan te steken. Zij heeft het mij niet willen bekennen, als ik haar desaangaande ondervraagd heb.”* Daar voegde ze uiteindelijk nog aan toe: *“Ik houd ook geen logementhuis meer.”*²

Bovenstaande episode is fascinerend voor historici geïnteresseerd in migratieregulatie. Het biedt een glimp van een registratiesysteem waarin uitbaters van de hospitaliteitsector, zoals hotels, logementshuizen, en herbergen, wer-

¹ De auteur zou graag Hilde Greefs, Greet de Block, Michael Auwers, de anonieme recensenten, en de redactie van KZM bedanken voor de totstandkoming van dit artikel.

² Bestuurlijke Akte, 11 februari 1918, Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief (verder 'SAA MA'), 700#879.

den geïncorporeerd om reizigers strikt te controleren. In de explosieve context van de Eerste Wereldoorlog was dit uiteraard niet uitzonderlijk. Door tijdgenoten en historici wordt de oorlog beschouwd als het einde van een periode van relatief vrij verkeer van personen in West-Europa. Inderdaad, dankzij een groter en toegankelijker treinnetwerk, structurele werkloosheid in plattelandsgemeenten, en een relatief liberaal migratiebeleid, werd een steeds groter onderdeel van de samenleving tijdens de negentiende eeuw mobieler in hun zoektocht naar werk – tot het dreunen van de geweren in 1914 hier een abrupt einde aan maakte.³ Het ontluiken van de Grote Oorlog bracht weliswaar een verscherpte aandacht van autoriteiten voor vreemdelingenregistratie en -controle, maar tegelijk was deze terug van nooit weggeweest. Veel van de (her) ingevoerde migratiecontroles in WOI waren niet nieuw, en het logementsregister was hier geen uitzondering op.

De geschiedenis van dit logementsregister in de lange negentiende eeuw staat centraal in dit artikel. Een toespitsing op het logementsregister is relevant omdat we niets weten over de ontwikkeling van deze bron, maar de bredere agenda van dit artikel is aantonen dat migratiehistorici dusver te veel hebben gefocust op kernthema's zoals vestiging, naturalisatie, toegang tot welvaart etc., maar veel minder over mobiliteit in de brede zin van het woord. Hospitaliteit – de verzameling van hotels, logementshuizen en pensions - tijdens de lange negentiende eeuw was een cruciale institutie in het ontvangen van zeer diverse mobiele groepen, waaronder handelaren, diplomaten en toeristen, maar ook dagloners, sekswerkers, ambulante ambachtsmannen en matrozen. Dankzij hun quasi continue mobiliteit, waren bovenstaande kernthema's minder van toepassing op deze mobiele groepen, wat nieuwe vragen opwerpt over waarom autoriteiten een hospitaliteitscontrole noodzakelijk achtte. Enkel door structureel naar hospitaliteit te kijken, zo argumenteert dit artikel, kunnen we historische migratieregimes in hun volledigheid en complexiteit ontleden.

Met dit doel voorop proponeert dit artikel een geschiedenis van het logementsregister in Antwerpen, en bij uitstek België, tijdens de lange negentiende eeuw, een periode van staatsvorming, migratie-democratisering, en intense urbanisering. Eerst volgt een korte synopsis van de historiografie rond migratie- en hospitaliteitsbeleid. Daarna biedt deze bijdrage een korte schets van migratie (beleid) en accommodatie in Antwerpen, dit is noodzakelijk om de verdere bevindingen in perspectief te plaatsen. Deel drie gaat op zoek naar de legislatieve en juridische wortels van mobiliteitscontrole in de accommodatiesector vóór de Belgische onafhankelijkheid. Dit deel toont aan dat er gedurende de hele negentiende eeuw steevast werd verwezen naar een 'antieke' wet vanuit de Franse periode. In het derde wordt de implementatie van de overnachtingsregisters in verhouding tot de ontplooiende Belgische natie staat geanalyseerd.

³ Voor overzicht, zie: Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington: Indiana University Press, 2003).

De overnachtingsregisters vormden een van de cruciale schakels in de registratie van vreemdelingen op het grondgebied voor de Staatsveiligheid, maar voor het Antwerps stadsbestuur waren andere, economische en administratieve motivaties van belang. Deze geschillen worden verder uitgediept in het vierde deel, waarin identiteitsverificatie van de overnachtingsregisters ter discussie komt. Zeker vanaf 1860, wanneer grenscontroles op paspoorten werden afgeschaft, kwam het bestaan van het register sterk ter discussie.

1. HOSPITALITEIT ALS LENS OP MIGRATIEBELEIDSGESCHIEDENIS

Historisch onderzoek naar migratiebeleid is de recente decennia sterk toegenomen, en dit vanuit een reflectie op eigentijdse debatten rond gepercipiëerde asiel- en migratiecrisisen. Historici beschouwen de negentiende eeuw als een cruciale overgangperiode in migratiebeleid. Waar dit beleid in het Ancien Régime voornamelijk het actieterrein was van stedelijke besturen, treedt er in de vroege negentiende eeuw een geleidelijke machtsverschuiving op, waarbij opkomende natiestaten geleidelijk aan deze verantwoordelijkheid naar zich toe trekken.⁴ Net zoals staten een monopolie op legitiem gebruik van geweld claimden, herhaalden ze dit later voor mobiliteit.⁵ Maar recent onderzoek heeft aangetoond dat staten maar deels slaagden in hun claim op dit monopolie. Studies naar migratiecontrolepraktijken in negentiende-eeuws Antwerpen en Brussel, onder andere, tonen aan dat stedelijke autoriteiten veel ruimte creëerden binnen in het nationale legislatieve kader, en naargelang eigen noden de schroeven van controle konden aanspannen of lossen.⁶ Zeker in België was dit het geval, waarbij stedelijke vrijheden diep waren verankerd in de grondwet. Migratiebeleid, eerder dan een prerogatief van de staat, was zo een sterk gecontesteerde arena van verschillende beleids- en lobbygroepen. In deze Foucauldiaanse traditie van ‘governmentality’ pleiten Hilde Greefs en Anne Winter voor meer onderzoek naar beleidspraktijken in enerzijds ‘officiële’ ruimtes – zoals stadspoorten, gemeentehuizen en politiebureaus -, en anderzijds ‘informele’ ruimtes – waaronder herbergen, logementshuizen en treinstations - om te achterhalen hoe deze diverse praktijken de mobiliteit van

⁴ Bert De Munck and Anne Winter, “Regulating Migration in Early Modern Cities: An Introduction,” in *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, ed. Bert De Munck and Anne Winter (London: Routledge, 2012).

⁵ Andreas Fahrmeir, “Conclusion,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018); John Torpey, “Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century,” in *Migration Control in the North-Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, ed. Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, and Patrick Weil (New York/Oxford: Berghahn Books, 2003), 73–90.

⁶ Ellen Debackere, *Welkom in Antwerpen? Het Antwerpse Vreemdelingenbeleid, 1830-1880* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2020). Alexander Coppens, “Tussen Beleid En Administratieve Praktijk. De Implementatie van Het Belgisch Migratiebeleid in Negentiende-Eeuws Brussel” (Brussels, Vrije Universiteit Brussel, 2017).

specifieke groepen inperkten, of juist versterkten.⁷ Het is op een van deze informele ruimten, de hospitaliteitsector, dat dit artikel zich toespitst.

Theoretische en empirische studies wijzen geregeld op het belang van hospitaliteit in het proces van migratie(beleid), maar slechts zelden vormt dit de centrale focus van het onderzoek. Toch zijn er reeds enkele cruciale stappen gezet, met name in de premoderne periode. Vincent Milliot beschrijft hospitaliteitscontrole in vroegmodern Parijs als ‘*la principale disposition permettant l’identification des nouveaux venus dans la capitale*’, en ook in 16de-eeuws Venetië waren logementhuizen ware ‘*pillars of the surveillance system*’.⁸ Beide werden gemotiveerd vanuit veiligheidsoverwegingen van de ‘openbare orde’, en gepercipieerde sociale en politieke bedreigingen van zwervers, sekswerkers en dissidenten. Studies naar 19de-eeuwse mobiliteitscontrole in de hospitaliteitsector tonen echter een ander beeld. Controle in Versailles was historisch contingent, en dit dankzij veranderende politieke noden, maar ook een sterk onderbemande politie-eenheid.⁹ Hierdoor was de politie genoodzaakt samen te werken met de accommodatie-uitbaters, net die groep die ze dienden te surveilleren, een spanning waar ook de Victoriaans-Londense *constables* mee werden geconfronteerd.¹⁰ Voor België specifiek tasten we nog veelal in het duister over het belang van mobiliteitscontrole in de hospitaliteitsector. In zijn werk naar migratiecontrole in badplaats Oostende bespreekt Torsten Feys de ambigue houding van de Belgische staat ten opzichte van gegoede toeristen in hotels. Daarnaast zijn er ook enkele verkennende scripties geschreven rond het onderwerp in Antwerpen en Brussel.¹¹

Deze studies schetsen een cruciaal raamwerk voor dit onderzoek, maar het blijft vooral nog onduidelijk welke belangenpartijen, en hoe diverse beleidschalen probeerden een onderscheid te creëren tussen wenselijke en ongewenste mobiliteit in het kader van accommodatie. Zo zijn we ondertussen goed geïnformeerd over transformaties in beleid ten opzichte van negentiende-eeuwse trans-Atlantische migranten, bedelaars, dienstmeiden, matrozen en buitenlandse gastarbeiders. Elk van deze groepen konden stedelijke en nationale autoriteiten identificeren en traceren, elk vanuit specifieke veiligheids-

⁷ Hilde Greefs and Anne Winter, “Introduction,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities: Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018).

⁸ Vincent Milliot, “La Surveillance Des Migrants et Des Lieux d’accueil à Paris Du XVIe Siècle Aux Années 1830,” in *La Ville Promise. Mobilité et Accueil à Paris (Fin XVIIe-Début XIXe Siècle)*, ed. Daniel Roche (Paris: Fayard, 2000), 21–76.; Rosa Salzberg, “Controlling and Documenting Migration via Urban ‘Spaces of Arrival’ in Early Modern Venice,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2019).

⁹ Lévy-Vroelant, Claire, “Un Siècle de Surveillance Des Garnis à Versailles: 1830-1930,” in *Police et Migrants. France, 1667-1939*. (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2001).

¹⁰ Tom Crook, “Accommodating the Outcast: Common Lodging Houses and the Limits of Urban Governance in Victorian and Edwardian London,” *Urban History* 35, no. 3 (2008): 414–36.

¹¹ Johan Coene, “De Opvang van Landverhuizers Te Antwerpen (1872-1914)” (Rijksuniversiteit Gent, 1998).; Elke Ichau, “De Antwerpse Logementsector in de Negentiende Eeuw (1813-1885),” *Geschiedenis* (Universiteit Antwerpen, 2005).

en financiële overwegingen: ‘de white slave trade’ voor jonge dienstmeiden, epidemieën voor trans-Atlantische migranten, evenwichtige arbeidsmarkten voor gastarbeiders en matrozen, en druk op de stads- of staatskas ten behoeve van bijstand voor deze allemaal.¹² De hospitaliteitssector, echter, daagde zulke strikte descriptieve categorieën uit. Historisch onderzoek naar hospitaliteit bevestigt keer op keer de intrinsieke diversiteit van deze sector over de hele sociale ladder. Zowel aristocratische toeristen op plezieruitje, handelaars en *haute finance* bankiers op zakenreis als onbemiddelde dagloners en sekswerkers beriepen zich op de veelvuldige hotels, logementhuizen, herbergen en pensions in de stad. Uiteraard bestonden er grote kwalitatieve verschillen tussen een hotel ‘*Du Grand Laboureur*’ op de Meir, en een zeemanslogement ‘*Tien-Tsin*’ in het schipperskwartier. Maar beide maken deel uit van dezelfde sector, en, in theorie, hetzelfde registratieregime. Hoe transformeerde de controle op mobiliteit in de hospitaliteitsector tijdens de negentiende eeuw – een periode van staatsvorming en democratisering van mobiliteit? Welke motiva-ties gingen er schuil achter deze registratieregimes, en wat waren gecontesteerde agenda’s? Door de wetgeving, en de controlepraktijken van mobiliteit in accommodatie in de praktijk te analyseren, hoopt dit artikel een initiële aanzet te geven aan de Belgische, en bij uitstek Antwerpse, mobiliteitsregistratie in de hospitaliteitsector.

Om de verschillende beleidsperspectieven te plaatsen combineert dit artikel bronnencorpussen van verschillende beleidsniveaus. Als migratiehistorici moeten we voorbij de artificiële hiërarchieën kijken die archiefstructuren ons opleggen. Zo worden kettingen van causaliteit blootgelegd die niet per se opwaarts de commandostructuur leiden, maar deze juist in vraag stellen.¹³ Deze beleidsniveaus zijn geen geïsoleerde ‘eilanden’, maar eerder schalen die onderling sterk zijn verstrengeld.¹⁴ Om het nationale beleid te kaderen zijn de dossiers van de vreemdelingenpolitie in het Rijksarchief geconsulteerd. Dossiers I223 en I224 hebben specifieke betrekking tot het houden van de overnachtingsregisters. Voor het provinciale niveau zijn de ‘*Memoriaux administratifs de la Province d’Anvers*’ geraadpleegd. Dit zijn gepubliceerde verzamelingen van al de provinciale omzendbrieven. Deze brieven werpen een

¹² Frank Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens* (New York: Berghahn Books, 2000); Thomas Verbruggen, “Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910)” (University of Antwerp/Vrije Universiteit Brussels, 2020); Kristof Looockx, “From Sail to Steam. Two Generations of Seafarers and the Maritime Labour Market in Antwerp, 1850-1900,” *Department of History* (Universiteit Antwerpen/Vrije Universiteit Brussel, 2020); Frank Caestecker and Torsten Feys, “East European Jewish Migrants and Settlers in Belgium, 1880-1914: A Transatlantic Perspective,” *East European Jewish Affairs* 40, no. 3 (2010): 261–84.

¹³ Greefs and Winter, “Introduction.”

¹⁴ Neil Brenner, “The Urban Question and the Scale Question: Some Conceptual Clarifications,” in *Locating Migration. Rescaling Cities and Migrants*, ed. Nina Glick Schiller and Ayşe Çağlar (Ithica & London: Cornell University Press, 2011), 23–41.

licht op de rol van het provinciebestuur als schakel in (migratie)beleid.¹⁵ Voor het stedelijke niveau, ten slotte, werden een variëteit aan fragmentarische dossiers met betrekking tot de Antwerpse accommodatiesector geraadpleegd uit het Felixarchief, waaronder stedelijke decreten, politierapporten, verslagen van de medische commissie, en allerlei correspondentie. Dit corpus is vervolgens gestandaardiseerd en geanalyseerd in Tropy, een archieffoto-software, die toelaat om de verschillende archiefdossiers chronologisch, thematisch en biografisch te structureren.

2. Antwerpen: haar migratie, haar accommodatie

Eerder werd aangehaald hoe de negentiende eeuw een bijzonder mobiele periode in de Europese geschiedenis dankzij de uitbouw van het treinnetwerk, een relatief liberaal migratiebeleid en structurele werkloosheid in plattelandsgemeenten. Steden, hoewel slechts zelden de eindbestemming van deze mobiele groepen, vormden strategische hubs waarin deze stromen samenkwamen, en dit was zeker het geval voor Antwerpen. De Scheldestad maakt in deze periode een dramatische transformatie door van een relatief kleine provinciestad naar de vierde grootste haven ter wereld.¹⁶ Dit had enkele gevolgen voor mobiele groepen in de stad. Als thuishaven van de Red Star Line passeerden er in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog zo'n 1,5 tot 2 miljoen transitmigranten door de stad op weg naar de Nieuwe Wereld, maar ook een half miljoen in de andere richting.¹⁷ Daarnaast was de haven de grootste werkgever in de stad, maar wel een bijzonder volatiele.¹⁸ Werk aan de dokken, op de schepen, en in de dienstensector was sterk seizoens- en conjunctuurgebonden. Antwerpen kende dus veel passanten, en deze hadden allemaal een plaats nodig om te overnachten.

Deze toegenomen mobiliteit weerspiegelde zich in een bloeiende accommodatiesector. Doorheen de periode zien we een enorme toename in het aantal Antwerpse overnachtingsetablisementen. Waar politie-inspecties er 112 optekenen in 1853, stijgt dit naar 372 in 1873, en piekt dit spectaculair op 810 in 1914.¹⁹ Bij deze cijfers van de accommodatiesector moet wel de nodige kanttekening geplaatst worden, ze verhullen namelijk een rijke diversiteit aan accommodatiepraktijken. Hoewel in deze periode legislatief en juridisch ge-

¹⁵ Alexander Coppens and Ellen Debackere, "De Toepassing van Het Belgische Immigratiebeleid in de Negentiende Eeuw. Omzendbrieven Als Schakels Tussen Het Centrale En Lokale Beleidsniveau (1830-1914)," *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 65, no. 2/3 (2015): 12–45.

¹⁶ Catharina Lis, *Social Change and the Labouring Poor: Antwerp, 1770-1860* (Yale University Press, 1986).

¹⁷ Beelaert, Bram, *Red Star Line Antwerpen : 1873-1934* / (Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013).

¹⁸ Lis, *Social Change and the Labouring Poor*.

¹⁹ Zie inspectierapporten van de politie in SAA MA, 731#1701; 641#520; 731#165. De rapporten werden opgesteld naar aanleiding van politieke of epidemiologische crisissen, zoals de cholera-uitbraak in 1866, of de Eerste Wereldoorlog in 1914. Zodoende belichten de rapporten voornamelijk de lagere echelons van de hospitaliteitssector. De elitaire hotels werden – zeker op het niveau van hygiëne – in orde geacht. Toch bieden ze een goed en helder overzicht van de bredere transformaties.

zien elke vorm van accommodatie gelijk was, bestonden er voor Antwerpen in de praktijk vier categorieën van accommodatiepraktijken.²⁰ De meest bekende van deze is wellicht het hotel, het luxe-verblijf voor de gegoede klasse van reizigers en zakenmensen. Daarnaast bestonden er nog veel meer bescheidenere logementshuizen, waaronder dat van Maria Lanfer uit de introductie. Deze waren kleiner in schaal, en veeleer gericht op arbeiders, matrozen, of reizende muzikanten en leurders. Ten derde kende Antwerpen ook verschillende emigrantenhostels. Hoewel deze gemakkelijk de capaciteit van de gewone hotels evenaarden, waren de voorzieningen en diensten hier eenvoudiger, met als doel de transitmigrant zo goedkoop en efficiënt mogelijk onderdak te bieden voor het vertrek naar Amerika. Ten slotte bestond er een vierde categorie van zogenaamde ‘kosthuizen’ of ‘pensions’. Deze zijn veel minder commercieel georiënteerd dan de vorige drie. Vaak ging het om arbeidersgezinnen die occasioneel vreemdelingen in hun huishouden opnamen om de huur te kunnen betalen, en dit soms voor enkele maanden, of zelfs jaren. Een heldere afbakening tussen deze typologieën bestaat niet, al zal een tijdgenoot ze wel gemakkelijk hebben kunnen onderscheiden. Dit artikel zal zich toespitsen op de accommodatiepraktijken zoals gedefinieerd door Claire Lévy-Vroelant, waarbij het *tijdelijk* verhuren van *gemeubelde* ruimtes aan individuen van *buiten* het directe huishouden centraal staat.²¹ Verder zal duidelijk worden hoe het voor autoriteiten moeilijk was een onderscheid te creëren tussen commerciële accommodatieplaatsen, de kosthuizen, en dienstboden of leerjongens die bij hun meester sliepen. Zeker aan kosthuizen valt moeilijk van de straatkant af te leiden dat hier geregeld vreemdelingen werden ontvangen. Hoe dan bleven autoriteiten op de hoogte van de mobiliteitsstromen in deze ruimtes?

3. WORTELS DIEP IN HET VERLEDEN: MOBILITEITSCONTROLE VOOR 1830

Klanten van de accommodatiesector hebben wellicht altijd van een zekere overheidsaandacht genoten. Reeds in een van de oudste wetboeken ter wereld, de Codex Hammurabi (1755-1750 v.C.) staat de volgende passage: ‘*Indien er een herbergierster is in wiens herberg misdadigers zijn samengekomen en zij die misdadigers niet grijpt en hen naar de paleisautoriteiten leidt, zal die herbergierster gedood worden*’.²² Recenter bewijs van reguliere mobiliteitscontroles is gevonden in de herbergen van vroegmodern Venetië, en Milliot dateert de oudste ordonnantie over verplichtte registratie in het Parijse ‘hotel

²⁰ Jourdain, Virginie, “L’hôtellerie Bruxelloise 1880-1940. Acteurs, Structures et Logiques Spatiales d’un Secteur Multiforme” (Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2011).

²¹ Claire Lévy-Vroelant, “Les avatars de la ville passagère,” *Les Annales de la Recherche Urbaine* 94, no. 1 (2003): 96–106, <https://doi.org/10.3406/aru.2003.2514>.

²² Vertaald door auteur, LH 109. Zie: Pamela Barmash, *The Laws of Hammurabi. At the Confluence of Royal and Scribal Traditions* (New York: Oxford University Press, 2020).

garni' in 1407.²³ Voor hedendaags België dateren de oudst gekende ordonnances uit Luik aan de voet van de zeventiende eeuw.²⁴ Een relevanter vertrekpunt voor negentiende-eeuws België en Antwerpen, echter, is de Franse wet van 19-22 juli 1971. Deze wet zou de basis vormen voor Belgische mobiliteitscontrole in de accommodatiesector tot diep in de negentiende eeuw. De wet stelt dat iedereen, ongeacht professioneel statuut, verantwoordelijk werd gesteld voor de registratie van gasten die de nacht bij hen spendeerden. Occasionele en opportunistische gastheren en -vrouwen, werden dus ook geacht hun gasten aan te geven. Daarnaast was de professionele uitbater verplicht een gastenboek bij te houden met daarin vier personalia (de namen, beroep, woonplaats, en in- en uitgaansdatum) van al de gasten '*même pour une nuit*'. Dagelijks moesten zij een kopie met de veranderingen van de dag deponeren in een speciaal daarvoor opgesteld kastje aan het gemeentehuis. Een ambtenaar schreef vervolgens deze individuele bladen over in een gecentraliseerd register, dat per dag een afspiegeling vormde van de verschillende gastenboeken in de stad. Nalatigheid van deze taak leidde tot een boete van 6 livres per achterlating, en zelfs 100 indien volledig vergeten.²⁵ In de *Code Pénal* (CP) van 1810 werd dit geclassificeerd onder artikel 475, aangevuld door artikel 210 dat stelt dat herbergiers die bewust een valse naam ingaven in hun register, een gevangenisstraf riskeerden van 6 dagen tot 1 maand. In feite was dit een codificatie van een systeem dat al enkele eeuwen gangbaar was in Parijs. De duurzaamheid van dit systeem schrijft Milliot toe aan de dubbele natuur van het mechanisme: het simultaan verzamelen van gegevens op stedelijk en individueel niveau liet namelijk toe om zowel de uitbater als zijn gasten te controleren.²⁶ Het was immers de uitbater zelf die de registratieprocedure opstartte, al zat deze afhankelijkheidsrelatie ongemakkelijk bij autoriteiten.

De codificatie van dit registratiesysteem is kenmerkend voor de postrevolutionaire periode, waarin een ontpoppende Franse bureaucratie een waar 'registratie-offensief' lanceerde om de samenleving beter te kunnen begrijpen en dus besturen.²⁷ *Knowledge is power*. Een van de Antwerpse overnachtingsregisters heeft de tand des tijds overleefd, en geeft een blik op de invulling van dit beleid in de praktijk. Het gedrukte register voor de eerste wijk van 1811 getuigt dat er meer data verzameld werden dan de vier personalia uit de wet van 1795 geboden: er werd voorts gepeild naar plaats en bestemming van het paspoort. Daarnaast maakte het register een onderscheid tussen geboorteplaats en domicilie. In de praktijk werd de kolom van bestemming op het paspoort gebruikt voor de ingangsdatum van de gast neer te schrijven, hiervoor

²³ Salzberg, "Controlling and Documenting Migration"; Milliot, "La Surveillance."

²⁴ Zie: Edmond Picard en N. d'Hoffschmidt, "Pandectes Belges. Encyclopedie de législation, de doctrine et de jurisprudence Belges" (Brussel, 1884).

²⁵ Gemeentelijk Besluit van 25 juni 1800, SAA MA, 731#1684.

²⁶ Milliot, "La Surveillance."

²⁷ Anne Winter, *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London: Pickering & Chatto, 2009), p.62.

was geen kolom voorzien.²⁸ De gedrukte ‘*Commune d*’ in de linkerbovenhoek suggereert dat dit formulier niet uitzonderlijk was voor Antwerpen, al zwijgen de archieven over een eventuele centralisering van de registers op niveau van het prefectuur of de Republiek.

Het stadsbestuur had de handen vol aan de logementsregisters op te leggen aan haar bevolking. Een stedelijk besluit uit 1814 constateerde dat de gastenregistratie in praktijk niet veel gebeurde. Het hamerde opnieuw op de verplichtingen van de gastheer/vrouw, en voegde daaraan toe dat het register ook vermelding moest maken van het paspoort van de reiziger (artikel 3).²⁹ In 1820 besloot het stadsbestuur dat de herbergier effectief moest nagaan of de naam op het paspoort wel correct was, met als juridische onderbouw artikel 210 van de CP.³⁰ In feite werd hierbij de functie van de logementhouder in de mobiliteitscontrole het grootst. Waar artikel 210 van de CP enkel bestrafte bij opzettelijke vervalsing van het register, breidde dit decreet die verantwoordelijkheid uit naar een effectieve *controle* van de identiteit. In hoeverre dit Antwerpse decreet uniek was, blijft onduidelijk. Reizigers die deze gegevens niet wilden delen, waren verboden te overnachten. Deze overtreding moest onmiddellijk gemeld worden aan het politiebureau (artikel 4 1814 & artikel 2 1820). Om de reizigers bewust te maken van deze maatregelen, werd een kopie van dit besluit aan de hoofdingang van elke accommodatie opgeplakt (artikel 10).

Bij de onafhankelijkheid van België kond de jonge staat dus terugvallen op een diep geworteld controlesysteem, dat zich over de eeuwen had gespecialiseerd in de controle van zowel de accommodatie-uitbaters, als de passanten die er gebruik van maakten. Hoe transformeerde dit systeem bij de ontplooiing van de Belgische natiestaat? En welke rol speelde het in het bredere offensief richting populatiecontrole?

4. EEN TANDWIEL IN DE BELGISCHE POPULATIECONTROLE 1830-1914

Een strikte controle op, en een goed overzicht van, alle vreemdelingen op het territorium werd een prioriteit van de jonge Belgische staat. Belgische soevereiniteit was labiel, en werd sterk gecontesteerd door Nederland aan de noordergrens.³¹ Dit vroeg om een accuraat en up-to-date bestand van niet enkel de eigen populatie, maar ook van vreemdelingen op het territorium. Recent onderzoek heeft aangetoond dat zowel grote als kleine steden al snel na 1830 de lange arm van de Staatsveiligheid (*Sûreté Publique*, [*Sûreté*]) zouden voelen. Ondanks het gewicht van die taak, bestond de instelling aanvankelijk

²⁸ Zie chronologisch logementsregister eerste wijk (1811-1823), SAA MA 731#2366.

²⁹ Stedelijk Besluit ‘Concernant les Hoteliers, Cabaretiers, logeurs et les formalités a observer à l’égard des voyageurs’, 29 september 1814, SAA MA 731#1684.

³⁰ Zie ‘Stedelijk Besluit’, 18 maart 1820, SAA MA 731#1684.

³¹ Rik Coolsaet, *België En Zijn Buitenlandse Politiek 1830-2015* (Uitgeverij Van Halewyck, 2014).

uit slechts zes medewerkers, met als hoofd de administrateur-generaal.³² Voor haar operatie was ze dus genoodzaakt terug te vallen op de manschappen en middelen van de lokale besturen. Gemeentes werden vanaf 1831 gevraagd om dagelijks lijsten door te sturen van alle aangekomen vreemdelingen in hun gemeente, ongeacht hun periode van verblijf. Daarnaast probeerde de Sûreté lijsten op te stellen van al de in België reeds verblijvende vreemdelingen. Deze verplichting maakte het stadsbestuur van Antwerpen bewust van de enorme schaal van de overnachtingsregisters. Hoewel volgens voorgaande besluiten er wel geregeld controles zouden plaatsvinden, was dit in de praktijk wellicht niet het geval. Als gevolg stuurde burgemeester Gérard Le Grelle een publieke brief aan al de Antwerpse hoteliers waarin hij hen wees op de nalatigheid van hun registers: schrappingen, lacunes en niet-ingevulde kolommen kwamen veelvuldig voor.³³ Al snel echter bleek de administratieve druk om deze registers nauwkeurig bij te houden en vervolgens door te sturen naar de Sûreté te groot. In 1835 stuurde Le Grelle naar de Sûreté dat ‘*ce travail auquel nous croyons ne pouvoir être astreints, nécessiterait une besogne considérable et exigerait une augmentation de personnel dans nos bureaux*’. Hierbij vroeg hij of dit systeem nog steeds noodzakelijk was.³⁴ Le Grelle was duidelijk niet overtuigd van de meerwaarde van de centralisering van deze gegevens door de Sûreté. Zijn vraag viel echter schijnbaar in dovemans oren.

Opvallend is dat de Sûreté nog geen onderscheid maakte in de duur van verblijf van vreemdelingen, een erfenis van het Ancien Régime. Categorieën van vreemdelingen werden wél opgesteld op basis van hun residentiële status, gecodificeerd in de eerste vreemdelingenwet van 1835. Deze maakte een impliciet onderscheid tussen vreemdelingen met residentie, diegenen zonder, en ten slotte *domiciliés*. Volgens Frank Caestecker had de indeling voornamelijk gevolgen met betrekking tot uitwijzingen: terwijl de eerste groep in theorie willekeurig kon worden uitgewezen, moesten vreemdelingen van de tweede groep de publieke orde hebben verstoord, of een misdaad hebben begaan. De derde groep was legaal gezien gelijk aan burgers, buiten de politieke rechten, en kon niet uitgewezen worden.³⁵ De Sûreté had weliswaar een tussencategorie geïntroduceerd, waarbij buitenlandse arbeiders en vluchtelingen een tijdelijke verblijfsvergunning kregen – om zichzelf zo het recht op eenvoudige uitzetting te garanderen – maar van een echt onderscheid in de temporale dimensie, de verblijfsduur, was op dit moment nog geen sprake. Deze zou er pas komen op het einde van het decennium.

In maart 1839 wees Alexis Hody, het toenmalig hoofd van de Sûreté, er per omzendbrief op dat de overnachtingsregisters niet voor elke gemeente even

³² Debackere, *Welkom in Antwerpen?* p.96.

³³ Zie openbare brief van de *Commission de Sûreté à Anvers*, 10 juli 1831, SAA MA 731#1684.

³⁴ Brief van Le Grelle aan SP [Sûreté Publique], 7 november 1835, Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ‘ARB’), I160#223.

³⁵ Frank Caestecker, *Alien Policy*. p.10-11.

goed werden bijgehouden.³⁶ Om de verwerking van deze gegevens te vergemakkelijken stelde hij een standaardregister op, dat ‘*régulièrement*’ naar de Sûreté verzonden moest worden.³⁷ Het jaar daarop vroeg hij om voor ‘iedere reys dat eenen vreemdeling met *eenigen schyn van duer in hunne wederzydsche gemeenten zal verblijven*’ een apart ‘*bulletin d’étranger*’ op te stellen, het zogenaamde vreemdelingenregister.³⁸ Hiermee construeerde Hody een parallel registratiesysteem van vreemdelingen, dat bovendien ook in tweevoud werd bijgehouden. Een exemplaar van de overnachtingsregisters en vreemdelingendossiers werd bewaard in de gemeente zelf, en kopieën hiervan werden vervolgens regelmatig verstuurd naar de centrale administratie van de Sûreté. Het is met deze regelgeving dat Hody een cruciaal onderscheid creëerde tussen enerzijds de ‘reiziger’, die voor korte duur verbleef in een accommodatie, en de ‘migrant’ die zich voor geruimere tijd wilde vestigen in de gemeente. De temporele afbakening van ‘*eenigen schyn van duur*’ bleef de eerste vijf jaar vatbaar voor interpretatie van de lokale ambtenaar, maar werd vanaf 1845 arbitrair vastgelegd op twee weken.³⁹ Deze conceptuele dichotomie had aanvankelijk enkel gevolgen voor de hoeveelheid informatie die er werd verzameld over de vreemdeling in kwestie, waarbij er voor het laatstgenoemde onder meer werd doorgevraagd naar goed gedrag, zeden en bestaansmiddelen. De voornaamste zorg was namelijk dat de vreemdeling de openbare orde niet zou verstoren, of ten laste zou vallen van het lokale welzijn.⁴⁰

In dit opzicht is het opvallend dat de Sûreté opteerde voor een temporeel criterium, eerder dan een sociaal, of professioneel criterium. De mobiliteit van specifieke, gevaarlijk geachte, beroepen zoals leurders, sekswerkers en dienstmeiden werd weliswaar extra gecontroleerd via beroepsgebonden *livrets*, maar in de hospitaliteitsregistratie werden ze in theorie gelijkgesteld aan de diplomaat, handelaar of toerist. Niet hun reden tot migratie deed ertoe, wel hun initiële intentie om al dan niet een tijd te blijven. Enkele jaren later zouden deze categorieën verder geïnstitutionaliseerd worden aan de hand van de bevolkingsregisters. Bij de opstelling van een vreemdelingendossier diende de persoon in kwestie vervolgens per definitie ingeschreven te worden in het bevolkingsregister. In de praktijk waren de overnachtingsregisters enerzijds en de vreemdelingen-/bevolkingsregisters anderzijds niet zo onafhankelijk van mekaar als Hody’s ontwerp deed suggereren. In 1865 moest de Sûreté per omzendbrief zo verduidelijken dat ze ook verwachtte een bulletin te ontvangen van die vreemdelingen die langer dan 15 dagen in een hotel of logementshuis verbleven.⁴¹ Een registratie in het overnachtingsregister sloot

³⁶ Voor een kopie van de brief, zie omzendbrief ‘2786 Policie. Uytvoering van het artikel 475 van het straffelyk wetboek’, 28 maart 1839, Memorial Administratif de la province d’Anvers (verder MAA), 1839, p.322-323.

³⁷ Brief van Alexis Hody aan Charles Rogier, 31 oktober 1839, ARB, I160#223.

³⁸ Debackere, *Welkom in Antwerpen?*

³⁹ Alexander Coppens, “Tussen Beleid.”

⁴⁰ Frank Caestecker, *Alien Policy*.

⁴¹ Omzendbrief ‘8627 Policie op de Vreemdelingen. Onderrichtingen’, 30 mei 1865, MAA, 1865, p.335-341.

een in het vreemdelingenregister dus niet uit wanneer een passant er langer dan twee weken verbleef. Een ‘reiziger’ kon zo toch een ‘migrant’ worden. Dit principe werd niet overal in België even strikt toegepast. Feys toont aan dat buitenlandse hotelgasten in Oostende onderworpen waren aan minder controles, en beschouwd bleven als reizigers ondanks een verblijfsduur die ver boven 14 dagen uit kon lopen.⁴² Het is dus noodzakelijk om de twee registratiesystemen niet te conceptualiseren als onafhankelijk van mekaar, maar juist als twee tandwielen in hetzelfde mechanisme van populatiecontrole. Beide registers dienden elkaar aan te vullen.

Tussen de twee tandwielen in was er echter structureel ruimte om registratie te ontsnappen, en dit bleef een heikel punt doorheen de negentiende eeuw. In 1892 klaagde de minister van Justitie dat de bevolkingsregisters achterophinkten. De laatste jaren was het aantal kosthuizen toegenomen in de steden en hun *banlieus*, en bij recente controles was gebleken dat hier zich veel ‘verdachte personen’ bevonden die buiten de blik van de overheid waren gebleven.⁴³ In deze praktijken verloren de minister en Sûreté zich in de legale mist die de accommodatiesector omsloot. Het lijkt dat mobiliteit in de categorie van kosthuizen en pensions niet enkel afwezig was in de overnachtingsregisters, maar ook in de vreemdelingen- en dus bevolkingsregisters. Eind negentiende eeuw analyseerde advocaat Alfred Seresia de kwestie, wellicht op vraag van het Antwerps stadsbestuur. Hij concludeerde dat de woorden ‘loueurs de maisons ou d’appartements garnis’ in artikel 475 van het strafwetboek betekende dat het register enkel van toepassing was op individuen

*‘qui font état de recevoir habituellement des étrangers, le passant, l’inconnu, pour une seule nuit ou pour un temps indéterminé [...] Il ne s’appliquent pas au propriétaire qui loue, dans la maison qu’il habite, les chambres excédant les besoins de sa famille, surtout lorsque la location n’est qu’accidentelle ou qu’elle n’a lieu qu’à l’égard de locataires sédentaires’.*⁴⁴

Het houden van een logementsregister was enkel van toepassing voor die plaatsen ‘ou tout le monde est admis indistinctement’, en volgens de wet dus publieke ruimten waren. De categorie van kosthuizen/pensions, waar slechts occasioneel een kostganger werd ontvangen, behoorde hier dus niet toe. Ook Millot beschreef hoe de 17de-eeuwse Parijse politie worstelde met praktijken van occasionele, *ad hoc* hospitaliteit, waar minder bewustzijn was van de

⁴² Torsten Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor: Monitoring the Entry, Stay, and Expulsion of Foreigners in Ostend (1838–1914),” *Journal of Tourism History* 12, no. 3 (September 1, 2020): 213–36, <https://doi.org/10.1080/1755182X.2020.1856203>.

⁴³ Voor een kopie, zie omzendbrief ‘17588 Openbare Veiligheid. Bulletijns en berichten’, 17 september 1892, MAA, 1892, p.1667-1668.

⁴⁴ Zie: ‘Extrait du droit de police des conseils communaux par Alfred Seresia’, s.d., SAA MA 641#521.

lokale mobiliteitsregulaties.⁴⁵ Het Koninklijk Besluit van 30 december 1900 probeerde deze situatie in België recht te trekken. Artikel 9 stipuleerde dat specifiek ‘de eigenaars, vruchtgebruikers van huizen, de voornaamste huurders of hunne zaakvoerders, die gedeelten van huizen, verdiepingen of kamers in huur geven’ verplicht waren om binnen de drie dagen de aankomst van nieuwe bewoners te melden aan het gemeentebestuur. Dezelfde verantwoordelijkheid werd gelegd op meesters ten opzichte van inwonende dienstboden, werklieden of bedienden.⁴⁶ De Sûreté greep dit KB aan om de controle op mobiliteit in deze accommodatiecategorie te verscherpen, maar in de praktijk bleef dit moeilijk.⁴⁷ Een nota van de hoofdcommissaris van Antwerpen, daterend uit 1921, vermeldde dat, in tegenstelling tot hotels en logementhuizen, reguliere controles niet uitgevoerd werden in pensions. Als gevolg verbleven hier nu voornamelijk ‘verdachte vreemdelingen’, ‘lieden die met het gerecht af te rekenen hebben’ en ‘vrouwen die zich aan de geheime ontucht overleveren’.⁴⁸

Hoewel het legislatieve kader rond mobiliteitscontrole eigenlijk weinig veranderde in deze eeuw, was de Sûreté er snel na de onafhankelijkheid in geslaagd dit controlesysteem te centraliseren, maar dit centraliseringsproces was daarom nog geen eenduidige en onmiddellijke machtswissel. De inmening van de staat in dit lokale registratiebeleid werd sterk gecontesteerd. Feys toonde reeds aan dat de Sûreté er alle moeite in had om Oostende dagelijks de overnachtingsregisters te laten doorsturen, en voor Antwerpen was dit niet anders.⁴⁹ Steevast moest de Sûreté herinneringen sturen wanneer er dagen ontbraken in de Antwerpse overnachtingsregisters.⁵⁰ Verder vroeg ze geregeld om verduidelijking bij onleesbare namen, en bekritiseerde ze de nalatigheid van de transcripties.⁵¹ Zo was een zeker Jordaine Siligman, een Duitse muzikant op logement in de Vlierstraat n^o8 genoteerd als zijnde 125 jaar oud in het overnachtingsregister van kerstavond 1863.⁵² Daarnaast doken er geregeld Belgen op in de uittreksels, wat de administratie van de Sûreté te veel werk gaf. Naar aanleiding van enkele registraties in de registers van Belgisch geboren en domicilieerde personen, Sûreté-administrator Verheyen de Antwerpse burgemeester om deze ‘*inscriptions inutiles*’ in het vervolg te verwijderen.⁵³ Waar overnachtingsregisters aan het begin van de eeuw ‘vreemdeling’ nog impliciet

⁴⁵ Milliot, “La Surveillance.” sectie ‘Les règles du contrôle’.

⁴⁶ Koninklijk Besluit ‘Beheer van Kieszaken en van algemeene statistiek’, 30 december 1900.

⁴⁷ Zie kopie in omszendingbrief ‘20,480 Bevolkingsregisters – Onderrichtingen’, 14 augustus 1901, MAA, 1901, p.566-569.

⁴⁸ Van Der Steen, ‘Verslag’, 26 december 1921, SAA MA, 731#166.

⁴⁹ Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor.”

⁵⁰ Zie brieven van de Sûreté naar de Antwerpse burgemeester: 4 januari 1861; 3 augustus 1894; 24 augustus 1900, ARB, I160#223.

⁵¹ Item. 3 juli 1861; 3 januari 1863; 3 juli 1861; 3 januari 1863, ARB, I160#223.

⁵² Item. 3 januari 1863, ARB I160#223.

⁵³ Item. 6 oktober 1863, ARB I160#223.

definieerden als een individu van buiten de stadsgrenzen, werd deze definitie tijdens de centralisering vernauwd naar migranten uit het buitenland.

Gelijklopend met deze machtswissel verloor het Antwerpse stadsbestuur interesse in de kennisname van logés op haar eigen territorium. Voor de Belgische onafhankelijkheid waren het steevast de burgemeesters die hamerden op een nauwgezette uitvoering van de logementsregistratie, terwijl na 1830 deze rol werd overgenomen door de Sûreté. Zoals reeds aangetoond, klaagden burgemeesters zelf over de administratieve druk van dit systeem. Deze kentering is te verklaren via twee factoren. In de eerste plaats kampte het bestuur, zoals Le Grelle aanhaalde, wel degelijk met een structureel onderbemand en overbelast politiekorps doorheen de negentiende eeuw. Dit leidde volgens Margo De Koster en Antoon Vrints tot een hoge selectiviteit in de dagelijkse operaties, waarbij bepaalde overtredingen door de vingers werden gezien zolang ze de openbare en sociale orde niet verstoorden.⁵⁴ Even belangrijk, echter, was de transformatie van de Scheldestad tot een havenstad van wereldniveau, waarin handelaars, zeelui, sekswerkers, en trans-Atlantische migranten, maar ook toeristen voortdurend overnachtten en zo een onmisbaar segment vormden van de stedelijke economie. In mobiliteitskwesties plaatste het stadsbestuur steevast deze commerciële belangen en haar reputatie voorop, en probeerde ze het de passant vooral niet te moeilijk te maken in Antwerpen te verblijven.⁵⁵

5. DE POLITIE IN ELKE GASTHEER? VERIFICATIE VAN IDENTITEIT

Naast de volledigheid, was eveneens de correctheid van de data een omstreden onderwerp doorheen de periode. Ook de Sûreté was zich hiervan bewust, en hiervoor achtte ze de wet van 1791 ontoereikend. Zoals hierboven aangehaald, peilde deze louter naar de namen, beroep, woonplaats, en in- en uitgaansdatum van de gast, en dit zonder enige vereiste van identiteitsverificatie. Uit een Antwerps overnachtingsregister van 1811 bleek dat er ook naar paspoortinformatie werd gepeild, maar dit was wellicht niet voor elke gemeente het geval. Bij de introductie van het parallelle registratiesysteem trachtte Sûreté-administrator Alexis Hody dit probleem te verhelpen. In het standaardformulier voor het overnachtingsregister had hij stiekem enkele kolommen toegevoegd: vier voor paspoorten (autoriteit die paspoort heeft gegeven, datum, aangegeven bestemming, autoriteit die paspoort heeft bekeken) en een over de plaats waar de reiziger van plan was naartoe te gaan na zijn verblijf.⁵⁶ Deze slinkse toevoeging schoot bij burgemeester Le Grelle in het verkeerde keelgat. Hij had enkele jaren eerder aangeklaagd dat de druk van de vreemdelingen-

⁵⁴ Margo De Koster, Barbara Deruytter, and Antoon Vrints, "Police–Public Relations in Transition in Antwerp, 1840s–1914," *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 25, no. 1 (January 2, 2018): 147–65, <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1327514>.

⁵⁵ Debackere, *Welkom in Antwerpen?*

⁵⁶ Brief van SP aan Antwerpse gouverneur, 31 oktober 1839, ARB I160#223.

registratie op zijn administratie te groot was, en nu eiste Hody nog meer dataverwerking. Als riposte constateerde Le Grelle dat de toevoeging van deze kolommen onmogelijk was. Op basis van het strafwetboek (Art. 475) en de Franse wet was het onwettig om deze extra gegevens te vragen van de hotelhouders. De enige oplossing was om de politie hiervoor in te schakelen, maar hiervoor was deze onderbemand. Antwerpen zou dus de overnachtingsregisters dagelijks blijven doorsturen, maar dit zonder de laatste vijf kolommen in te vullen.⁵⁷ Hody bleef volharden. De administrator erkende dat, wettelijk gezien, hoteleigenaars niet verplicht konden worden om paspoortinformatie te vragen van hun gasten. Maar hij stelde wel een andere oplossing voor: eerst proberen de hoteleigenaars overtuigen om de gegevens te verstrekken uit vrije wil, en bij diegenen die weigerden vervolgens strikte controles en veelvuldige inbeslagnames uit te voeren van paspoorten van hun gasten.⁵⁸ Daar voegde hij aan toe dat dit systeem in Luik, Gent en Brussel wél goed werkte, al schrapte hij dit laatste uiteindelijk uit zijn brief.

De Staatsveiligheid zette alle mogelijke middelen in om een accuraat registratiesysteem te ontwikkelen, waarbij Hody niet terugdeinsde om in legale grijze zones te treden. De Sûreté maakte zich wel vaker schuldig aan buitenwettelijke beleidspraktijken: onwettige uitwijzingen en arrestaties kwamen in de negentiende eeuw veelvuldig voor.⁵⁹ Zowel het lokale bestuur als de hoteliers konden op weinig toezegging rekenen van de Sûreté. Le Grelle weigerde echter dit hardhandige systeem toe te passen in zijn stad. Enkele maanden later uitte Hody namelijk opnieuw zijn beklag dat de kolommen over identificatiedocumenten leeg bleven.⁶⁰ Enkele dagen later stuurde de administrator enkele overnachtingsregisters van Luik, Namen en Oostende als bewijs: *‘si dans toutes des villes on obtient sans difficulté toutes les indications nécessaires, on le pourrait également à Anvers’*.⁶¹ Uiteindelijk gaf Le Grelle toe om het modelregister in te vullen op de manier die de Sûreté aanbeval, maar wel met opnieuw te wijzen op de extra werkdruk voor de reeds onderbemande politiemacht.⁶² Dit politiek getouwtrek tussen de ambitieuze Hody en de burgemeester was niet uitzonderlijk. Hody correspondeerde vaker geagiteerd met lokale besturen, en dit leidde geregeld tot conflict. Wanneer meer gematigde opvolgers aan het roer van de Sûreté stonden, was dit veel minder het geval.⁶³ De kwestie van identificatie zou nog de hele negentiende eeuw een heikel punt blijven. In 1855 werd de burgemeester er opnieuw op gewezen dat de ko-

⁵⁷ Brief van Le Grelle aan SP, 21 november 1840, ARB I160#223.

⁵⁸ Brief van SP aan Le Grelle, 26 november 1841, ARB, I160#223.

⁵⁹ Coupain, Nicolas, “L’expulsion Des Étrangers En Belgique (1830-1914),” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 1, no. 2 (2003): 5–48.

⁶⁰ Brief van SP aan Le Grelle, 26 januari 1842, ARB I160#223.

⁶¹ Item., 1 februari 1842, ARB I160#223.

⁶² Brief van Le Grelle aan SP, 5 februari 1842, ARB I160#223.

⁶³ Verbruggen, “Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910).” p.53.

lommen over paspoorten niet strikt ingevuld werden. Geregeld stond er simpelweg ‘*parti*’, wat de gegevens onbetrouwbaar maakte. Striktere controles moesten door de politie worden uitgeoefend, en dat ’s ochtends vroeg, voor het eventuele vertrek van gasten.⁶⁴

De jaren na 1860 vormden een keerpunt in de identificatie van vreemdelingen. In de geest van het liberalisme, en met als doel buitenlandse relaties te verbeteren, werden grenscontroles op paspoorten in 1860-1861 voor veel West-Europese landen afgeschaft.⁶⁵ De registratie was onhoudbaar geworden met de opkomst van de trein. Dit signaleerde een fundamentele verschuiving van migratiecontrole naar het binnenland toe, wat het belang van de overnachtingsregisters sterk vergrootte. In een omzendbrief van 1865 benoemde Napoleon Joseph Verheyen, de opvolger van Hody, de overnachtingsregisters als eerste middel om een goede controle uit te oefenen op vreemdelingen op het Belgisch grondgebied. Criminelen waren mobieler geworden via het treinnetwerk, en een nauwgezette registratie van hun correcte naam was essentieel om deze te vatten. Hiervoor was een paspoort niet noodzakelijk voor gasten uit de vrijgestelde landen, andere identificatiedocumenten volstonden ook, of zelfs niets als ze ‘bekend’ waren.⁶⁶ Tussen 1860 en 1880 zijn opnieuw enkele van de Antwerpse centrale overnachtingsregisters bewaard gebleven.⁶⁷ Hieruit blijkt inderdaad dat Hody’s standaardformaat van 1839 werd behouden, al bleven de 5 toegevoegde kolommen over paspoort en bestemming grotendeels leeg.

Hierin zit de paradox van de overnachtingsregisters vanaf de jaren 1860: net wanneer deze toenamen in belang om criminelen te vatten, daalde hun verificerbaarheid. De omzendbrieven die het dragen van een paspoort overbodig maakten, zorgden dat het overnachtingsregister het belangrijkste wapen was om mobiele criminelen op te sporen. Tegelijk ontwapende de brieven de hotelhouders en politieagenten om de identiteit van de gasten te verifiëren. Of toch in theorie. In de praktijk reisde het merendeel van de buitenlandse migranten in Antwerpen al enkele decennia zonder paspoort. Slechts 36% van de buitenlandse migranten in Antwerpen arriveerde in 1850 met een paspoort.⁶⁸ Eerder dan een kentering in het beleid, lijkt de houding van Verheyen dus een inhaalbeweging te zijn met de bestaande realiteit.

Deze paradoxale positie van het overnachtingsregister, maakte het mobiliteitsregime wél hoogst vatbaar voor interpretatie en discussie vanaf dan. Burgemeester Jozef Van Put verklaarde in 1867 dat de gegevens van logés werden

⁶⁴ Brief van Sûreté aan Le Grelle, 19 oktober 1855, ARB I160#223.

⁶⁵ Frank Caestecker, *Alien Policy*. p.31.

⁶⁶ Zie infra.

⁶⁷ Voor een overzicht van de bewaarde registers, zie SAA MA, ISAD BE SA 326535.

⁶⁸ 55% had andere identificatie documenten bij, en 9% helemaal niets. Zie: Ellen Debackere, “The Use of Travel and Identity Documents in Antwerp During the Second Half of the Nineteenth Century,” in *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, ed. Hilde Greefs and Anne Winter (New York: Routledge, 2018). p.181. Voor Brussel was dit in 1850 nog 57%. Zie: Alexander Coppens, “Tussen Beleid.” p.158.

geregistreerd op basis van hun paspoort, en wanneer ze hier niet over beschikten, ze hun eigen gegevens moesten opschrijven. Met de codificatie van het nieuwe strafwetboek datzelfde jaar kwam de verhouding van artikel 475 (nu 555) tot het paspoortstelsel onder vuur, ditmaal in de Tweede Kamer. De Katholiek Jan De Laet haalde aan dat hoteliers niet meer konden oordelen over de accuraatheid van de gegevens die door de reiziger mondeling werden gegeven: *‘Quel intérêt a le gouvernement à savoir que tel citoyen se rend dans telle commune et y passe une nuit plutôt qu'un jour?’*. Met de afschaffing van het paspoort was deze controle nutteloos geworden, criminelen zouden namelijk gewoon een valse naam opgeven. *‘Il résultera de cette disposition que l'étranger, fort heureux en arrivant en Belgique de ne pas trouver de police à la frontière, va la trouver sous le premier toit où il cherchera l'hospitalité. [...] Vous mettez la police dans chaque hôte.’* De Laet werd hierbij geflankeerd door Jean-Baptiste Coomans, die argumenteerde dat in buurlanden zulke praktijken al ettelijke jaren niet meer in regel waren. Inderdaad, *‘à l'étranger on jouit de libertés quelconques-plus grandes que chez nous’*. Liberaal Eudore Pirmez, daarentegen, hield vol dat criminelen er niet altijd aan dachten een valse naam op te geven, en dat men in elk geval zijn of haar handschrift had. Bovendien had het register al meermaals zijn nut bewezen in uitleveringskwesaties. Het lijkt contra intuïtief dat een liberale volksvertegenwoordiger voor meer mobiliteitscontrole pleitte, maar dit kan verklaard worden als we de politieke context meenemen. In de eerste plaats was de liberale regering-Rogier II aan de macht, wat katholieken gemakkelijker in een oppositierol stuurde. Maar ook hun individuele kieskringen kunnen een rol hebben gespeeld. Terwijl Coomans en De Laet respectievelijk commercieel Turnhout en Antwerpen representeerden, was dit voor Pirmez industrieel Charleroi. Na een verhitte discussie, waarbij de voorzitter meermaals tot orde moest oproepen, werd het artikel uiteindelijk toch geaccepteerd.⁶⁹

In 1882 werd de paspoortdiscussie hervat, ditmaal in de publieke ruimte. In een omzendbrief van de Sûreté werd nogmaals gehamerd op de noodzaak om identificatiegegevens op te tekenen in de overnachtingsregisters. De oorzaak was een high profile moord op een advocaat in de Wetstraat, waarbij de Belgische dader zich onder een valse Britse naam in een logement had kunnen verschuilen.⁷⁰ De omzendbrief werd echter gelekt naar de pers, en dit wekte hevige publieke verontwaardiging. *L'Europe* maakte de vergelijking: *‘La Belgique va donc se transformer en une petite Russie, où tout voyageur est censé être un affreux nihiliste ne rêvant que crimes et massacres’*. Het registratiesysteem werd bekritiseerd als een nutteloze maatregel, een ongemak voor eerlijke burgers en gemakkelijk te omzeilen voor criminelen. Vooral van Britse kant was

⁶⁹ Zie: *Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Handelingen van de plenaire vergaderingen*, zitting van 10 mei 1867. Geconsulteerd via: <https://sites.google.com/site/bplenium/proceedings/1867>

⁷⁰ Zie ook hierover: Feys, “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor.”

de reactie hevig. *The Belgian News* beschreef het als een de facto herinstallatie van het paspoortensysteem, wat het aantal toeristen sterk zou doen dalen de komende zomer.⁷¹ Het satireblad *Funny Folks* tekende er een cartoon bij die de vinger recht op de wonde legde (zie Fig. 1). ‘Playing at passports – the new Belgian Game’ stak de draak met de de facto herintroductie van het paspoortensysteem. Het opstellen van een paspoort was arbitrair en onverifieerbaar (prent 1 en 2), net zoals het dragen ervan (prent 6 en 7). Zo konden criminelen er gemakkelijk misbruik van maken (prent 3). Eerlijke reizigers daarentegen werden op gelijke voet geplaatst met criminelen, en verdacht gemaakt zonder gegronde reden door ambtenaren (prent 4) en hoteluitbaters (prent 5). Het resultaat, volgens de cartoonist, was dat de laatste Britse toerist ‘ridiculous Belgium’ verliet, tot groot verdriet van de hotelsector (prent 8). Naar aanleiding van deze persartikelen verspreidden geruchten dat de Britse consul zijn landgenoten aanraadde om toch maar een paspoort mee te nemen bij een reis naar België, *just in case*.

Dat de reactie van de Britse publieke opinie zo scherp was, is toe te schrijven aan het feit dat er in Groot-Brittannië, tot aan de Eerste Wereldoorlog, geen overnachtingsregisters bestonden.⁷² Maar de episode kadert een bredere verontwaardiging die dusver impliciet was gebleven – de inherente criminalisering van de reiziger. Voor het eerst werd een publiek debat gevoerd over de gelijkstelling van welgestelde toeristen aan criminelen. De Sûreté, noch de Belgische overheid reageerde hierop. Er werd enkel een statement geplaatst in het Staatsblad, waarin het bevestigde dat paspoorten niet noodzakelijk waren voor identiteitsverificatie in de horecasector, maar dat andere identificatiedocumenten ook voldeden.⁷³

Volgens de Belgische wet was er echter geen twijfel mogelijk: de verificatiecontrole van de overnachtingsregisters waren onwettig. Twee jaar later werden de *Pandectes Belges* gepubliceerd, een juridische encyclopedie van het Belgisch recht, met per thema een overzicht van de geschiedenis van de relevante wetgeving en precedenten. Onder het thema ‘aubergistes’, schrijft het

*‘sans doute [...] les renseignements que réclame la circulaire [30 mei 1865] seraient des plus utiles à la police, mais là n’est point la question. Sans doute encore la recherche des délinquants doit être favorisée par tous moyens, mais l’on ne doit pas perdre de vue que c’est à la loi, et à la loi seule, de déterminer ces moyens. [...] Les aubergistes [...] ne doivent jamais servir d’auxiliaires à la police. La morale publique et l’hospitalité Belge en souffriraient également.’*⁷⁴

⁷¹ ‘Belgian Police Regulations’, *The Belgian News*, 11 februari 1882, ARB I160#223.

⁷² Kevin James, ‘Aliens, Subjects and the State: Surveillance in British Hotels during World War I,’ *Immigrants & Minorities* 36, no. 3 (September 2, 2018): 199–231, <https://doi.org/10.1080/02619288.2018.1540933>.

⁷³ ‘Partie Non Officielle’, *Le Moniteur Belge*, 14 april 1882.

⁷⁴ Zie nummer 109 in: Edmond Picard en N. d’Hoffschmidt, ‘Auberge, Aubergiste’, *Pandectes Belges. Encyclopédie de législation, de doctrine et de jurisprudence Belges*, p.38.

**Figuur 1: Cartoon uit Britse satireblad 'Funny folks.
Bron: ARB, I160#223, Funny Folks, 22 februari 1882.**

Via de omzendbrieven probeerde de Sûreté wel degelijk de accommodatie-uitbater te rekruteren als bijstand voor de politie, maar voor de wetgever was er geen twijfel mogelijk. Deze relatie was niet enkel onwettig, maar zou bovendien de Belgische hospitaliteit beknotten. Dit betekende dat voor het merendeel van de registratie, de politie, en bijgevolg de Sûreté, diende te vertrouwen op de eerlijkheid van de uitbater, die zelf kon beslissen in hoeverre hij vertrouwen stelde in zijn gast bij een eventuele identiteitscontrole. Enkel bij etablissementen die de Antwerpse politie *a priori* verdacht achtte, voerde ze regelmatig controles uit. De paradox van verificatie bleef de achilleshiel van het mobiliteitsregime tot aan Wereldoorlog I.

Het knallen van de kanonnen in 1914 hield dan wel een drastische hertekeuring in van de migratiestromen in West-Europa, maar voor de hospitaliteitsregulatie in Antwerpen veranderde er in oorlogstijden weinig. Op 2 november 1914, minder dan een maand sinds de bezetting, ordonneerde Generaal-Majoor Von Baudenhausen om uittreksels van de logementsboeken elke dag vóór 10 uur 's ochtends aan de *Kommandatur* te bezorgen.⁷⁵ Zijn administratie kampte echter met dezelfde problemen als de Sûreté. Gegevens waren onjuist,

⁷⁵ Brief van Von Baudenhausen aan de Antwerpse politie, 2 november 1914, SAA MA 700#879.

onleesbaar, en bijna consequent onvolledig.⁷⁶ Zo bevatte het logementsboek van Barbara Rauch geen gegevens over de bestemming van haar gasten. Na inspectie bleek het om Duitse treinspoormedewerkers te gaan, die zelf niet wisten waar ze de volgende dag gezonden zouden worden.⁷⁷ De bezetter trad weliswaar milder op tegenover Duitse afwezigheden in de registers, en Duitse militairen dienden helemaal niet geregistreerd te worden.⁷⁸ Gasten uit ‘met Duitschland in oorlog zijnde staten’ daarentegen, moesten onmiddellijk gemeld worden.⁷⁹ Opmerkelijk genoeg koos de Duitse bezetter, naast deze twee uitzonderingen, opnieuw voor een stedelijke definitie voor de opnames in de registers: ‘vreemdelingen – (*’t is te zeggen personen die gewoonlijk buiten de stad verblijven*)’.⁸⁰ Waren staatsgrenzen in tijden van oorlog te volatiel als criterium?

CONCLUSIE

Mobiliteitscontrole in de accommodatie sector in deze eeuw van natievorming, migratiedemocratisering en urbanisering nam niet structureel toe. In tegendeel, de striktheid van dit mobiliteitsregime lijkt juist hoger te zijn geweest in de premoderne periode. Met dat steden geleidelijk aan controle moesten delen met de natiestaat boven hun hoofd, verloren ze tegelijk ook belangstelling in de strikte navolging hiervan. Waar verschillende stedelijke decreten vóór de Belgische onafhankelijkheid nalatigheid van logementhouders in de overnachtingsregisters aankaartten, is het na 1830 voornamelijk de Sûreté die hierover hekelde. Het verlies van gegevenscontrole dankzij de centralisering, gepaard met opkomst van de Scheldestad als commerciële wereldhaven, deed het stadsbestuur een stap terugnemen in dit mobiliteitsregime. Dit leidde tot frustratie bij de Staatsveiligheid, die wegens een structurele onderbemanning genoodzaakt was terug te vallen op de laatste positie in de schakel van registratie die begon bij de hotelier, een non-gouvernementele actor. Deze afhankelijkheidsrelatie van een non-gouvernementele actor bleef gedurende de hele periode ongemakkelijk, maar een structurele oplossing bleef uit. Het stadsbestuur, en later de Sûreté, ondernamen weliswaar diverse pogingen om de hotelhouder in te zetten als effectieve controleur van identiteitsdocumenten, in plaats van loutere registrator, maar dit botste op bureaucratische en legale muren. De afschaffing van het paspoortbeleid in de jaren 1860 illustreren dit pijnpunt goed. Hoewel de afschaffing grotendeels een inhaalbeweging was

⁷⁶ Zie de diverse correspondentie, dagorders etc. van de Duitse bezetter: onvolledige gegevens (25 augustus 1915, 30 juni 1916, 6 juli 1916, 8 juli 1916); onleesbare gegevens (1 oktober 1915, 30 juni 1916, 6 juli 1916); en onjuiste gegevens (15 januari 1917), SAA MA 700#879.

⁷⁷ Devisch, Karel, ‘Verslag’, 8 juli 1916, SAA MA 700#879.

⁷⁸ Onleesbaar, ‘Verslag’, 8 juli 1916, SAA MA 700#879.

⁷⁹ Brief van Wilm aan Antwerpse politie, 8 maart 1915, SAA MA 700#879.

⁸⁰ Schmit, F aan Antwerpse politie, 19 april 1916, SAA MA 700#879.

van de Sûreté op reeds bestaande praktijken, maakte deze de overnachtingsregisters wel bijzonder vatbaar voor discussie. Voor de Sûreté werd het overnachtingsregister het eerste middel om mobiele criminelen op te sporen, maar tegelijk nam het een ambigue houding aan ten opzichte van de verifieerbaarheid van de gegevens erin. Mocht de hotelier de identiteit van zijn gasten wel verifiëren? En zo ja, hoe?

Het is ook pas in deze periode dat de discussies zich concentreren omtrent de inherente diversiteit van de accommodatiesector en haar gebruikers. In de laatste decennia van de eeuw komt zowel de registratie in de diverse accommodatievormen, als de registratie van de diverse accommodatiegebruikers ter discussie. Vooral in controle van de accommodatiesector werden hier legislatieve stappen gezet: de Sûreté instrumentaliseerde het KB van 30 december 1900 om vermeende criminele kosthuizen/pensions structureel te incorporeren in het registratieregime. Maar voor de gasten zelf was sinds het begin van de eeuw niets veranderd. Ongeacht iemands beroep, sociale stand, of intentie van bezoek, was iedereen onderhevig aan hetzelfde regime – dit tot grote frustratie van (vooral Britse) toeristen. In een sector gekenmerkt door diversiteit was het beleid relatief eenduidig – in theorie. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of dit binnenin de stad eveneens het geval was. Werden arbeiderslogementen structureel meer gecontroleerd door politie dan toeristische-commerciële hotels? En welke groepen werden dan geïsoleerd? Enkel zo kunnen we achterhalen of de overnachtingsregisters, ondanks haar inherente paradoxen, erin slaagden hun impliciete doel van het beschermen van de publieke orde, te bereiken. Of was het dan toch papier om de stoff aan te steken?

BIBLIOGRAFIE

- BARMASH, Pamela. *The Laws of Hammurabi. At the Confluence of Royal and Scribal Traditions.* New York: Oxford University Press, 2020.
- BEELAERT, Bram. *Red Star Line Antwerpen : 1873-1934 /.* Leuven: Davidsfonds Uitgeverij, 2013.
- BRENNER, Neil. "The Urban Question and the Scale Question: Some Conceptual Clarifications." In *Locating Migration. Rescaling Cities and Migrants*, edited by Nina Glick Schiller and Ayşe Çağlar, 23–41. Ithica & London: Cornell University Press, 2011.
- CAESTECKER, Frank. *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens.* New York: Berghahn Books, 2000.
- . and Torsten FEYS. "East European Jewish Migrants and Settlers in Belgium, 1880-1914: A Transatlantic Perspective." *East European Jewish Affairs* 40, no. 3 (2010): 261–84.
- COENE, Johan. *"De Opvang van Landverhuizers Te Antwerpen (1872-1914)."* Rijksuniversiteit Gent, 1998.
- COOLSAET, Rik. *België En Zijn Buitenlandse Politiek 1830-2015.* Uitgeverij Van Halewyck, 2014.

- COPPENS, Alexander. “*Tussen Beleid En Administratieve Praktijk. De Implementatie van Het Belgisch Migratiebeleid in Negentiende-Eeuws Brussel.*” Vrije Universiteit Brussel, 2017.
- . and Ellen DEBACKERE. “De Toepassing van Het Belgische Immigratiebeleid in de Negentiende Eeuw. Omzendbrieven Als Schakels Tussen Het Centrale En Lokale Beleidsniveau (1830-1914).” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 65, no. 2/3 (2015): 12–45.
- COUPAIN, Nicolas. “L’expulsion Des Étrangers En Belgique (1830-1914).” *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis* 1, no. 2 (2003): 5–48.
- CROOK, Tom. “Accommodating the Outcast: Common Lodging Houses and the Limits of Urban Governance in Victorian and Edwardian London.” *Urban History* 35, no. 3 (2008): 414–36.
- DE KOSTER, Margo, Barbara DERUYTTER, and Antoon VRINTS. “Police–Public Relations in Transition in Antwerp, 1840s–1914.” *European Review of History: Revue Européenne d’histoire* 25, no. 1 (January 2, 2018): 147–65. <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1327514>.
- DE MUNCK, Bert, and Anne WINTER. “Regulating Migration in Early Modern Cities: An Introduction.” In *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities*, edited by Bert De Munck and Anne Winter. London: Routledge, 2012.
- DEBACKERE, Ellen. “The Use of Travel and Identity Documents in Antwerp During the Second Half of the Nineteenth Century.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- . *Welkom in Antwerpen? Het Antwerpse Vreemdelingenbeleid, 1830-1880*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2020.
- FAHRMEIR, Andreas. “Conclusion.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- FEYS, Torsten. “From Queen of Seaside Resorts to Expulsion Corridor: Monitoring the Entry, Stay, and Expulsion of Foreigners in Ostend (1838–1914).” *Journal of Tourism History* 12, no. 3 (September 1, 2020): 213–36. <https://doi.org/10.1080/1755182X.2020.1856203>.
- GREEFS, Hilde, and Anne WINTER. “Introduction.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities: Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2018.
- ICHAU, Elke. “*De Antwerpse Logementsector in de Negentiende Eeuw (1813-1885)*.” *Geschiedenis*. Universiteit Antwerpen, 2005.
- JAMES, Kevin. “Aliens, Subjects and the State: Surveillance in British Hotels during World War I.” *Immigrants & Minorities* 36, no. 3 (September 2, 2018): 199–231. <https://doi.org/10.1080/02619288.2018.1540933>.
- JOURDAIN, Virginie. “L’hôtellerie Bruxelloise 1880-1940. *Acteurs, Structures et Logiques Spatiales d’un Secteur Multiforme.*” Vrije Universiteit Brussel, 2011.
- LÉVY-VROELANT, Claire. “Les avatars de la ville passagère.” *Les Annales de la Recherche Urbaine* 94, no. 1 (2003): 96–106. <https://doi.org/10.3406/aru.2003.2514>.
- . “Un Siècle de Surveillance Des Garnis à Versailles: 1830-1930.” In *Police et Migrants*. France, 1667-1939. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2001.
- LIS, Catharina. *Social Change and the Labouring Poor: Antwerp, 1770-1860*. Yale University Press, 1986. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt2250w84>.

- LOOCKX, Kristof. “*From Sail to Steam. Two Generations of Seafarers and the Maritime Labour Market in Antwerp, 1850-1900.*” Department of History. Universiteit Antwerpen/Vrije Universiteit Brussel, 2020.
- MILLIOT, Vincent. “La Surveillance Des Migrants et Des Lieux d’accueil à Paris Du XVIe Siècle Aux Années 1830.” In *La Ville Promise. Mobilité et Accueil à Paris (Fin XVIIIe-Début XIXe Siècle)*, edited by Daniel Roche, 21–76. Paris: Fayard, 2000.
- MOCH, Leslie Page. *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650.* Bloomington: Indiana University Press, 2003.
- SALZBERG, Rosa. “Controlling and Documenting Migration via Urban ‘Spaces of Arrival’ in Early Modern Venice.” In *Migration Policies and Materialities of Identification in European Cities. Papers and Gates, 1500–1930s*, edited by Hilde Greefs and Anne Winter. New York: Routledge, 2019.
- TORPEY, John. “Passports and the Development of Immigration Controls in the North Atlantic World During the Long Nineteenth Century.” In *Migration Control in the North-Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, edited by Andreas Fahrmeir, Olivier Faron, and Patrick Weil, 73–90. New York/Oxford: Berghahn Books, 2003.
- VERBRUGGEN, Thomas. “*Maids on the Move. The Migration of Foreign Domestic Servants to Antwerp and Brussels (1850-1910).*” University of Antwerp/Vrije Universiteit Brussels, 2020.
- WINTER, Anne. *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860.* London: Pickering & Chatto, 20.

Een classificatie van simulatiegebaseerd onderzoek naar taalverandering

door Anthe SEVENANTS en Dirk SPEELMAN

Abstract

In this article we propose a classification for agent-based computer simulations of language change. The classification hinges on four major categories which describe a trigger on the local level and a global, emergent effect. These categories, which coincide with linguistic subdisciplines, are assessed on the basis of four dimensions: (1) whether meaning plays a role; (2) what agent types (M. Abrams 2013) are used; (3) whether agents are connected in a social structure; (4) whether the focus lies on new forms or the disappearance of old ones. The differences between the categories in the proposed classification reflect their different goals, but because of the versatile nature of simulation research, classification remains a difficult task.

INLEIDING

In de taalkunde wordt het veld van computersimulaties steeds belangrijker. Taalkundigen beseffen namelijk steeds meer dat computersimulaties een interessant theoretisch laboratorium zijn waarin onderzoeksvragen niet geremd worden door de beperkingen van traditioneel empirisch onderzoek. Met computersimulaties kan een onderzoeker duizenden virtuele sprekers — ook wel *agents* genoemd — programmeren en ze met elkaar laten communiceren. Deze ‘ideale wereld’ biedt heel wat voordelen voor een onderzoeker. Allereerst kan de onderzoeker minutieus volgen hoe de agents spreken, met wie ze dat doen, en op welk moment. Daarbovenop zijn computersimulaties ook niet beperkt in tijd en ruimte (Gong en Shuai 2013, 14); een onderzoeker kan met simulaties perfect een hypothese testen die we duizenden jaren terug in de tijd moeten situeren, of die een periode van duizenden jaren bestrijkt (Fagyal e.a. 2010, 2063). Gong en Shuai (2013, 14) benadrukken wel dat computersimulaties geen teletijdmachines zijn: ze kunnen niet *letterlijk* terug in de tijd, maar ze bieden wel de mogelijkheid om een omgeving op te zetten die de (veronderstelde) omstandigheden van vroeger nabootst. Ook dwingen simulaties af dat de geteste hypotheses erg concreet zijn (A. D. M. Smith 2014, 282). Computers vereisen erg precieze instructies, waardoor onderzoekers hun hypotheses zo expliciet mogelijk moeten definiëren. Wanneer een hypothese niet expliciet genoeg geoperationaliseerd kan worden, kan dit wijzen op lacunes in een theorie (Valenzuela, Hilferty, en Vilarroya 2016, 267). Ten slotte is het voor computersimulaties ook noodzakelijk dat de gesimuleerde werkelijkheid

vereenvoudigd wordt (A. D. M. Smith 2014, 282), waardoor de zogenaamde “noise”, die we associëren met empirisch onderzoek uitgesloten wordt. Hierdoor wordt het gemakkelijker om te focussen op het probleem in kwestie.

De echte kracht van een simulationeel model zit hem echter in de mogelijkheid om taal te modelleren als een complex-adaptief systeem (Kirby 1999, viii; A. D. M. Smith 2014, 284). Dat houdt kortweg in dat, prescriptivistische academies ten spijt, taal geen centraal georganiseerd fenomeen is, maar het resultaat van lokaal taalgebruik tussen sprekers dat uiteindelijk voor verandering zorgt in het taalsysteem. Computersimulaties zijn ideaal voor het definiëren van dergelijk ‘lokaal gedrag’. Het is vervolgens aan de onderzoeker om het emergente effect van dit lokale gedrag in het model (de veranderingen in het taalsysteem) te observeren en te verklaren. In empirisch onderzoek is het veel moeilijker om een emergent systeem te beschrijven. In de sociolinguïstiek, bijvoorbeeld, beschikken we wel over grote dataverzamelingen, zoals het Corpus Gesproken Nederlands (Van Eerten 2007), maar die bieden slechts een fragmentarisch beeld van het complex-adaptief systeem waarin we geïnteresseerd zijn. Een dergelijk complex fenomeen onderzoeken zou een panelstudie van immense schaal vereisen, wat niet alleen organisatorisch onmogelijk is, maar ook onbetaalbaar. Het is onbegonnen werk voor een onderzoeker, of zelfs voor een groep van onderzoekers, om zo veel mensen intensief te volgen en hun taalgebruik te registreren (Beuls en van Trijp 2016, 3), laat staan om het lokale gedrag te verbinden aan emergente effecten. In die zin laten computersimulaties dus toe om de plausibiliteit van bepaalde theorieën te onderzoeken die onmogelijk te controleren zijn met empirisch onderzoek.

Tegelijkertijd is het belangrijk om te benadrukken dat computersimulaties daarom niet het ultieme antwoord zijn voor elk onderzoek. Zo is het bijvoorbeeld erg moeilijk en zelfs onwenselijk om verschillende fenomenen of invloeden in één simulatiemodel te onderzoeken. Als er te veel verschillende invloeden zijn in een model, kunnen we niet één proces als oorsprong aanduiden voor het gedrag van dat model, wat de voordelen van de gecontroleerde simulatieomgeving tenietdoet (A. D. M. Smith 2014, 282). Een traditioneel corpusonderzoek met regressieanalyse kan veel beter omgaan met verschillende invloeden. Daarnaast kunnen simulatiemodellen “hoogstens aantonen hoe iets gebeurd kan zijn, niet of het ook werkelijk zo gebeurd is” (Pijpops en Beuls 2015, 6). Simulatieonderzoek probeert namelijk niet om definitieve antwoorden te vinden op onderzoeksvragen; simulaties zijn geen ‘alwetende goden’, maar louter exploratieve middelen om te onderzoeken welke processen verantwoordelijk *kunnen* zijn voor een bepaald fenomeen in de echte wereld (Pijpops en Beuls 2015, 6). Empirisch onderzoek probeert bloot te leggen welke tendensen spelen in de echte wereld, maar het ontstaan van die tendensen is vaak moeilijk of niet te ontwarren. Simulatieonderzoek,

daarentegen, laat wél zien hoe tendensen kunnen ontstaan, maar is niet in staat om te bewijzen of die tendensen in de échte wereld daadwerkelijk zo ontstaan zijn. De gedachtegang is dat de uitkomst van een simulatie *aanwijzingen* kan geven over het door de simulatie gemodelleerde proces in de *echte* wereld (Stanford en Kenny 2013, 122) wanneer de simulatie bepaald gedrag wel of niet vertoont.

Wat ons vooral interesseert in een simulatiemodel zijn de ‘minimale voorwaarden’ (Baronchelli 2014). Dat wil zeggen dat we op zoek gaan naar welke veronderstellingen ingebouwd moeten worden in een model opdat dat model bepaald emergent gedrag vertoont. Om die minimale voorwaarden te vinden, moeten we een breed scala aan theoretisch mogelijke veronderstellingen uitproberen, waarvan het exacte bereik niet per se rechtstreeks uit een externe bron hoeft voort te komen. Het hele doel van een simulatiestudie is om uit te zoeken welke omstandigheden leiden tot een bepaald fenomeen, maar ook welke omstandigheden dat niet doen. Deze interpretatie van een model verschilt sterk van de traditionele manier van modellen maken. Het ontwerp van een Hidden Markov Model, bijvoorbeeld, begint altijd met het bepalen van kansen vanuit empirische data. Een lineair regressiemodel beschrijft dan weer een trend op basis van observatiedata. Een simulatiemodel draait dit proces om: in plaats van een model te maken vanuit data, proberen we een breed bereik van mogelijke modellen uit om te bepalen welke modellen leiden tot het fenomeen dat we onderzoeken. Het is dit bereik (en de voorwaarden aan dit bereik verbonden zijn) dat centraal staat in simulatieonderzoek. De ‘plausibiliteit’ van een hypothese duidt binnen simulatieonderzoek daarmee eerder op haar ‘mogelijkheid’ of ‘werkbaarheid’: zie het als het succes van een *proof of concept*.

Hoewel het veld van simulatieonderzoek nog relatief nieuw is, is er toch al heel wat onderzoek verricht met deze methodologie. Wat echter nog ontbreekt binnen dit onderzoeksparadigma is een structuur om het bestaande onderzoek duidelijk af te bakenen. Een dergelijke structuur kan nuttig zijn voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in simulatiemethodologie, maar niet weten waar hun eigen onderzoek in zou passen.

We stellen daarom een classificatie voor met vier categorieën die tracht dit hiaat op te vullen. Het is echter niet de bedoeling om een volledig exhaustief overzicht te geven, maar wel om een structuur aan te reiken die als houvast kan dienen. Verder kijken we ook naar de verschillende dimensies die gebruikt kunnen worden om het simulatieonderzoek over die categorieën heen te vergelijken. Ten slotte zullen we de voorgestelde onderverdeling gebruiken om een overzicht te geven van het huidige simulatieonderzoek, en bespreken we de mogelijke tekortkomingen van de classificatie. Eerst moeten we echter de strekking van de classificatie nauwkeurig bepalen.

1. AFBAKENING VAN DE CLASSIFICATIE

De hier voorgestelde classificatie behandelt simulaties van fenomenen uit een breed scala van taalkundige subdisciplines, beperkt tot de simulaties die betrekking hebben op taalverandering. Voor bepaalde subdisciplines zoals taalevolutie is die beperking evident. Andere velden, zoals bijvoorbeeld dat van de cognitieve taalkunde, hebben in het algemeen een bredere strekking. Concreet betekent dit dat modellen van bijvoorbeeld taalverwerving (b.v. die besproken in Alis-hahi 2010) niet behandeld zullen worden.¹ Daarnaast zullen alleen simulaties gebruikmakend van de computer aan bod komen. Taalkundige experimenten met menselijke participanten (bv. Sneller en Roberts 2018; Kirby, Cornish, en Smith 2008) worden hier beschouwd als ‘empirisch onderzoek’, hoewel ze ook soms simulaties genoemd worden. Ten slotte is het belangrijk om te vermelden dat de classificatie ook beperkt is tot agent-gebaseerde modellen. Dit betekent dat we alleen modellen bespreken die individuen simuleren in een groter systeem. Zogenaamde ‘geaggregeerde’ modellen (M. Abrams 2013, 2), modellen die het veronderstelde emergente effect rechtstreeks modelleren in plaats van met individuele agents (b.v. Nowak, Plotkin, en Jansen 2000; D. M. Abrams en Strogatz 2003), worden niet behandeld.

2. CATEGORIEËN EN TE VERGELIJKEN DIMENSIES

Onze onderverdeling op macroniveau van taalkundig simulatieonderzoek bestaat uit twee hoofdonderdelen: enerzijds de trigger van taalverandering, en anderzijds het effect dat de trigger heeft op het talige systeem. In de volgende categorieën wordt de trigger aangeduid in **vet**; het effect wordt onderlijnd:

1. **Betekenisonderhandeling** zorgt voor meer structuur in het taalstelsel
2. **Geheugen- en transmissiefouten** zorgen voor meer structuur in het taalsysteem
3. **Frequentiemechanismen** zorgen voor nieuwe taalvormen
4. **Transmissie in een gemeenschap** zorgt voor standaardisering

Deze categorieën (of combinaties van triggers en effecten) werden op voorhand bepaald (‘top-down’), waarna voor elke categorie passende voorbeelden werden gezocht. Men zou kunnen stellen dat de onderverdeling daarom wat ‘willekeurig’ is. Die kritiek is terecht, maar het blijft wel zo dat deze analyse het veld op een granulaire doch vrij algemene manier kan onderverdelen;

¹ Verderop in het artikel bespreken we een model dat ook met taalverwerving te maken heeft. De taalverwerving in dat model maakt echter deel uit van een onderzoeksvraag die specifiek met taalverandering te maken heeft. Modellen die alleen te maken hebben met taalverwerving worden natuurlijk uitgesloten van deze classificatie.

de gekozen categorieën tonen zowel het lokale gedrag in het model (in **vet**) als het emergente resultaat (onderlijnd). Sommige onderzoeken zijn echter erg veelzijdig en lijken daarom onder meerdere categorieën te kunnen vallen. Verderop geven we voorbeelden van dergelijke studies en bespreken we de gevolgen voor de robuustheid van de classificatie.

Een interessant gevolg van de gekozen categorieën is dat ze geassocieerd kunnen worden met verschillende subdisciplines van de taalkunde: de betekenisonderhandelingscategorie kan worden geassocieerd met taalevolutie, de geheugen- en transmissiefoutencategorie is gerelateerd aan cognitieve taalkunde, de frequentie categorie komt overeen met historische taalkunde, en de transmissie categorie valt onder de noemer van sociolinguïstiek. Hoewel de associaties niet zo rigide zijn als ze hier voorgesteld worden – onderzoeken kunnen (delen van) de theorie of methodologie van een andere subdiscipline gebruiken wanneer de onderzoeksvraag hierom vraagt – is het handig voor onderzoekers die nog niet vertrouwd zijn met het simulatieveld om een vorm van houvast te hebben. Dit is ook waarom de associaties opgenomen zijn in Tabel 1.

Onze onderverdeling van taalkundig simulatieonderzoek zal verder focussen op de verschillende eigenschappen of dimensies van bestaand onderzoek, geïllustreerd met twee voorbeeldonderzoeken.² Ten eerste zal voor elke categorie worden vastgesteld of betekenis een belangrijke rol speelt in het onderzoek van die categorie. We bestempelen een onderzoek als ‘betekenisgerelateerd’ wanneer er een parallellisme is tussen welke informatie door agents moet worden uitgewisseld en welke informatie *effectief* uitgewisseld wordt. Als dit parallellisme onbelangrijk of onverkend is in een studie, beschouwen we de studie als een studie met ‘mechanische processen’ in plaats van een studie die gebruik maakt van betekenis.

Ten tweede beoordelen we of de onderzoeken van een categorie *simple* dan wel *moderate* agents (M. Abrams 2013) gebruiken. Het verschil tussen *simple* en *moderate* agents komt neer op hoe uitgebreid de cognitieve implementatie van de agents is. We spreken daarom over ‘moderate agents’ als de formalisatie van een zintuig of cognitief vermogen essentieel is voor het onderzoeksdoel. Als de agents van het onderzoek niet over cognitieve vermogens beschikken, of als de implementatie van die vermogens dusdanig geabstraheerd is dat ze niet meer herkenbaar zijn als cognitie, spreken we van ‘simple agents’. Het is natuurlijk mogelijk dat beide types agents worden gebruikt binnen één categorie. (M. Abrams 2013) definieert ook de ‘complex agent’, een agent die uiterst gesofisticeerde cognitieve capaciteiten bezit. Dergelijke capaciteiten zijn in het onderzoek dat tot nu toe gevoerd is nog niet gebruikt.

² Voor lezers die meer onderzoek willen lezen uit een bepaalde categorie, zijn ook extra onderzoeken gegeven in Tabel 1. Deze vallen echter grotendeels buiten de bespreking.

Verder onderzoeken we op welke manier ‘gemeenschap’ geïmplementeerd is in de simulaties. Aangezien er altijd een notie van gemeenschap geïmpliceerd is in een agent-gebaseerd model — agents moeten ten minste met elkaar willen communiceren in dezelfde omgeving — volstaat het niet om simpelweg de vraag te stellen of er *een* vorm van gemeenschap geïmplementeerd is. Daarom focussen we op het *type* gemeenschap dat we terugvinden in de modellen van een welbepaalde categorie. Daarvoor kijken we naar de netwerkstructuur in die gemeenschap. We spreken over een ‘gestructureerde’ gemeenschap als de agents in een model op een betekenisvolle wijze met elkaar verbonden zijn. ‘Betekenisvol’ impliceert hier dat de agents op één of andere manier met elkaar verbonden zijn in een netwerk, of dat ze duidelijk verdeeld kunnen worden door middel van een lectale³ factor. Een voorbeeld van structuur in een gemeenschap is bijvoorbeeld de structuur gedefinieerd in Barabasi (1999), waarin een netwerk omschreven wordt dat een aantal ‘centrale’ leden kent met veel connecties, alsook perifere leden. We beschouwen een gemeenschap als ‘ongestructureerd’ wanneer de agents *niet* betekenisvol verbonden zijn, en behoren tot een oppervlakkige, vlakke gemeenschap zonder stammen, leiders of andere sociale structuren.

Een laatste eigenschap op basis waarvan de categorieën zullen worden vergeleken is of het onderzoek van een categorie zich richt op het ontstaan van nieuwe vormen dan wel het verdwijnen van oude vormen. In de praktijk maakt het niet uit welke vormen ‘oud’ zijn en welke ‘nieuw’. We bekijken simpelweg of het aantal vormen of constructies toegenomen is of niet, of of er een op- of neerwaartse trend kan worden waargenomen. Uiteraard correleert deze dimensie sterk met het vooropgestelde effect (onderlijnd) van elke categorie in de classificatie.⁴

2. CLASSIFICATIE

In dit onderdeel stellen we de classificatie voor die gebouwd is met de categorieën en dimensies die hiervoor werden geïntroduceerd. De volgende subsecties komen telkens overeen met één kolom uit de Tabel 1 (van links naar rechts). Per categorie worden telkens alle eigenschappen besproken aan de hand van twee voorbeeldstudies. Tabel 1 geeft een overzicht van de volledige classificatie.

³ “Alle types van taalvariëteiten of lecten: dialecten, regiolecten, nationale variëteiten, registers, stijlen, idiolecten, wat dan ook” (Geeraerts 2005, 168, eigen vertaling)

⁴ Oorspronkelijk werd voor elke categorie ook bekeken of de spreker dan wel de hoorder het belangrijkste was in de simulaties van die categorie. Het criterium bleek echter niet interessant genoeg om categorieën te vergelijken en werd daarom geschrapt.

Tabel 1: Een overzicht van de verschillende categorieën, hun geassocieerde onderzoeksvelden en hun waarden voor de vijf dimensies in de classificatie. Voorbeeldstudies zijn ook gegeven. Opgelet: deze tabel toont alleen de prototypische waarden voor elke categorie.

	Betekenis- onderhandeling	Geheugen en transmissie	Frequentie- mechanismen	Transmissie gemeenschap
Geassocieerd onderzoeksveld	taalevolutie	cognitieve taalkunde	historische taalkunde	sociolinguïstiek
Betekenis?	ja	nee	nee	nee
Agenttype (Abrams 2013)?	moderate	moderate	moderate	simple
Gestructureerde gemeenschap?	nee	nee	nee	ja
Meer of minder vormen?	minder	minder	meer	minder
Besproken voorbeeldstudies	Steels, Loetzsch, en Spranger (2016), Beuls en Steels (2013)	Kirby (1999), Stanford en Kenny (2013)	Lestrade (2016), Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015)	Fagyal e.a. (2010), Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014)
Onbesproken voorbeeldstudies	Dekker en De Boer (2020), Steels (1995)	K. Smith, Kirby, en Brighton (2003), Griffiths en Kalish (2007)	Pijpops (2022), Bloem (2021)	Civico (2019), Sevenants en Speelman (2021)

2.1. Betekenisonderhandeling zorgt voor meer structuur in het taalsysteem

In deze sectie bespreken we deze studies met de volgende onderzoeksvragen:

- Steels, Loetzsch, en Spranger (2016)

Kunnen robots die de fysieke werkelijkheid kunnen percipiëren met elkaar een communicatiesysteem opzetten waardoor ze de objecten in die fysieke werkelijkheid aan de andere robots kunnen signaleren?

- Beuls en Steels (2013)

Welke cognitieve processen zijn noodzakelijk bij de ondubbelzinnige communicatie over de objecten in een omgeving opdat een vorm van grammaticale overeenkomst optreedt?

In deze categorie van taalkundig simulatieonderzoek is het onderzoeksmodel op die manier gebouwd dat de virtuele agents betekenis onderhandelen op lokaal niveau. Hieruit ontstaat een vorm van structuur op het niveau van het taalsysteem in zijn geheel. Voorbeeldstudies van deze categorie zijn Steels, Loetzsch, en Spranger (2016), een studie waarin een groep robots probeert om een gemeenschappelijke woordenschat op te bouwen voor een verzameling van geometrische objecten in de echte wereld, en Beuls en Steels (2013),

een studie waarin agents proberen om gebeurtenissen in hun virtuele realiteit voldoende nauwkeurig te beschrijven, zonder ten prooi te vallen aan ambiguïteit. Om deze ambiguïteit te vermijden kunnen agents ervoor kiezen om ‘markers’ toe te voegen aan bepaalde eigenschappen van hun spraak, waardoor het model zich leent tot een onderzoek naar de oorsprong van grammaticale congruentie.

Zoals kan worden afgeleid uit de naam van de categorie, en ook uit de beschrijvingen van de voorbeeldonderzoeken, is betekenis de hoeksteen van dit soort onderzoek. In Steels, Loetzsch, en Spranger (2016) zien we bijvoorbeeld dat het hele associatieproces van betekenis met geconventionaliseerde vormen wordt onderzocht. Beuls en Steels (2013) houdt dan weer rekening met het minimaliseren van semantische ambiguïteit. Deze onderzoekscategorie kan dus zonder twijfel als betekenisgerelateerd worden bestempeld.

Het betekenisaspect brengt ons naadloos bij de noodzakelijke implementatie van cognitie. Betekenis is inherent geassocieerd met cognitieve capaciteiten, en het is essentieel voor de onderzoeksvragen in dit soort simulatieonderzoek dat agents een manier hebben om concepten in hun virtuele geheugens op te slaan, en om die concepten later ook weer te herkennen in hun gemodelleerde werelden. Moderate agents zijn daarom een absolute vereiste in het onderzoek van deze categorie. We vinden dit soort agents ook terug in de voorbeeldstudies. In Steels, Loetzsch, en Spranger (2016) kunnen de robotagents hun omgeving begrijpen en interpreteren. In Beuls en Steels (2013, 2) beschikken agents over perceptie en kunnen ze patronen, objecten en basale features herkennen.

Verder beschikt onderzoek uit deze categorie over een ongestructureerde gemeenschap. Zoals al eerder vermeld behandelen studies uit deze categorie onderzoeksvragen die te maken hebben met de fundamenteën van menselijke communicatie. Daarom zou het onwenselijk zijn om ook ingewikkelde sociale invloeden in te bouwen in de modellen van die studies, aangezien dit de interpretatie van de modellen zou bemoeilijken. Natuurlijk is de keerzijde van deze noodzakelijke vereenvoudiging dat de ecologische validiteit⁵ (Haugen 1972) van het model wordt beïnvloed. Uit andere vormen van taalkundig onderzoek weten we dat, in tegenstelling tot de veronderstellingen die worden gemaakt in dit soort onderzoek, verschillende gemeenschappen andere betekenissen geven aan dezelfde vorm. Denk bijvoorbeeld aan de zogenaamde ‘valse vrienden’ uit het model van Martin (2001, 715) van lexicale variatie tussen Belgisch en Nederlands Nederlands. Daarnaast willen verschillende sprekers niet per se dezelfde vormen gebruiken voor dezelfde betekenis. Dit verklaart bijvoorbeeld ook het bestaan van dialectatlassen, zoals die van van

⁵ In een taalkundige context wordt ‘ecologie’ gedefinieerd als “de sociale en culturele setting waarin een taal gebruikt wordt” (Garner 2017, 92, eigen vertaling)

der Sijs (2011). De ongestructureerde gemeenschap vinden we ook terug in Steels, Loetzsch, en Spranger (2016) en Beuls en Steels (2013).

Ten slotte zien we in studies van deze categorie een afname van het aantal talige vormen, en daardoor een toename van structuur. In Steels, Loetzsch, en Spranger (2016) zien we hoe een grote verscheidenheid van lexicale vormen evolueert naar een gemeenschappelijke woordenschat. In Beuls en Steels (2013) grammaticaliseren willekeurige morfologische markers en worden die zo deel van één grammatica. Natuurlijk is er vóór de uiteindelijke standaardisering eerst een grote hoeveelheid andere vormen die niet als standaard eindigen. Deze explosie van vormen zouden we kunnen karakteriseren als groei, wat indruist tegen onze vooropgestelde notie van reductie en standaardisering. Omdat deze studies echter als einddoel hebben om te onderzoeken hoe een supralokale consensus kan worden gevormd, en onze classificatie daarbovenop alleen focust op het einddoel van een experiment, herbergen we deze categorie onder een afname van vormen.

3.2. Geheugen- en transmissiefouten zorgen voor meer structuur in het taalsysteem

In deze sectie bespreken we deze studies met de volgende onderzoeksvragen:

- Kirby (1999)

Hoe beïnvloeden complexiteit en verwerkingsmoeite in een taal haar eigenschappen, en bijgevolg taalkundige universalia zoals zinsvolgorde?

- Stanford en Kenny (2013)

Kunnen in een model waarin jonge en volwassen taalleerders dezelfde capaciteiten hebben om taalinnovaties te leren, de volwassen taalleerders toch wisselender succes hebben dan de jonge taalleerders?

Deze categorie herbergt modellen die onderzoeken hoe de beperkingen van onze cognitie onze taal in de richting van structuur stuwen. Die cognitieve beperkingen uiten zichzelf als beperkingen van ons geheugen, verwerkingsmoeilijkheden of problemen in de fase van L1-taalverwerving. Voorbeelden van dergelijke studies zijn Kirby (1999) en Stanford en Kenny (2013). Kirby (1999) onderzoekt hoe voordelen m.b.t. verwerking aanleiding geven tot taalkundige universalia. Stanford en Kenny (2013) onderzoeken of een model waarin jonge en volwassen taalleerders dezelfde capaciteiten hebben om taalinnovaties te leren, toch kan leiden tot de wisselende mate van succes die we associëren met volwassen taalleerders. In dit specifieke geval wordt de acquisitie van de *Northern Cities Shift* onderzocht, een reeks fonologische verschuivingen die voor een toename van structuur zorgt.

Betekenis is geen essentieel onderdeel van dit soort onderzoek. Het is mogelijk dat betekenis veralgemeent als gevolg van cognitieve bottlenecks, maar dit is een specifieke onderzoeksvraag die kan worden gesteld *binnen* dit onderzoekskader; het is dus geen vertrekpunt voor dit soort studies. Kirby (1999) focust op de complexiteit van een gegeven taaluiting, niet op haar betekenis. Stanford en Kenny (2013) hebben ook geen betekenis ingebouwd in hun studie. Hun agents communiceren slechts met enkele klanken; de betekenis van die klanken is compleet ongerelateerd aan de onderzoeksvraag. Dit soort onderzoek is dus eerder mechanisch dan betekenisgerelateerd.

In de bespreking van de vorige categorie zagen we dat het belang van betekenis vanzelf leidde tot het belang van cognitie. Aangezien betekenis in deze categorie niet zo belangrijk is, is het misschien te verwachten dat cognitie hier ook geen grote rol speelt. Dat is echter wel het geval. De cognitieve focus van deze categorie vereist de implementatie van cognitie, en daarom dus ook moderate agents. Hoewel andere aspecten van cognitie worden benadrukt in deze categorie in tegenstelling tot de vorige, blijft cognitie wel belangrijk. In Kirby (1999) zijn agents moderate omdat ze kunnen inschatten hoe moeilijk het is om een bepaalde woordvolgorde of constructie te verwerken. In Stanford en Kenny (2013) beschikken agents over een geheugen van klanken die ze recent gehoord hebben. Dat geheugen gaat langzaam achteruit. Agents kunnen hun klankgeheugen gebruiken om klanken van andere sprekers te identificeren, maar ook om innovatieve vormen te leren.

Verder is in deze categorie de implementatie van gemeenschap gewoonlijk beperkt tot de ongestructureerde gemeenschap. Kirby (1999) gebruikt bijvoorbeeld die ongestructureerde vorm. Stanford en Kenny (2013) maken echter uitgebreid gebruik van de gestructureerde gemeenschap. In hun model definiëren ze twee steden, Chicago en Saint Louis, elk met hun eigen klinkersysteem. Het ene systeem heeft een gelijke afstand tussen klinkers, het andere niet. Het suboptimale klinkersysteem ondergaat vervolgens *raising*, en contact tussen de virtuele bewoners van beide steden zorgt ervoor dat het klinkersysteem met raising van de ene naar de andere stad overspringt.⁶ Hoewel gemeenschap erg belangrijk is voor deze studie, behoort de studie toch niet tot de transmissie categorie (zie verderop). Dat komt doordat het hoofddoel van de studie, zoals eerder vermeld, is om te onderzoeken of het mogelijk is een simulatie te bouwen waarin kinderen en volwassen dezelfde cognitieve capaciteiten hebben. De standaardisering of gemeenschap is binnen dit kader slechts bijkomstig. Hoe dan ook is de gestructureerde gemeenschap geen noodzakelijk onderdeel van dit soort onderzoek, hoewel het, zoals duidelijk geworden is, wel deel kan uitmaken van een studie als de onderzoeksvraag erom vraagt.

⁶ Door een gebrek aan dicht contact hebben slechts enkele agents van de andere stad het klinkersysteem volledig kunnen overnemen, zoals was voorspeld in de onderzoeksvraag (Stanford en Kenny 2013, 143–45).

Ten slotte concentreert het onderzoek rond cognitieve beperkingen zich op een afname van het aantal taalkundige vormen dat gebruikt wordt door sprekers. Het is logisch dat cognitieve beperkingen er niet voor zullen zorgen dat taal complexer wordt (zoals gedemonstreerd in Kirby 2000). In Kirby (1999) moeten complexere constructies het onderspit delven tegen eenvoudige constructies. In Stanford en Kenny (2013) wint het eenvoudige systeem terrein ten koste van het complexe systeem. Je zou kunnen zeggen dat de introductie van het klinkersysteem met raising in de tweede stad het aantal vormen daar juist heeft doen verhogen. Dat klopt, maar tegelijkertijd moet dat proces worden bekeken in de context van een verandering *in progress* die, uiteindelijk, het systeem juist zal vereenvoudigen. Die vereenvoudiging valt wel gewoon binnen onze vooropgestelde definitie van de neerwaartse trend.

3.3. Frequentiemechanismen zorgen voor nieuwe taalvormen

In deze sectie bespreken we deze studies met de volgende onderzoeksvragen:

- Lestrade (2016)

Welke processen zijn noodzakelijk bij de ondubbelzinnige communicatie over de gebeurtenissen in een omgeving opdat een vorm van argument marking optreedt?

- Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015)

Welke minimale voorwaarden zijn noodzakelijk voor de verspreiding van het zwakke vervoegingssysteem in het Germaans, ten koste van het sterke vervoegingssysteem?

Een derde categorie bakent een terrein van onderzoek af waarin frequentiemechanismen zorgen voor nieuwe taalvormen of systemen waarin nieuwe taalvormen voorkomen (zoals vervoegingssystemen). Voorbeelden van dit soort studies zijn Lestrade (2016) en Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015). Lestrade (2016) onderzoekt de ontwikkeling van *argument markers*. Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015) proberen te verklaren hoe het zwakke Germaanse vervoegingssysteem dominant is kunnen worden in de Germaanse talen, maar het sterke systeem nooit volledig heeft kunnen verdringen.

Zoals in de vorige onderzoekscategorie is betekenis niet essentieel voor deze vorm van onderzoek. Het hangt af van de exacte onderzoeksvraag of de studie een formalisatie van betekenis vereist. Voor Lestrade (2016) is die formalisatie van betekenis belangrijk, aangezien de agents in zijn model moeten kunnen inschatten of een bepaalde taaluiting semantisch ambigu is of niet. De ingeschatte semantische ambiguïteit van een uiting bepaalt of ze al dan niet een argument marker toevoegen aan hun uiting. Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015) zijn niet expliciet geïnteresseerd in de exacte betekenis van

een woord. In hun modelarchitectuur is er geen sprake van semantische ambiguïteit; de focus ligt uitsluitend op de morfologie. Die morfologie is in dit onderzoek ongerelateerd aan betekenis.⁷ De voorbeeldstudies tonen dat, hoewel betekenis niet onlosmakelijk verbonden is met dit soort onderzoek, het ook niet compleet onmogelijk is dat ze een rol speelt als de onderzoeksvraag erom vraagt.

De situatie is vergelijkbaar voor de soort agents. De noodzakelijke hoeveelheid abstractie varieert sterk, van duidelijk moderate (Lestrade 2016) naar amper moderate (Pijpops, Beuls, en Van de Velde 2015). De agents van Lestrade (2016) moeten gebeurtenissen in hun virtuele wereld kunnen begrijpen en die linken aan hun eigen woordenschat. De agents van Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015) kunnen ook gebeurtenissen ‘begrijpen’, maar de gebeurtenissen in hun modelwereld zijn veel minder complex. Dat de agents in deze studie amper moderate zijn is geen gebrek; het is juist in het belang van de onderzoekers om de implementatie van het model zo eenvoudig mogelijk te houden (in functie van de onderzoeksvraag), aangezien dit de interpretatie van het model bevordert. Dit is dus wederom een dimensie waarin de onderzoeksvraag een belangrijke rol speelt. Aangezien de agents van onze voorbeeldonderzoeken nog steeds over een bepaalde graad van cognitie beschikken, beschouwen we deze categorie als ‘moderate’.

Ook dit soort simulatieonderzoek leunt doorgaans op de ongestructureerde gemeenschapsstructuur. Frequentiegebaseerde simulaties kunnen wel gebruik maken van een gestructureerde gemeenschap — zo zien we deze soort gemeenschap opduiken in de bijkomende studies van Pijpops (2022) en Bloem (2021). Zij maken gebruik van twee verschillende groepen met andere grammaticale voorkeuren. Toch is het, omwille van dezelfde redenen omtrent eenvoud die we al eerder aanhaalden, aangewezen om de gemeenschap zo eenvoudig mogelijk te houden (tenzij het uiteraard past in de onderzoeksopzet). De prototypische gemeenschapsvorm blijft dan ook de ongestructureerde gemeenschapsvorm, zoals die voorkomt in onze voorbeeldstudies.

Zoals de naam van deze categorie doet vermoeden, gaat het in deze categorie over een toename van het aantal beschikbare vormen. In Lestrade (2016) wordt de toename van *geen* argument-markingstrategie naar *een* argument-markingstrategie onderzocht. In Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015) wordt onderzocht hoe het Germaans van een naar twee werkwoordvervoegingssystemen ging. Hoewel die laatstgenoemde studie het bestaan van het zwakke systeem veronderstelt (de studie probeert de oorsprong van het systeem niet te achterhalen), wordt het zwakke systeem verondersteld in een prille fase. Dat betekent dat de simulatie, hoewel ze niet letterlijk draait rond het ‘ontstaan’ van het zwakke systeem, wel probeert te onderzoeken hoe de

⁷ Een beoordelaar wijst erop dat in bepaalde theoretische frameworks zoals constructiegrammatica vorm altijd gerelateerd is aan betekenis. In dit onderzoek is dat niet het geval.

taal evolueerde van één actief gebruikt systeem naar twee actief gebruikte systemen. Dat is opnieuw een toename.

3.4. Transmissie in een gemeenschap zorgt voor standaardisering

In deze sectie bespreken we deze studies met de volgende onderzoeksvragen:

- Fagyal e.a. (2010)
Hoe verloopt de verspreiding van taalkundige varianten onder verschillende vormen van sociale structuren?
- Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014)
Hoe kan een taalkundige innovatie die ontstaat bij 'gewone' (niet-centrale) mensen toch verspreid raken?

De laatste onderzoekscategorie beslaat alle modellen die uitsluitend gericht zijn op het verspreiden van taalvarianten in een gemeenschap, en de eventuele standaardisering van die varianten. Fagyal e.a. (2010) en Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) zijn voorbeelden van dit soort onderzoek. In het model van Fagyal e.a. (2010) wordt onderzocht hoe een innovatieve talige vorm zich verspreidt door een sociaal netwerk. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de lokale populariteit van agents: hoeveel contacten hebben ze in vergelijking met anderen? De taal van populaire agents wordt daarbij sneller overgenomen dan die van onpopulaire agents. Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) onderzoeken ook de verspreiding van talige vormen in een netwerk. In tegenstelling tot Fagyal e.a. (2010) proberen de onderzoekers hier de circulatie van een nieuwe taalvariant te modelleren zonder gebruik te maken van sociale status. In plaats daarvan laten ze agents de taalvarianten verkiezen van agents die dicht bij hen staan. Zoals kan worden afgeleid uit de voorbeelden is het onderzochte fenomeen in dit soort studies altijd ongeveer hetzelfde, maar het perspectief van waaruit het onderzocht wordt (en de bijbehorende implementatie) varieert sterk.

Het onderwerp van transmissie-onderzoek is ver verwijderd van betekenis. Het maakt niet uit wat de exacte betekenis is van de vorm die wordt doorgegeven van agent tot agent; het is eigenlijk zelfs niet belangrijk op welk taalkundig niveau de studie zich afspeelt. Of er nu een klank, een woord of een constructie doorgegeven wordt, het belangrijkste aspect van transmissie-onderzoek is dat de verspreiding van een vorm geheel ongerelateerd is aan taal zelf (taalinterne taalveranderingen behoren tot de andere drie categorieën). Zowel Fagyal e.a. (2010) als Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) formaliseren betekenis niet.

Cognitie is ook niet belangrijk in deze vorm van onderzoek, wat betekent dat transmissiestudies beperkt zijn tot simple agents. In tegenstelling tot de

studies uit de andere categorieën is de gesimuleerde ‘conversatie’ tussen agents bij transmissiestudies relatief beperkt. In feite wordt de conversatie als dusdanig volledig overgeslagen, en ligt de focus volledig op het beoogde effect: de uitwisseling van talige vormen. Dat betekent dat er in sommige modellen geen opzet is met gebeurtenissen waarover moet worden gecommuniceerd. Die communicatie wordt simpelweg verondersteld. De eigenheid van de modellen ligt dus op het niveau van de implementatie van het mechanisme dat beslist welke agent een talige vorm doorgeeft aan de ander. We zagen in de bespreking van de voorbeeldstudies voor deze categorie al dat het mechanisme van Fagyal e.a. (2010) relatieve populariteit gebruikt. Bij Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) is dat mechanisme afhankelijk van nabijheid. Agents hebben in die laatste studie ook wel de eigenschappen ‘temperature’ (hoe zeer ze geneigd zijn om willekeurige beslissingen te nemen) en ‘bias’ (hoe conservatief ze zijn), maar die eigenschappen kunnen we nauwelijks formalisaties van cognitie noemen. We noemen de agents hier dus simple agents.

Wat wél belangrijk is in dit soort onderzoek is de gestructureerde gemeenschap. Het zijn de subgemeenschappen en de subgemeenschappen alleen die de drijvende kracht zijn achter de gesimuleerde taalverandering in deze modellen, en het is ook dit aspect waar de onderzoeksvragen van deze categorie betrekking op hebben. In Fagyal e.a. (2010) verschilt het tempo waaraan standaardisering zich voltrekt aanzienlijk naargelang hoe de gemeenschap in de simulatie is georganiseerd. Soms zorgt de gemeenschapsvorm er zelfs voor dat er helemaal geen standaardisering optreedt (Fagyal e.a. 2010, 2071–72). Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) zien ander emergent gedrag in hun model naargelang hoe de aantrekking tot taalkundige innovaties wordt verspreid. Het zijn dit soort alternanties die de kern vormen van taalkundig simulatieonderzoek.

Ten slotte focust transmissie-onderzoek zich op een afname in talige vormen, of in sommige gevallen louter op een vervanging. Dit soort onderzoek probeert namelijk uit te zoeken hoe een gemeenschap met verschillende concurrerende vormen uiteindelijk, met alleen sociale factoren, een variant kan uitkiezen als de standaard, wat een afname van vormdiversiteit betekent. Uiteraard is het ook mogelijk dat een bestaande standaard wordt verdrongen door een andere. Dan is er toename noch afname. Fagyal e.a. (2010) onderzoekt afname, Pierrehumbert, Stonedahl, en Daland (2014) onderzoeken vervanging.

4. GENERALISATIES, AMBIGUE STUDIES EN DE ROBUUSTHEID VAN DE CLASSIFICATIE

Wanneer we kijken naar de verschillen tussen de categorieën in Tabel 1, zien we dat de transmissiecategorie het hardste verschilt van alle andere categorieën (tussen de 2 en 3 verschillen met alle andere categorieën). Dat is niet

verwonderlijk, aangezien we in de bespreking van de categorieën zagen dat deze categorie het meeste over de taalkundige component abstraheert. Als we verder kijken naar de onderlinge verschillen (de transmissie categorie buiten beschouwing gelaten), is er het grootste verschil tussen de betekenis- en frequentie categorieën. Ook dit verschil is te verklaren in de verschillende doelen van het onderzoek uit deze categorieën. Waar de betekenis categorie zich vooral bezighoudt met het ontstaan van succesvolle informatie-uitwisseling, is de frequentie categorie meer gefocust op uitbreidingen *na* dit ontstaan.

Tegelijkertijd is het gepast om de robuustheid van de classificatie beter te bekijken, aangezien sommige simulatiestudies moeilijk te classificeren blijken. Ze lijken namelijk tot verschillende categorieën tegelijkertijd te behoren. De classificatie van dit soort onderzoeken hangt nog meer af van de exacte onderzoeksvraag en van de gebruikte technieken. We zagen deze ambiguïteit bijvoorbeeld bij het onderzoek van Stanford en Kenny (2013). Een gelijkaardig probleem zien we bij het onderzoek van Beuls en Steels (2013) over de oorsprong van grammaticale congruentie. Het is misschien verwonderlijk dat deze studie, die sterk lijkt op die van Lestrade (2016) over de oorsprong van argument marking, toch niet in dezelfde categorie staat. Dit verschil in classificatie komt voort uit een verschil in methodologie. Het model van Lestrade (2016) maakt uitgebreid gebruik van frequentie, waardoor het wordt geclassificeerd als een frequentiemodel. Beuls en Steels (2013) gebruiken geen frequentie an sich in hun model, maar wel ‘laterale inhibitie’. Dit is een systeem waarin, als een bepaalde vorm geassocieerd met een betekenis gebruikt wordt, de score van die vorm verhoogd wordt, en de score van alle andere vormen verlaagd (Beuls en Steels 2013, 4). Omdat dit mechanisme een *afgeleide* is van absolute frequentie, wordt het artikel als bij betekenisonderhandeling ingedeeld.

De ‘problemen’ om deze studies te classificeren leiden misschien tot vragen over de robuustheid van de classificatie. We mogen echter niet vergeten dat andere studies veel ondubbelzinniger in de gedefinieerde categorieën passen. Pijpops, Beuls, en Van de Velde (2015) is een voorbeeld van een dergelijke ondubbelzinnige studie. We zagen ook dat de classificatie in staat is om betekenisvolle generalisaties te maken, en dat de categorieën relatief onprobleematisch geassocieerd kunnen worden met bestaande taalkundige disciplines, wat vooral voor nieuwe onderzoekers binnen het veld erg handig is. Die eigenschappen van de classificatie versterken haar positie. Toch moeten we erkennen dat de kern van simulatieonderzoek erg veelzijdig is, en dat classificatie daarmee een moeilijke taak is. Dat wordt weerspiegeld in de ambigue studies die hierboven besproken werden. Tegelijkertijd hopen we met deze classificatie toch de krijtlijnen te hebben getrokken die kunnen dienen als wegwijzer om onderzoeken beter te kunnen plaatsen en vergelijken.

BIBLIOGRAFIE

- ABRAMS, Daniel M., en Steven H. STROGATZ. 2003. 'Modelling the Dynamics of Language Death'. *Nature* 424 (6951): 900–900. <https://doi.org/10.1038/424900a>.
- ABRAMS, Marshall. 2013. 'A Moderate Role for Cognitive Models in Agent-Based Modeling of Cultural Change'. *Complex Adaptive Systems Modeling* 1 (1): 1–33. <http://dx.doi.org/10.1186/2194-3206-1-16>.
- ALISHAHI, Afra. 2010. 'Computational Modeling of Human Language Acquisition'. *Synthesis Lectures on Human Language Technologies* 3 (1): 1–107. <https://doi.org/10.2200/S00304ED1V01Y201010HLT011>.
- BARABASI, Albert-Laszlo. 1999. 'Emergence of Scaling in Random Networks'. *ArXiv: Org* 286 (5439): 509–12. <https://doi.org/10.1126/science.286.5439.509>.
- BARONCHELLI, Andrea. 2014. 'Modeling Is a Tool, and Data Are Crucial: A Comment on "Modelling Language Evolution: Examples and Predictions" by Tao Gong et Al.' *Physics of Life Reviews* 11 (2): 317–18. <https://doi.org/10.1016/j.plrev.2014.01.014>.
- BEULS, Katrien, en Luc STEELS. 2013. 'Agent-Based Models of Strategies for the Emergence and Evolution of Grammatical Agreement'. *PloS One* 8 (3): e58960–e58960. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0058960>.
- BEULS, Katrien, en Remi VAN TRIJP. 2016. 'Computational Construction Grammar and Constructional Change'. *Belgian Journal of Linguistics* 30 (1): 1–13. <https://doi.org/10.1075/bjl.30.01beu>.
- BLOEM, Jelke. 2021. *Processing Verb Clusters*. NL: LOT. <https://doi.org/10.48273/LOT0586>.
- BYBEE, Joan. 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- CIVICO, Marco. 2019. 'The Dynamics of Language Minorities: Evidence from an Agent-Based Model of Language Contact'. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* 22 (4): 27. <https://doi.org/10.18564/jasss.4097>.
- DEKKER, Peter, en Bart DE BOER. 2020. 'Neural Agent-based Models To Study Language Contact Using Linguistic Data: 4th NeurIPS Workshop on Emergent Communication'. In , 1–6. <https://sites.google.com/view/emecom2020/accepted-papers>.
- FAGYAL, Zsuzsanna, Samarth SWARUP, Anna María ESCOBAR, Les GASSER, en Kiran LAKKARAJU. 2010. 'Centers and Peripheries: Network Roles in Language Change'. *Lingua* 120 (8): 2061–79. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2010.02.001>.
- GARNER, Mark. 2017. 'Language Ecology as Linguistic Theory'. *Kajian Linguistik Dan Sastra* 17 (2): 91–101. <https://doi.org/10.23917/cls.v17i2.4485>.
- GEERAERTS, Dirk. 2005. 'Lectal Variation and Empirical Data in Cognitive Linguistics'. In *Cognitive Linguistics: Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction*, 32:163–89. Cognitive Linguistics Research. Berlin: Mouton de Gruyter. <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/374363>.
- GONG, Tao, en Lan SHUAI. 2013. 'Computer Simulation as a Scientific Approach in Evolutionary Linguistics'. *Language Sciences* 40 (november): 12–23. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2013.04.002>.
- GRIFFITHS, Thomas L., en Michael L. KALISH. 2007. 'Language Evolution by Iterated Learning With Bayesian Agents'. *Cognitive Science* 31 (3): 441–80. <https://doi.org/10.1080/15326900701326576>.

- HAUGEN, Einar. 1972. 'The Ecology of Language'. In *The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen. Selected and Introduced by Anwar S. Dil*, onder redactie van Anwar S. Dil, 325–39. Language Science and National Development Series. Stanford (Calif.): Stanford university press.
- KIRBY, Simon. 1999. *Function, Selection, and Innateness: The Emergence of Language Universals*. Oxford Linguistics. Oxford: university press.
- . 2000. 'Syntax Without Natural Selection: How Compositionality Emerges from Vocabulary in a Population of Learners'. In *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form*, onder redactie van Chris Knight, James Hurford, en Michael Studdert-Kennedy, 303–23. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511606441.019>.
- KIRBY, Simon, Hannah CORNISH, en Kenny SMITH. 2008. 'Cumulative cultural evolution in the laboratory: An experimental approach to the origins of structure in human language'. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (31): 10681–86. <https://doi.org/10.1073/pnas.0707835105>.
- LESTRADE, Sander. 2016. 'The Emergence Of Argument Marking'. In *The Evolution of Language: Proceedings of the 11th International Conference (EVOLANGX11)*, onder redactie van S. G. Roberts, C. Cuskley, L. McCrohon, L. Barceló-Coblijn, O. Fehér, en T. Verhoef. Online at <http://evolang.org/neworleans/papers/36.html>.
- MARTIN, Willy. 2001. 'Natiolectismen in het Nederlands en hun lexicografische beschrijving'. *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 79 (3): 709–36. <https://doi.org/10.3406/rbph.2001.4544>.
- NOWAK, Martin A., Joshua B. PLOTKIN, en Vincent A. A. JANSEN. 2000. 'The Evolution of Syntactic Communication'. *Nature* 404 (6777): 495–98. <https://doi.org/10.1038/35006635>.
- PIERREHUMBERT, Janet B., Forrest STONEDAHL, en Robert DALAND. 2014. 'A model of grassroots changes in linguistic systems'. *arXiv:1408.1985 [nlin, physics:physics]*, augustus. <http://arxiv.org/abs/1408.1985>.
- PIJPOPS, Dirk. 2022. 'Lectal Contamination: Evidence from Corpora and from Agent-Based Simulation'. *International Journal of Corpus Linguistics* 27 (3): 259–90. <https://doi.org/10.1075/ijcl.20040.pij>.
- PIJPOPS, Dirk, en Katrien BEULS. 2015. 'Agent-gebaseerde modellering in de historische taalkunde. Een model van regularisatiedruk op de Nederlandse werkwoorden'. *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 69 (december): 5–23.
- PIJPOPS, Dirk, Katrien BEULS, en Freek VAN DE VELDE. 2015. 'The Rise of the Verbal Weak Inflection in Germanic. An Agent-Based Model'. *Computational Linguistics in the Netherlands Journal* 5 (november): 81–102.
- SEVENANTS, Anthe, en Dirk SPEELMAN. 2021. 'Keeping up with the Neighbours - An Agent-Based Simulation of the Divergence of the Standard Dutch Pronunciations in the Netherlands and Belgium'. *Computational Linguistics in the Netherlands Journal* 11 (december): 5–26.
- SIJS, Noline van der. 2011. *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: Bakker.
- SMITH, Andrew D. M. 2014. 'Models of Language Evolution and Change'. *WIREs Cognitive Science* 5 (3): 281–93. <https://doi.org/10.1002/wcs.1285>.
- SMITH, Kenny, Simon KIRBY, en Henry BRIGHTON. 2003. 'Iterated Learning: A Framework for the Emergence of Language'. *Artificial Life* 9 (4): 371–86. <https://doi.org/10.1162/106454603322694825>.

- SNELLER, Betsy, en Gareth ROBERTS. 2018. 'Why Some Behaviors Spread While Others Don't: A Laboratory Simulation of Dialect Contact'. *Cognition* 170 (januari): 298–311. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2017.10.014>.
- STANFORD, James N., en Laurence A. KENNY. 2013. 'Revisiting Transmission and Diffusion: An Agent-Based Model of Vowel Chain Shifts across Large Communities'. *Language Variation and Change* 25 (2): 119–53. <https://doi.org/10.1017/S0954394513000069>.
- STEELS, Luc. 1995. 'A Self-Organizing Spatial Vocabulary'. *Artificial Life* 2 (3): 319–32. <https://doi.org/10.1162/artl.1995.2.3.319>.
- STEELS, Luc, Martin LOETZSCH, en Michael SPRANGER. 2016. 'A Boy Named Sue: The Semiotic Dynamics of Naming and Identity'. *Belgian Journal of Linguistics* 30 (1): 147–69. <https://doi.org/10.1075/bjl.30.07ste>.
- VALENZUELA, Javier, Joseph HILFERTY, en Oscar VILARROYA. 2016. 'Why Are Embodied Experiments Relevant to Cognitive Linguistics?' *Belgian Journal of Linguistics* 30 (1): 265–86. <https://doi.org/10.1075/bjl.30.12val>.
- VAN EERTEN, Laura. 2007. 'Over het corpus gesproken nederlands'. *Nederlandse Taalkunde* 12 (3): 194–215.

De dode vrouw spreekt: neurodiverse taal in Elfriede Jelineks *Ulrike Maria Stuart*

door Liselotte VAN DER GUCHT en Jeanne VERWEE

Abstract

Die germanistische Literaturwissenschaft betrachtet Elfriede Jelineks Sprache oft als gefühls- oder subjektlos. Der Zynismus der Autorin soll in ihren Texten enthalten sein und regt zur Suche nach dessen psychologischen oder gar pathologischen Ursachen an. Im Gegensatz dazu werfen wir einen neuen Blick auf die Sprache im Drama *Ulrike Maria Stuart*. Die Figuren, zwei tote Königinnen, verwenden eine neurodiverse ‘Gegensprache’, die zu einer Neuinterpretation von Jelineks sogenannter Antipsychologie führt. Die tote Frau kämpft mit ihrer Verletzlichkeit gegen die ideologischen Konventionen der Sprache und ihr sprachlicher Kontrollverlust führt zu einer alternativen, neurodiversen Kommunikation, die auf intensiver Sensitivität beruht.

INLEIDING

Vrouwelijke auteurs sterven voor de kunst – letterlijk, volgens de Oostenrijkse auteur Elfriede Jelinek. Hoewel veel vrouwen vandaag literatuur publiceren, voelen zij nog vaak de noodzaak zich met een ‘mannelijk ego’ te tooien. Bovendien wordt de interpretatie van hun literaire werk regelmatig tot hun vrouwelijke, biografische of zelfs pathologische lichaam en geest gereduceerd. Jelinek reageert op dat onevenwicht door in haar werk dode vrouwen aan het woord te laten die die onderdrukking articuleren. In dit artikel lezen we hun taal als ‘neurodiverse tegen-taal’ die de neurotypische norm – waarmee de onderdrukking van vrouwelijke auteurs gepaard gaat – in vraag stelt. We onderzoeken hoe Jelinek de dode vrouw laat spreken en op welke manier haar taal een neurodivers verzet tot uitdrukking brengt.

In brede zin is dit artikel een aanzet om de postdramatische theaterteksten van Jelinek, waarin vaak van een afwezigheid van het subject wordt uitgegaan, te herlezen via de vraag of we dat subject niet al te nauw definiëren wanneer we haar in de tekst het bestaansrecht ontzeggen. De terminologie die de teksten van Jelinek als koud (Sander 1996, 19), empathie- en emotioneel (Fiddler 1994, 28), afstandelijk (Bartens & Pechmann 1997, 49), automatisch (Schöning 2018) en afgevlakt (Meis 2019, 105-106), of als zogenoemde taalvlakken beschrijft (Sucher 2010), is normatief en put uit een reservoir van erg stereotiepe voorstellingen van neurodiversiteit. Het klopt dat Jelineks teksten niet uit een constellatie van personages bestaan en dat taal en de daarin

gereproduceerde discoursen en citaten centraal staan. Maar de opvatting dat Jelineks figuren niet over een *eigen* spreken beschikken, waardoor ze apsychoologisch, aprotagonistisch en onbelichaamd zouden blijven, is problematisch (Schmidt 2000; Annuß 2010, 54). Via een neurodiverse kijk op Jelineks literaire taal willen we aantonen dat de zogenaamd kille taalwereld wel een zekere – zij het alternatieve – psychologie en lichamelijkheid bezit, waarmee een kwetsbaarheid gepaard gaat die Jelinek tot sterkte transformeert. Jelinek geeft een stem aan slachtoffers die sprakeloos zijn of wiens taal we niet begrijpen (Ortner 2016, 313; geciteerd in Weirauch 2018, 13). Een neurodiverse lens biedt een nieuwe manier van lezen die toelaat om onderdrukte stemmen opnieuw aan het woord te laten door het alternatieve, neurodiverse karakter van hun taalgebruik te waarderen in plaats van te pathologiseren. Uitgaande van de spanning tussen controle en controleverlies in de tekst willen we laten zien hoe de vrouw een neurodiverse taal gebruikt, die tot stand komt ondanks (en dankzij) onderdrukking. Door de dode vrouw af te beelden in haar strijd voor en tegen taal, toont Jelinek haar als broze, maar daarom niet minder krachtige stem.

In het theaterstuk *Ulrike Maria Stuart* (2006) brengt Jelinek twee gemythologiseerde vrouwen,¹ Maria Stuart en Ulrike Meinhof, samen in de morf-figuur Ulrike Maria Stuart. Koningin van Schotland Maria Stuart (1542-1587) was een van de meest bekende Schotse monarchen, voornamelijk wegens haar gevangenschap op bevel van haar nicht, de Engelse koningin Elizabeth I. Na jarenlange opsluiting werd ze schuldig bevonden aan een samenzwering tegen Elizabeth I en ten slotte onthoofd. Ulrike Meinhof (1934-1976) was een voormalig journaliste en lid van de Rote Armee Fraktion, een links-terroristische groepering die in het West-Duitsland van de vroege jaren '70 verschillende aanslagen pleegde en ontvoeringen orkestreerde. Beide figuren worden met elkaar verweven tot Ulrike Maria Stuart, die in de tekst in dialoog treedt met haar tegenspeelster koningin Elizabeth I/Gudrun Ensslin (eveneens lid van de RAF). Omdat beide vrouwen niet zozeer over hun verleden *vertellen* als wel in incoherente bewoordingen over snippers van gebeurtenissen *praten*, krijgt de lezer geen zicht op een eenduidige verhaallijn. Ulrike stelt de betekenis van hun gezamenlijk verleden in vraag, terwijl Gudrun van hun terroristische

¹ Over het gebruik van mythe schrijft Fiddler het volgende: "In Jelinek's critiques of the 'media myth' she has constructed a reverse image of the representations which are circulated by the popular mass media. That is to say, she has written her own distorted and extravagant myths. [...] Rather than depoliticising and camouflaging her myths, then, Jelinek charges her representations according to easily decodable principles. By stressing their mythical status she disproves and undermines the supposed harmlessness of the mass media" (Fiddler 1994, 62-63). We komen later nog op die mythologisering door de media terug in verband met de publieke perceptie van Ulrike Meinhof, maar willen hier het belang van mythe en Jelineks subversie daarvan graag al beklemtonen.

acties binnen de extremistische groepering van de Rote Armee Fraktion onverzettelijk overtuigd blijft.²

De publicatie van de tekst die de basis voor dit artikel vormt, vond pas na de première van het theaterstuk plaats (Gutjahr 2007b, 5). De oorspronkelijke tekst, waarop Nicolas Stemanns' enscenering en tevens de première van het stuk gebaseerd is, liet Jelinek niet publiceren en stemt dus niet overeen met de literaire herwerking die we zullen analyseren. Tenzij anders vermeld, betreft onze analyse de literaire post-première publicatie, terwijl we sporadisch de lijn naar de theateropvoering doortrekken.

Jelineks *Ulrike Maria Stuart* wordt doorgaans binnen het postdramatische theater gesitueerd. Die term werd geïntroduceerd door de Duitse theaterwetenschapper Hans-Thies Lehmann en onderscheidt zich van traditioneel theater in haar beweging weg van de hiërarchische rol van de tekst. Het postdramatische theater herwaardeert niet-tekstuele elementen, bv. lichaam, beeld en geluid, maar ook rekwisieten, zoals de blokfruit die in Stemanns' opvoering een hoofdrol speelt. Dat wil niet zeggen dat de tekst onbelangrijk is, maar wel dat die gelijkgeschakeld wordt met andere scenische elementen. Jelineks' theaterstukken worden doorgaans als een ideale basis voor een postdramatische opvoering gezien, omdat de tekst zelf al een mimetische representatie weigert (Jaeger 2007, 11). Personages zijn binnen de tekst moeilijk te onderscheiden, een eenduidige verhaallijn ontbreekt, zodat via fragmentatie plaats geruimd wordt voor autonome theatrale elementen (Jaeger 2007, 11).

Hoewel de theatertekst op het eerste gezicht het subject lijkt op te heffen, is er binnen de theatertekst zelf een zintuiglijkheid en lichamelijkheid aanwezig, op basis waarvan we die pure deconstructieve interpretatie van de tekst willen herzien. Via een neurodivers perspectief op taal herdefiniëren we de subjectloze stemmen in *Ulrike Maria Stuart* en onderzoeken we hun taal als vorm van verzet tegen de rationaliteit van het neurotypische maatschappelijke keurslijf. Na een korte inleiding tot neurodiversiteit bespreken we de rol van de dode vrouw in het stuk als een uitspraak over vrouwelijk auteurschap. Nadien gaan we dieper in op de neurodiverse taal, die vanuit een traditioneel oogpunt de communicatie lijkt te doen mislukken, maar die we als alternatieve en zintuiglijke vorm van communicatie herinterpreteren.

1. NEURODIVERSITEIT

Voor we een analyse maken van de vrouwelijke figuren in het stuk, dient uitgelegd wat we bedoelen met 'een neurodiverse tegen-taal'. We maken daarbij gebruik van de term neurodiversiteit, een sociale beweging en tegelijk wetenschappelijk paradigma, dat zich binnen de *Disability Studies* laat situeren. Die

² *Elfriede Jelinek. Ulrike Maria Stuart. Rowohlt Theater Verlag. <https://www.rowohlt-theaterverlag.de/theaterstueck/ulrike-maria-stuart-1933> (geraadpleegd op 23/03/2023).*

onderzoekdiscipline ontstond in de jaren '70 in de Angelsaksische wereld als gevolg van de sociale strijd van verschillende burgerrechtenbewegingen (Brehme et al. 2020). In tegenstelling tot de medische blik die het vroege onderzoek naar beperking domineerde, interpreteert men *disability* of handicap binnen *Disability Studies* niet als natuurlijk verschijnsel, maar wel als “een maatschappelijk negatief gewaardeerd verschil dat sociaal geconstrueerd is en daarom altijd moet worden geanalyseerd in zijn historische, sociale en culturele context” (Brehme et al. 2020, 9).³ Zo'n meerduidig perspectief beklemtoont de kruisbestuiving tussen biologische en neurologische aspecten, sociale uitsluiting, culturele representatie en vooral persoonlijke ervaringen (Van Goidsenhoven & Vanaken 2021).

Beperking en neurologische verschillen tellen vandaag nog steeds voornamelijk als afwijking van de norm eerder dan als een natuurlijk of zelfs verrijkend verschil.⁴ Neurodiversiteit werpt daarentegen een ander licht op die vermeende afwijking en bekritiseert de perceptie dat hersenen die anders of niet neurotypisch functioneren, beschouwd moeten worden als abnormaal of defect. Ze betoogt dat er ontelbaar verschillende hersenstructuren zijn, dat er geen neurologische norm of gemiddeld brein bestaat, en dat het brein niet onder een stomp bewaard wordt, maar sterk belichaamd (Armstrong 2015). Iedereen begrijpt, beleeft én vertelt de wereld op een unieke manier.

Dit begrip van neurodiversiteit heeft ook aanleiding gegeven tot een identiteitspolitiek, vertegenwoordigd door de *Neurodiversity Movement* (NDM), die o.a. ijvert voor de erkenning van neurodivergentie bij volwassenen en bij vrouwen. Dat activisme is ook onderhevig aan kritiek (Van Goidsenhoven & Vanaken 2021). Zo richtte die identiteitspolitiek zich oorspronkelijk voornamelijk op autisme als zuiver neurologisch verschil, waardoor ze andere ontwikkelingsverschillen wegcijferde en een essentialistische visie versterkte. Bovendien ontzegde de eenzijdige focus op sterktes de potentiële behoefte aan klinische ondersteuning. Cognitief sterke mensen kunnen zich immers wel weren tegen een medisch perspectief, maar men loopt het gevaar om zij, die hogere drempels ervaren (bv. niet-verbale mensen of mensen met een verstandelijke beperking) buiten beschouwing te laten. Om individuele klinische ondersteuning met een maatschappelijke perspectiefwissel (van *stoornis* naar *diversiteit*) te verzoenen, stellen Van Goidsenhoven en Vanaken voor om in het onderzoek naar neurodiversiteit ook activistische en filosofische invalshoeken te betrekken – en wij voegen daar graag een literair perspectief aan toe. Door literaire teksten binnen een kader van neurodiversiteit te bestuderen, kunnen

³ Origineel: “Die Disability Studies verstehen Behinderung nicht als naturgegebenes, überhistorisches Phänomen – sondern als eine gesellschaftlich negativ bewertete Differenz, die sozial konstruiert wird und daher stets in ihrem jeweiligen historischen, sozialen und kulturellen Kontext analysiert, gedeutet und verstehbar gemacht werden muss”.

⁴ Toch kunnen termen als ‘stoornis’ betekenisvol zijn voor mensen die hun eigen neurodivergentie als beperkend, moeilijk, of zelfs ondraaglijk ervaren. Het is vooral belangrijk bewustzijn te creëren en individuele problematieken niet uit de weg te gaan.

we machtsmechanismen binnen het discours rond normaliteit blootleggen en kenmerken die doorgaans als abnormaal, buitensporig of pathologisch worden beschouwd, als literaire troeven herwaarderen.

Een neurodiverse kijk op taal biedt de kans om net in die teksten die niet gebaseerd zijn op representatie, helden en leesbare dialogen, zoals bij postdramatische theaterteksten het geval is, het personage of de vertelstem te herintroduceren. Het doel van dit artikel is geenszins om een diagnose te stellen van Jelinek, maar om haar taal te interpreteren als een literaire keuze, die uitdrukking geeft aan en zich inzet voor alternatieve, doch volwaardige ervaringen van de werkelijkheid. Een neurodiverse taal maakt plaats voor taalgebruik en stemmen die van de norm afwijken en onderdrukt worden. Ze deconstrueert de neurotypische norm en diens subject en stelt een alternatief subject in de plaats, zonder de ingrijpende invloed van die culturele norm te ontkennen. Vervagende grenzen tussen sprekers, deiktische desoriëntering in tijd en ruimte en (op het eerste gezicht) absurde dialogen kunnen zo vanuit een spanning tussen talige controle en controleverlies van personages gethematiseerd worden. In wat volgt zullen we o.a. rijm, associatie, automatisering, synesthesie en vervreemding als elementen van die neurodiverse taal bespreken.

2. DE DODE VROUW SPREEKT

Wanneer mannen met een gevestigde positie in het literaire veld teksten schrijven die afwijken van de norm, krijgen ze het etiket ‘genie’ toebedeeld, terwijl bij vrouwen naar een (meestal pathologische) psychologische motivatie wordt gezocht in bijvoorbeeld brieven of dagboeken. Om dat onevenwicht te bekritisieren herschrijft Jelinek egodocumenten van vrouwen als Clara Schumann, Ingeborg Bachmann, Helmina von Chézy, Sylvia Plath, Jackie Kennedy, Marlen Haushofer, Christine Lavant en Ulrike Meinhof.⁵ Bij elk van die vrouwen werd hun werk tot uiting van hun zogenaamde pathologische geest gereduceerd, waardoor de literaire kwaliteit naar de achtergrond verdween.

Elfriede Jelinek was zelf slachtoffer van een poging om haar werk te reduceren tot een aspect van haar identiteit. Löffler kaart die reductie en de bijhorende discrepantie tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs aan: “De extreme beschrijvingen en de grofheid van haar taal wordt haar persoonlijk kwalijk genomen, terwijl die mannelijke schrijvers als Heiner Müller, Michel Houellebecq, Henry Miller of Jean Genet eenvoudig wordt gegund. Er lijkt geen andere manier om zich tegen deze provocerende auteur te verzetten dan door de venijnigheid van

⁵ Zie o.a. werken als *Clara S. Musikalische Tragödie* (1982), de verfilming van *Malina* (1991), waarvoor Jelinek het scenario schreef, en *Der Tod und das Mädchen* of de zogenaamde ‘Prinzessindramen’. Daarin baseert ze zich op Helmina von Chézy (*Rosamunde*), alsook Bachmann, Plath en Haushofer (*Die Wand*). Ook Jelineks theaterstuk *Krankheit oder Moderne Frauen* (1987) is het vermelden waard, omdat daarin de pathologisering van andersheid centraal staat, in het bijzonder van de vrouw als de radicaal andere. Jelinek ensceeneert, parodieert en deconstrueert vrouwelijkheid als figuur van het abjecte. Vgl. Böhmisch 2011.

haar schrijfstijl te verbinden met de venijnigheid van de auteur. Een vrouw die onmenselijkheid zo cynisch kan beschrijven, moet toch zelf onmenselijk zijn?” (Löffler 2007, 11-12).⁶ Wat bij mannelijke auteurs als satire geldt, wordt bij vrouwelijke collega’s door de agressieve, gebeten en koude toon impliciet en soms zelfs expliciet als onvrouwelijk gekarakteriseerd.

Satire zou een mannelijk genre zijn, waarbij satirici machtsposities innemen die het mannelijke gender zouden toebehoren en hun spot vooral op het vrouwelijke geslacht richten (Young 2002). Die visie werd voornamelijk ontwikkeld tijdens de opmars van sentimentalisme en sensibiliteit in de 17^e en 18^e eeuw: de vrouw werd verwacht zich aan sociale regelgeving te onderwerpen. Publiek schrijverschap – en al zeker dat van satirische aard – beantwoordde daaraan doorgaans niet (Brown 2008). De legendarische zogenaamde kilte en onmenselijkheid van Jelineks vertelstijl zou haar oorsprong kennen in het feit dat haar teksten geen mimetische weergave van persoonlijke omstandigheden zijn maar in plaats daarvan maatschappelijke toestanden en relaties aankaarten (Sander 1996, 19). Toch is het volgens ons vooral Jelineks persoonlijke, ongewone imago dat sterker bijdraagt tot haar status als “Netzbeschmutzerin par excellence” (Collenberg-Gonzalez 2013, 160) dan haar vlijmscherpe kritiek aan het Oostenrijkse politieke landschap dat ooit zou kunnen.⁷

Niet alleen vrouwelijke literaire auteurs zijn slachtoffer van die pathologisering. De personages in *Ulrike Maria Stuart* zijn niet voor niets zogenaamd ‘sterke’ vrouwen die zich ook buiten het privé domein van het huis begeven, en wiens zogezegd abnormale politieke engagement bijgevolg gemakkelijk geassocieerd wordt met een ziekelijke geest. Zo probeerde de Duitse staat het RAF-‘probleem’ op te lossen door Meinhofs acties aan een fundamentele vrouwelijke irrationaliteit toe te schrijven. De pers verspreidde opzettelijk geruchten over een hersenoperatie die Meinhofs empathievermogen zou hebben aangetast, met haar ‘beking’ tot gewelddadige politiek als gevolg. Op die manier reduceerde men haar acties tot een bekend narratief over fundamentele vrouwelijke (en terroristische) irrationaliteit en zelfs waanzin (Third 2010, 89).

⁶ Origineel: “Persönlich vertübelt werden ihr der Extremismus der Schilderungen, die Zotigkeit der Sprache, die männlichen Schriftsteller wie etwa Heiner Müller, Michel Houellebecq, Henry Miller oder Jean Genet ohne Weiteres zugestanden werden. Man weiß sich gegen diese provokante Autorin nicht anders zu helfen als dadurch, dass man von der Bösartigkeit des Geschriebenen auf die Bösartigkeit der Schreiberin kurzschließt. Eine Frau, die Unmenschlichkeit so zynisch beschreiben kann, muss selber unmenschlich sein, oder?”

⁷ In welke mate het feit dat Jelinek als kind patiënt was bij Dr. Hans Asperger een rol gespeeld heeft in die toeschrijvingen, valt moeilijk te zeggen. Asperger gaf de intussen achterhaalde naam aan het syndroom van Asperger, dat nu deel uitmaakt van autismespectrumstoornis. Hij diagnosticeerde Jelinek uiteindelijk niet met autisme, maar dan op basis van de (eveneens achterhaalde) opvatting dat vrouwen principieel niet autistisch konden zijn. Toch noemt Nobelprijswinnaar Erich Kandel Jelinek een autistisch persoon, die desondanks “on a very high level” presteert en dus als “high-functioning” zou gelden (vgl. Kandel 2018, 37). Zulke diagnoses door derden dienen echter kritisch geëvalueerd te worden. Bovendien zijn begrippen als ‘high-functioning’ validistisch, omdat ze tegelijk het bestaan van ‘low-functioning’ impliceren en zo een waardeoordeel toekennen op basis van iemands functioneren in een vaak strak maatschappelijk keurslijf. Jelinek zelf zou in 1995 beweerd hebben dat, hoewel ze niet als dusdanig gediagnosticeerd werd, ze toch “niet veraf” was (vgl. Feinstein 2010, 30). Ook Clara Törnvall vermeldt Jelinek in haar recente boek *Autisme – Vrouwen op het spectrum* (2023).

Het idee dat vrouwelijke betrokkenheid bij politiek gemotiveerd geweld onnatuurlijk, hysterisch of pathologisch is, werpt Jelinek in *Ulrike Maria Stuart* omver. In de ‘morf-figuur’ Ulrike, samengesteld uit Meinhof en Elizabeth I, resoneert de ervaring van alle politiek geëngageerde vrouwen (Third 2010, 87).

Zonder schuldig te worden aan eenzelfde reductie van de tekst tot de biografie van vrouwelijke auteurs, toont alleen al de personagekeuze dat in deze tekst een uitspraak wordt gedaan over vrouwelijk auteurschap, en breder: vrouwelijk uitdrukkingsvermogen. Om te kunnen spreken eigent de schrijvende vrouw zich een ‘mannelijke’ stem toe (of: sterft). Tegelijkertijd mag zij niet, zoals de mannelijke auteur, achter haar teksten verdwijnen. Integendeel: ze wordt gedwongen om voor haar teksten een biografische verklaring af te leggen. Die gespleten existentiële positie van de vrouwelijke auteur leidt ertoe dat ze wordt bestempeld als een “Scheinleichendasein” (Dröscher-Teille 2018, 54) of “auteure comme revenante” (Böhmisch 2017, 116). Ook na de paradigmaverschuiving die door Roland Barthes’ essay over de dood van de auteur op gang kwam, bleef er een ongelijke behandeling tussen de mannelijke en de vrouwelijke auteur bestaan: “Hoewel Barthes’ dictum voor de mannelijke auteur leidde tot een gedeeltelijke opheffing van de verstrengeling tussen tekst en auteurschap, werd de band tussen auteurslichaam en tekst bij de vrouwelijke auteur nooit helemaal verbroken” (Dröscher-Teille 2018, 55).⁸

Wanneer we die ‘dood van de auteur’ als een aanleiding zien om vrouwelijk en mannelijk auteurschap gelijk te schakelen, verdwijnt ook de vrouwelijke auteur in een genderloos construct, terwijl de taal van de vrouw, of in bredere zin de taal van alle maatschappelijk onderdukten, nog niet dezelfde mogelijkheid kreeg tot zichtbaarheid. *Ulrike Maria Stuart* lezen we als een uitspraak over vrouwelijk auteurschap, waarin een neurodiverse taal wordt ingezet om de pathologisering van vrouwelijk spreken ter discussie te stellen. In plaats van de aanwezigheid van het subject in de taal te ontkennen, toont Jelinek via de ‘morf-figuur’ Ulrike dat het vrouwelijke subject wel degelijk een individuele taal hanteert, die misschien wel een alternatief, maar daarom geen afwezig subject suggereert.

In het stuk speelt een dode vrouw de hoofdrol: we ontmoeten Ulrike Maria Stuart na haar zelfmoord in haar cel. Ulrike en Gudrun voeren hun gesprekken in een kunstmatige taal doorspekt met jamben en trocheeën. Jelinek forceert zo een taal op de zwijgende lichamen van vrouwen, gebruikt ze louter als projectiescherm en plaatst zich ironisch in een traditie van ‘mannenliteratuur’ – zelf verwijst ze aan het eind van het stuk naar “die Götter”: Schiller, Shakespeare en Büchner (Jelinek 2015, 149).⁹ Het strakke metrum van de gesproken taal,

⁸ Origineel: “Leistete das Diktum Barthes’ für den männlichen Autor eine partielle Auflösung der Verquickung zwischen Text und Autorschaft, so wurde in Bezug auf die Autorin die Verbindung von Autorinnenkörper und Text nie ganz aufgehoben.”

⁹ Hierna afgekort als *UMS* incl. paginanummer.

de reproductie van discoursen uit de media en de talrijke citaten lijken te fungeren als vormen van controle om spontane communicatie te onderdrukken en controleverlies tegen te gaan.

Tegelijkertijd verhuult Jelinek niet de moeilijkheden die ontstaan wanneer de dode vrouw spreekt. Terwijl Schiller in zijn tragedie *Maria Stuart* morele vrijheid gelijkstelt aan een bevrijding van het lichaam (Giménez-Calpe 2015, 139), presenteert Jelinek de vrouwen ongefilterd als dode, belichaamde wezens, zoals de regieaanwijzingen verduidelijken: “Es steht nicht der reine Mensch vor uns, sondern seine Absonderung und seine Absonderlichkeit, wie Gestank, der ihn umweht (...) es muß alles runter runter runter. Runter die Hosen, runter die Röcke!” (*UMS* 9).¹⁰ De sterk gecontroleerde lichamelijke die het gebruik van jambe en trochee symboliseert, staan tegenover een fysiek controleverlies. Wanneer Ulrike haar laatste zinnen spreekt, wordt ze plotseling onderbroken door haar spijsverteringsstelsel: “[...] oje, da geht was in die Hose, na egal, wer das auch findet, wird es für immer halten, mir kann das egal sein, es ist meine letzte Spur, viel mehr kann ich nicht hinterlassen” (*UMS* 147–48).¹¹ Het lichaam vormt zo een opstandig ding dat de figuur met haar taal tevergeefs wil overwinnen. Zo worden de vrouwen, ondanks hun pogingen tot spreken, als “overleden en afgezonderd” kenbaar, als doden “die het woord niet meer kunnen grijpen en van wie de taal ook niet meer begrijpelijk is” (Gutjahr 2007c, 21).¹²

Door de moeilijkheden waarmee de dode vrouw wordt geconfronteerd talig weer te geven, draagt Jelinek bij tot een herdefiniëring van sterkte; een definitie die het ‘abnormale’ lichaam niet beperkt tot het overwinnen van het lichamelijke aan de ene kant of tot een enigszins gepathologiseerde biologische constellatie aan de andere kant. In plaats van zich te conformeren aan een mannelijke norm en te spreken vanuit een mannelijk ik, laat Jelinek het vrouwelijke lichaam en de taal die het gebruikt emotioneel, oncontroleerbaar en zelfs hysterisch worden. Of ook: neurodivers. De weergave van de strijd voor en tegen taal beeldt sterkte af als een kwaliteit die kwetsbaarheid en anders-zijn niet noodzakelijkerwijs uitsluit.

3. ONTBREKENDE PERSONAGES, MISLUKTE COMMUNICATIE?

Wanneer de historische figuur Ulrike Meinhof na haar arrestatie enige tijd in een isoleercel doorbrengt, schrijft ze een poëtische brief waarin ze haar ervaring in de ‘toter Trakt’ beschrijft als een totale fysieke desintegratie (Meinhof

¹⁰ Eigen vertaling: “Niet de zuivere mens presenteert zich aan ons, maar zijn afzondering en zijn vreemdheid, als stank die om hem heen walmt (...) het moet allemaal omlaag omlaag omlaag. Omlaag met de broeken, omlaag met de rokken!”

¹¹ Eigen vertaling: “[...] o jee, daar gaat iets mis in mijn broek, ach ja, wie het vindt, mag het voor altijd bijhouden, mij kan het niet schelen, het is mijn laatste spoor, veel meer kan ik niet nalaten”.

¹² Origineel: “die das Wort nicht mehr ergreifen können und deren Sprechen auch nicht mehr greifbar ist”

2001, 152–53).¹³ In vergelijking met de marxistisch geïnspireerde journalistieke teksten die ze voor haar arrestatie schreef, lijkt Meinhof in haar brief de communicatieve functie van taal en de daarmee gepaard gaande politieke communicatie tijdelijk achterwege te laten: “In plaats van een ‘rationeel’ debat aan te gaan en in politieke termen tegen haar isolement te argumenteren, toont Meinhofs brief/gedicht haar isolement als een belichaamde ervaring en niet als een politiek doel” (Bauer 2017, 94).¹⁴ Karin Bauer verklaart de lichamelijke van Meinhofs beschrijvingen door het onvermogen van het lijdende lichaam om controle te krijgen over de sensomotorische verwerking van prikkels, met een vervreemding van het subject tegenover de omgeving, tegenover zichzelf en tegenover het lichaam tot gevolg (Bauer 2017, 99).

Een zintuiglijke desintegratie van het lichaam en de deconstructie van het subject die daarmee gepaard zou gaan, is niet per se genderspecifiek. Dat geldt trouwens ook voor neurodiversiteit, maar tegelijk is er wel sprake van een sterk onevenwicht in pathologisering van eigenschappen die de norm uitdagen. De talige norm is mannelijk en dus voelen vrouwen doorgaans sterker de noodzaak om zich via een alternatieve, zintuiglijke of neurodiverse taal uit te drukken. Het is die taal die Meinhofs brief vormgeeft en door Jelinek in *Ulrike Maria Stuart* opgepikt wordt. Jelinek toont zo aan dat het literaire, neurodiverse taalgebruik in de brief de intensiteit van de persoonlijke ervaring toegankelijk maakt en als gevolg daarvan het bestaan van het alternatieve, neurodiverse subject bewijst.

Jelineks poëtica van het (taal)oppervlak vormt niet alleen een esthetisch middel dat een bepaald discours reproduceert zonder dat er een psychologische kern aan ten gronde ligt, maar impliceert ook een ander proprioceptief bewustzijn. De taal lijkt niet aan een lichaam gebonden en de vrouwen hebben dus geen stabiel deiktisch centrum van waaruit ze spreken. Meer nog: het lichaam laat het ego los en wordt zowel door het ik als door de samenleving in de vorm van een opsporingsbericht als bezit ervaren:

daß dieser Körper, der trotz allem mir gehört und immer mir gehören wird, auch dann, wenn nur ein Sack voll Knochen übrig ist, auch wenn er nicht mehr atmet, lange schon, bereits total erkaltet ist, dazu entstellen Leichenflecken ihn, das schaut ja sicher eklig aus, ein Glück, daß ichs nicht selber anschauen muß, doch noch bis zehn Uhr dreißig läßt man mich dort hängen, denn Spuren wollen sammeln sie und noch ein letztes Mal von allen Seiten fotografieren jene, die seit Monaten,

¹³ Meinhof beschrijft haar isolement aan de hand van volgende indrukken: “The feeling your head is exploding (the feeling the top of your skull should really tear apart, burst wide open)— / The feeling your spinal column is pressing into your brain— / The feeling your brain is gradually shriveling up, like baked fruit—”. Vertaald door Karin Bauer, vgl. Bauer 2017, 92.

¹⁴ Origineel: “Instead of engaging in ‘rational’ debate and arguing against her isolation in political terms, Meinhof’s letter/poem unfolds isolation as an embodied experience rather than a political cause”.

ja Jahren schon, wenn mans genau nimmt, überall, in jedem Postamt hängt. (*UMS* 46)¹⁵

Het zelf kent een voortdurende afwisseling tussen een innerlijk en een uiterlijk perspectief. Het lichaam, een zak botten besmeurd met lijkvlekken, staat tegenover het talige ik dat ondanks de fysieke desintegratie als subject aanwezig blijft. Het citaat kent, gemeten aan de verwachting om als tekst een partituur voor (of neerslag van) een opvoering te dienen en een ‘vierde wand’ op te trekken, een weelde aan persoonlijke voornaamwoorden, waarmee het personage zichzelf beschrijft als bevond het zich buiten het eigen lichaam. Die overdaad kan men als gebrek aan coherentie van identiteit binnen de figuur van Ulrike Maria Stuart begrijpen, maar ook als verwoede pogingen om de proprioceptie te regelen. In ieder geval deconstrueert het citaat de communicatieve norm, waarbij een humanistisch, ‘burgerlijk’ subject binnen het psychologisch-realistische drama een conventioneel gestructureerde dialoog aangaat met de ander. In *Ulrike Maria Stuart* laat Jelinek zien dat die afwezige conventionele taal ook gepaard gaat met wat op het eerste gezicht een gebrek aan communicatie tussen de personages lijkt.

Bovendien is Ulrike, wiens lijk zich in de gevangenis bevindt, niet alleen geïsoleerd van de andere personages, maar ook van zichzelf: “Auf einmal war ich weg, getrennt sogar von mir. Wer hat mit mir dafür noch was am Hut? (...) Sie reden nicht mit mir, die beiden, Hans und Grete, wer auch immer, schneiden mich. Ich bin ganz isoliert. Auch von den andren” (*UMS* 34).¹⁶ De overprikkelde lichamen van de personages en hun situering in plaats en tijd verdwijnen in de taal. De letterlijke interpretatie van uitdrukkingen (“wohin den Weg sie weist (...) sie ist ja keine Reiseführerin!”; *UMS* 12)¹⁷ of semantische associaties (“Jetzt verein ich mich allein mit mir im selbstgemachten Strick, wo andre bloß ein schickes Strickensemble tragen”; *UMS* 47)¹⁸ brengen de zintuiglijk-motorische oriëntatie en haar talige expressie van de personages in de war.

Die verwarring kan tot miscommunicatie of onbegrip leiden. Het ontbrekende vermogen om mentale condities van anderen juist te begrijpen wordt

¹⁵ Eigen vertaling: “dat dit lichaam, dat ondanks alles van mij is en altijd van mij zal zijn, ook al blijft alleen maar een zak vol botten over, ook al ademt het niet meer, het is allang volkomen afgekoeld, en lijkvlekken ontsieren het, het ziet er zeker walgelijk uit, een geluk dat ik er zelf niet naar hoeft te kijken, maar toch blijf ik daar hangen tot tien uur dertig, omdat ze sporen willen verzamelen en haar nog een laatste keer langs alle kanten kunnen fotograferen, zij die al maanden, zelfs jaren om precies te zijn, overal, in elk postkantoor hangt”.

¹⁶ Eigen vertaling: “Opeens was ik weg, zelfs van mezelf gescheiden. Wie wil nog iets met mij te maken hebben? (...) Ze praten niet met me, die twee, Hans en Grete, wie dan ook, hebben me weggesneden. Ik ben volledig geïsoleerd. Ook van de anderen”.

¹⁷ Het adjectief “wegweisend” (richtinggevend) wordt hier letterlijk geïnterpreteerd. Eigen vertaling: “waarheen zij de weg wijst (...) ze is toch geen reisleidster!”

¹⁸ Eigen vertaling: “Nu ben ik alleen met mezelf verenigd in mijn zelfgemaakte strop [Strick], terwijl anderen slechts een fijn breiwerkje [Strickwerk] dragen”. Dergelijke woordspelingen kunnen eventueel ook gezien worden als uitdrukking van (of antwoord op) de andere waarneming van “homographs in context”. Vgl. De Jaegher 2013, 2.

ook wel *mindblindness* genoemd. *Mindblindness* of een gebrek aan Theory of Mind¹⁹ wordt vaak als een typisch kenmerk van bv. autisme opgeleijst. Het neurodiversiteitsparadigma bekritiseert echter die beweringen. De vooronderstelling draagt namelijk bij tot een stereotiep beeld van autistische mensen als machine-achtige, onempathische wezens (Savarese & Zunshine 2014). In plaats daarvan richt ze de blik op de neurotypische waarnemer. Die kenmerkt het onvermogen om onconventioneel gedrag te begrijpen als een uitdrukking van cognitieve diversiteit; een onvermogen dat precies in de confrontatie met alternatieve *bodyminds* aan het licht komt (Savarese & Zunshine 2014, 21-22). Het gedrag dat die waarnemer als ‘antisociaal’ interpreteert, wijst bovendien eerder op moeilijkheden met het ‘performen’ van mentale toestanden via conventionele mimiek en gestiek.

Conatieve aspecten van taal (zoals mimiek en gestiek maar ook intonatie en stemvolume) zijn natuurlijk bij uitstek op het theaterpodium weer te geven. Toch komen ze ook in de tekst via neurodiverse taal tot uiting. Zo kan bijvoorbeeld het gebruik van bepaalde metaforen o.a. mimiek tot stand brengen: “Sogar Geiz wird einmal geil sein, derzeit sinds nur wir mit unsren Magazinen, die wir mit einem Klicken unsren Augenwaffen einschieben” (*UMS* 18).²⁰ Via “Augenwaffen”, of ogen als wapens, simuleert de tekst een specifieke gezichtsuitdrukking. Met die visuele prikkel gaat d.m.v. “Klicken” ook een auditieve impuls gepaard. De klik gaat onmiddellijk aan de wapens vooraf, waardoor de zintuigen horen en zien op synesthetische wijze met elkaar verbonden worden. Vergelijk met het klikken van een computermuis, waarbij het geluid van de klik quasi simultaan nieuwe visuele content tevoorschijn brengt.

Bovendien geldt de vervreemding van idiomatische uitdrukkingen zoals “Geiz ist geil”, die extra onderstreept wordt door alliteratie en assonantie, als een vorm van *weak central coherence*, waarbij binnenkomende informatie maar moeilijk in de globale context verwerkt kan worden. De waarneming focust dus op de details en de contiguiteit van het woordmateriaal dat per associatie verderbouwt. Figuratieve finesses zoals “ogen als wapens” roepen dus niet enkel de gewelddadigheid van de RAF of de seksuele objectivering van vrouwenlichamen door Andreas Baader op zoals verder in de passage beschreven wordt, maar overweldigen ook de toeschouwer. Die overdaad simuleert als het ware Ulrikes zintuiglijke overstimulatie.

Volgens Marco Bernini’s studie (2021) van synesthesie bij Samuel Beckett staft het fenomeen synesthesie de idee dat onze linguïstische en conceptue-

¹⁹ *Theory of Mind* werd door autisme-onderzoeker Simon Baron-Cohen voorgesteld als een reden waarom autistische mensen niet begrijpen hoe andere mensen dan zichzelf de wereld ervaren. Hij spreekt in die context van een *Theory of Mind-deficit*. Deze theorie is echter zwaar bekritiseerd: “[i]n its most extreme form, the ToM deficit view of autism, or ToMD, suggests that autistic persons are mind-blind; that they lack a robust understanding of their own mind and of other minds, that they move in a world bereft of psychological significance and are themselves ‘psychologically thin’ subjects of experience”. Vgl. van Grunsven 2020, 116.

²⁰ Eigen vertaling: “momenteel zijn het enkel wij met onze (kogel)magazijnen, die we met een klik in onze oogwapens inschuiven”.

le kennis op belichaamde ervaring gestoeld is. Hij toont aan dat synesthesie meestal aan een bepaalde unidirectionaliteit onderhevig is van minder gedifferentieerde (lagere) modaliteiten naar meer gedifferentieerde (hogere) modaliteiten, en wel in volgende volgorde: tast – smaak – reuk – gehoor – zicht. De directionaliteit uit zich in de opwaartse transfer van een lagere modaliteit als *source domain* van de metafoor naar een hogere als *target domain*.²¹ Ook de metafoor “Augenwaffen” laat zich op die manier verklaren: het *target domain* ogen (en dus de hoogste modaliteit zicht) wordt aan de hand van het *source domain* wapens (en dus een trede lager, nl. gehoor of ook tast) verduidelijkt.²² Volgens cognitieve theorieën rond synesthetische metaforen dient die unidirectionaliteit tot zintuiglijke toegankelijkheid (Shen & Aisenman 2008): we hebben namelijk kennis over concrete domeinen waarmee we onmiddellijk lichamelijke ervaring hebben, die we op minder concrete en dus minder toegankelijke domeinen kunnen projecteren (Bernini 2021, 111).

Naast de belichaming via synesthetische metaforen brengen ook andere strategieën belichaming in de tekst tot stand. Door verschillende historische lichamen in de figuur van Ulrike Maria Stuart samen te brengen, fragmenteert en vermenigvuldigt Jelinek het lichaam van de morf-figuren Ulrike/Elizabeth I en Gudrun/Maria letterlijk. Een dergelijke ‘morfisering’ van traditioneel afgelijnde personages zoals ze in Schillers *Maria Stuart* wel voorkomen, vernielt het representatieve karakter van literatuur (Lücke 2008, 8) en leidt in *Ulrike Maria Stuart* tot de depersonalisering van de vrouwelijke terrorist (Bouko 2009, 31).²³

Ook andere spreekbuizen, zoals de prinsen in de toren of het koor van oude mannen, dragen bij tot de amorfe polyfonie van stemmen die slechts moeilijk aan een personage toe te kennen zijn: “Wer spricht in den Text hinein, wer sucht ihn zu verwischen mit der eignen Stimme? Ich kenn mich jetzt nicht mehr aus, wer spricht, es ist ja alles sinnlos, unverständlich” (*UMS* 28).²⁴ Die tendens laat zich beschrijven als het ‘Chor-werden der Einzelfigur’ (Haß 2020, 269)²⁵ en treedt ook in andere werken van Jelinek op. Zulke meerstemmigheid symboliseert opnieuw de miscommunicatie, maar ook het vrouwelijke spreken dat vaker als symptoom dan als individuele uitdrukking geïdentificeerd wordt.

²¹ Bernini noemt hier bv. Eliot’s “frosty silence”: de hogere modaliteit ‘geluid’ (*target domain*) wordt in termen van de lagere modaliteit ‘tast’ (*source domain*) beschreven. Vgl. Bernini 2021, 110.

²² Enkel de twee hoogste zintuigen (gehoor en zicht) kunnen elkaar in beide richtingen beschrijven, maar in dit geval beantwoordt de metafoor wel aan de directionaliteit (lager/gehoor richting hoger/zicht). Kenmerkend voor Jelineks experimentele schrijftuur is dat zij die unidirectionaliteit ook kan omdraaien, zoals in de zin “die Straße breitet sich wie eine dunkle Absicht vor ihr aus” uit *Die Kinder der Toten*. Vgl. Martens & Biebuyck 2013, 251.

²³ “Postdramatic performances offer a basic structure that enables the actors *not* to be fully fictional characters”. Er is sprake van een bevrijding van de dwang van taalkundige identiteit ten gunste van een zintuiglijke verwerking van de werkelijkheid.

²⁴ Eigen vertaling: “Wie spreekt in de tekst, wie probeert hem met zijn eigen stem te vertroebelen? Ik weet niet meer wie er aan het woord is, het is allemaal zinloos, onbegrijpelijk.”

²⁵ Haß spreekt verder van een eindeloos ‘chorisch-monologisch’ spreken dat typisch is voor Jelineks oeuvre.

Maar de *stream-of-consciousness*-achtige monologen symboliseren tegelijk een tegenoffensief tegen de strategieën van inperking die neurologische verschillen in bedwang willen houden. Het monologische, egocentrisch aan-doende karakter van het taalgebruik van de protagonisten is een weigering tot *masking* waartoe neurodivergente vrouwen zich gedwongen voelen. Van vrouwen verwacht men doorgaans immers een empathische houding tegenover hun gesprekspartners (Limburg 2022). Hoewel bovengenoemde elementen bijdragen tot een algemeen gevoel van desoriëntatie, willen we in het volgende deel argumenteren dat er wel degelijk betekenisvolle communicatie achter die façade schuilgaat.

4. ALTERNATIEVE SUBJECTEN, ZINTUIGLIJKE COMMUNICATIE

De algemene indruk die de tekst wekt, is er een van gebrek aan oriëntatie binnen de interactie tussen figuren, waardoor het lijkt alsof die figuren niet in betekenisvolle communicatie geïnteresseerd zijn. Die impressie gaf ook Meinhofs poëtische brief uit de isoleercel, die we in het vorige deel al bespraken. De brief toont aan dat de beschrijving van zintuiglijke ervaring en van de fragmentatie en vermenigvuldiging van het lichaam enkel nog in poëtische vorm tot uitdrukking kan komen.

Toch betekent dit niet dat de tekst geen communicatief doel had, vooral wanneer men bedenkt dat hij in briefvorm is geschreven en de titel “Brief einer Gefangenen aus dem toten Trakt” kreeg. Hoewel Meinhof beweerde dat zij niet van plan was de brief te publiceren, beschreef zij de tekst uitdrukkelijk als tegeninformatie tegen de proto-wetenschappelijke en pathologiserende betogen over de RAF-leden die in de media circuleerden. Terwijl het publieke debat probeerde de RAF te depolitiseren door de aandacht op de vermeende abnormale, tegenvrouwelijke lichamelijke van haar (vrouwelijke) leden (als Medea-moeders) te richten, verzette Meinhof zich met haar brief tegen haar medicalisering en objectivering. Daarmee leverde ze misschien wel een van haar meest verspreide, persoonlijke, maar daarom niet minder politieke teksten.

Ook Jelinek – hoewel het bij haar wel duidelijk een literaire keuze is – breekt via de focus op het niet-normatieve lichaam en diens neurodiverse taal met de communicatieve norm. Die vermeende asociale neigingen binnen de dialogen, die in alledaagse conversatie storend zouden zijn, worden binnen de literaire communicatie esthetisch genietbaar en doorbreken zo het idee dat die communicatief gebrekkig zouden zijn. Hoewel de tekst initieel dus lijkt te suggereren dat alle communicatieve conventies overboord dienen gegooid en de indruk wekt dat de personages niet geïnteresseerd zijn in betekenisvolle communicatie, bijvoorbeeld door hen prozamonologen in plaats van dialogen te laten voeren, gaan zij toch voortdurend op zoek naar interactie. Zelfs in hun

isolement verlangen zij naar een gesprekspartner. Zo roept Ulrike midden in een van haar monologen plotseling: “Königin, hilf! Sprich mit mir! So hilf mir doch! Sprich doch mit mir, ein einziges Mal! Warum spricht ihr nicht mehr mit mir, Grete? Hans? Wer auch immer? Sprecht! Wo seid ihr? In der Nachbarzelle?” (*UMS* 37).²⁶ Het onvermogen van de anderen om Ulrike te begrijpen is niet alleen een gevolg van haar ruimtelijke en mentale isolatie van de rest van de RAF, maar ook, volgens Jelinek, van haar eenzame positie als geëngageerde vrouwelijke journaliste en intellectueel zonder rolmodellen en met een sterk gevoel voor rechtvaardigheid (en geen geduld voor *small talk* (Jelinek 2011)).

Het gebrek aan een coherente identiteit en rationele conversatie ruimt plaats voor zintuiglijke communicatie, die in Jelineks werk onmiskenbaar een hoofdrol speelt. Volgens Bouko toont Lehmanns theorie rond *independent auditory semiotics* aan dat postdramatisch theater niet simpelweg het tekstuele terzijde schuift, maar eerder een uitgebreide notie van taal vertegenwoordigt. Postdramatisch theater verwerpt het gezag van de inhoud ten gunste van de zintuiglijkheid “die zowel linguïstisch als niet-linguïstisch is, en waarin de zintuiglijke prikkels (de geluiden) net zo belangrijk zijn als de betekenis van de woorden” (Bouko 2009, 28).²⁷

Het eerder vermelde uiterst gestructureerd ritme dankzij de jamben en trocheeën wordt in *Ulrike Maria Stuart* gecontrasteerd met/versterkt door een gevoeligheid voor het verglijden van betekenis op basis van minimale klankverschillen of homografische nabijheid. Voor neurotypische lezers/toehoorders lijkt de cumulatie van dat taalmateriaal op een ongemakkelijke, bijna komische vorm van auditieve overprikkeling.²⁸ Opnieuw duikt hier een worsteling tussen controle en controleverlies op. De zinnen bestaan uit een aaneenschakeling van ondergeschikte bijzinnen, die door associaties ontstaan, zodat van pauze of ademhaling weinig sprake is. Die tekstuele oversaturatie verwerkt Nicolas Stemann ook in zijn productie van *Ulrike Maria Stuart* in het Hamburgse Thalia Theater zonder enkel de tekst te reciteren. Geheel in de traditie van het postdramatische theater geeft Stemann zijn inscenering zo vorm dat die de overprikkeling verder in de hand werkt. Hij stelt bijvoorbeeld het gehoor van het publiek ernstig op de proef: een ‘blokfluitduel’ “doorspekt met schrille dissonanten” (Gutjahr 2007a, 27)²⁹ simuleert de ervaring van hypersensitiviteit, die in de tekst door de neurodiverse taal uitgedrukt wordt, voor het publiek.

²⁶ Eigen vertaling: “Koningin, help! Praat tegen me! Help me! Praat met me, één keer maar! Waarom praat je niet meer tegen me, Grete? Hans? Wie dan ook? Spreek! Waar ben je? In de cel naast die van mij?”

²⁷ Origineel: “which is both linguistic and non-linguistic, and in which the sensory stimuli (the sounds) are as important as the meaning of the words”.

²⁸ In de Engelstalige wereld wordt het ‘manische’ van die neurodiverse taal beklemtoond door bv. stukken van Beckett door sprekers met Tourette op te voeren. Vgl. Simpson 2022.

²⁹ Origineel: “von schrillen Misstönen durchzogen”.

Die stortvloed van geluiden staat in schril contrast met Meinhofs zintuiglijke ontbering in de isoleercel. Hier zien we hoe, ook zonder werkelijk geluid, die ervaring toch door de tekst kan worden opgeroepen. Het (auditieve) isolement wordt namelijk als gewelddadig en zelfs luidruchtig gekarakteriseerd: “Und wer kann schon denken, wenn die Wände dröhnen, wenn der Schädel rauscht, die Pillen in dem Blut dermaßen brüllen, daß man nicht versteht, was man da zu sich selber spricht, die Pillen, mit denen wir uns, man uns zuge-dröhnt?”³⁰ (*UMS* 57). Het koor beschrijft hoe muren dreunen, de schedel ruist en pillen brullen: niet alleen de ruimtelijke omgeving, ook het innerlijke ik lijkt geluid te produceren. De lezer krijgt op die manier toegang tot de persoonlijke ervaring van het personage, zonder daarbij gehoorschade te riskeren. Nochtans produceert Ulrike geen écht geluid, tenzij schriftelijk, waarbij het schrijven de stilte compenseert: “[...] auch wenn ichs nur verlaute in die Stille meiner Zelle, es kommt nicht weit genug über die Lippen, bin so schweigsam jetzt geworden, dafür schreibe ich” (*UMS* 97).³¹ Door zintuiglijke categorieën in vraag te stellen, worden normatieve ervaringspatronen doorbroken.³²

Andere strategieën zoals rijm, paronomasieën, herhalingen, anaforen en syntactische parallellen liggen aan de basis van de tekst (Lehmann 2018) en suggereren dat niet (alleen) de inhoud van de tekst van belang is. Die visie op taal bevat een “linguïstisch-filosofische, maar ook politieke dimensie” (Lehmann 2018, 125); een component die ook het taalspel in Jelineks werk beïnvloedt. Taalspel en zintuiglijkheid dragen bij tot een revolutie van alternatieve, poëtische, zintuiglijke – en neurodiverse – taal, en brengen zo een radicale omverwerping van sociale gender- en ‘neurorelaties’ teweeg.

CONCLUSIE

Jelineks literaire inleving in de biografie van Ulrike Meinhof draagt bij tot een visie op neurodiversiteit als potentieel productieve, creatieve bewustzijnstoestand, die communicatie niet in de weg staat, maar wel anders structureert. Die opvatting staat in contrast met het heersende stereotype van neurodivergentie als gebrek of tekort. Eigenschappen van postdramatische theaterteksten, zoals het gebrek aan plot en de incoherentie van personages, hebben we in een

³⁰ Eigen vertaling: “En wie kan nadenken als de muren dreunen, als de schedel ruist, de pillen in het bloed zo brullen dat men niet verstaat wat men tegen zichzelf zegt, de pillen waarmee wij onszelf, men ons gedrogeerd heeft?”

³¹ Eigen vertaling: “[...] al spreek ik het slechts uit in de stilte van mijn cel, het komt niet ver genoeg over mijn lippen, ik ben nu zo zwijgzaam geworden, daarom schrijf ik”.

³² Het publiek is, als men op de typische kritieken afgaat, wel onder de indruk en geniet de intensiteit van de tekst, maar tegelijk bestaat een keerzijde: critici grijpen terug naar kwantificerende omschrijvingen (overdaad) en beklemtonen vooral het dwangmatige van het spreken, dat vaak, ook door regisseurs als Nicolas Stemann, als associatief, rommelig of zelfs ronduit ziekelijk wordt omschreven. Als voorbeeld: HARTMUT KRUG: *Wenn Kalauer zur Krankheit werden*. Tagesspiegel. 21/02/2005. <https://www.tagesspiegel.de/kultur/wenn-kalauer-zur-krankheit-werden-elfriede-jelinek-und-ih-r-bunbury-in-wien-1195873.html> (geraadpleegd op 27/04/2023).

ander licht bekeken. Jelineks onconventionele taalgebruik is niet zozeer een esthetisch middel om mimetische conventies binnen theater te ondermijnen, maar onthult veeleer een andere kijk op subjectiviteit en communicatie. In die zin is Jelinek niet alleen de kille of brutale auteur als wie ze vaak wordt afgeschilderd, maar doorbreekt ze vooral conventionele manieren van denken en zijn. Op die manier beschermt de auteur, zo argumenteerden we, het bestaansrecht van (vrouwelijke) neurodiversiteit. Haar deconstructieve taal vernietigt ideologische conventies en ruimt plaats voor een neurodiverse zintuiglijkheid en lichamelijkheid, die niet-onderdrukkende communicatie mogelijk maakt. De talige zintuiglijkheid van de tekst neemt het over van de inhoud en vormt een strategie waarmee de dode vrouw onderdrukkende taal onderhandelt en ondermijnt.

BIBLIOGRAFIE

- ANNUSS, Evelyn: “Flache Figuren – Kollektive Körper”. In: *Lob der Oberfläche. Zum Werk von Elfriede Jelinek*. Ed. Thomas Eder & Juliane Vogel. München: Wilhelm Fink 2010, p. 49-69.
- ARMSTRONG, Thomas: “The Myth of the Normal Brain: Embracing Neurodiversity”. In: *American Medical Association Journal of Ethics* 17/4 (2015), p. 348–52.
- BARTENS, Daniela & Paul PECHMANN: Elfriede Jelinek: Die internationale Rezeption (Dossier Extra). *Graz: Literaturverlag Droschl* 1997.
- BAUER, Karin: “Lost in Isolation: Ulrike Meinhof’s Body in Poetry”. In: *Presence of the Body. Awareness in and beyond Experience*. Ed. Gert Hofmann & Snježana Zorić. Leiden: Brill 2017, p. 92–106.
- BERNINI, Marco: *Becket and the Cognitive Method: Mind, Models, and Exploratory Narratives*. Oxford: Oxford University Press 2021.
- BÖHMISCH, Susanne: Le jeu de l’abjection. Etude sur Elfriede Jelinek et Elfriede Czurda. *Paris: L’Harmattan* 2011 (= Coll. Les mondes germaniques).
- BÖHMISCH, Susanne: “« L’écriture ne passe pas, elle non plus, l’auteur ne ‘s en va pas, il ne part pas, pas même au détachant » – la figure de l’auteur(e) dans Textflächen d’Elfriede Jelinek”. In: “*Machen Sie, was Sie wollen!*” *Autorität durchsetzen, absetzen und umsetzen*. Ed. Delphine Klein & Aline Vennemann. Wien: Praesens Verlag 2017, p. 111–22 (= Diskurse.Kontexte.Impulse. Publikationen des Elfriede Jelinek-Forschungszentrums 13).
- BOUKO, Catherine: “The Musicality of Postdramatic Theater: Hans-Thies Lehmann’s Theory of Independent Auditory Semiotics”. In: *Gamma: Journal of Theory and Criticism* Juli (2009), p. 25–35.
- BREHME, David, Petra FUCHS, Swantje KÖBSELL & Carla WESSELMANN: “Einleitung: Zwischen Emanzipation und Vereinnahmung”. In: *Disability Studies im deutschsprachigen Raum*. Ed. David Brehme et al. Mannheim: Beltz Juventa 2020, p. 9–22.
- BROWN, Hilary: “Luise Gottsched the satirist”. In: *The Modern Language Review* 103/4 (2008), p. 1036+
- COLLENBERG-GONZALEZ, Carrie: “Kleist in the Reception of the Red Army Faction”. In: *Heinrich von Kleist: Artistic and Political Legacies*. Ed. Jeffrey L. High & Sophia Clark. Amsterdam – New York, NY: Brill 2013, p. 149–67.

- DE JAEGHER, Hanne: “Embodiment and sense-making in autism”. In: *Frontiers in Integrative Neuroscience* 7/15 (2013).
- DRÖSCHER-TEILLE, Mandy: *Autorinnen der Negativität. Essayistische Poetik der Schmerzen bei Ingeborg Bachmann – Marlene Streeruwitz – Elfriede Jelinek*. Boston: Wilhelm Fink 2018.
- ELFRIEDE Jelinek. *Ulrike Maria Stuart*. Rowohlt Theater Verlag. <https://www.rowohlt-theaterverlag.de/theaterstueck/ulrike-maria-stuart-1933> (geraadpleegd op 23/03/2023).
- FEINSTEIN, Adam: *A History of Autism*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell 2010.
- FIDDLER, Allyson: *Rewriting Reality: An Introduction to Elfriede Jelinek*. Oxford / Providence: Berg 1994 (= New Directions in European Writing).
- GIMÉNEZ Calpe, Ana: “Von Schillers ästhetischer Theorie zur Dekonstruktion und Entmythologisierung. Elfriede Jelineks / Nicolas Stemanns Ulrike Maria Stuart”. In: *Revista de Filología Alemana* 23 (2015), p. 135–52.
- GUTJAHR, Ortrud: “Königinnenstreit. Eine Annäherung an Elfriede Jelineks Ulrike Maria Stuart und ein Blick auf Friedrich Schillers Maria Stuart”. In: *Ulrike Maria Stuart von Elfriede Jelinek*. Ed. Ortrud Gutjahr. Würzburg: Königshausen & Neumann 2007a (= Theater und Universität im Gespräch 5), p. 19–38.
- GUTJAHR, Ortrud: “Vorwort”. In: *Ulrike Maria Stuart von Elfriede Jelinek*. Ed. Ortrud Gutjahr. Würzburg: Königshausen & Neumann 2007b, p. 5 (= Theater und Universität im Gespräch 5).
- GUTJAHR, Ortrud: “Zu Elfriede Jelineks Ulrike Maria Stuart”. In: *Text + Kritik* 117 (2007c), p. 19–30.
- HARTMUT Krug: *Wenn Kalauer zur Krankheit werden*. *Tagesspiegel*. 21.02.2005. <https://www.tagesspiegel.de/kultur/wenn-kalauer-zur-krankheit-werden-elfriede-jelinek-und-ihr-bunbury-in-wien-1195873.html> (geraadpleegd op 27/04/2023).
- HASS, Ulrike: *Kraftfeld Chor*. Berlin: Theater der Zeit 2020.
- JAEGER, Dagmar: Theater im Medienzeitalter. Das postdramatische Theater von Elfriede Jelinek und Heiner Müller. *Bielefeld: Aisthesis Verlag* 2007, p. 9.
- JELINEK, Elfriede: Das schweigende Mädchen / Ulrike Maria Stuart. *Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag* 2015.
- JELINEK, Elfriede: “Ulrike Marie Meinhof”. In: *Everybody Talks About the Weather ... We Don't: The Writings of Ulrike Meinhof*. Ed. Karin Bauer. New York: Seven Stories Press 2011.
- KANDEL, Erich R.: *The Disordered Mind. What Unusual Brains Tell Us About Ourselves*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux 2018.
- LEHMANN, Hans-Thies: “Entscheidung für das Asyl”. In: *Flucht und Szene: Perspektiven und Formen eines Theaters der Fliehenden*. Ed. Bettine Menke & Juliane Vogel. Berlin: Theater der Zeit 2018, p. 118–39.
- LIMBURG, Joanne: *Letters to My Weird Sisters: On Autism and Feminism*. London: Atlantic Books 2022.
- LÜCKE, Bärbel: “Einführung”. In: *Elfriede Jelinek. Eine Einführung in das Werk*. Paderborn: Wilhelm Fink 2008, p. 7–11.
- LÖFFLER, Sigrid: Die Masken der Elfriede Jelinek. In: *Text + Kritik* 117 (2007), p. 3–14.
- MARTENS, Gunther & Benjamin BIEBUYCK: “Channelling Figurativity through Narrative: The Paranarrative in Fiction and Non-Fiction”. In: *Language and Literature* 22/3 (2013), p. 249–62.

- MEINHOF, Ulrike: “Brief einer Gefangenen aus dem toten Trakt”. In: *Ulrike Meinhof und die deutschen Verhältnisse*. Ed. Peter Brückner. Berlin: Wagenbach 2001, p. 152–54.
- MEIS, Verena: “‘Das ist kein Hoppel-hoppel wie im bürgerlichen Theater.’ (Anti-)theatrale Poetologie der Gewalt bei Jelinek und Bernhard”. In: *Elfriede Jelinek und Thomas Bernhard: Intertextualität – Korrelationen – Korrespondenzen*. Ed. Bastian Reinert & Clemens Götz. Walter de Gruyter 2019. ProQuest Ebook Central, <https://ebookcentral.proquest.com/lib/unigent-ebooks/detail.action?docID=5786952>.
- ORTNER, Jessica: Poetologie “nach Auschwitz”. Narratologie, Semantik und sekundäre Zeugenschaft in *Elfriede Jelineks Roman “Die Kinder der Toten”*. Berlin: Frank & Timme 2016.
- SANDER, Margarete: Textherstellungsverfahren bei Elfriede Jelinek. *Das Beispiel Tötenaueberg*. Würzburg: Königshausen & Neumann 1996.
- SAVARESE, Ralph J. & Lisa ZUNSHINE: “The Critic as Neurocosmopolite: Or, What Cognitive Approaches to Literature Can Learn from Disability Studies: Lisa Zunshine in Conversation with Ralph James Savarese”. In: *Narrative* 22/1 (2014), p. 17–44.
- SCHMIDT, Christina: “Sprechen sein. Elfriede Jelineks Theater der Sprachflächen”. In: *Sprache im technischen Zeitalter* 193 (2000), p. 66–67.
- SCHÖNING, Andrea: *Homologien der Sprachmacht. Eine interdiskurstheoretische Studie zu Elfriede Jelineks Theatertexten*. Leiden: Brill 2018.
- SHEN, Yeshayahu & Ravid AISENMAN: “‘Heard Melodies Are Sweet, but Those Unheard Are Sweeter’: Synaesthetic Metaphors and Cognition”. In: *Language and Literature* 17/2 (2008), p. 107–121.
- SIMPSON, Hannah: *Samuel Beckett and Disability Performance*. Cham: Palgrave Macmillan 2022.
- SUCHER, C. Bernd: Die Textflächenfrau. Die Dramatikerin Elfriede Jelinek. *Süddeutsche Zeitung*. 19/05/2010. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/die-dramatikerin-elfriede-jelinek-die-textflaechenfrau-1.896879> (geraadpleegd op 24/05/2023).
- THIRD, Amanda: “Imprisonment and Excessive Femininity: Reading Ulrike Meinhof’s Brain”. In: *Parallax* 16/4 (2010), p. 83–100.
- TÖRNVALL, Clara: *Autisme – Vrouwen op het spectrum*. Amsterdam: Volt 2023.
- VAN GOIDSENHOVEN, Leni & Gert-Jan VANAKEN: “Autisme als meerduldig en politiek fenomeen: een disability studies perspectief”. In: *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme* 1 (2021), p. 13–32.
- VAN GRUNSVEN, Janna: “Perceiving “Other” Minds. Autism, 4E Cognition, and the Idea of Neurodiversity”. In: *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities* 27/7–8 (2020), p. 115–43.
- WEIRAUCH, Sebastian: “Gegen Ironie sind Sie machtlos”. *Eine medienkritische Untersuchung von Elfriede Jelineks subversiver Rhetorik*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2018.
- YOUNG, Elizabeth V.: “De-gendering genre: Aphra Behn and the Tradition of English Verse Satire”. In: *Philological Quarterly* 81/2 (2002), p. 185–205.

Jan Walravens als verdediger van het modernisme op de Expo 58

door Katrien VANHAMEL

Abstract

This contribution combines an introduction to Jan Walravens' activities as an art critic and his position within the artistic field, based on documentation from his private archive, with an analysis of his reports of the plastic arts on the 1958 Brussels World's fair. In that analysis I focus on the tension between tradition and renewal that dominated both the World's fair and the art world at that time. In doing so, I will show how the art critic introduces the contemporary abstract art to his readers and tries to convince them of the importance of renewal. Simultaneously, the analysis provides insight in some of the key elements in Walravens' vision on modern art.

INLEIDING

“Toen had iedereen het gevoel deel te nemen aan een groot en schitterend feest uit de glorierijke tijd van de Zonnekoning, een feest van kleur en elegantie, van vreugde en intelligentie, een zeer hoge uiting van de menselijke mogelijkheden”¹, schrijft Jan Walravens (1920-1965) op 26 april 1958 in *De Groene Amsterdammer* over de opening van de Wereldtentoonstelling dat jaar: een algemeen optimisme en geloof in vooruitgang, in “de menselijke mogelijkheden”, klinkt in het citaat door.

De Groene Amsterdammer was een van de vele bladen waarvoor Walravens als journalist over kunst, literatuur, toneel en de actualiteit schreef. Hij was dan ook niet weg te denken uit de culturele scène van de jaren vijftig en de jaren zestig, waarbinnen hij vaak de rol van spilfiguur en contactpersoon opnam. Wie de biografie van Jos Joosten over Walravens, met de treffende titel *De verdeelde mens*, bij de hand neemt, kan niet anders dan het beeld van hem als duizendpoot en promotor van de vernieuwing beamen.² Met zijn avant-garde tijdschrift *Tijd en Mens* (1949-1955) bood hij jonge schrijvers en kunstenaars een platform. Van de jonge experimentele dichters was hij een vurig verdediger: in 1955 zag de bloemlezing *Waar is de eerste morgen?* het licht, enkele jaren nadat Walravens zijn welbekende tekst over de experimentele poëzie, *Phenomenologie van de moderne poëzie*, in het achtste nummer van *Tijd en Mens* (1950) en daarna als een losse uitgave (1951) had gepubli-

¹ WALRAVENS, Jan, ‘Meer dan 150 000 bezoekers op de eerste dag van de Expo’, *De Groene Amsterdammer*, 26 april 1958.

² JOOSTEN, Jos, *De verdeelde mens: Jan Walravens [1920-1965]. Schrijver, ijkpunt, avant-gardist*, Nijmegen: Vantilt, 2018.

ceerd. Ook het vernieuwend toneel behartigde hij als medestichter van het Brussels toneelgezelschap Kamertoneel, dat na zijn oprichting in 1953 vier jaar lang voorstellingen bracht. Het existentialisme introduceerde Walravens dan weer in Vlaanderen via verschillende artikelen en voordrachten, gewijd aan Jean-Paul Sartre en de filosofische stroming in het algemeen. Ten slotte verscheen in de jaren vijftig ook eigen werk als romanschrijver: hij publiceerde in 1951 *Roerloos aan zee* en in 1958 *Negatief*.

Deze bezigheden van Walravens zijn welbekend. Het feit dat hij ook bijzonder actief was als kunstcriticus gaat daarentegen nog vaak onopgemerkt voorbij: studies over zijn activiteiten binnen het domein van de plastische kunsten blijven tot op heden nagenoeg afwezig. Joosten wijst er wel op dat de moderne schilderkunst een rode draad vormde in Walravens' leven, maar besteedt hier verder weinig aandacht aan.³ Tom Van Imschoot lichtte in 2011 al een tipje van de sluier met het artikel 'De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens. Over Jan Walravens en de beeldende kunst'. Dat verscheen in *Jan Walravens en het experiment*.⁴ In 2024 wordt een boekpublicatie van Walravens' kunstkritieken verwacht.⁵

Via deze bijdrage wil ik inzicht geven in de praktijken van Jan Walravens als kunstcriticus. Daarvoor kijk ik naar zijn kunstkritische productie, maar ook naar zijn andere activiteiten als kunstkenner en naar zijn relaties met de beeldende kunstenaars.⁶ Toegang tot briefwisselingen, catalogi en andere documentatie uit zijn privé-archief laat ons nu toe om daarvan een duidelijker beeld te schetsen. Daarbij ligt de nadruk op zijn positie binnen de debatten over traditie en vernieuwing en op de manier waarop hij het grote publiek probeert te overtuigen van het belang van vooruitgang. Het vraagstuk van vernieuwing vormt de insteek voor de inleiding op Walravens als kunstcriticus, alsook voor het tweede deel van dit artikel, dat zijn bijdragen over de Wereldtentoonstelling van 1958 behandelt.

1. WALRAVENS KUNSTCRITICUS

Jan Walravens leverde als kunstjournalist voor kranten, week- en maandbladen en tijdschriften allerlei bijdragen over onder meer tentoonstellingen, (ontmoetingen met) kunstenaars en kunstboeken. Artikelen van zijn hand verschenen in *De Zweep*, het Nederlandse weekblad *De Groene Amsterdammer* en – vooral – in *Het Laatste Nieuws*, waar hij deel uitmaakte van de kunstredactie.

³ JOOSTEN, *De verdeelde mens*, 2018, p.292.

⁴ VAN IMSCHOOT, Tom, 'De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens. Over Jan Walravens en de beeldende kunst', in: BERNAERTS, Lafs, VANDEVOORDE, Hans & VERVAECK, Bart (eds.), *Jan Walravens en het experiment*, SEL-reeks, 1, Gent: Academia Press, 2011, p.23-46.

⁵ Samengesteld door Hans Vandevoorde en Katrien Vanhamel.

⁶ Jos Joosten verwijst wel enkele keren naar de (vriendschappelijke) contacten die Jan Walravens met verschillende kunstenaars onderhield en naar hun samenwerkingen, maar behandelt deze relaties niet uitgebreid of in relatie tot Walravens' activiteiten als kunstcriticus.

Daarnaast publiceerde de criticus ook in verschillende, vaak gespecialiseerde kunst- en cultuurtijdschriften⁷, en wijdde hij monografieën aan de Belgische kunstenaars Jan Vaerten (1950), Valerius de Saedeleer (1951), Felix De Boeck (een in 1952 en een tweede in 1965), Gaston Bertrand (1953) en Rudolf Meerbergen (1965). In 1961 verscheen het overzichtswerk *Hedendaagse Schilderkunst in België* en twee jaar later werd zijn *Van Constant Permeke tot Heden. De figuratieve schilderkunst in België* uitgegeven als het vijfde nummer van de reeks *Kunst in België* van Cultura. Ten slotte leverde de criticus verschillende bijdragen aan Michel Seuphors *Abstracte schilderkunst in Vlaanderen* (1963).

Walravens' kunstkritieken overspanden dus een heel spectrum: van korte beknopte verslagen in dagbladen voor een ruim doelpubliek tot uitgebreide studies voor geïnteresseerde – en mogelijk zelfs gespecialiseerde – lezers. Dat werk getuigde steeds van zijn engagement om een breed publiek in een eenvoudige taal kennis te laten maken met de huidige stand van de beeldende kunsten.⁸

De documentatie in Walravens' privé-archief toont aan dat hij geen passieve observator van de artistieke scène bleef. Talrijke catalogi bieden een overzicht van de artistieke kringen en ruimtes die de criticus frequenteerde, waaronder het Brusselse kunstencentrum Taptoe, waarvan hij mee aan de basis lag.⁹ Zijn affiniteit met de hedendaagse artistieke scène toont zich ook in de verschillende catalogusteksten die hij zelf over uiteenlopende kunstenaars schreef: ze gaan van de met Cobra en de informele kunst verbonden Serge Vandercam en Roel D'haese over de geometrische abstractivisten Luc Peire en Anne Bonnet, oorspronkelijk leden van de Jeune Peinture Belge, tot figuren als Roger

⁷ Walravens publiceerde in de volgende tijdschriften: *Ambassadeur*, *Arsenaal*, *Artes*, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*, *Croquis*, *Jaarboek van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van Antwerpen*, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, *Kunst van Nu*, *Meridiaan-Kunstmeridiaan*, *Op de Uitkijk*, *Periscoop*, *Quadrum*, *Ruimte* en *De Vlaamse Gids*.

Zijn bijdragen in zijn vaste rubriek *5de kolom* in *De Periscoop* verschenen later ook in *Jan Biorix* (WALRAVENS, Jan, *Jan Biorix*, Brugge: De Galge, 1965). Zie: WALRAVENS, Jan & BROUWERS, Jeroen (inl.), *Jan Biorix*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1998; VANDEVOORDE, Hans, "Het leven is niet goed". *Jan Biorix* als exponent van "le nouveau journal", in: BERNAERTS, Lars, VANDEVOORDE, Hans & VERVAECK, Bart (eds.), *Jan Walravens en het experiment*, 2011, p.23-46.

⁸ VAN IMSCHOOT, 'De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens', 2011, p.25.

⁹ Taptoe, in 1955 opgericht door Albert Niels, Philippe d'Arschot, Clara en Gentil Haesaert, Walter Korun en de schilders Maurice Wyckaert en Serge Vandercam, fungeerde twee jaar lang als ontmoetingscentrum voor jonge plastische kunstenaars en dichters. Via tentoonstellingen en een artistiek café wilde Taptoe (internationale) uitwisselingen tussen vooruitstrevende kunstenaars bewerkstelligen. Zo werd het een ontmoetingsplaats voor de kunstenaars verbonden met het voormalige Cobra, *Phases*, *Internationale lettriste* en het latere *Internationale situationniste*. Zie: DE GROOF, Piet, 'TAPTOE, in de lijn van COBRA', *De Vlaamse Gids*, 1989; DE GROOF, Piet, *Le Général situationniste. Entretiens avec Gérard Berréby & Danielle Orhan*, Parijs: Allia, 2007; HANNOSSET, Corneille, *Taptoe*, Brussel: Laconti, 1989; WOUTERS, Stefan, 'Taptoe. Trefpunt van uiteenlopende visies en verschillende disciplines', in: BERNAERTS, Lars, VAN DER STRAETEN, Bart, VANDEVOORDE, Hans & VAN IMSCHOOT, Tom, *Legendes van de literatuur. Schrijvers en het artistieke experiment in de jaren zestig*, Gent: Academia Press, 2017, p.61; MASSONET, Stéphane & VANDEVOORDE, Hans, 'Taptoe: from Cobra to Situationism', *Online Encyclopedia of Literary Neo-Avant-Gardes*, <https://www.oeln.net/taptoe-cobra-situationism>.

Raveel – de Nieuwe Visie – en Paul Van Hoeydonck, medeoprichter van de Antwerpse groep G58.

Daarbovenop gaf Walravens verscheidene lezingen op openingen van tentoonstellingen en andere bijeenkomsten. Uitnodigingen voor en krantenartikelen over die lezingen illustreren hoe hij, naast in Brussel, ook in Antwerpen voet aan de grond had. Daar ontwikkelde zich aan het einde van de jaren vijftig een nieuwe avant-garde scène: Walravens sprak bijvoorbeeld in Gard Sivik¹⁰ of op evenementen van G58. Zo gaf hij in het kasteel Middelheim de openingslezing ‘Abstrakte kunst, vervloekte kunst van vandaag’ op een tentoonstelling van G58 met Walter Vanermen, Jef Verheyen, Vic Estercam en Pol Bervoets, en opende hij een tentoonstelling van de Nederlandse informele kunstenaars en the new vision centre group (London) in het Hessenhuis. Die laatste inleiding hield hij op 14 mei 1960, samen met de Nederlandse dichter Simon Vinkenoog. Celbeton in Dendermonde was dan weer een kunstkring uit de periferie waar Walravens sprak en waar hij zelfs deel uitmaakte van het bestuur.¹¹ De onderwerpen van zijn presentaties betroffen veelal non-figuratieve kunstenaars en tendensen. In mei 1959 sprak Walravens bijvoorbeeld over Cobra, en tussen 1956 en 1963 gaf hij verschillende lezingen over het vraagstuk van de abstractie.¹²

De nu eens zakelijke dan weer bewonderende brieven geven een goed beeld van zijn netwerk en van de manier waarop hij zich tot de beeldende kunstenaars verhiel. In een brief uit 1959 nodigt de abstracte schilder Maurice Haccuria Walravens bijvoorbeeld uit voor zijn tentoonstelling in de Brusselse galerij Le Zodiaque, aangezien hij hem beschouwt als een van de weinige Vlaamse critici die eigentijdse kunstenaars steunen.¹³ Met bevriende kunstenaars, zoals Jan Cox of Pierre Alechinsky, worden dan weer ideeën, nieuwe ontdekkingen, frustraties en internationale contacten gedeeld. Die kunstenaars betrok Walravens graag ook bij zijn eigen projecten: de decors van het Kamertoneel werden vaak door vrienden zoals Hugo Claus en Serge Vander-

¹⁰ Gard Sivik was een jazzcafé dat naast muziekoptredens ook tentoonstellingen organiseerde en jonge dichters een podium gaf. In 1955 werd onder leiding van Gust Gils het gelijknamige neo-avant-gardistische tijdschrift *Gard Sivik* opgericht, dat ook op Walravens' steun kon rekenen bij het verwerven van naam bekendheid (archief *Gard Sivik*, Letterenhuis).

¹¹ De kunstkring Celbeton werd in 1957 opgericht door Werner Verstraeten en Adolf Merckx en organiseerde voordrachten en lezingen, jazzconcerten, toneelvoorstellingen en tentoonstellingen van abstracte kunst. Onder andere de experimentele dichters Hugo Claus en Simon Vinkenoog frequenteerden de kunstkring, die tevens contacten had met de nieuwe generatie rond *Gard Sivik* (GIBCUS, Carlen, “Eén onnozel woord kan soms veel doen.” Adolf Merckx en Jan Walravens over Celbeton en de kunst van het publiceren”, *De Witte Raaf*, 130, november-december 2007, <https://www.dewitteraaf.be/artikel/een-onnozel-woord-kan-soms-veel-doen/>; privé-archief Walravens; archief *Gard Sivik*, Letterenhuis).

¹² Enkele voorbeelden van die lezingen zijn: ‘Abstrakt of niet’, Volksuniversiteit Maurits Sabbe, Zaal C.A.W., Antwerpen, 21 januari 1956; ‘Abstractie in Vlaanderen’, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 6 maart 1960; ‘Problemen van de abstracte schilderkunst’, Culturele Kring, De Panne, 8 december 1960; ‘De paradox van de informele kunst’ [wandelvoordracht in de tentoonstelling *Lyrische Abstractie en Geconstrueerde Abstractie*], Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, 9 februari 1963. De uitnodigingen worden bewaard in het archief van het Letterenhuis en in het privé-archief van Jan Walravens.

¹³ Maurice Haccuria aan Jan Walravens, 3 december 1959. Privé-archief.

cam opgebouwd, en verschillende beeldende kunstenaars werkten mee aan *Tijd en Mens*.¹⁴ Alechinsky stuurde Walravens in 1953 en 1954 vanuit Parijs bijvoorbeeld werk op van de Japanse Shiryū Morita, de Deense Asger Jorn en de Cubaanse Wilfredo Lam voor de omslag van het tijdschrift.¹⁵ Het twintigste nummer met Morita op de kaft zond de schilder zelfs naar Japan.¹⁶ Het avant-gardetijdschrift organiseerde in 1950 overigens zelf twee tentoonstellingen met de beeldende kunstenaars van *Tijd en Mens*. Die vonden plaats in Brussel, in De Vlaamse Club (13-18 maart) en in de Galerie Saint Laurent (9-22 december). De voorbeelden illustreren hoe Walravens de tweespalt tussen de geïnstitutionaliseerde kunstcriticus en de kunstenaars zelf wist te overschrijden, onder andere door zijn interesse in het hedendaagse experiment.

2. WALRAVENS EN DE EXPO 58

Gezien zijn contacten verbaast het niet dat Walravens betrokken was bij de tentoonstelling *Belgische schilders van nu / Peintres belges d'aujourd'hui*, die in de marge van de Wereldtentoonstelling van 14 tot 27 april 1958 plaatsvond in het Stedelijk Museum van Diest en hedendaagse Belgische abstracte kunstenaars toonde.¹⁷ De criticus schreef het Nederlandse voorwoord op de catalogus en ook de Nederlandse vertalingen van de biografietjes zijn vermoedelijk van zijn hand.¹⁸ Over de mate waarin hij actief betrokken was bij de organisatie van de tentoonstelling heerst onzekerheid: van de briefwisseling met Philippe d'Arschot, de voorzitter van het organiserend comité van de tentoonstelling (en tevens medeoprichter van Taptoe!), bleef weinig bewaard.

De tentoonstelling in Diest was een van de vele exposities die in de provinciesteden werden georganiseerd binnen de context van de Wereldtentoonstelling, die van 17 april tot 19 oktober dat jaar plaatsvond op de Heizel te Brussel. Onder het thema *Balans van een wereld voor een menselijke wereld* moest die het geloof in een menselijkere toekomst na de Tweede Wereldoorlog uitdragen en getuigen van het ongebreidelde optimisme over een verenigde wereld vol technische snufjes, nieuwe ontdekkingen en wetenschappelijke ontwikkelingen. De plastische werken die getoond werden, waren dan ook vaak het resultaat van innovatief materiaalgebruik en de toepassing van nieuwe technieken – denk bijvoorbeeld maar aan bijzondere architecturale constructies zoals het Philipspaviljoen van Le Corbusier – en moesten via hun universele taal een

¹⁴ JOOSTEN, *De verdeelde mens*, 2018, p.205.

¹⁵ Briefwisseling van Pierre Alechinsky aan Jan Walravens. Privé-archief.

¹⁶ Pierre Alechinsky aan Jan Walravens, 20 augustus 1954. Privé-archief.

¹⁷ Daarnaast maakte Walravens ook officieel deel uit van de Werkgroep voor de toneelvoorstellingen, al blijkt uit de bewaarde verslagen dat hij veelal afwezig was op de bijeenkomsten van het comité. Briefwisselingen privé-archief.

¹⁸ Dat blijkt uit de briefwisseling met Philippe d'Arschot, 15 maart 1958. Privé-archief.

gevoel van collectiviteit en eenmaking bewerkstelligen.¹⁹ Dat laatste verklaart de bijzondere aandacht voor hedendaagse kunst en de avant-garde, die normaal niet aan bod kwam op zulke evenementen.²⁰ In de nationale paviljoenen kon men bijvoorbeeld hedendaagse kunstenaars van dat land ontdekken en in Paleis II en Paleis VII vonden twee grote overzichtstentoonstellingen, *50 jaar moderne kunst/50 ans d'art moderne* en *Hedendaagse Belgische kunst*, plaats.²¹ *50 jaar moderne kunst* wilde een groot overzicht bieden van alle belangrijke kunststromingen van het fauvisme tot dan. Een bijdrage van Florence Hespel is tot dusver het enige werk dat een volledig overzicht biedt van de verschillende kunstvormen en tentoonstellingen op de Wereldtentoonstelling, met aandacht voor de organisatie en zijn receptie.²² Daarnaast wijdt Camille Brasseur in haar naslagwerk over de Belgische kunst tussen 1945 en 1975 een volledig hoofdstuk aan de Belgische bijdragen op de Expo.²³

Als journalist hield Walravens de culturele manifestaties op de Wereldtentoonstelling nauw in de gaten en berichtte hij daarover in verschillende kranten en tijdschriften. Het volledige corpus omvat vijftien krantenartikelen (dertien uit *De Groene Amsterdammer* en twee uit *Het Laatste Nieuws*), drie korte – eerder anekdotische – stukjes uit zijn vaste rubriek *5de kolom* in *De Periscoop*, een terugblikkend artikel in het personeelsblad *Op de Uitkijk*, drie essays over de tentoonstelling *50 jaar moderne kunst* uit *De Vlaamse Gids*, de catalogustekst voor de tentoonstelling *Belgische schilders van nu* en de toeristische gids die Walravens tijdens het Expo-jaar uitgaf. Daarin wijdde hij een hoofdstuk aan de Wereldtentoonstelling, onder de titel ‘In de twintigste eeuw was het atoom...’. De verschillende lezingen die Walravens tijdens het Expo-jaar op de Vlaamse Radio gaf, bleven als manuscripten bewaard.²⁴ Het corpus bestaat dus uit overwegend journalistieke bijdragen voor een ruim doelpubliek, die, op enkele vooruit- en terugblikken na, tijdens de Wereldtentoonstelling zelf verschenen. Toch is het gevarieerd qua omvang, doelpubliek, focus en toon.

Ik beperk mij in deze bijdrage tot Walravens' besprekingen van de tentoonstelling *50 jaar moderne kunst* in *De Vlaamse Gids* en in het personeelsblad *Op de uitkijk* en op de catalogustekst van de tentoonstelling te Diest. Aan de hand van de lezing van die teksten onderzoek ik hoe de spanningen in de

¹⁹ HESPEL, ‘Brussel 1958. Internationale kunst in de kijker’, 2007, in: DE PATOUL, Brigitte, DEVILLEZ, Virginie, HESPEL, Florence, THEYSKENS, Jean-Philippe & VANDEPITTE, Francisca, *Expo 58. Hedendaagse Kunst op de Wereldtentoonstelling* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 16 mei – 21 september 2008), Kunstschriften van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, nr.2, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten ; Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007, p.16.

²⁰ DEVILLEZ, Virginie, ‘Inleiding’, in: HESPEL et al., *Expo 58*, 2007, p.9; HESPEL, ‘Brussel 1958. Internationale kunst in de kijker’, in: HESPEL et al., *Expo 58*, 2007, p.16.

²¹ HESPEL, ‘Brussel 1958. Internationale kunst in de kijker’, 2007, p.43.

²² DE PATOUL, Brigitte, DEVILLEZ, Virginie, HESPEL, Florence, THEYSKENS, Jean-Philippe & VANDEPITTE, Francisca, *Expo 58. Hedendaagse Kunst op de Wereldtentoonstelling* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 16 mei – 21 september 2008), Kunstschriften van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, nr.2, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten ; Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007.

²³ BRASSEUR, Camille (ed.), *Connexions one, Art belge 1945-1975*, Antwerpen: Pandora, 2015, p.69-96.

²⁴ De typoscripten doken pas na dit onderzoek op en maakten dus geen deel uit van het onderzochte corpus.

kunstwereld van de jaren vijftig – die de artistieke productie van dat moment mee vormgeven – ook hun stempel hebben gedrukt op Walravens' receptie en weergave van de beeldende kunsten op de Wereldtentoonstelling van 1958. We bestuderen dus zijn opvattingen over kunst met aandacht voor de manier waarop hij die bij zijn lezer introduceert. Illustratief voor de tijdsgeest zijn (onder meer) het debat tussen de figuratieve en de abstracte kunst en het vraagstuk van het engagement.²⁵ Het thema vooruitgang versus behoudszin vormt de rode draad in die spanningen.

De keuze voor de focus op de Wereldtentoonstelling schrijft zich in in die opzet: net zoals vele andere initiatieven was die getekend door de eigentijdse debatten over kunst. Bovendien is een evenement dat de vooruitgang wil vieren en dus ook vooruitstrevende kunst toont de gevalstudie bij uitstek om Walravens' ideeën over vernieuwing aan te toetsen. Deze studie toont dus slechts een momentopname. Bovendien behandelen we de verslagen binnen de bijzondere context van de Expo, die Walravens' visie ongetwijfeld ook heeft beïnvloed. Ter aanvulling van mijn bijdrage verwijs ik dan ook graag naar de studie van Tom Van Imschoot (2011) die de hier besproken sleutelementen (en hun evolutie in Walravens' discours) behandelt binnen een ruimere tijdsperiode. Ten slotte beantwoordt dit onderzoek ook aan een hiaat in publicaties over de Wereldtentoonstelling zelf. Uitbreider onderzoek naar (de inhoudelijke en stilistische eigenschappen van) de kunst op de Expo 58 binnen het licht van de eigentijdse artistieke debatten is nog welkom. Een meer toegespitste analyse van kunstkritische verslagen over de Wereldtentoonstelling kan daarbij helpen. Bovendien blijft ook een studie die zich uitsluitend aan zulke analyses wijdt tot op heden afwezig.

3. ABSTRACTIE EN FIGURATIE

In het internationale overzicht in Paleis II kon het grote publiek onder andere kennismaken met de hedendaagse (Amerikaanse) abstracten zoals Jackson Pollock.²⁶ De eigentijdse avant-garde, meer bepaald het abstract expressionisme en de lyrische abstractie, viel op dat moment echter nog niet bij iedereen

²⁵ Die keren bijvoorbeeld ook terug in *Quadrum. Internationaal tijdschrift voor moderne kunst*, dat in 1956 in de aanloop naar de Wereldtentoonstelling werd opgericht en dat tien jaar lang zou bestaan, of in *documenta 2*, dat in 1959 te Kassel de actuele kunst toonde en waarin de visie van de kunsthistoricus en mede-organisator Werner Haftmann sterk doorklonk.

Zie: GUTBROD, Philipp, 'documenta 2', in: Glasmeier, Michael & Stengel, Karin, *Archive in motion. 50 Years Documenta 1955-2005. Documenta Manual* (Kunsthalle Fridericianum, Kassel, 1 september – 20 november 2005), Göttingen: Steidl, 2005, p.191-200; HAFTMANN, Werner, *Malerei im 20. Jahrhundert*, München: Prestel-Verlag, 1965.

Voor een uitgebreide studie over *Quadrum*, zie: DRAGUET, Michel & HESPEL, Florence, *Quadrum. Internationaal tijdschrift voor Moderne Kunst (1956-1966)* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 23 november 2007 – 30 maart 2008 ; Centre Wallonie-Bruxelles, Parijs, 14 mei 2008 – 30 augustus 2008), Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007.

²⁶ DEVILLEZ, 'Inleiding', 2007, p.10.

in de smaak. De laatste zaal van de overzichtstentoonstelling die dit vooruitstrevende werk toonde, kon bijgevolg op heel wat kritiek rekenen.²⁷ Walravens was zich daarvan bewust en anticipeerde in zijn bijdragen over *50 jaar moderne kunst* op de scepsis van zijn lezer:

De duizenden die ze bezocht hebben, zijn niet allen met evenveel enthousiasme voor het werk van de allerjongsten buiten gegaan, maar tenminste hebben zij nu een doorslaggevende en afdoende kennismaking gekregen met het fenomeen “moderne schilderkunst”²⁸

In deze terugblik in *Op de uitkijk* leeft de criticus zich in in de ervaring van de bezoeker, maar wil hij die tegelijkertijd overtuigen van zijn eigen visie. Dat tweede doet hij met behulp van het eerste: Walravens wekt de sympathie van de kritische bezoeker op door zich in diens schoenen te plaatsen en zijn terughoudendheid te erkennen, om vervolgens onmiddellijk zijn eigen positieve oordeel te introduceren. Het voorbeeld illustreert hoe zijn engagement om de avant-garde te introduceren bij het grote publiek verder gaat dan via loutere verslaggeving in een heldere taal: hij onderhandelt via retorische strategieën – hier de anticipatie op de scepsis – met zijn lezer en tracht diens visie zo mee vorm te geven.²⁹ De juxtapositie van conflicterende visies gebruikt hij wel vaker in korte stukken voor een groot doelpubliek. Zulke bijdragen zijn immers het medium bij uitstek om een heteroog publiek op een niet-theoretische manier te overtuigen.

In het besluit van zijn essay in *De Vlaamse Gids*, dat verschilt in omvang en doelpubliek, reageert Walravens dan weer uitgebreider op de kritiek op de hedendaagse non-figuratie via de retoriek van weerlegging:

In die betekenis mag men zeggen dat de allernieuwste kunst de mens niet verlaat, vermits zij het grafisch dagboek blijft van zijn inwendig avontuur. En zo is de klacht niet ontvankelijk van hen, die menen dat er in het laatste gedeelte van de tentoonstelling te veel abstract en te weinig figuratief werk getoond wordt. Deze kunst beeldt misschien de natuur en de mens niet meer uit, maar zij blijft in ieder geval het menselijke getrouw, waarbij nog dient gevoegd te worden dat zij, formeel gezien, rechtstreeks voortspruit uit de experimenten van de figuratieve en de non-figuratieve schilders samen.³⁰

²⁷ HESPEL, ‘Brussel 1958. Internationale kunst in de kijker’, 2007, p.32. Voor meer informatie over de receptie van Jackson Pollock in de Nederlandse kunstkritieken in de jaren vijftig, zie: JOBSE, Jonneke, *De schilderkunst in een kritiek stadium? Critici in debat over realisme en abstractie in een tijd van wederopbouw en Koude Oorlog (1945-1960)*, Rotterdam: nai010, 2014.

²⁸ WALRAVENS, Jan, ‘Artistieke balans van de WT’, *Op de Uitkijk*, 1958, p.126.

²⁹ Zie ook: VAN IMSCHOOT, ‘De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens’, 2011, p.25.

³⁰ WALRAVENS, Jan, ‘50 jaar moderne kunst: van Picasso tot Pollock’, *De Vlaamse Gids*, 1958, p.502.

Walravens evalueert de “klacht” van de critici als onterecht, want die berust op een fout begrip van abstractie, als zou die de menselijkheid zagezegd hebben verlaten. Hij verwijst dus expliciet naar de visie van de tegenpartij en weerlegt die op twee niveaus: met een inhoudelijk argument tracht hij de tweespalt tussen de figuratie en de abstractie te overbruggen, en via een vormelijk argument legitimeert hij de plaats van de abstracte kunst in de kunstgeschiedenis. De criticus situeert de abstractie binnen de stilistische evolutie van de moderne kunst. Die evolutie schetsen vormde overigens de opzet van zijn driedelige essay.³¹

Walravens neemt daarmee deel aan een algemene tendens uit de kunstkritiek: het idee van een artistieke continuïteit was in de jaren vijftig erg gangbaar, wat zich onder andere uitte in de chronologische opbouw van tentoonstellingen als *50 jaar moderne kunst*.³² De structuur van de expositie heeft zijn relaas dus ongetwijfeld mee vormgegeven. Daarbovenop werd het argument van continuïteit vaak gebruikt door de verdedigers van de abstractie.³³ Walravens past dus een weldoordachte overredingstechniek toe wanneer hij schrijft dat de hedendaagse abstractie kan “gelden als een synthese van al wat zich in de halve eeuw afgespeeld heeft”.³⁴ Dat doet de criticus steevast door de vormeigenschappen van het werk van hedendaagse lyrisch abstracte of abstract expressionistische kunstenaars te verbinden met die van impressionistische schilderijen. Die benadering vloeit deels voort uit de opstelling van de tentoonstelling, maar was destijds ook een heus *leitmotiv* in studies over de Amerikaanse abstractie.³⁵

Want volgt men de ontwikkelingslijn van de moderne schilderkunst op het loutere stylistische plan en gaat men dus van Seurat naar Pollock, van het impressionistische kleurenvlakje naar de tachistische kleurenvlek, dan gaat men normaal over van het figuratieve naar het nonfiguratieve plan, van het uitzicht der dingen naar het teken, dat mens en natuur aanduidt zonder ze nog weer te geven.³⁶

Uit Walravens' formele argument vloeit als vanzelf het inhoudelijke. De verschuiving op vormelijk niveau betreft een puur stilistische verschuiving: de mens en de natuur blijven aanwezig, zij het niet langer via directe uitbeelding.

³¹ WALRAVENS, Jan, '50 jaar moderne kunst: van Seurat tot Picabia', *De Vlaamse Gids*, 1958, p.347.

³² Het overzicht op *documenta 2* vertoonde een gelijkaardige structuur en opzet (GUTBROD, 2005, p.192-193).

³³ Florence Hespel merkt zulke verwijzingen naar vroegere stijlen en stromingen op in de eerste nummers van *Quadrum* (HESPEL, Florence, 'Quadrum, internationaal tijdschrift voor moderne kunst', in: HESPEL et al., *Quadrum*, 2007, p.39).

³⁴ WALRAVENS, '50 jaar moderne kunst: van Picasso tot Pollock', 1958, p.501.

³⁵ De Amerikaanse essayist en kunstkriticus Clement Greenberg had bijvoorbeeld eerder al het verband gelegd tussen Pollocks "all-over" schilderijen en de *Nymphéas* van Monet (RIOUT, Denys, *Qu'est-ce que l'art moderne?*, Paris: Éditions Gallimard, 2000, p.96). Herbert Read schreef in 1956 ook dat "a somewhat revised version of [Monet's] abstract impressionism has appeared, especially in the United States" (READ, Herbert, 'The social significance of abstract art', *Quadrum*, 9, 1960, p.11).

³⁶ WALRAVENS, '50 jaar moderne kunst: van Picasso tot Pollock', 1958, p.502.

De abstrahering van de vorm betekent volgens Walravens geen abstrahering van de inhoud. De klacht van de critici is dus “niet ontvankelijk”, omdat het maken van een onderscheid niet langer opgaat binnen de interpretatie van “de abstractie als een ‘figuratie’”³⁷, als “het grafisch dagboek [...] van zijn [d.i. de mens] inwendig avontuur”. De beweeglijkheid van de lijnen en punten op het doek van de abstracte kunstenaar zouden “ook innerlijke grafieken kunnen zijn, de stijgende en de dalende lijnen van een getroebleerd gemoed, de lijn waarmee een geobsedeerde zijn zielsspanningen tot uitdrukking tracht te brengen.”³⁸

Walravens deelde die visie met collega-critici die de abstractie ook goed gezind waren, zoals de Fransman Charles Estienne en de Belgen Francine-Claire Legrand en Léon Degand. Zij verbinden in verschillende bijdragen de (lyrische of expressionistische) abstracte vormgeving met de psychische of emotionele wereld van de kunstenaar.³⁹ Eerdere bijdragen van Walravens tonen aan dat de criticus bekend was met hun ideeën.⁴⁰ Die benadering zat trouwens ook ingebed in de opzet van *50 jaar moderne kunst*: de kunsthistoricus Emile Langui besluit zijn voorwoord op de catalogus met de stelling dat het dilemma niet concreet of abstract betreft, maar Reden vs. Emotie (waarbij alle niet-geometrische vormen van abstractie onder die tweede vallen).⁴¹ Ten slotte hield het vraagstuk over abstractie en figuratie in relatie tot de mens en de buitenartistieke realiteit verschillende van zijn kunstenaarsvrienden, zoals Alechinsky of Cox, bezig.⁴² De kwestie was alomtegenwoordig: dat die ook ingang kreeg in Walravens’ betoog (en denken) was onvermijdelijk.

4. AUTONOMIE EN ENGAGEMENT

Ondanks die sterke nadruk op de mens wordt Walravens een dubbele beweging gewaar, waarbij het kunstwerk en de visuele vorm een uiting zijn van de geestelijke leefwereld van de kunstenaar en waarbij er tegelijkertijd ook een

³⁷ VAN IMSCHOOT, ‘De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens’, 2011, p.28. Zie voetnoot 56.

³⁸ WALRAVENS, ‘50 jaar moderne kunst: van Picasso tot Pollock’, 1958, p.501.

³⁹ Illustratief voor hun ideeën zijn onder andere: ESTIENNE, Charles, *L’art abstrait est-il un académisme?*, Paris: Éditions de Beaune, 1950; LEGRAND, Francine-Claire, ‘Expo 58. Regards sur l’art moderne’, *Quadrum*, 5, 1958, p.95-136; DEGAND, Léon, *Langage et signification de la peinture en figuration et en abstraction*, Boulogne-sur-Seine : Editions de l’Architecture d’aujourd’hui, 1956. Het stuk van Francine-Claire Legrand behandelt de moderne kunst op de Expo 58.

⁴⁰ Zie: WALRAVENS, Jan, ‘Tachisme’, *De Vlaamse Gids*, 40 (5), mei 1956, p.317-319; WALRAVENS, Jan, ‘Een zomer vol kleuren’, *De Vlaamse Gids*, 35 (11), november 1951, p.697-703; Het is onzeker of Walravens in 1958 (het werk van) Legrand al kende. Enkel brieven vanaf 1960 bleven bewaard in het privé-archief.

⁴¹ LANGUI, ‘Avant-propos’, 1958, s.p.

⁴² Zie: ALECHINSKY, Pierre, ‘Abstraction faite’, *Cobra*, 10, 1951; In de briefwisseling met Jan Cox uit 1963 komt de kwestie eveneens aan bod: de discussie was een lang leven beschoren.

nieuwe emotionele spanning tot stand komt *in* het werk zelf.⁴³ Zo schrijft hij in een ander artikel over kunst op de Wereldtentoonstelling hoe “de hedendaagse abstracte kunst [...] in de eerste plaats een geestelijke spanning brengt door de felle expressiekracht van de kleuren en de lijnen”.⁴⁴ Er ontstaat binnen Walravens’ opvattingen over de eigentijdse abstracte kunst dus een tweede spanning, namelijk die tussen autonomie en engagement, tussen een realiteit die enkel in het werk zelf bestaat en een band met de buitenartistieke realiteit.⁴⁵ Die paradox werpt zich overigens onvermijdelijk op binnen het discours over abstractie.⁴⁶

In Walravens’ beschrijving van de hedendaagse kunst in de catalogustekst van de tentoonstelling in Diest staat de breuk met al het bekende en met de bestaande normen centraal:

De schilder heeft iedere aangeleerde kennis afgeworpen, ieder academisme misprezen, iedere technische kneep en iedere virtuositeit afgevozen, iedere referentie tot de bestaande harmonie van de natuur of de psychologische dramatiek van de mens geweigerd om terug te keren naar de eerste dolle dans der atomen, de beweging der kleinste en oudste levenscellen, de drang der insecten naar mekaars liefde en dood, de vroegste tekens van de mens in de stenen, de onhandigste tekeningen van het kind en de essentiële verhouding van de kleurenvlakken onder mekaar.⁴⁷

De (schijnbaar) autonome kunst die Walravens hier beschrijft, is onlosmakelijk verbonden met of komt zelfs voort uit de noodzaak aan een nieuw begin. De hedendaagse kunst is een *tabula rasa*, of – zoals de criticus het zelf eerder in de catalogus beschrijft – “een punt van geboorte, van nieuw begin, een ochtend en een nieuw vertrek”.⁴⁸ Walravens’ benadering past perfect binnen de thematiek van de Expo 58 en binnen de manier waarop de hedendaagse

⁴³ Tom Van Imschoot merkt Walravens’ moeite “om de spiritualiteit of de geest van het moderne kunstwerk te lokaliseren” al op in diens monografie van Jan Vaerten uit 1950: “Enerzijds is de spiritualiteit van het kunstwerk duidelijk de resultante van een gebeuren in het kunstwerk zelf [...] Anderzijds koppelt Walravens haar [...] ook terug naar een sensibiliteit [...] die aan het kunstwerk voorafgaat: de mentale wereld van de kunstenaar zelf.” (VAN IMSCHOOT, 2011, p.27-28)

⁴⁴ WALRAVENS, Jan, ‘Een merkwaardig Jaar. Brugge – Knokke – Luik’, *Het Laatste Nieuws*, 13 augustus 1958.

⁴⁵ Van Imschoot benadrukt in zijn inleiding dat die spanning cruciaal is in Walravens’ denken. Daarbij citeert hij de criticus: “de strijd tussen autonomie en engagement die voor Walravens ‘de paradox van heel de moderne kunst’ uitdrukte” (VAN IMSCHOOT, 2011, p.23).

⁴⁶ Herbert Read spreekt bijvoorbeeld over “*semantic traps*” met betrekking tot de notie van realiteit in de abstracte kunst (READ, 1960, p.8).

⁴⁷ WALRAVENS, Jan, ‘Voorwoord’, in: *Belgische kunst van nu* (Stedelijk Museum, Diest, 14 – 27 april 1958), 1958.

⁴⁸ WALRAVENS, ‘Voorwoord’, 1958.

kunst daar werd gepresenteerd: met de blik op de toekomst gericht.⁴⁹ Dat idee schuift hij ook zelf naar voren in zijn voorwoord: “De moderne kunst is er ene [sic] van materialen, die zich geleidelijk aan het ordenen zijn. Tot op een zekere hoogte vertoont de Wereldtentoonstelling hetzelfde gelaat.”⁵⁰

Het motief van een nieuw begin is bovendien typerend voor Walravens’ visie op de kunst en literatuur van zijn tijd in het algemeen. In zijn verwijzingen naar de “ochtend” en “de huidige ochtend-stond” in de catalogustekst klinkt immers de titel van Walravens’ bloemlezing, *Waar is de eerste morgen*, door.⁵¹ Enkele beschrijvingen in de inleiding daarop lopen opvallend parallel met de inhoud van de catalogustekst.⁵² Die sterke overeenkomsten zijn geen verrassing. Een *tabula rasa* dringt zich in de verschillende domeinen haast onvermijdelijk op door de buitenartistieke realiteit. Dat getuigt in de eerste plaats van de nood aan een nieuwe start na de Wereldoorlog en van de zoektocht van de mens naar zichzelf en naar zijn plaats in de nieuwe realiteit.⁵³ De voorgaande analyses illustreerden al hoe het “getroebled gemoed” van de mens volgens Walravens onvermijdelijk sporen nalaat in zijn artistieke productie.⁵⁴ Het idee van een nieuwe start sluit het engagement niet uit volgens die benadering.⁵⁵ Integendeel, de (schijnbare) autonomie van de vormen gaat hier hand in hand met het engagement van de geest. De terugkeer naar een soort oerbegin betekent vooruitgang. Er actief voor kiezen om niet te blijven hangen in de vroegere beeldtaal is immers ook een vorm van engagement en vooruitgang. In eerdere essays spreekt Walravens dan ook lovend over kunst

⁴⁹ In de tentoonstellingen op en rond de Wereldtentoonstelling wilde men het idee van de hedendaagse kunst als in volle ontwikkeling promoten. *50 jaar moderne kunst* was bijvoorbeeld zo opgebouwd dat die zou eindigen als een open vraagstuk en als een aanzet voor toekomstige artistieke ontwikkelingen (HESPEL, 2007, p.22). Emile Langui benadrukt dat opzet in de tentoonstellingscatalogus, waarin hij de daar getoonde kunst beschrijft als “en pleine évolution”, en met een “potentieel enorme” (LANGUI, Emile, ‘Avant-propos’, in: *50 ans d’art moderne* (Paleis II – Internationaal Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, 17 april – 21 juli 1958), Brussel: Expositions Internationales des Beaux-Arts, 1958, s.p.).

⁵⁰ WALRAVENS, ‘Voorwoord’, 1958.

⁵¹ Van Imschoot verbindt eveneens het motief van een nieuw begin in Walravens’ teksten over kunst met zijn bloemlezing en zijn beschouwingen over poëzie (VAN IMSCHOOT, 2011, p.32-35).

⁵² Ook de moderne Vlaamse poëzie koestert volgens Walravens een “sterke nostalgie naar de eerste zuiverheid, naar de vaste, principiële [sic] en originele schoonheid der dingen, naar de eerste aanrakingen in de eerste dag”, en een “verlangen naar vernieuwing, jeugd, begin” (WALRAVENS, Jan, *Waar is de eerste morgen*, Brussel: Uitgeversmaatschappij A. Manteau, 1955, p.18-20). In zowel het voorwoord op de catalogus als in die op de bloemlezing keren bovendien verwijzingen naar de Genesis terug.

⁵³ Van Imschoot behandelt het vraagstuk aan de hand van Walravens’ bijdragen over de schilder Felix de Boeck, vertrekkende vanuit Walravens’ sterke focus op het metafysische: “De moderne kunst ontwikkelt zich anders gezegd (voor Walravens) als antwoord op de zoektocht van de eigentijdse mens naar een nieuwe metafysische verhouding. Zij genereert een nieuw begin. Daarin schuilt de betekenis van haar essentiële oorspronkelijkheid.” (VAN IMSCHOOT, 2011, p.32)

⁵⁴ Binnen deze benadering vallen de geest van de kunstenaar en de tijdsgeest dus samen: de geest van de kunstenaar – en de artistieke uitdrukking daarvan – is het product van de buitenartistieke realiteit (de tijdsgeest). Van Imschoot stelt ook de vraag naar de betekenis van ‘geest’ of ‘metafysiek’ in Walravens’ discours. Hij vindt twee mogelijke betekenissen: de tijdsgeest en “een abstracte spiritualiteit, een zekere vorm van ‘aanwezigheid’”. Daarbij spreekt hij tevens over de tijdsgeest “zoals beleefd door de mens”, en – iets verderop – over de geest van de kunstenaar “gevangen en bezwaard door de tijd”. De twee blijven dus nauw met elkaar verbonden (VAN IMSCHOOT, 2011, p.26&28). Zie ook voetnoot 56.

⁵⁵ Dat blijkt bovendien ook uit Walravens’ visie op de moderne poëzie, waarin hij een vorm van engagement vindt. Tegelijkertijd koestert die ook het verlangen naar een nieuw begin. (WALRAVENS, 1955, p.17-18)

waarin hij veranderingen opmerkt tijdens en na de oorlog, zoals bij de Duitse expressionisten.⁵⁶ Dat engagement van de kunstenaar dat hij vaak benadrukt in zijn besprekingen van het modernisme trekt hij op die manier door naar zijn beschouwingen over de eigentijdse lyrische abstractie. De moderne en hedendaagse kunst zijn beeld van en reactie op hun tijd.⁵⁷

Ten slotte is de sterke focus op een nieuw begin eigen aan het modernisme en de avant-garde, die zijn ingebed in een systeem van breuken.⁵⁸ Wanneer we Walravens' beschouwingen over de eigentijdse abstractie naast elkaar leggen, stoten we echter op een paradox in zijn denken: hij beschouwt de eigentijdse kunst als een nieuw begin, die tegelijkertijd een synthese vormt van al het voorgaande.⁵⁹ Die tweespalt is echter eigen aan het modernisme zelf en dus onvermijdbaar. Het is wat Compagnon in *Les cinq paradoxes de la modernité* benoemt als de absurditeit van de notie "tradition moderne", die een "tradition de la rupture", een *contradictio in terminis*, is.⁶⁰ Die tegenstrijdigheid zit bovendien ook ingebed in de opzet van een Wereldtentoonstelling. Die wil immers een overzicht bieden van alles wat men tot dusver heeft bereikt, maar getuigt tegelijkertijd van een onstilbare drang naar meer vooruitgang, waarvan die zelf het startpunt wil zijn: "Hier [in Diest] zoals daar [op de Heizel] staan wij voor een indrukwekkende aankomst, maar ook voor een wijde opening en een groot vraagteken."⁶¹

5. MODERNISME EN ANTIMODERNISME

De (keuze voor) vooruitgang of vernieuwing – een sleutelement in Walravens' discours moderne kunst dat daarbinnen fungeert als positief waardeoordeel – mist hij in de sociaal realistische bijdrage van Rusland op de Wereldtentoonstelling, waarover hij zich bijzonder kritisch uitlaat. In de eerste plaats is het op stilistisch niveau een antimodernisme: in tegenstelling tot de hedendaagse abstractie, die volop een nieuwe beeldtaal is aan het ontwikke-

⁵⁶ WALRAVENS, '50 jaar moderne kunst: van Seurat tot Picabia', 1958, p.349-350.

⁵⁷ Het lezen van "de abstractie als een 'figuratie'" is volgens Van Imschoot Walravens' oplossing om een antwoord te bieden aan de schijnbare onverenigbaarheid tussen de abstracte autonome vormtaal en "de sartrians geïnspireerde verwachting dat het kunstwerk ook de uitdrukking is van zijn tijd en als dusdanig van engagement getuigt": "Abstractie lijkt dan met andere woorden juist eigentijdse expressie. In de afwijking van het natuurbeeld verschijnt de figuur van de kunstenaar: zijn 'geest', gevangen en bezwaard door de tijd, voor zover hij die waarachtig en bevrijdend in het kunstwerk ingezet ('geëngageerd') heeft." (VAN IMSCHOOT, 2011, p.28)

⁵⁸ Zie onder andere: RIOU, *Qu'est-ce que l'art moderne?*, 2000, p.14; COMPAGNON, Antoine, 'Tradition moderne, trahison moderne', in: COMPAGNON, Antoine (ed.), *Les cinq paradoxes de la modernité*, Paris : Seuil, 1990, p.7-13; MARX, William (ed.), *Les arrière-gardes au XXe siècle*, Paris: Presses Universitaires de France, 2008, achterflap.

⁵⁹ Voor een alternatieve lezing van de verhouding tussen het nieuwe begin en de evolutie van kunstvormen bij Walravens, zie: VAN IMSCHOOT, 2011, p.36.

⁶⁰ COMPAGNON, 'Tradition moderne, trahison moderne', 1990, p.7.

⁶¹ WALRAVENS, 'Voorwoord', 1958.

len, herneemt het de negentiende-eeuwse schilderkunst. Het sociaal realisme evolueert niet verder of maakt geen *tabula rasa*, maar hervalt in het verleden:

Met de Russische inzending vallen we echter totaal buiten die evolutie, zij het niet door ze voorbij te streven maar om nog verder in het verleden terug te vallen. [...] Wat te zeggen van een land [...] dat voor de plastische kunsten slechts deze reactionaire, platvloerse en geestloze producten kan tonen, en er ook geen andere toelaat? [...] Want wat ons hier door de Sovjet-Unie opgedrongen wordt, is niet minder dan datgene waartegen heel de moderne kunst in opstand is.⁶²

De mogelijkheid tot het ontwikkelen van een nieuwe beeldtaal is onlosmakelijk verbonden met de vrijheid van de kunstenaar.⁶³ Die kan men op verschillende manieren interpreteren. Allereerst betreft het een puur stilistische vrijheid, waarbij de kunstenaar zich losmaakt van iedere vorm van academisme. Dat idee klonk ook al door in het hierboven geciteerde fragment uit de catalogustekst van Diest. Daarnaast kan men vrijheid ook benaderen als een politieke vrijheid. Die ontbreekt in het sociaal realisme van de Sovjet-kunstenaars: in de onpersoonlijke en functionele opzet van hun propagandistische kunst (die “er ook geen andere toelaat”) is er geen ruimte voor de geest van de kunstenaar (en blijft de buitenartistieke realiteit dus afwezig). Die geest bleek in de bovenstaande analyses een kernelement in Walravens’ benadering van (hedendaagse) kunst.⁶⁴ De criticus beschrijft hun werk dan ook als “geestloze producten”, waarbij de keuze voor de term “producten” (in plaats van bijvoorbeeld kunstwerken) veelzeggend is.⁶⁵ Deze interpretaties verlenen tevens inzicht in wat ‘engagement’ nu precies betekent voor Walravens: het ‘goede’ engagement is er een voor vooruitgang, op zowel artistiek als humaan en maatschappelijk vlak.

CONCLUSIE

Walravens’ beschouwingen over het sociaal realisme illustreren hoe (de directe weergave van de mens via) figuratie niet per se samenvalt met de aanwezigheid van het menselijke, die hij net wel terugvindt in de lyrische en expressionistische abstractie. Uit de analyses bleek die aanwezigheid essentieel binnen

⁶² WALRAVENS, ‘50 jaar moderne kunst: van Seurat tot Picabia’, 1958,, p.345.

⁶³ Haftmann bepleitte in de jaren vijftig zelfs de stelling dat vrijheid essentieel was voor de kwaliteit van een werk. De kunsthistoricus verdedigde de afwezigheid van het sociaal realisme op *documenta 2* in 1959 bijgevolg als een kunstkritische en geen politieke beslissing (GUTBROD, 2005, p.196). De abstracte vormexperimenten waren op hun beurt uitingen van vrijheid en vernieuwing na de strenge cultuurpolitiek van de Duitse bezetter (JOBSE, *De schilderkunst in een kritiek stadium?*, 2014, p.15).

⁶⁴ Tom Van Imschoot benoemt “de klemtoon op een metafysische dimensie” als “het grondpatroon van Jan Walravens’ kunstkritiek” (VAN IMSCHOOT, 2011, p.26). Hij illustreert dat idee aan de hand van het animisme, waarin Walravens dat metafysische aspect mist. Die kritiek op het animisme keert eveneens terug in zijn bijdragen over de beeldende kunsten op de Wereldtentoonstelling.

⁶⁵ WALRAVENS, ‘50 jaar moderne kunst: van Seurat tot Picabia’, 1958, p.345.

Walravens' denken over kunst. De 'geest' of menselijkheid vervult daar de rol van motor: vernieuwing in de beeldtaal (via stilistische evoluties of het 'nieuwe begin') is het resultaat van de vrije en directe uitingen van (de zielsspanningen van) de mens. Die zijn verbonden met de buitenartistieke realiteit waarin die mens zich bevindt. Op die manier weet Walravens de schijnbare tegengestelden 'autonome vormgeving' en 'engagement' met elkaar verzoenen: de nieuwe vormgeving vloeit voort uit het engagement voor vooruitgang, op zowel artistiek als menselijk vlak. Zo lopen de debatten over abstractie en figuratie en autonomie en engagement in elkaar over via de overkoepelende oppositie tussen vooruitgang en behoudsgezindheid.

Die debatten stonden tevens centraal in de naoorlogse kunstwereld in het algemeen: mijn studie illustreerde hoe Walravens' visie en zijn discours zich inschrijven in de kunstkritische ideeën en tendensen van het moment. Die waren ook aanwezig in de opstelling van de tentoonstellingen op de Expo 58. Die heeft, als evenement dat de vooruitgang viert, Walravens' nadruk op de vernieuwing in deze verslagen ongetwijfeld versterkt.

Daarbovenop getuigen zijn bijdragen over hedendaagse kunst van Walravens' engagement om de eigentijdse abstractie ook bij het brede publiek te introduceren: hij speelt aan de hand van retorische strategieën steeds doelgericht in op de – al dan niet veronderstelde – perceptie van zijn lezer. Daarbij past hij zich aan aan de soort bijdrage en het type lezer. Walravens, wiens activiteiten als kunstcriticus ook steeds nauw verbonden waren met de ondersteuning van (jonge) abstracte kunstenaars, grijpt hier de kans om een ruim publiek te begeleiden in hun kennismaking met de hedendaagse kunst. Zo schrijft hij zich in in de opzet van de Expo 58, die pleit voor vooruitgang en de deur (voor het grote publiek) openzet naar de toekomst.

BIBLIOGRAFIE

Archief *Gard Sivik*, Letterenhuis, Antwerpen.

Archief Jan Walravens, Letterenhuis, Antwerpen.

Archief Jan Walravens, privé.

ALECHINSKY, Pierre, 'Abstraction faite', *Cobra*, 10, 1951, p.4-8.

BRASSEUR, Camille (ed.), *Connexions one, Art belge 1945-1975*, Antwerpen: Pandora, 2015.

COMPAGNON, Antoine, *Les cinq paradoxes de la modernité*, Paris: Seuil, 1990.

DE BAKKER, M.C.C., LAMBILLIOTTE, Maurice & SCHURMANS, Arthur, *Algemene wereldtentoonstelling te Brussel 1958: de kunsten*, Brussel, 1960.

DE GROOF, Piet, 'TAPTOE, in de lijn van COBRA', *De Vlaamse Gids*, 1989.

DE GROOF, Piet, *Le Général situationniste. Entretiens avec Gérard Berréby & Danielle Orhan*, Parijs: Allia, 2007.

DE PATOUL, Brigitte, DEVILLEZ, Virginie, HESPEL, Florence, THEYSKENS, Jean-Philippe & VANDEPITTE, Francisca, *Expo 58. Hedendaagse Kunst op de Wereldtentoon-*

- stelling* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 16 mei – 21 september 2008), Kunstschriften van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, nr.2, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten ; Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007.
- DEGAND, Léon, *Langage et signification de la peinture en figuration et en abstraction*, Boulogne-sur-Seine : Editions de l'Architecture d'aujourd'hui, 1956.
- DEVILLEZ, Virginie, 'Inleiding', in: DE PATOUL, Brigitte, DEVILLEZ, Virginie, HESPEL, Florence, THEYSKENS, Jean-Philippe & VANDEPITTE, Francisca, *Expo 58. Hedendaagse Kunst op de Wereldtentoonstelling* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 16 mei – 21 september 2008), Kunstschriften van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, nr.2, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten ; Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007, p.9-11.
- DRAGUET, Michel & HESPEL, Florence, *Quadrum. Internationaal tijdschrift voor Moderne Kunst (1956-1966)* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 23 november 2007 – 30 maart 2008 ; Centre Wallonie-Bruxelles, Parijs, 14 mei 2008 – 30 augustus 2008), Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007.
- ESTIENNE, Charles, *L'art abstrait est-il un académisme?*, Paris: Éditions de Beaune, 1950.
- Facetten van Jan Walravens*, Brussel: J. Hoste n.v., 1966 [bijzondere uitgave van *De Vlaamse Gids*, 3-4, 1966].
- GIBCUS, Carien, "Eén onnozel woord kan soms veel doen.' Adolf Merckx en Jan Walravens over Celbeton en de kunst van het publiceren', *De Witte Raaf*, 130, november-december 2007, <https://www.dewitteraaf.be/artikel/een-onnozel-woord-kan-soms-veel-doen/>.
- GUTBROD, Philipp, 'documenta 2', in: GLASMEIER, Michael & STENGEL, Karin, *Archive in motion. 50 Years Documenta 1955-2005. Documenta Manual* (Kunsthalle Fridericianum, Kassel, 1 september – 20 november 2005), Göttingen: Steidl, 2005, p.191-200.
- HAFTMANN, Werner, *Malerei im 20. Jahrhundert*, München: Prestel-Verlag, 1965.
- HANNOSET, Corneille, *Taptoe*, Brussel: Laconti, 1989.
- HESPEL, Florence, 'Brussel 1958. Internationale kunst in de kijker', 2007, in: DE PATOUL, Brigitte, DEVILLEZ, Virginie, HESPEL, Florence, THEYSKENS, Jean-Philippe & VANDEPITTE, Francisca, *Expo 58. Hedendaagse Kunst op de Wereldtentoonstelling* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 16 mei – 21 september 2008), Kunstschriften van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, nr.2, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten ; Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007, p.13-60.
- HESPEL, Florence, 'Quadrum, internationaal tijdschrift voor moderne kunst', in: DRAGUET, Michel & HESPEL, Florence, *Quadrum. Internationaal tijdschrift voor Moderne Kunst (1956-1966)* (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, 23 november 2007 – 30 maart 2008 ; Centre Wallonie-Bruxelles, Parijs, 14 mei 2008 – 30 augustus 2008), Gent: Uitgeverij Snoeck, 2007, p.31-50.
- JOBSE, Jonneke, *De schilderkunst in een kritiek stadium? Critici in debat over realisme en abstractie in een tijd van wederopbouw en Koude Oorlog (1945-1960)*, Rotterdam: nai010, 2014.
- JOOSTEN, Jos, *De verdeelde mens: Jan Walravens [1920-1965]. Schrijver, ijkpunt, avant-gardist*, Nijmegen: Vantilt, 2018.

- LANGUI, Emile, 'Avant-propos', in: *50 ans d'art moderne* (Paleis II – Internationaal Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, 17 april – 21 juli 1958), Brussel: Expositions Internationales des Beaux-Arts, 1958.
- LEGRAND, Francine-Claire, 'Expo 58. Regards sur l'art moderne', *Quadrum*, 5, 1958, p.95-136.
- MARX, William (ed.), *Les arrière-gardes au XXe siècle*, Paris: Presses Universitaires de France, 2008.
- MASSONET, Stéphane & VANDEVOORDE, Hans, 'Taptoe: from Cobra to Situationism', *Online Encyclopedia of Literary Neo-Avant-Gardes*, <https://www.oeln.net/tap-toe-cobra-situationism>.
- READ, Herbert, 'The social significance of abstract art', *Quadrum*, 9, 1960, p.5-14.
- RIOUT, Denys, *Qu'est-ce que l'art moderne?*, Paris: Éditions Gallimard, 2000.
- VAN IMSCHOOT, Tom, 'De ruimte van het beeld, tussen tijd en mens. Over Jan Walravens en de beeldende kunst', in: BERNAERTS, Lars, VANDEVOORDE, Hans & VERVAECK, Bart (eds.), *Jan Walravens en het experiment*, SEL-reeks, 1, Gent: Academia Press, 2011, p.23-46.
- VANDEVOORDE, Hans, "'Het leven is niet goed'. Jan Biorix als exponent van 'le nouveau journal'", in: BERNAERTS, Lars, VANDEVOORDE, Hans & VERVAECK, Bart (eds.), *Jan Walravens en het experiment*, SEL-reeks, 1, Gent: Academia Press, 2011, p.23-46.
- WALRAVENS, Jan, 'Een zomer vol kleuren', *De Vlaamse Gids*, 35 (11), november 1951, p.697-703.
- WALRAVENS, Jan, *Waar is de eerste morgen? De jonge experimentele poëzie in Vlaanderen*, Brussel: Uitgeversmaatschappij A. Manteau, 1955.
- WALRAVENS, Jan, 'Tachisme', *De Vlaamse Gids*, 40 (5), mei 1956, p.317-319.
- WALRAVENS, Jan, 'Over een windmolen, een wereldtentoonstelling en een plannenmaker', *De Groene Amsterdammer*; 26 januari 1957.
- WALRAVENS, Jan, 'Cultuur op de Expo', *De Groene Amsterdammer*; 15 februari 1958.
- WALRAVENS, Jan, [over Le Corbusiers Philips-paviljoen op de Brusselse Wereldtentoonstelling 1958], *De Periscoop*, 1 maart 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Avontuur van Vorm en Geest. Vijftig jaar moderne kunst', *Het Laatste Nieuws*, 24 april 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Meer dan 150 000 bezoekers op de eerste dag van de Expo', *De Groene Amsterdammer*; 26 april 1958.
- WALRAVENS, Jan, [over een tentoonstelling van modernistische kunst te Diest], *De Periscoop*, 1 mei 1958.
- WALRAVENS, Jan, [over het Sovjet-Russische paviljoen op de Brusselse Wereldtentoonstelling 1958], *De Periscoop*, 1 mei 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Amerikanen en Russen kijken mekaar aan te Brussel', *De Groene Amsterdammer*, 10 mei 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'De Belgische kunst in zeven zalen op de Expo', *De Groene Amsterdammer*, 10 mei 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Een zondagavond in "Vrolijk België" als het niet regent', *De Groene Amsterdammer*, 7 juni 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Operatie Musea', *De Groene Amsterdammer*, 13 juni 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'De moderne religieuze kunst is een toegepaste kunst', *De Groene Amsterdammer*, 14 juni 1958.

- WALRAVENS, Jan, 'De Fransen: intelligent en irrationeel op de Expo', *De Groene Amsterdammer*, 2 augustus 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Een merkwaardig Jaar. Brugge – Knokke – Luik', *Het Laatste Nieuws*, 13 augustus 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Triomf van de regisseur', *De Groene Amsterdammer*, 23 augustus 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Het Tsjechische paviljoen op de Expo: een lieve glimlach', *De Groene Amsterdammer*, 6 september 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Vier bergreden over kunst te Brussel', *De Groene Amsterdammer*, 11 oktober 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Afscheid van de Expo', *Groene Amsterdammer*, 25 oktober 1958.
- WALRAVENS, Jan, 'Artistieke balans van de WT', *Op de Uitkijk*, 1958, p.123-129.
- WALRAVENS, Jan, 'Voorwoord', in: *Belgische kunst van nu* (Stedelijk Museum, Diest, 14 – 27 april 1958), 1958.
- WALRAVENS, '50 jaar moderne kunst: van Picasso tot Pollock', *De Vlaamse Gids*, 1958, p.495-502.
- WALRAVENS, Jan, '50 jaar moderne kunst: van de Chirico tot Tamayo', *De Vlaamse Gids*, 1958, p.417-424.
- WALRAVENS, Jan, '50 jaar moderne kunst: van Seurat tot Picabia', *De Vlaamse Gids*, 1958, p.343-351.
- WALRAVENS, Jan, *Hier is Brussel*, Utrecht: A.W. Bruna & Zn, 1958.
- WALRAVENS, Jan, *Hedendaagse schilderkunst*, Antwerpen: Helios, 1961.
- WALRAVENS, Jan, *Jan Biorix*, Brugge: De Galge, 1965.
- WALRAVENS, Jan & BROUWERS, Jeroen (inl.), *Jan Biorix*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1998
- WOUTERS, Stefan, 'Taptoe. Trefpunt van uiteenlopende visies en verschillende disciplines', in: BERNAERTS, Lars, VAN DER STRAETEN, Bart, VANDEVOORDE, Hans & VAN IMSCHOOT, Tom, *Legendes van de literatuur. Schrijvers en het artistieke experiment in de jaren zestig*, Gent: Academia Press, 2017.

“Een sterk soelaas voor ons verdriet”: de didactische poëzie van Niketas van Herakleia

door Nina VANHOUTTE

Abstract

“A strong comfort for our sorrow”: the didactic poetry of Niketas of Herakleia (by Nina Vanhoutte)

In this article I present some initial findings of my project about the didactic poetry of Niketas of Herakleia, as well as expounding my methodology. The article focusses primarily on the codicological situation of my corpus-texts, as well as their historical context and how this context can be linked to some typical characteristics of Byzantine didactic poetry. This last point is illustrated with the analysis of the prologue of the longest poem in my corpus, Niketas’ poem *About Syntax*.

INLEIDING

“Altijd biedt het onderricht in de taal ons een sterk soelaas voor ons verdriet”.¹ Dat schrijft Niketas van Herakleia in de inleiding van één van zijn gedichten over grammatica. In een ander beschrijft hij zijn didactische poëzie als een “troost voor ziekte en kleingeestigheid”.² Dat dergelijke poëtische, persoonlijke uitlatingen gebruikt worden om gedichten over grammatica te beschrijven, kan bevreedend zijn voor een moderne lezer. Een beter begrip van de culturele verschillen omtrent het concept ‘literatuur’ en wat het kan omvatten, kan ons ook helpen begrijpen waarom dit genre zo populair was gedurende de Oudheid en de Middeleeuwen, in meerdere talen. Wat Griekse didactische poëzie betreft zien we een heropleving in de 11de eeuw, na een tijdelijke hiaat in productie van de 6de tot de 10de eeuw. Aan de basis van deze nieuwe bloeiperiode liggen de veranderende politieke en socioculturele omstandigheden die het Byzantijnse rijk in die periode kenmerkten. Onze kennis van deze Byzantijnse didactische poëzie wordt echter bemoeilijkt door het gebrek aan moderne, toegankelijke edities en studies.

Het onderzoeksproject aan de basis van dit artikel heeft drie hoofddoelen: ten eerste, het maken van kritische edities van Niketas’ zeven stichische³ gedichten, inclusief vertaling en commentaar; ten tweede, het analyseren van deze gedichten om inzicht te krijgen in de genre-kenmerken van Byzantijnse didactische poëzie en in de bronteksten die Niketas gebruikte; ten derde, het onderzoeken van de relatie tussen deze gedichten en de socio-culturele con-

¹ “Αεὶ γὰρ ἡμῖν αἱ λόγων ὁμιλίαι / κούφισμα τυγχάνουσι τῆς λύπης μέγα” (P4, v. 7-8).

² “Φέρε μικρόν τι παίζωμεν πολιτικούς ἐν στίχοις / τῆς νόσου παρηγόρημα καὶ τῆς μικροψυχίας” (P1, v. 1-2).

³ Deze term wordt in het volgende onderdeel uitgelegd.

text van de 11de eeuw om te zien hoe ze elkaar beïnvloed hebben. Dit artikel beschrijft de verschillende onderdelen van het project en bevat daarnaast enkele voorlopige bevindingen.

Het eerste deel van dit artikel biedt een inleiding op Niketas van Herakleia, zijn oeuvre, en het corpus van gedichten waarop dit onderzoek gebaseerd is.

Het tweede deel gaat nader in op de filologische en codicologische kant van het project en op de gebruikte methodologie.

Het laatste deel behandelt de socio-culturele context van de periode waarin Niketas leefde en zijn gedichten schreef, namelijk de 11de eeuw. Rekening houdend met deze context worden in dit onderdeel ook enkele genre-kenmerken van Byzantijnse didactische poëzie beschreven. De functie van deze kenmerken wordt als afsluiter van het artikel geïllustreerd aan de hand van een tekstfragment.

1. NIKETAS EN ZIJN OEUVRE

Over Niketas van Herakleia weten we weinig met zekerheid.⁴ Zijn geboortjaar zou 1050 of 1060 zijn.⁵ Hij wordt in sommige manuscripten benoemd als Niketas “ὁ τοῦ Σεργῶν”, omdat hij de neef was van Stephanus, de bisschop van Serrai. Zelf bekleedde Niketas verschillende posities als leerkracht in Constantinopel, om uiteindelijk op te klimmen tot de hoogste rang in de patriarchale school: ‘διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου’ – de leraar die les gaf over de evangelies. Hierna werd hij rond het jaar 1117 benoemd tot bisschop van Herakleia, vermoedelijk nadat zijn oom stierf. Zijn sterfdatum is onbekend.

Tijdens zijn carrière schreef Niketas verscheidene teksten, zowel christelijke als seculiere. Een voorlopige, maar zeer overzichtelijke lijst van zijn werken vinden we bij Roosen (1999). Niketas’ christelijke werken bevatten o.a. commentaren op teksten van de kerkvaders en zogeheten catena’s over het Oude en Nieuwe testament. Zijn seculiere werken zijn bijna allemaal didactische gedichten, hoofdzakelijk in hymnografische metra. Dit zijn metra die voornamelijk gebruikt werden voor teksten die in de kerk gezongen werden, maar dus ook als model dienden voor andere onderwerpen.

Van zijn 24 didactische gedichten zijn er zeven die niet in een hymnografisch metrum geschreven zijn. Deze zeven gedichten worden ook wel ‘stichische’ gedichten genoemd, een naam die ze aan hun metrum te danken hebben. Stichisch betekent namelijk dat het metrum werkt met verzen in plaats van met strofes, zoals bijvoorbeeld wel gebeurt in hymnografische poëzie. Drie gedichten zijn geschreven in dodecasyllaben (of twaalfflettergrepige verzen, een opvolger van de iambische trimeter) en worden hierna benoemd met de afkortingen D1-D2-D3. De overige vier gedichten zijn geschreven in poli-

⁴ De info in deze paragraaf komt uit de werken van Roosen (1999) en Schneider (1999).

⁵ Voor een samenvatting van de discussie over Nicetas’ geboortjaar, zie Roosen (1999: 138-139).

tische verzen (of vijftienlettergrepige verzen) en krijgen de afkortingen P1-P2-P3-P4.⁶ Onderstaande tabel bevat een overzicht van de gedichten met hun *incipit*, het onderwerp dat erin behandeld wordt, en het aantal verzen dat ze bevatten.

<i>Gedicht</i>	<i>Incipit</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Verzen</i>
<i>D1</i>	Καιρὸς μὲν ὕπνου καὶ καθεύδειν ἦν δέον	Verbuiging substantieven eindigend op ‘ων’	100
<i>D2</i>	Ἔρον σμίκρυνε, τὸν γέλων μέγα γράφε	Spelling: typische fouten door verwarring ο/ω	102
<i>D3</i>	Πέδον τιθγὸν ἀκρίβου, πεφιλμένε	Spelling: typische fouten door verwarring ε/αι en η/ι/ει	±110
<i>P1</i>	Φέρε μικρὸν τι παιζόμεν πολιτικοῖς ἐν στίχοις	Onregelmatige werkwoordvorming	123
<i>P2</i>	Ἔφης, ὦ φίλε Μιχαήλ, μόνα με τῶν ἀπάντων	Vrouwelijke substantieven eindigend op ‘ια’	40
<i>P3</i>	Τί δαὶ περὶ συντάξεως; Μῶν ταύτας παροπτέον;	Samengestelde werkwoorden + naamvallen waarmee ze gecombineerd worden	±141
<i>P4</i>	Πρὸς παῖδα σεμνὸν εὐγενῆ γράφειν θέλω,	4 onderdelen van de taal: substantieven, werkwoorden, voorzetsels en bijwoorden	1079

Zoals te zien is in de tabel zijn de gedichten meestal rond de 100 verzen lang. Het kortste (P2) bestaat echter uit 40 verzen en het langste (P4) springt eruit met 1079 verzen. Alle zeven gedichten behandelen een grammaticaal onderwerp, zij het spelling (D2, D3), morfologie (D1, P2) of syntaxis (P1, P3 en P4).

2. DE WEG NAAR EEN KRITISCHE EDITIE: HET CORPUS

De basis voor de heuristische fase van de kritische editie van Niketas' stichische gedichten is gelegd door een artikel van Schneider (1999). Dit artikel bevat een gedetailleerde beschrijving van de verschillende manuscripten die Niketas' didactische gedichten bevatten. Voor mijn kritische editie heb ik deze lijst systematisch gecontroleerd en ook aangevuld. Eénentwintig van de zesentwintig manuscripten die volgens Schneider minstens één gedicht uit het corpus bevatten zijn al geraadpleegd. De inhoud van de overige vijf konden tot dusver enkel via de catalogbeschrijving gecontroleerd worden. Uit deze inspecties blijken er twee manuscripten 'problematisch': *Vaticanus Gr.* 1386 en *Patmiacus* 322. Over het eerste schrijft Schneider dat hij het bestudeerd heeft aan het I.R.H.T. en dat het gedicht P1 bevat op f.134v-136v, maar dit

⁶ Deze afkortingen werden voor het eerst gebruikt door Schneider (1999).

strookt niet met wat er op de online reproductie te zien is.⁷ Deze folia bevatten namelijk een ander werk dat ook over de vorming van de aorist gaat, geschreven door Pseudo-Herodianus.⁸ Het tweede manuscript, *Patmiacus* 322, heeft Schneider niet zelf kunnen inspecteren: voor de inhoudsbeschrijving baseerde hij zich op de catalogus van Sakkelion (1890).⁹ Na het aanschaffen van een reproductie van het manuscript blijkt het echter enkel de orthografische kanons van Niketas te bevatten en niet zijn stichische gedichten, in tegenstelling tot wat Sakkelion beschreef.¹⁰ Daarenboven heb ik zelf via catalogussen en databases vijf extra manuscripten gevonden die mogelijk Niketas' stichische gedichten bevatten, maar waarvan ik dit nog niet heb kunnen bevestigen of weerleggen, en één manuscript waarvan er grotere zekerheid is, omdat de catalogus expliciet de eerste verzen van P1 vermeldt.¹¹ Dit deel van de heuristische fase is echter nog niet afgerond, dus het uiteindelijke aantal manuscripten kan nog veranderen.

De overlevering van het corpus vertoont bepaalde patronen. Niet alle gedichten werden bijvoorbeeld even vaak gekopieerd.¹² Het langste gedicht, P4, komt maar in drie manuscripten voor, terwijl P1 in 15 manuscripten overgeleverd is, het vaakst van de zeven gedichten. D1 komt in 10 manuscripten voor, P2 in 9 manuscripten en P3 in 5. D2 en D3 hebben een ietwat problematische overlevering, omdat hun lengte vaak varieert, en in de meeste manuscripten worden de twee zelfs aan elkaar geplakt of door elkaar gekopieerd en overgeleverd als één gedicht, beginnend met de eerste verzen van D3. Hierdoor kloppen de catalogusbeschrijvingen niet altijd, aangezien ze deze gecombineerde vorm identificeren als 'D3' (weliswaar niet met de benaming van Schneider, maar met de *incipit*) zonder aan te geven dat D2 er ook deel van uitmaakt.¹³ Afgaand op de reproducties en de catalogusbeschrijvingen komen beide gedichten negen keer voor, waarvan zes keer in hun gecombineerde vorm, D3 driemaal apart, en D2 tweemaal apart en één keer gecombineerd met D1, wat uitzonderlijk is.¹⁴

Sommige gedichten worden frequenter samen overgeleverd dan anderen, D2 en D3 zijn uiteraard een goed voorbeeld hiervan. P4, daarentegen, komt altijd alleen voor. Er zijn ook maar vier manuscripten die 'alle' gedichten (m.a.w. zes van de zeven, zonder P4) samen overleveren. Deze vier manus-

⁷ Schneider (1999: 401), online reproductie geraadpleegd via: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1386

⁸ Titel: κανὼν ἄριστος, περὶ αὐθιποτάκτ(ων), (καὶ) ἀνοποτάκτ(ων), uitgegeven door Bekker (1821).

⁹ Schneider (1999: 403) en Sakkelion (1890: 156-157).

¹⁰ Voor een excellente introductie tot Niketas' orthografische kanons, zie Antonopoulou (2003).

¹¹ Dit laatste manuscript is *Biblioteca Ambrosiana G 27 sup.*, f.153-157 volgens de catalogus van Martini-Bassi (1906: 389).

¹² De cijfers in deze paragraaf zijn gebaseerd op de hierboven genoemde manuscripten, met uitzondering van *Vaticanus Gr.* 1386, *Patmiacus* 322 en de vijf waarvan ik nog niet bevestigd heb dat ze de gedichten bevatten. Het totaal is dan 25 manuscripten.

¹³ Zie bijvoorbeeld de catalogusbeschrijving van *Patmiacus* 110 door Sakkelion (1890: 66) of die van *Dresdensis Da 37* door Schnorr von Carolsfeld (1882: 293-294).

¹⁴ Dit laatste geval is te vinden in het manuscript *EBE 1379* (Nationale Bibliotheek, Athene).

cripten zijn *Laurentianus Plut.* 57.26 (eind 12de/begin 13de eeuw), *Patmiacus* 110 (13de eeuw), *Dresdensis Da* 37 (14de eeuw) en *Parisinus Gr.* 2558 (begin 15de eeuw). Van de 25 manuscripten zijn er 13 die maar één van Niketas' stichische gedichten bevatten. Zoals vermeld in de beschrijving van Niketas' oeuvre, heeft hij naast zijn zeven stichische gedichten ook nog 17 andere didactische gedichten geschreven, in hymnografische metra. Wanneer we rekening houden met deze bredere context, blijven er echter nog steeds 12 manuscripten over die enkel een stichisch gedicht van Niketas bevatten, en niets anders van zijn didactische poëzie.¹⁵

Deze observaties leiden tot de volgende vragen: moeten de stichische gedichten als een door Niketas gepland geheel beschouwd worden, of eerder – zoals nu gedaan wordt – als ‘losse’¹⁶ gedichten die we groeperen op basis van metrum? Wat verandert er wanneer we de volgorde van de gedichten in de manuscripten analyseren en ze op basis daarvan herschikken? Moeten D2 en D3 wel als aparte gedichten behandeld en gepubliceerd worden, terwijl ze meestal als één gedicht overgeleverd worden in de manuscripten? Om deze en andere vragen op een bevredigende manier te beantwoorden is echter aanvullend onderzoek vereist – hoofdzakelijk naar de inhoud van de gedichten, maar ook een verdere verdieping in de codicologische situatie is noodzakelijk.

Een andere interessante onderzoekspiste is een analyse van de ‘con-teksten’ van het corpus. Deze term verwijst naar de andere werken die samen met Niketas' gedichten in manuscripten overgeleverd werden. De ‘con-teksten’ van een werk kunnen ons helpen om de latere receptie van deze gedichten te begrijpen en de functie die ze na de 11de eeuw vervulden. Zoals Haye schrijft in zijn werk over het Latijnse leergedicht in de Middeleeuwen, kunnen zogeheten “Sammelhandschriften” of verzamelhandschriften gezien worden als de belangrijkste documenten die blijk geven van een genregevoelige receptie van didactische poëzie (1997: 12). Aangezien er in dit artikel geen ruimte is om een volledige inhoudelijke beschrijving van alle 25 manuscripten te geven, zal ik enkel op een paar tendensen te wijzen.¹⁷

De manuscripten kunnen ruwweg in twee categorieën ingedeeld worden: manuscripten die hoofdzakelijk grammaticale teksten bevatten en manuscripten met een gemengde inhoud. Een voorbeeld uit de eerste categorie is *Laurentianus Plut.* 57.26 (eind 12de/begin 13de eeuw). Naast zes van de zeven gedichten uit het corpus en een aantal van Niketas' andere, hymnografische didactische gedichten¹⁸, bevat dit manuscript verschillende grammaticale

¹⁵ Het enige manuscript dat dus één stichisch gedicht bevat, maar daarnaast ook nog andere didactische poëzie van Niketas, is *Par. Gr.* 2599 (zie Schneider 1999: 400).

¹⁶ Waarmee ik niet wil uitsluiten dat bepaalde gedichten uit het corpus onderlinge connecties hebben en daardoor samen kunnen/moeten beschouwd worden, zoals bv. P3 en P4.

¹⁷ Een belangrijke noot hierbij is dat het codicologisch onderzoek van deze manuscripten nog bezig is; eens afgerond kan een meer onderbouwde analyse gemaakt worden.

¹⁸ Voor een meer gedetailleerde beschrijving, zie Schneider (1999: 399), of de catalogus van Bandini (1768: 372-375).

werken van Michael Syncellus, Tryphon, Michael Psellos, etc., alsook enkele anonieme grammaticale teksten. Een manuscript dat als voorbeeld kan dienen voor de tweede categorie, is *Parisinus Sup. Gr.* 662 (14de eeuw). Het bevat gedicht D1 en P2, twee hymnografische gedichten van Niketas, en een variëteit aan didactische werken over uiteenlopende onderwerpen: Michael Psellos' gedicht over grammatica, een traktaat over geneesmiddelen gebaseerd op vissen, een samenvatting van de kroniek van Nikephoros (Patriarch van Constantinopel), verschillende lexica, etc. De samenstelling van deze (en de andere) manuscripten leert ons dat Niketas' gedichten niet enkel als literaire werken gezien werden in de eeuwen nadat hij ze schreef, maar dat ze daarnaast nog steeds hun didactische functie vervulden. Dat blijkt ook uit de scholia bij Niketas' gedichten.¹⁹ Als voorbeeld nemen we *Salmanticensis M.* 229, een 15de-eeuwse manuscript dat o.a. P4 bevat, Niketas' langste stichische gedicht.²⁰ In dit manuscript heeft een tweede hand stukken uit Niketas' gedicht onderstreept, bronverwijzingen en indices toegevoegd in de marge, en zelfs fouten van de eerste hand verbeterd in de hoofdtekst. De intensieve manier waarop deze lezer met de tekst is omgegaan, wijst er nogmaals op dat het gedicht zijn didactische functie bleef vervullen, zelfs in de 15de eeuw.

Hoewel een deel van de stichische gedichten ooit uitgegeven zijn, bevatten deze edities fouten en gebruiken ze niet alle getuigen van de gedichten – soms baseren ze zich zelfs maar op één manuscript:

Boissonade maakte in 1830 een editie van P4, maar baseerde het enkel op de twee *Parisinus*-manuscripten²¹, gezien Tovar pas in 1969 publiceerde over zijn ontdekking dat P4 ook in *Salmanticensis M.* 229 overgeleverd is. In 1831 maakte Boissonade ook een editie van D1, waarvoor hij alleen *Parisinus Gr.* 2408 als basis gebruikte. Lampros publiceerde een editie van P1 in 1922, waarbij hij het gedicht foutief toeschreef aan Tzetzes. Hij hield rekening met de gedeeltelijke uitgave van Bekker²² van de eerste tien en laatste twee verzen van het gedicht en voegde daar zelf de lezingen uit *Vindobonensis Phil. Gr.* 216 aan toe. Tenslotte is er de editie van Guglielmino van P2, uitgegeven in 1974 en gebaseerd op vijf van de negen manuscripten.²³ Naast deze edities publiceerde Sakkelion ook nog de eerste zeven verzen van D3 uit *Patmiacus* 110 in 1890, en Tittmann de eerste acht verzen van hetzelfde gedicht uit *Dresdensis Da* 37 in 1808. Sakkelion geeft hierbij een heel ander begin van D3 dan Tittmann, omdat hij foutief enkel de eerste kolom transcribeerde, in plaats van te wisselen tussen de twee kolommen.

¹⁹ Bij gebrek aan een volledig overzicht van alle scholia bij de corpusteksten, zijn dit tentatieve stellingen.

²⁰ Voor de volledige inhoud, zie de catalogus van Graux & Martin (1892: 173-174).

²¹ Namelijk *Parisinus Gr.* 1630 en *Parisinus Gr.* 2599. Boissonade schreef het gedicht toen nog toe aan een 'anonieme' auteur.

²² Bekker (1821: 1088-1090), gebaseerd op *Parisinus Gr.* 2594 en *Vaticanus Gr.* 1357.

²³ *Laurentianus Plut.* 57.26, *Laurentianus Plut.* 57.24, *Marcianus XI* 31, *Parisinus Gr.* 2408 en *Parisinus Gr.* 2558.

Er is dus een duidelijke nood voor nieuwe edities die met alle manuscripten rekening houden. De volgende algemene principes worden gevolgd bij het transcriberen en collationeren: de interpunctie in de manuscripten wordt mee getranscribeerd en waar interessant of afwijkend zal het toegevoegd worden aan de collatie en becommentarieerd in het kritisch apparaat. Er zal echter voornamelijk moderniserende interpunctie toegevoegd worden aan de editie, om de tekst toegankelijker te maken voor de lezer. De accentuatie van enclitica zal gebaseerd worden op de manuscripten, uit respect voor de ritmiek van de verzen. Waar er meerdere varianten te vinden zijn, wordt bijgevolg gekozen voor de optie die het best aansluit bij het metrum. Scholia in de manuscripten worden bijgehouden om uiteindelijk toe te voegen aan het commentaar bij de edities, indien ze interessant blijken. In het geval van spelfouten in de hoofdtekst, wordt er in de mate van het mogelijke nagegaan of de fout bij de kopiist ligt of bij Niketas zelf. Als het een kopiistenfout is, wordt deze vermeld in het kritisch apparaat en eventueel becommentarieerd, maar wordt er verder geen rekening mee gehouden voor de hoofdtekst. Tot nu toe zijn alle spelfouten die ik al ben tegengekomen van deze aard. Indien er een spelfout of inhoudelijke fout gevonden wordt die van Niketas zelf lijkt te zijn, zullen ook zijn bronteksten nader onderzocht worden – Niketas neemt zijn bronteksten namelijk vaak vrij letterlijk over, soms inclusief fouten. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in gedicht P3 en P4, waar Niketas ‘Demosthenes’ citeert: “Διψῶ γὰρ τοῦ κωνείου, ποῦ φησὶν ὁ Δημοσθένης”.²⁴ Het citaat komt echter helemaal niet van Demosthenes, maar van Libanius, die vaak Δημοσθένης ὁ μικρός genoemd werd.²⁵ Het lijkt er op dat Niketas dit voorbeeld (zoals veel van zijn voorbeelden) uit de *Suda* gehaald heeft, waar men het citaat ook aan Demosthenes toewijst.²⁶ Dergelijke intertekstuele verwijzingen en de bronnen die Niketas gebruikt heeft voor de inhoud van zijn gedichten zullen overigens ook besproken worden in het commentaar bij de edities. De uiteindelijke stap is het maken van vertalingen, waarmee ik dicht bij de Griekse tekst wil blijven, maar tegelijkertijd deze gedichten ook toegankelijk wil maken voor een breed publiek.

3. GENREKENMERKEN EN HUN HISTORISCHE CONTEXT

De periode waarin Niketas leefde en schreef was een periode van instabiliteit en verandering. De 11de eeuw werd namelijk gekenmerkt door politieke omwentelingen, maar ook door een verhoogde sociale beweeglijkheid en een

²⁴ “zoals Demosthenes zegt: ik verlang naar *conium*”. Een bespreking en gedeeltelijke vertaling van P3 heb ik in 2020 uitgegeven in het tijdschrift *Tetradio*, zie Vanhoutte (2020) in de bibliografie. Voor P4, zie opnieuw Boissonade (1830: 350).

²⁵ Adler (1928-38).

²⁶ *Suda* Δ 1307.

herwaardering van het onderwijs.²⁷ Onderwijs werd gezien als iets dat sociaal beloond moest worden.²⁸ Mannen die een hogere opleiding genoten hadden, stegen bijgevolg in sociale rang en kregen soms zelfs politieke posities, gezien ook de keizerlijke familie de waarde van een degelijke opleiding inzag. Deze groep mannen, waartoe Niketas behoorde, werden de ‘logioi’ (λόγιοι) of intellectuelen genoemd.

De waardering en sociale ‘beloningen’ die de logioi kregen waren echter zeer onderhevig aan verandering.²⁹ Zolang ze hun goede reputatie bij de elite en de keizerlijke familie konden behouden, kregen ze kansen: schrijfp opdrachten, leerlingen, politieke posities, etc. Aangezien dit hun enige bron van inkomsten was, waren de logioi uiteraard intensief bezig met het onderhouden van hun imago, alsook hun sociale connecties. Dit brengt ons tot een zeer invloedrijke factor voor de didactische poëzie uit deze periode: de band tussen leerkrachten en leerlingen, en tussen leerkrachten onderling.

Leraar-auteurs zoals Niketas versterkten hun connecties met anderen op verschillende manieren. Enerzijds zorgden ze ervoor dat hun gedichten in de smaak vielen bij de elite en de keizerlijke familie, op vlak van inhoud, stijl en metrum. Anderzijds hielden ze regelmatig contact met hun leerlingen, zelfs nadat deze hun opleiding hadden afgerond. Het cultiveren van die connectie had als gevolg dat ze kennis met elkaar konden uitwisselen, maar ook elkaar om sociale en materiële gunsten konden vragen.³⁰ Deze band tussen leraar en leerling komt in de didactische poëzie van Niketas expliciet en impliciet aan bod. Leraars onderling waren daarentegen vaak rivalen, omdat ze elkaars leerlingen probeerden af te pakken, of elkaars reputatie schade toebrachten. Ook deze keerzijde van de medaille heeft Niketas in zijn gedichten verwerkt.³¹

Zoals al eerder vermeld werd, had deze context ook een invloed op bepaalde aspecten van didactische poëzie. Er zijn drie eigenschappen die in dit onderdeel van het artikel aan bod zullen komen³², met aandacht voor de evolutie van deze eigenschappen t.o.v. antieke didactische poëzie.

Eerst en vooral is er het metrum. Zoals voor zich spreekt, is didactische poëzie geschreven in een bepaald metrum. In de Oudheid was de dactylische hexameter hiervoor zeer populair, denk bijvoorbeeld aan de werken van Hesiodos, Virgilius en Ovidius. Na een hiaat van de 6de tot de 10de eeuw wat betreft Griekse didactische poëzie, treedt een nieuw metrum op de voorgrond: de

²⁷ Over de omstandigheden van de 11de eeuw en de poëzie die toen geschreven werd, zie Bernard (2014). Over het onderwijs in deze periode, zie Grünbart (2014). Tenslotte heb ik deze context ook zelf al besproken in mijn artikel uit 2020.

²⁸ Bernard (2014: 14).

²⁹ Bernard (2014: 15).

³⁰ Grünbart (2014: 21).

³¹ Een mooi voorbeeld hiervan is gedicht P3, zie hiervoor Vanhoutte (2020: 154-155).

³² Er zijn uiteraard meer dan drie belangrijke eigenschappen, maar dit is de selectie waar dit artikel op zal focussen.

politische verzen.³³ Wie dit metrum heeft uitgevonden en hoe het zijn naam gekregen heeft, is onduidelijk. Wat we wel weten, is dat het zeer snel populair werd als metrum voor didactische poëzie, samen met de dodecasyllabe. Er werden namelijk aan het politieke vers bepaalde kwaliteiten toegekend door auteurs en lezers die het een ideaal metrum voor dit genre maakten. Het politieke vers lijkt ook vooral aansluiting gevonden te hebben bij de literaire smaak aan het keizerlijke hof, wat uiteraard belangrijk was voor de patronage van dichters.

Ten tweede speelden beknoptheid en de duidelijke afbakening en structurering van het onderwerp een rol. Hoewel antieke didactische poëzie zeker ook beknopt kon zijn en meestal over duidelijk afgelijnde onderwerpen ging, is dit een kenmerk dat nog veel sterker aanwezig is in Byzantijnse didactische poëzie. Het is zelfs een kwaliteit waar auteurs expliciet naar streefden en naar verwezen in hun teksten - niet alleen Niketas, maar ook Michael Psellos bijvoorbeeld, die hiervoor vaak afgeleiden van het werkwoord ‘συνοπάω’ gebruikt. Bernard (2014: 238) spreekt bijgevolg over de “synoptic quality” van Byzantijnse didactische poëzie.

Deze kenmerken zijn onlosmakelijk verbonden met de sociale functie van didactische poëzie. Het lijkt erop dat Byzantijnse didactische poëzie – in tegenstelling tot die uit de Oudheid – primair op kennisoverdracht gericht is. Voor didactische poëzie uit de 11de eeuw kan dit gedeeltelijk verklaard worden door de al vermelde socio-culturele omstandigheden: de herwaardering van het onderwijs, het schrijven tegen betaling, het lesgeven etc. Deze gedichten werden naar alle waarschijnlijkheid effectief voorgedragen in een klascontext en gebruikt om leerlingen iets aan te leren. Dit neemt niet weg dat Byzantijnse didactische poëzie daarenboven ook literaire kwaliteiten heeft en dat auteurs zoals Niketas hun best deden om literaire verwijzingen, doordachte metaforen en persoonlijke toespelingen te verweven tussen de leerstof. Desalniettemin ligt de focus in didactische poëzie uit deze periode vooral op het overbrengen van kennis, wat een mooi voorbeeld is van de interactie tussen context en genre. Dit komt vooral naar voren in de prologen en epilogen van didactische gedichten, zoals in het volgende fragment³⁴:

Πρὸς παῖδα σεμνὸν εὐγενῆ γράφειν θέλω, 1
καὶ σεμνὸν αὐτῷ παιδιᾷς δώσω τρόπον,
ὡς ἂν τὸ σεμνὸν, κἄν δοκῆ παίζειν, ἔχη.
Κάμοι δὲ, διδάσκοντι παιγνίου τρόπῳ,
γένοιτο μικρὸς τῆς μᾶς νυκτὸς πόνος, 5

³³ Voor een volledig overzicht van de opkomst van/context rond de politieke verzen, zie Jeffreys (1974: 141-195) en bij uitbreiding Hörandner (2019: 459-486).

³⁴ De Griekse tekst komt uit de editie van Boissonade (1830: 340), de vertaling heb ik zelf gemaakt.

πόνων παρηγόρημα τῶν ἐν τῷ βίῳ. Ἄει γὰρ ἡμῖν αἱ λόγων ὁμιλῖαι κούφισμα τυγχάνουσι τῆς λύπης μέγα. Τοῦ λόγου σοι τὴν σύνταξιν καὶ τῶν μερῶν τοῦ λόγου συντόμῳ πειραθήσομαι μεθόδῳ παραδοῦναι, σπουδῆν παιγνίῳ κεραννύς, πολιτικοῖς ἐν στίχοις, ὡς ἔχῃς ταύτην ὄμηρον ἀγάπης διδασκάλου.	10
 Ik wil schrijven voor een respectabel, hooggeboren kind, en ik zal hem een serieuze soort van tijdverdrijf geven, zodat hij de ernst overhoudt, zelfs als hij lijkt te spelen. Voor mij, onderwijzend op een speelse manier, hoop ik dat dit een kort werk van één nacht wordt, een troost voor het lijden des levens. Want altijd bieden intelligente conversaties ons veel soelaas voor ons verdriet. De syntaxis van de taal en de delen van de spraakkunst zal ik proberen overleveren aan jou op een beknopte manier, ernst met spel mengend, in politieke verzen, zodat je dit als waarborg zou hebben van je leraars liefde.	1 5 10

Dit is hoe P4, het langste stichische gedicht van Niketas, opent. De eerste acht regels zijn geschreven in dodecasyllaben, voor de rest van het gedicht gebruikt hij politieke verzen. Het is daarmee het enige gedicht uit het corpus dat de twee metra combineert. In dit fragment verwijst Niketas naar een aantal van de genrekenmerken van didactische poëzie, alsook naar zijn motivatie om het gedicht te schrijven.

Hij begint in de eerste drie regels met het benoemen van zijn doelpubliek (“παῖδα σεμνὸν εὐγενῆ”) en het categoriseren van zijn eigen werk als een serieuze vorm van tijdverdrijf (of een speelse vorm van ernst). De logica hierachter is volgens Niketas dat de jongen de ernstige materie zal onthouden, zelfs als (of net omdat) het op een speelse manier gebracht wordt. Deze combinatie van speelsheid en ernst maakt hij drie keer op vier verzen: enerzijds met afleidingen en verwanten van *παίζειν*³⁵, anderzijds met het woord *σεμνὸν*³⁶. Dit is niet het enige gedicht waarin hij naar deze schijnbare dichotomie verwijst, noch is hij de enige didactische auteur uit zijn tijd die dit doet. De combinatie ernst-speelsheid komt o.a. ook bij Michael Psellos en Ioannes Tzetzes voor.³⁷ Het is een opvatting die typerend is voor de periode, het genre, en voor het metrum: 11de en 12de-eeuwse didactische poëzie moest deze combinatie van serieuze materie in een speelse verpakking belichamen, en het ideale metrum hiervoor

³⁵ Παιδιᾶς in vers 2, παίζειν in vers 3, παιγνίου in vers 4.

³⁶ In vers 1, 2 en 3.

³⁷ Zie o.a. Jeffreys (1974: 152; 159) en Lauxtermann (2009: 45).

was het politieke vers (en bij uitbreiding de dodecasyllabe). Niketas maakt dit in zijn inleiding van P4 expliciet door in vers 11 de twee naast elkaar te plaatsen: “σπουδὴν παιγνίῳ κεραννὺς, πολιτικοῖς ἐν στίχοις”.

Zoals hierboven al aangehaald werd waren ernst en speelsheid niet de enige twee begrippen die gebruikt werden om didactische poëzie te beschrijven. Beknoptheid en duidelijkheid werden namelijk ook beschouwd als belangrijke kwaliteiten. Zo schrijft Niketas in vers 5 dat hij “hoopt dat het een kort werk van één nacht wordt”, en in vers 10 dat hij “zal proberen [de leerstof] over te leveren op een beknopte manier”. De beknoptheid vinden we ook terug in de duidelijke afbakening van het onderwerp in vers 9.

Dat het hoofddoel van didactische poëzie uit deze periode kennisoverdracht is, blijkt zeker uit dit fragment. Niketas’ bekommernis over de kennis die de jongeling zal overhouden aan dit gedicht, alsook zijn keuze om werkwoorden te gebruiken zoals διδάσκω (onderwijzen) in vers 4 en παραδίδομι (overleveren) in vers 10, maken duidelijk welke functie hij voor dit gedicht in gedachten had. Hij motiveert zijn keuze voor het genre daarnaast nog door te wijzen op de emotionele effecten die het kan teweegbrengen: het is een troost voor het lijden des levens en een opluchting voor erge kwalen.³⁸

Tenslotte laat Niketas de band tussen leraar en leerling hier duidelijk aan bod komen. Hij beschrijft zijn leerling in het eerste vers als respectabel en hooggeboren (σεμνὸν εὐγενῆ) en toont doorheen het fragment dat hij met zijn gedicht op zo’n goed mogelijke manier kennis wil overbrengen aan het kind. Het meest opvallende vers, echter, is het laatste: “ὡς ἔχῃς ταύτην ὄμηρον ἀγάπης διδασκάλου”. Niketas beschrijft zijn gedicht als een ‘waarborg’ voor de leerling, een bewijs van de liefde die zijn leerkracht voor hem heeft. Het creëert een band tussen hen die voor beiden voordelen heeft en die verder onderhouden en gecultiveerd kan worden zelfs nadat de leerling geen leerling meer is.

CONCLUSIE

Met dit artikel wou ik graag benadrukken dat didactische poëzie een fascinerend literair genre is dat geleidelijk aan toegankelijker gemaakt wordt voor onderzoek. Mijn project beoogt daar een rol in te spelen, waarbij het ook streeft naar toegankelijkheid voor een breder, niet-academisch publiek. Zoals dit artikel heeft willen aantonen, zal de verdere studie van dit corpus niet enkel leiden tot een uitdieping van onze kennis over Niketas’ gedichten, maar zal het hopelijk ook leiden tot nieuwe inzichten in gerelateerde onderzoeksvelden, zoals onderwijs in de Byzantijnse periode, de verschillende vormen van kennisoverdracht, het aanleren van grammatica doorheen de eeuwen, de vergelijking tussen antieke didactische poëzie en Byzantijnse, etc.

³⁸ Vers 6-8.

BIBLIOGRAFIE

- ADLER, A. (1928-38). *Suidae Lexicon*. Leipzig: Teubner.
- Antonopoulou, T. (2003). The Orthographical Kanons of Nicetas of Heraclea. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 53, 171–185.
- BANDINI, A. M. (1768). *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae* (Vol. II). Firenze.
- BEKKER, I. (1821). *Anecdota Graeca* (Vol. III). Berlijn: Reimer.
- BERNARD, F. (2014). *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081*. Oxford: Oxford University Press.
- BOISSONADE, J. F. (1830). *Anecdota Graeca* (Vol. II). Parijs
- BOISSONADE, J. F. (1831). *Anecdota Graeca* (Vol. III). Parijs.
- GRAUX, C., MARTIN, A. (1892). *Rapport sur une mission en Espagne et en Portugal. Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et de Portugal*. Parijs.
- GRÜNBART, M. (2014). Paideia Connects: The Interaction Between Teachers and Pupils in Twelfth-Century Byzantium. In S. Steckel, N. Gaul, & M. Grünbart (Eds.), *Networks of Learning : Perspectives on Scholars in Byzantine East and Latin West, c. 1000-1200* (pp. 17–31). Münster: Lit-Verlag.
- GUGLIELMINO, A. M. (1974). Un maestro di grammatica a Bisanzio nell’XI secolo e l’epitafio per Niceta di Michele Psello. *Siculorum Gymnasium*, 27, 421–463.
- HAYE, T. (1997). *Das lateinische Lehrgedicht im Mittelalter: Analyse einer Gattung*. Leiden; New York; Köln: Brill.
- HÖRANDNER, W. (2019). Teaching with Verse in Byzantium. In N. Saunders, W. Hörandner, A. Rhoby, & N. Zagklas (Eds.), *A companion to Byzantine poetry* (pp. 459–486). Leiden: Brill.
- JEFFREYS, M. (1974). The Nature and Origin of the Political Verse. *Dumbarton Oaks Papers*, 28, 141–195.
- LAMPROS, S. P. (1922). Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου περὶ ῥημάτων ἀθύποτάκτων στίχοι πολιτικοί. *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 16, 191-197.
- LAUXTERMANN, M. (2009). Byzantine Didactic Poetry and the Question of Poeticity. In P. Odorico, P. Agapitos, & M. Hinterberger (Eds.), *Doux remède : poésie et poétique à Byzance. Actes du IVe Colloque international philologique “Hermēneia”, Paris, 23-24-25 février 2006* (pp. 37–46). Paris.
- MARTINI, E., BASSI, D. (1906). *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae* (Vol. I). Milaan.
- ROOSEN, B. (1999). The Works of Nicetas Heracleensis ὁ τοῦ Σεργῶν. *Byzantion*, 69, 119–144.
- SAKKELION, I. (1890). *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη ἢ τοὶ ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ (...) τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*. Athene.
- SCHNEIDER, J. (1999). La poésie didactique à Byzance: Nicéas d’Héraclée. *Bulletin de l’Association Guillaume Budé*, 58, 388–423.
- SCHNORR VON CAROLSFELD, F. (1882). *Katalog der Handschriften der Königl. öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (vol. I). Leipzig.
- VANHOUTTE, N. (2020). Leren in Byzantium : didactische poëzie in de 11de eeuw. *Tetradio*, 29, 149–168.

Perceptie van een anderstalig accent: Een experimentele studie naar de perceptieve aanpassing aan een exogeen geaccentueerd Nederlands klinkercontrast

door Gil VERBEKE, Ellen SIMON, Robert J. HARTSUIKER, Holger MITTERER & Ludovic DE CUYPERE

Abstract

This study examines whether Dutch L1 listeners adapt to Italian accented Dutch vowels, and how short-term experience with one L2 speaker's accent might help these listeners to understand novel words and other L2 speakers with a similar accent. 100 Belgian Dutch L1 listeners were exposed to 40 Dutch target words, in which the front vowel had been replaced by an ambiguous sound in between /ɪ/ and /i/. These stimuli were produced by a female Italian speaker of Dutch. To assess perceptual adaptation and generalization, participants were asked to identify the vowel in five Dutch /ɪ-/i/ minimal pairs across two speaker conditions: stimuli were either produced by the same female speaker or by a digitally generated male-sounding speaker. For neither speaker did we find perceptual adaptation, hence no generalization to novel situations could be observed. The results highlight the importance of stimulus selection and the need for a detailed background questionnaire for listeners, including information on their familiarity with L2 accents.

INLEIDING

Gesproken taal wordt door bijzonder grote akoestisch-fonetische variatie gekenmerkt. Zo kan eenzelfde foneem of eenzelfde woord vaak door een spectrum aan verschillende klanken worden gerealiseerd. Meerdere factoren liggen aan de basis van deze variabiliteit. Ten eerste heeft elke spreker een idiosyncratische manier van spreken. Dergelijke individuele verschillen zijn te verklaren door de anatomische bouw van het spraakkanaal. Zo variëren de structuur van de mondholte en de grootte van de stembanden tussen sprekers (zie bv. Newman et al., 2001; Sjerps et al., 2011). Ten tweede is variatie in spraakproductie ook te wijten aan de regionale tongval van een spreker (*endogene taalvariatie*). Het taalgebruik van een tweedetaalverwerver is een derde bron van uitspraakvariatie. Wanneer niet-moedertaalsprekers in een voor hen vreemde taal spreken, dan hebben ze vaak een matig tot sterk anderstalig accent (*exogene taalvariatie*). Dat accent ontstaat door de overdracht van o.a. fonologische kenmerken en fonotactische regels van de moedertaal (T1) naar de tweede taal of doeltaal (T2) (Flege, 1995; Flege & Bohn, 2021). Ondanks de fonetische diversiteit die door deze drie factoren ontstaat, zijn luisteraars

doorgaans goed in staat om de individuele klanken in de spraak van hun gesprekspartner te herkennen en te matchen met de corresponderende fonologische categorieën. Op die manier reconstrueren ze de boodschap van de spreker en kunnen ze die interpreteren (zie o.a. Weatherholtz & Jaeger, 2016).

In de huidige studie wordt verder onderzocht hoe taalgebruikers omgaan met fonetisch-akoestische variatie in gesproken taal. Meer specifiek gaan we na hoe Nederlandstaligen het Nederlands van Italiaanse moedertaalsprekers percipiëren en begrijpen. Onderzoek naar de manier waarop luisteraars de spraakklanken in exogeen geaccentueerd taalgebruik kunnen herkennen en hun perceptie aan die klanken kunnen aanpassen is zowel van theoretisch als van maatschappelijk belang. Enerzijds kan deze studie licht werpen op de robuustheid en de flexibiliteit van de fonologische representaties bij T1-sprekers en hoe die representaties in het langetermijngeheugen zijn opgeslagen (cf. Idemaru & Holt, 2020). Anderzijds vormt het type onderzoek dat we in deze studie uitvoeren een essentiële basis voor het attitudeonderzoek naar anderstalige accenten. Uit eerdere studies blijkt namelijk dat T1-sprekers soms een negatieve houding aannemen ten aanzien van sprekers met een sterk anderstalig accent, wat op zijn beurt kan leiden tot vormen van discriminatie (o.a. lagere kansen op werkgelegenheid; Deprez-Sims & Morris, 2010; Fuertes et al., 2012). In die zin kan perceptieonderzoek een belangrijke eerste stap zijn om te achterhalen hoe negatieve attitudes ten opzichte van exogene accenten kunnen ontstaan.

De rest van deze bijdrage is als volgt gestructureerd. In Sectie 1 schetsen we kort de huidige stand van zaken in het onderzoek naar de perceptie van anderstalige accent en perceptieve aanpassing. Deze achtergrondschets laat ons toe om onze onderzoeksvragen en hypothesen te formuleren in Sectie 2. Sectie 3 zoomt vervolgens in op de methode die in deze studie werd gebruikt. Sectie 4 presenteert de resultaten van het experiment. Die resultaten worden in de algemene discussie verder besproken samen met de beperkingen van deze studie en suggesties voor verder onderzoek (Sectie 5). De belangrijkste bevindingen worden samengevat in de conclusie.

1. ACHTERGROND

Spreken met een sterk anderstalig accent kan een barrière creëren voor de verstaanbaarheid. Bepaalde realisaties van spraakklanken zijn soms zo ver verwijderd van de verwachte, canonieke uitspraak dat luisteraars gedwongen zijn om hun mentale representaties van die spraakklanken bij te stellen in functie van wat ze gehoord hebben. Naarmate luisteraars meer vertrouwd raken met het accent van een T2-spreker, kunnen ze hun perceptuele systeem aanpassen aan de geaccentueerde klanken en bijgevolg de spreker beter begrijpen (zie o.a. Clarke & Garrett, 2004; Tzeng et al., 2021). Luisteraars kun-

nen bovendien vaak een beroep doen op hun lexicale kennis om de identiteit van atypisch gerealiseerde of geaccentueerde spraakklanken te achterhalen. Dit proces wordt in de literatuur aangeduid met de termen *lexicongestuurd perceptueel leren* of *perceptieve aanpassing* (zie Norris et al., 2003; Samuel & Kraljic, 2009; Scott, 2020).

Norris et al. (2003) waren een van de eersten die aantoonde dat lexicale kennis luisteraars kan helpen om de identiteit van atypische of zelfs ambigue realisaties van spraakklanken te achterhalen. In een lexicale beslissingstaak hoorden participanten ofwel Nederlandse woorden die op /f/ (bv. *aanhef*) of /s/ eindigen (bv. *hakmes*), ofwel nonwoorden met een van beide fricatieven in de coda (bv. *granklef* of *grankles*). De deelnemers werden in twee groepen verdeeld: de ene groep hoorde een ambigue klank in de plaats van de fricatief in de /f/-woorden, terwijl de /s/-klank in de /s/-woorden op een canonieke manier werd uitgesproken (d.i. ambigue ['a.n.hɛ^s/ɸ] vs. niet-ambigue ['hak.mɛs]). De andere groep hoorde precies het omgekeerde (d.i. niet-ambigue ['a.n.hɛf] vs. ambigue ['hak.mɛ^s/ɸ]). In een foneemcategorisatietaak werd de luisteraars vervolgens gevraagd welke fricatief ze hoorden op een [f]-[s]-continuüm. Participanten in de ambigue-/f/-conditie categoriseerden de ambigue klanken op het continuüm significant vaker als /f/; participanten in de ambigue-/s/-conditie gaven meer /s/-responsen. De resultaten van de participanten in de non-woordconditie schommelden tussen die van de participanten die bestaande Nederlandse woorden met een ambigue klank hoorden. Op basis van deze bevindingen concludeerden Norris et al. dat de lexicaliteit van de tokens de luisteraars heeft aangezet om hun fonologische representatie van de ambigue fricatief aan te passen (d.i. de perceptieve grens tussen de twee fonemen bij te stellen). Perceptieve aanpassing, zoals aangetoond door Norris et al., werd herhaaldelijk bevestigd in replicatie- en vervolgonderzoek. In die studies bestond het ambigue contrast voornamelijk uit consonanten (bv. Kraljic & Samuel 2005: /s/-/f/; Mitterer et al. 2013: /r/-/l/). Studies die op een vocaalcontrast focussen zijn daarentegen schaars (Maye et al., 2008, en Chládková et al., 2017, zijn twee uitzonderingen).

Perceptuele leereffecten zijn ook generaliseerbaar naar nieuwe situaties. McQueen et al. (2006) onderzochten bijvoorbeeld of perceptueel leren op het lexicale of pre-lexicale niveau optreedt. Ze gingen met andere woorden na of luisteraars hun foneemgrenzen enkel aanpassen voor de spraakklanken die ze in de lexicale items van het experiment waarnemen, of dat perceptieve aanpassing ook de pre-lexicale representaties van die klanken beïnvloedt. McQueen en collega's namen de lexicale beslissingstaak over van Norris et al. (2003), maar in plaats van de deelnemers louter klanken langs een [f]-[s]-continuüm voor te leggen in een foneemcategorisatietaak, werden de stappen van het continuüm ingebed in minimale woordparen (bv. *brief-bries* [bri^s/ɸ]). Analoog met de oorspronkelijke studie bleek dat de luisteraars significant vaker aanga-

ven het /f/- of het /s/-woord te horen, afhankelijk van welke fricatief ambigu was in de lexicale beslissingstaak. Kortom, luisteraars kunnen dus perceptuele leereffecten generaliseren naar nieuwe lexicale contexten (cf. Hervais-Adelman et al. 2008; Mitterer et al., 2011).

Tot slot is ook gebleken dat luisteraars de perceptieve aanpassingen die ze voor de ene spreker maken kunnen inzetten om een andere, niet eerder gehoorde spreker beter te begrijpen (o.a. Clarke & Garrett, 2004; Xie et al., 2018). Zo beweren Bradlow en Bent (2008) dat luisteraars de fonetisch-akoestische kenmerken van een anderstalig accent kunnen generaliseren, maar enkel wanneer ze tijdens een familiarisatiefase blootgesteld worden aan het accent van meerdere T2-sprekers in plaats van slechts één T2-spreker (cf. Sidaras et al., 2009). De resultaten van een grootschalige replicatiestudie stemden echter niet volledig overeen met deze bewering. Xie et al. (2021) stelden namelijk vast dat blootstelling aan meerdere niet-moedertaalsprekers niet noodzakelijk in grotere of robuustere perceptuele leereffecten – en bijgevolg generalisatie van die effecten – resulteerde dan blootstelling aan één spreker (cf. Huyck et al., 2017). Hoewel veel taalgebruikers baat kunnen hebben bij een gevarieerde auditieve input (zie Sumner, 2011; Barriuso & Hayes-Harb, 2018), suggereren Xie et al. dat generalisatie ook afhangt van de akoestische gelijkens tussen de stemmen: generalisatie treedt namelijk makkelijker op als de stemmen van de sprekers op elkaar lijken (bv. wat betreft stemkwaliteit of toonhoogte) dan wanneer dit niet het geval is (Reinisch & Holt, 2014; Alexander & Nygaard, 2019).

2. DE HUIDIGE STUDIE

Het doel van deze studie is om te onderzoeken hoe moedertaalsprekers het exogeen geaccentueerde taalgebruik van T2-sprekers percipiëren, en hoe ze fonetisch-akoestische kenmerken van dat accent kunnen generaliseren om zo nieuwe woorden en andere sprekers te begrijpen. In tegenstelling tot eerdere studies richten we ons hier op een klinkercontrast. Deze studie kan daardoor bijdragen tot een diepgaander begrip van perceptieve aanpassing en spraakperceptie in het algemeen, aangezien de perceptuele bijdrage van klinkers in bepaalde contexten groter is dan die van medeklinkers (Fogerty & Kewley-Port, 2009; Chen et al., 2013), en de spectrale verschillen tussen klinkercategorieën vaak subtieler zijn dan tussen medeklinkers (Chládková et al., 2017; Weatherholtz, 2015). In deze bijdrage proberen we een antwoord te formuleren op de volgende twee onderzoeksvragen. Ten eerste: in hoeverre kunnen moedertaalsprekers hun foneemgrenzen tussen klinkers verschuiven wanneer een T2-spreker die klinkers met een anderstalig accent realiseert? Ten tweede: als luisteraars hun perceptie aanpassen aan dat exogene accent, kunnen ze een dergelijke verschuiving dan generaliseren om gelijkaardig ge-

accentueerde klinkers in ongeziene woorden en in de spraak van een niet eerder gehoorde T2-spreker te herkennen?

Om deze dubbele onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we Belgisch-Nederlandse moedertaalsprekers (NT1-sprekers) vertrouwd gemaakt met het Nederlands van een vrouwelijke Italiaanse spreker (NT2-spreker). Het contrast in het huidige experiment is dat tussen de Nederlandse voorklinkers /ɪ/ (zoals in *lip*) en /i/ (zoals in *liep*). Deze klinkers verschillen in spectrale kenmerken, maar niet aanzienlijk in duur (Adank et al., 2004; Simon et al., 2015). Een soortgelijk contrast ontbreekt echter in het fonologische systeem van het Italiaans (Rogers & d’Arcangeli, 2004). Het Italiaans beschikt namelijk enkel over de /i/-klinker, die akoestisch correspondeert met de Nederlandse /i/ en dus (spectraal) niet tussen beide Nederlandse klinkers ligt. Daarom produceren veel Italiaanse sprekers zowel /ɪ/ als /i/ met /i/-achtige eigenschappen, vooral in het begin van het taalverwervingsproces (Duguid, 2001; Flege et al., 1999). Naarmate de tweedetaalleerder vordert in het verwervingsproces kunnen typische T1-kenmerken in de uitspraak afnemen (Flege & Bohn, 2021). Dit was het geval voor de Italiaanse spreker in deze studie, die een hoge taalvaardigheid in het Nederlands had verworven (cf. Sectie 3.2).

Om te achterhalen of perceptieve aanpassing en generalisatie naar nieuwe situaties optreden, voerden de participanten achtereenvolgens een lexicale beslissingstaak en een foneemcategorisatietaak uit. In de eerste taak werden de deelnemers blootgesteld aan het accent van de Italiaanse NT2-spreker, die 40 targetwoorden uitsprak met ofwel een canoniek gerealiseerde /ɪ/-klinker, maar een perceptief ambigue /i/-klinker ([ⁱɪ]), ofwel precies het omgekeerde (cf. Norris et al., 2003). Bijvoorbeeld: *vlinder* werd canoniek generaliseerd als [ˈvlin.dər], terwijl de voorklinker in *diefstal* ambigu was ([ˈdi^fɪ.stal]). Hoe goed de participanten de targetwoorden begrepen werd gemeten aan de hand van (i) hun woordherkenning (d.i. het accepteren of verwerpen van een targetwoord als een bestaand Nederlands woord) en (ii) hun responstijd (d.i. het tijdsinterval tussen het einde van de stimuluspresentatie en de respons van de deelnemer). Op basis van de woordherkenningsresultaten kunnen we bepalen of de deelnemers de ambigue klinkers als exogeen geaccentueerde klinkers aanvaardden. De responstijd daarentegen laat ons toe om na te gaan of de participanten de ambigue klinkers werkelijk als ambigue ervaarden. De verwerking van geaccentueerde of ambigue klanken vergt namelijk meer cognitieve inspanning dan niet-geaccentueerde of ondubbelzinnige klanken (Antoniou & Wong, 2015; Ferguson et al., 2010).

De foneemcategorisatietaak had als doel om te verifiëren of de luisteraars in staat zijn om de twee fonemen correct te categoriseren en of zij de ambigue klanken als uitspraakvarianten van de voorklinkers beschouwen. Als dat het geval is, dan verwachten we dat de deelnemers de ambigue klinkers in /ɪ-/i/-woordparen overwegend als /ɪ/ of /i/ zullen categoriseren, afhankelijk van

welke klinker ambigu was tijdens de lexicale beslissingstaak. Merk op dat de ambigue klanken in de tweede taak in een lexicaal ambigue context waren geïntegreerd. Zo konden we uitsluiten dat de luisteraars een beroep deden op hun lexicale kennis om de identiteit van de ambigue klank te achterhalen (cf. McQueen et al., 2006). Als perceptieve aanpassing generaliseert naar andere sprekers, dan verwachten we dat de ambigue klanken op dezelfde manier gecategoriseerd zullen worden in de woorden die door een andere T2-spreker worden geproduceerd.

Op basis van het literatuuroverzicht stellen we de volgende hypotheses voorop. We veronderstellen dat de luisteraars in staat zullen zijn om hun perceptieve grenzen tussen de twee voorklinkers aan te passen. Aangezien de geaccentueerde klanken in bestaande woorden zijn ingebed, kunnen de participanten gebruik maken van de lexicale context om te achterhalen tot welke fonologische categorie de ambigue klank behoort. Vervolgens kunnen de luisteraars hun mentale representaties van de klinkers updaten op basis van wat ze in de auditieve input waarnemen. Wat de tweede onderzoeksvraag betreft verwachten we dat de participanten de perceptuele leereffecten zullen doorvoeren naar een andere NT2-spreker. De atypische uitspraak van de klinkers kan immers deel uitmaken van een hybride taalsysteem, waarin talige patronen en regels van de moedertaal overgenomen worden in de doeltaal (Selinker, 1972). Volgens deze redenering zijn de atypische realisaties van de klinkers dan niet louter uitspraakfouten, maar consistente realisaties die bij alle NT2-sprekers met dezelfde moedertaal voorkomen door de cross-linguïstische verschillen in het fonologische systeem van de T1 en T2. Door de consistente productie zou blootstelling aan de Italiaanse NT2-spreker moeten volstaan om perceptieve aanpassingen naar nieuwe situaties te generaliseren, wat in lijn zou zijn met de bevindingen van Xie et al. (2021).

3. METHODE

3.1. Participanten

116 moedertaalsprekers van het Belgisch-Nederlands ($M_{\text{leeftijd}} = 21,1$ jaar, $SD = 1,7$ jaar) met zelfgerapporteerd normaal gehoor namen deel aan het experiment. Er waren meer vrouwelijke deelnemers ($n = 78$; 67%) dan mannelijke deelnemers ($n = 36$; 31%) en deelnemers die zich niet met een specifiek gender identificeren ($n = 2$; 2%). 71% van de participanten werd in West-Vlaanderen geboren ($n = 82$); de overige 29% werd in Oost-Vlaanderen geboren ($n = 34$). Op het moment van de dataverzameling waren de deelnemers studenten aan een hogeronderwijsinstelling in Gent. 44% van de deelnemers waren studenten met een taalkundige achtergrond ($n = 51$); de overige deelnemers hadden geen taalkundige achtergrond ($n = 65$; 56%). Voor de start van het

experiment gaven alle deelnemers schriftelijke geïnformeerde toestemming.¹ Ter compensatie van hun tijd konden de participanten zich registreren voor een verloting van vijf geschenkbonnen van twintig euro.

De vreemdetalenkennis en de regionale herkomst van de participanten werden zo homogeen mogelijk gehouden om de resultaten betrouwbaar te kunnen analyseren en interpreteren. Ten eerste hadden de deelnemers geen gevorderde kennis van het Italiaans of Spaans, en waren ze niet ingeschreven in een opleiding waar deze talen als niet-keuzevakken worden aangeboden, om zo kennis van het Italiaanse of Spaanse klinkersysteem te vermijden (cf. Sectie 2). Ten tweede kwamen door regionale variatie in de realisatie van het klinkercontrast enkel West- en Oost-Vlamingen in aanmerking om deel te nemen. In het Brabantse regiolect, bijvoorbeeld, worden /ɪ/ en /i/ niet altijd met voldoende spectrale verschillen gerealiseerd om een kwalitatief contrast te creëren (Simon et al., 2015). Aangezien een verschil in klankproductie een effect kan hebben op de perceptie van de individuele klanken in het contrast, werden enkel West- en Oost-Vlaamse deelnemers gerekruteerd; zij maken immers wel een spectraal onderscheid tussen de voorklinkers.

3.2. Stimulusmateriaal

Het stimulusmateriaal voor de lexicale beslissingstaak bestond uit 100 Nederlandse woorden en 100 fonotactisch legale Nederlandse nonwoorden, en het materiaal voor de foneemcategorisatietaak bestond uit 5 minimale /ɪ/-/i/-woordparen (zie Appendix). De bestaande Nederlandse woorden waren 20 /ɪ/-woorden, 20 /i/-woorden en 60 fillerwoorden. Alle /ɪ/- en /i/-woorden waren een- of tweelettergrepige lexicale woorden met de voorklinker /ɪ/ (bv. *vlin-der* /'vlin.dər/) of /i/ (bv. *dienst* /dinst/) in de beklemtoonde lettergreep. Om te kunnen garanderen dat de participanten alle woorden kennen, werden enkel woorden met een gemiddelde tot hoge lexicale frequentie geselecteerd ($M_{Zipf} = 4.3$, $SD = 0.5$).² Bovendien werden de targetwoorden zo gekozen dat de voorklinkers niet onderling verwisselbaar waren. De fillerwoorden waren eveneens frequente lexicale woorden bestaande uit een of twee lettergrepen ($M_{Zipf} = 4.4$, $SD = 0.5$). In tegenstelling tot de targetwoorden was de kern in de beklemtoonde lettergreep niet de /ɪ/- of /i/-klank (bv. *kapsel* /'kɑp.səl/). Tot slot werden 100 nonwoorden gecreëerd met behulp van *Wuggy* software (Keuleers & Brysbaert, 2010; versie 0.1.9). Pseudoworden, eerder dan nonsensicale

¹ De Ethische Commissie van de faculteit Letteren en Wijsbegeerte aan de Universiteit Gent bracht een positief ethisch advies uit over deze studie (EC/2021/26).

² De woordfrequenties worden uitgedrukt in een Zipf-score en werden overgenomen uit *SUBTLEX-NL* (Keuleers et al. 2010), een databank met 44 miljoen Nederlandse woorden. De Zipf-schaal is een logaritmische schaal met waarden tussen 1 en 7, waarbij een Zipf-score van 1 staat voor inhoudswoorden met een lage frequentie, een score van 6 voor inhoudswoorden met een hoge frequentie en een score van 7 voor semantisch neutrale functiewoorden zoals voornaamwoorden en koppelwerkwoorden.

woorden, werden gegenereerd (bv. *krokkel* vs. *rkolkek*), omdat pseudoworden in overeenstemming zijn met de fonotactische regels van het Nederlands, waardoor de bestaande woorden en de nonwoorden minder opvallend van elkaar verschillen. Voor de categorisatietoets werden 5 eenlettergrepige woordparen geselecteerd die uitsluitend verschillen qua klinker: *bid-bied*, *kist-kiest*, *lig-lieg*, *vis-vies* en *wit-wiet*. Alle woorden in de categorisatietoets waren frequente woorden in het Nederlands en het verschil in Zipf-score tussen de leden van elk minimaal paar was maximaal 0.5 ($M_{\text{Zipf}} = 4.4$, $SD = 0.2$).

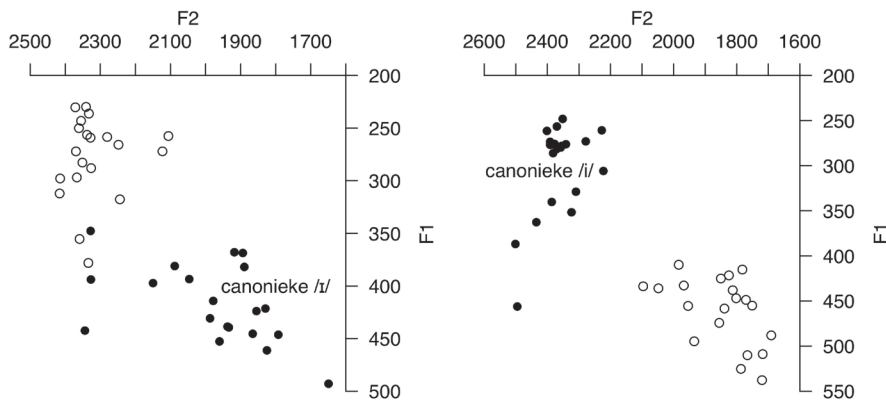
Een vrouwelijke moedertaalspreker van het Italiaans sprak de stimuli in. Ze woont sinds 2006 in Oost-Vlaanderen en behaalde een C1-CEFR-niveau Nederlands aan een universitair talentencentrum. De thuistalen zijn Italiaans en Nederlands en ze spreekt dagelijks Nederlands collega's en wekelijks met familieleden en burens. Ondanks haar hoge vaardigheid in het Nederlands heeft ze nog steeds een merkbaar Italiaans accent. De stimuli werden opgenomen met Marantz solid state recorder PMD620 en een Sony ECM-MS907 microfoon in een ruimte met zo weinig mogelijk externe ruisfactoren. De resterende ruis werd weggefilterd met *Audacity* (Audacity Team, 2018; versie 2.4.2).

De concrete realisatie van de voorklinkers werd akoestisch geanalyseerd in *Praat* software (Boersma & Weeninck, 2019; versie 6.1.08). Aangezien alle targetwoorden met zowel de canonieke als met de andere, niet-canonieke klinker van het contrast werden opgenomen om zo de akoestisch ambigue stimuli te creëren (bv. [ɣits] en [yits] voor *gids*; cf. infra), kunnen we de formanten en de duur van de klinkers binnen dezelfde lexicale context vergelijken. Uit Tabel 1 en Figuur 1 blijkt dat de canonieke en de niet-canonieke klinkerrealisaties duidelijk van elkaar verschillen op het vlak van de formanten (F1 en F2) en de duur. In /ɪ/-woorden was de canonieke klinker gemiddeld half zo lang als de niet-canonieke klinker (83 ms. vs. 150 ms), terwijl in de /i/-woorden het verschil in duur tussen de canonieke (114 ms) en de niet-canonieke klinker (75 ms) ongeveer 40 ms was. De waarden van de eerste en de tweede formant waren vergelijkbaar in beide condities: F1 was consistent hoger voor [ɪ] in tegenstelling tot [i], terwijl de F2-frequenties gemiddeld lager waren voor [ɪ] in vergelijking met [i]. Ondanks de partiële overlap bij enkele realisaties van de voorklinkers in de /ɪ/-woorden (cf. linker plot in Figuur 1), produceerde de NT2-spreker beide voorklinkers met significant verschillende spectrale eigenschappen. Anders dan NT1-sprekers produceerde de Italiaanse spreker de klinkers ook met een duidelijk verschil in duur (zie Simon et al., 2015).

Tabel 1: Spectrale en temporele eigenschappen van de canonieke en de niet-canonieke klinkerrealisaties in de targetwoorden.

		Canoniek		Niet-canoniek	
		M	SD	M	SD
/i/-woorden	F1 (Hz)	417	37	278	40
	F2 (Hz)	1980	187	2318	82
	Duur (ms)	83	22	150	45
/i/-woorden	F1 (Hz)	303	53	461	38
	F2 (Hz)	2363	71	1848	114
	Duur (ms)	114	48	75	18

Figuur 1: Frequenties van de eerste (F1) en tweede formant (F2) van de canonieke en niet-canonieke klinkerrealisaties in de targetwoorden. Links: realisatie van de klinkers in /i/-woorden. Rechts: realisaties van de klinkers in /i/-woorden. Beide plots werden gecreëerd met behulp van het *PhonR*-pakket (McCloy, 2016) in R (R Core Team, 2021).

Voor alle targetwoorden en minimale paren werden perceptueel ambigue stimuli gecreëerd met behulp van het STRAIGHT-algoritme (Kawahara et al., 1999). Specifiek werd voor alle woorden een continuüm gegenereerd, waarbij het woord met de canonieke klinkerrealisatie en het woord met de niet-canonieke klinkerrealisatie over de 11 stappen gemorft werden. In het geval van het targetwoord *gids*, bijvoorbeeld, bevatte de eerste stap 0% van de opname met de [i]-klinker en de elfde stap 100% met de [i]-klinker (d.i. stapsgewijze toename van de [i]-klank). Aangezien de stappen in het midden van het continuüm niet noodzakelijk het meest ambigu zijn voor luisteraars (zie Samuel, 2020), voerden 10 participanten die niet aan het experiment deelnamen een pretest uit om te bepalen welke stappen op het continuüm zij het meest ambigu

vonden (d.i. wat zij als de grens tussen de twee klinkers ervaarden). Naar het voorbeeld van Reinisch et al. (2013) beschouwden we een continuümstap bij de targetwoorden als ambigu indien 7 deelnemers aangaven de niet-canonieke klinker te horen.³ Bij de minimale paren werd een continuümstap als ambigu beschouwd wanneer die stap even vaak als /ɪ/ en als /i/ werd gepercipieerd. Bovendien selecteerden we voor de /ɪ-/i/-woordparen vier opeenvolgende ambigu continuümstappen. Zo konden we nagaan of de luisteraars hun perceptieve foneemgrenzen hadden verschoven in de loop van het experiment. Merk op dat de akoestische eigenschappen van de eerste geselecteerde stap dus dichterbij de /ɪ/-klank aanleunen, terwijl de vierde stap meer spectrale eigenschappen deelt met de /i/-klank.

Tot slot werd op alle continuümstappen van de minimale woordparen de ‘change gender’-functie toegepast in *Praat* om een andere spreker te simuleren. Door de formantfrequenties en de fundamentele frequentie (F_0) van de vrouwelijke stem te verlagen, werd de stem van een waarneembaar mannelijke – en dus niet eerder gehoorde – spreker gegenereerd, terwijl de temporele eigenschappen van de spraak ongewijzigd bleven (Liu & Holt, 2015).⁴ De gendergemanipuleerde stimuli werden ook tijdens de pretest gepresenteerd om de meest ambigu stappen op het continuüm te bepalen.

3.3. Procedure

Het online experiment werd geprogrammeerd in *Visual Studio Code* (Versie 1.54) met behulp van de *jsPsych*-bibliotheek (de Leeuw, 2015). De deelnemers werd gevraagd om het experiment met hoofdtelefoon in een stille ruimte uit te voeren. Bovendien werden de participanten verzocht om hun hoofdtelefoon op een comfortabel luisterniveau af te stellen. Via schriftelijke instructies op het scherm werd hun uitgelegd dat ze in de eerste taak een semantisch neutrale zin zouden horen met daarin telkens een ander centraal woord (d.i. *Ze heeft [X] gezegd*). Daarna moesten de deelnemers beslissen of dat centrale woord een bestaand (*appel*) of een onbestaand Nederlands woord (*klamer*) was door op de J- of F-toets op hun toetsenbord te drukken.

De deelnemers werden niet ingelicht dat er twee condities waren in de eerste taak. De helft van de deelnemers werd willekeurig toegewezen aan de ambigu-/ɪ/-conditie; de andere helft aan de ambigu-/i/-conditie. In de eerste conditie werd de canonieke klinker in /ɪ/-woorden (bv. *kikker* /'kɪ.kər/) vervangen door een ambigu klank (['kⁱ/.kər]), terwijl alle /i/-woorden met

³ Aangezien woordenschatkennis luisteraars bevooroordelt om een ambigu spraakklank als een canonieke realisatie te percipiëren wanneer die specifieke realisatie een bestaand woord oplevert in plaats van een non-woord (zie Ganong, 1980), werd de drempelwaarde voor ambiguïteit bij de targetwoorden verhoogd.

⁴ Formantfrequenties werden met factor 0,82 vermenigvuldigd. De toonhoogte werd verlaagd door de F_0 -contour met factor 0,66 te vermenigvuldigen (cf. Mitterer et al., 2020). De mediane toonhoogte van de gegenereerde woorden werd vastgelegd op 95 Hz.

een canonieke klinker werden gepresenteerd (bv. *fiets* /fits/ als [fits]). De deelnemers in de andere conditie hoorden precies het tegenovergestelde: alle /i/-woorden werden in hun canonieke vorm gepresenteerd, terwijl de klinker in alle /i/-woorden akoestisch ambigu was. De selectie van de ambiguë stimuli was gebaseerd op de resultaten van de pretest (cf. Sectie 3.2).

Om de deelnemers vertrouwd te maken met de testprocedure ging het experiment van start met drie oefentrials met feedback. Daarna startte de lexicale beslissingstaak waarbij geen feedback meer werd gegeven. De 200 testitems (20 /i/-woorden + 20 /i/-woorden + 60 fillerwoorden + 100 nonwoorden) werden voor elke participant in een unieke, gerandomiseerde volgorde gepresenteerd. De deelnemers werd gevraagd om zo snel mogelijk te antwoorden, zonder de nauwkeurigheid van hun antwoord te verwaarlozen. Als na 4 seconden geen van beide toetsen was ingedrukt, verscheen een bericht op het scherm dat er geen antwoord was geregistreerd. Na 40 trials konden de participanten een korte pauze nemen.

Onmiddellijk na de lexicale beslissingstaak gingen de deelnemers verder met de foneemcategorisatietaak. Ze kregen de opdracht om in een reeks woorden de klinker als /i/, zoals in *prins*, of /i/, zoals in *diep*, te identificeren door respectievelijk op de F- of J-toets te drukken. Aangezien de meeste participanten niet in een taalkundige opleiding waren ingeschreven, werden grafemische representaties gebruikt in plaats van fonetische symbolen (<i> voor /i/, <ie> voor /i/). Het gebruik van grafemen was niet problematisch, omdat er in de stimuli een consistente grafeem-foneemovereenkomst was.

De deelnemers werden opnieuw in twee groepen opgesplitst. De ene helft hoorde in de categorisatietaak dezelfde vrouwelijke spreker als in de eerste taak; de andere helft hoorde de in *Praat* gecreëerde mannenstem. De combinatie van de ambiguë condities (ambigue-/i/-conditie vs. ambiguë-/i/-conditie) met de sprekercondities (vrouwelijke stem vs. mannelijke stem) leverde uiteindelijk vier testcondities op:

1. ambigue-/i/-conditie + vrouwelijke stem (n = 26)
2. ambigue-/i/-conditie + mannelijke stem (n = 31)
3. ambigue-/i/-conditie + vrouwelijke stem (n = 23)
4. ambigue-/i/-conditie + mannelijke stem (n = 20)

De ongelijke verdeling in het aantal deelnemers per conditie wordt in Sectie 3.4 verder toegelicht.

Elke geselecteerde continuümstap voor de 5 minimale paren werd acht keer gepresenteerd om te kunnen uitsluiten dat potentiële effecten aan toeval toegeschreven konden worden. Dit resulteerde in een totaal van 160 trials (5 woordparen 4 continuümstappen × 8 herhalingen). De stimuli werden in een pseudo-gerandomiseerde volgorde gepresenteerd: maximaal twee stappen van hetzelfde minimale paar konden direct op elkaar volgen en alle stappen van

elk woordpaar moesten minimaal één keer gepresenteerd worden vooraleer dezelfde 20 trials werden herhaald. Opnieuw werd de deelnemers gevraagd om zo snel en zo accuraat mogelijk te antwoorden. Na 40 trials konden de participanten een korte pauze nemen.

3.4. Analyse

De data van 16 participanten werden uitgesloten om twee redenen. Ten eerste werden de antwoorden van 13 participanten uitgesloten omdat ze meer dan de helft van de targetwoorden met /ɪ/ of /i/ als nonwoord identificeerden, ongeacht of ze met een canonieke of ambigue vocaal werden gerealiseerd (cf. Norris et al., 2003; Reinisch & Holt, 2014). Ten tweede werden de data van drie andere participanten niet verder geanalyseerd, omdat ze geen hoofdtelefoon droegen om het experiment af te leggen. Antwoorden in de lexicale beslissingstaak werden ook niet geregistreerd als de tijdslimiet van 4 seconden was overschreven, wat het geval was voor 73 trials (0,4%).

De resultaten van de lexicale beslissingstaak van de overige deelnemers werden op de correctheid van de woordherkenning (d.i. herkenning van de stimulus als woord versus non-woord) geanalyseerd met een *mixed-effects* logistisch regressiemodel met behulp van het *lme4*-pakket (Bates et al., 2015). Een tweede *mixed-effects* lineair regressiemodel werd gebouwd met de Response-tijd van de participanten als uitkomstvariabele. Beide modellen bevatten twee *fixed factors* (inclusief hun interactie) met twee niveaus, namelijk (i) Conditie (ambigue-/ɪ/ vs. ambigue-/i/) en (ii) Targetwoord (/ɪ/-woord vs. /i/-woord). De variabiliteit tussen de deelnemers en het potentiële effect van de testitems werd gecontroleerd door de toevoeging van *random intercepts* voor Participanten en Items.

De resultaten van de foneemcategorisatietaak werden geanalyseerd door een *mixed-effects* logistisch regressiemodel. Aan dit model werden (i) Conditie (ambigue-/ɪ/ vs. ambigue-/i/), (ii) Stem (vrouwelijk vs. mannelijk) en (iii) Stap (stap 1 vs. 2 vs. 3 vs. 4) toegevoegd als de *fixed factors*. Opnieuw werden *random intercepts* toegevoegd voor de Participanten en Items. De referentieklassie voor het intercept werd op de ambigue-/ɪ/-conditie en de vrouwelijke spreker geprojecteerd. Merk op dat we de oorspronkelijke labels van de continuümstappen hebben gehercodeerd om de vergelijkingen tussen de minimale woordparen te vereenvoudigen (bv. stappen 3-6 en stappen 4-7 op het continuüm werden als stappen 1-4 gehercodeerd). Bovendien wilden we bepalen in welke mate de proportie /ɪ/- en /i/-responsen veranderde tussen twee opeenvolgende stappen op het vierstappencontinuüm. Daarom werd een voorwaartse verschilcodering ('forward difference coding') toegepast op de variabele Stap. Zo kunnen we het verschil in /ɪ/-responsen tussen stap 1 en 2,

stap 2 en 3, en stap 3 en 4 efficiënt vergelijken, zonder het verschil in /ɪ/-responsen te moeten vergelijken tussen twee niet-aangrenzende stappen.

De statistische analyses werden uitgevoerd en de visualisaties gecreëerd in R (R Core Team, 2021) met behulp van Rstudio en kunnen geraadpleegd worden op <https://doi.org/10.18710/NICOX0> (Verbeke et al., 2022). Daarvoor werden de volgende R-pakketten gebruikt: *dplyr* (Wickham et al., 2021), *effects* (Fox & Weisberg, 2019), *lattice* (Sarkar, 2008), *optimx* (Nash & Varadhan, 2011; Nash 2014), *scales* (Wickham & Seidel, 2020). In wat volgt zullen we de resultaten rapporteren aan de hand van effectplots.

4. RESULTATEN

4.1. Lexicale beslissingstaak

4.1.1. Woordherkenning

Tabel 2 biedt een overzicht van hoe vaak elk van de vier woordtypes (/ɪ/-woorden, /i/-woorden, fillerwoorden en nonwoorden) als bestaande woorden werden beschouwd, verder opgesplitst volgens de twee ambigue condities. Nonwoorden werden in beide condities doorgaans correct als niet-bestaande woorden herkend: de participanten die alle /ɪ/-woorden met een ambigue klinker hoorden keurden 89,1% van de nonwoorden af, terwijl de participanten in de andere conditie 86,2% van de nonwoorden verwierpen als bestaande woorden. De woordherkenning voor de fillerwoorden bereikte bijna de bovengrens, aangezien 93,9% en 94,6% van de trials correct als een bestaand woord werd herkend in respectievelijk de ambigue-/ɪ/-conditie en ambigue-/i/-conditie. Deze resultaten tonen aan de participanten in beide condities de bestaande fillerwoorden van de fonotactisch legale nonwoorden konden onderscheiden.

Tabel 2: Absolute en relatieve frequentie van het aantal ‘woord’-responsen, opgesplitst volgens Type woorden en Conditie.

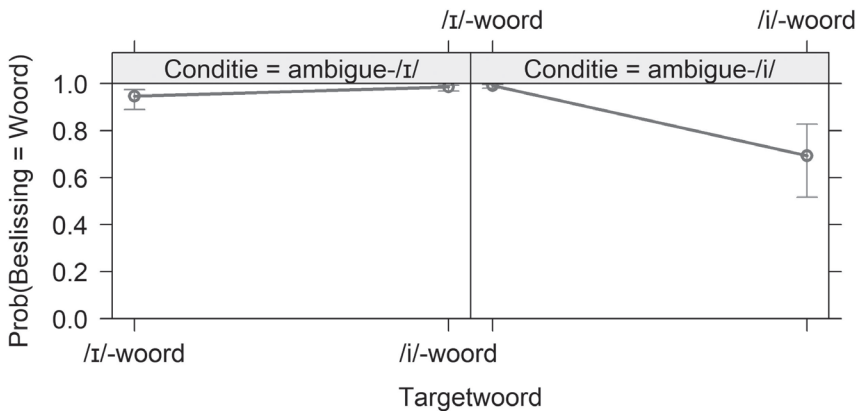
Conditie	Type woorden			
	Nonwoord	Fillerwoord	/ɪ/-woord	/i/-woord
ambigue-/ɪ/	616 (10,9%)	3197 (93,9%)	985 (86,6%)	1104 (97,0%)
ambigue-/i/	594 (13,8%)	2435 (94,6%)	829 (96,5%)	535 (62,6%)

Anders dan bij de fillerwoorden en nonwoorden had Conditie wel een effect op de woordherkenning van /ɪ/- en /i/-woorden. Zo identificeerden de deelnemers in de ambigue-/ɪ/-conditie de /ɪ/-woorden (bv. *kikker* [¹'k¹_ɪ.kər]) vaker als nonwoord dan de /i/-woorden (bv. *fiets* [fits]) (13,4% vs. 3,5%). De deelnemers in de andere conditie keurden daarentegen meer /i/-woorden (bv.

priester ['prⁱ/s.tər]) dan /ɪ/-woorden (bv. *vinger* ['vɪŋ.ər]) (37,4% vs. 3,0%) af als bestaande woorden. Dit responspatroon laat zien dat de luisteraars de woorden met een ambigue klinker vaker als een nonwoord classificeerden dan de woorden met een canoniek gerealiseerde klinker. Merk ook op dat de woorden met een ambigue klinker in de ambigue-/i/-conditie opvallend vaker als een nonwoord werden geïdentificeerd dan de woorden met een ambigue klinker in de ambigue-/ɪ/-conditie.

Het effect van zowel Conditie als Targetwoord op de woordherkenning werd aan de hand van een *mixed-effects* logistische regressie bepaald. Een likelihood-ratio test toonde een significant interactie-effect tussen Conditie en Targetwoord ($\chi^2(1) = 419, p < 0.001$) (zie Figuur 2). Dit betekent dat de woordherkenning sterk afhankelijk was van zowel de Conditie waaraan de participanten werden toegewezen als de ambiguïteit van de klinker in het Targetwoord. De participanten in de ambigue-/ɪ/-conditie keurden namelijk vaker /ɪ/-woorden zoals *kikker* af dan /i/-woorden, terwijl participanten in de ambigue-/i/-conditie vaker /i/-woorden zoals *priester* afkeurden dan /ɪ/-woorden. Uit Figuur 2 blijkt ook dat de herkenning van de /i/-woorden in een ambigue-/i/-context significant lager was dan de /ɪ/-woorden in de andere conditie.

Figuur 2: Effectplot voor het interactie-effect tussen Conditie en Targetwoord. De categorisatie van een targetwoord als een bestaand woord werd als het referentieniveau gemodelleerd.

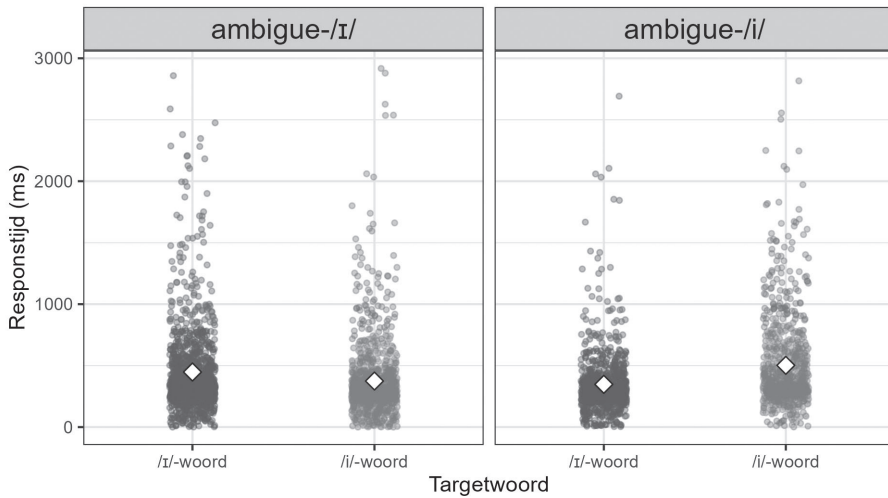

4.1.2. Responstijd

Daarnaast werd ook onderzocht in welke mate de ambiguïteit van de klinker in de targetwoorden de responstijd beïnvloedt. Ambigue spraakklanken verhogen namelijk de cognitieve belasting voor de luisteraars (cf. Sectie 2). Daardoor veronderstelden we dat het verschil tussen woorden met een ambi-

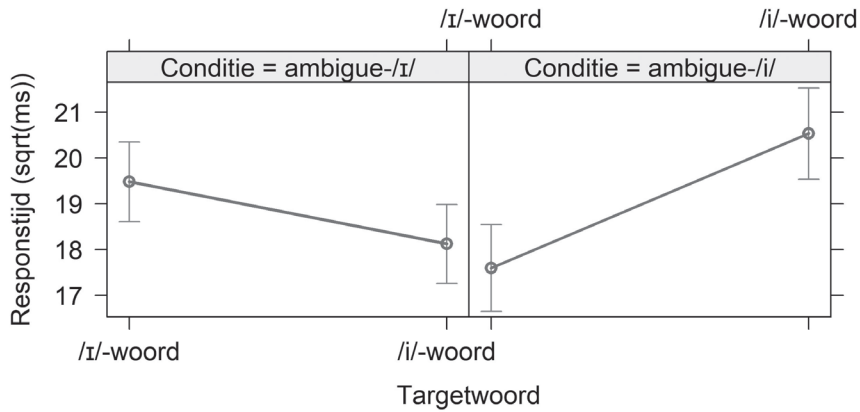
gue en niet-ambigue klinker in de responstijd weerspiegeld zal worden. Dit werd bevestigd door de data en wordt gevisualiseerd in Figuur 3. Afgezien van de individuele verschillen blijkt dat de deelnemers er gemiddeld langer over deden om de /ɪ/-woorden in de ambigue-/ɪ/-conditie en de /i/-woorden in de ambigue-/i/-conditie goed- of af te keuren dan de targetwoorden met de andere klinker van het contrast in dezelfde conditie.

Figuur 3: Responstijd (rode en blauwe cirkels) en de gemiddelde Responstijd (ruitjes) in ms voor de /ɪ/-woorden en /i/-woorden, opgesplitst volgens de twee ambigue Condities.

Zoals bij de woordherkenning in Sectie 4.1.1 werd een *mixed-effects* lineair regressiemodel gefit met Responstijd als de afhankelijke variabele, Conditie en Targetwoord als de *fixed effects* (incl. hun interactie), en twee *random intercepts* voor Participant en Item. Een likelihood-ratio test toonde opnieuw aan dat er een significante relatie is tussen Conditie en Targetwoord ($\chi^2(1) = 106$, $p < 0.001$). Dit houdt in dat de responstijd sterk afhankelijk was van zowel de ambigue Conditie als het type Targetwoord dat de participanten hoorden. De responstijden waren namelijk het hoogst (d.i. de participanten antwoordden het traagst) wanneer de ambigue Conditie gelijk was aan de klinker van het Targetwoord (zie Figuur 4). Het duurde dus langer om te bepalen of het targetwoord *vinger* (/ˈvɪŋ.ər/) een bestaand woord was in de ambigue-/ɪ/-conditie ([ˈvʲɪŋ.ər]) dan in de ambigue-/i/-conditie ([ˈvɪŋ.ər]).

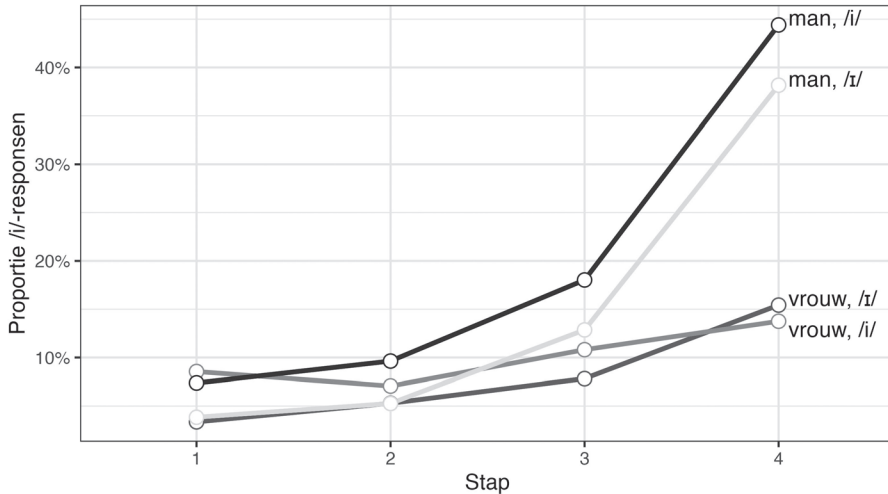
Figuur 4: Effectplot voor de interactie tussen Conditie en Targetwoord. (Om aan de assumpties te voldoen werden de waarden voor de uitkomstvariabele Responsstijd met de vierkantswortelfunctie getransformeerd.)

4.2. Foneemcategorisatietaak

Figuur 5 illustreert hoe vaak de participanten in de vier condities een stap op het continuüm als /i/ percipieerden. Zoals verwacht komt uit Figuur 5 naar voren dat de ambigue klinker steeds vaker als /i/ wordt gecategoriseerd, naarmate de stimulus zich meer aan de rechterkant van het continuüm bevindt (cf. Sectie 3.2). Enkel tussen de eerste en de tweede continuümstap bij de participanten in de ambigue-/i/-conditie met een vrouwelijke spreker is er een kleine afname in het aantal /i/-responsen. Het verschil is echter verwaarloosbaar (8,6% vs. 7,1%). De participanten die een vrouwelijke spreker hoorden categoriseerden de ambigue klanken in de ambigue-/i/-conditie vaker als /i/, hoewel de verschillen in het aantal /i/-responsen tussen de twee Condities subtiel zijn en deze tendens bovendien niet doorgetrokken wordt tot de laatste stap op het continuüm. Het responspatroon van de participanten die een mannelijke spreker hoorden leunt dichter aan bij onze verwachtingen, aangezien de ambigue klank in de ambigue-/i/-conditie consistentier als /i/ werd geïdentificeerd. Het is echter wel frappant dat de trendlijnen nooit de grens van 50% overschrijden. Dit impliceert dat /ɪ/-responsen dominant bleven over alle continuümstappen heen. We verwachtten namelijk een kleine proportie /i/-responsen voor stap 1, terwijl we een grote proportie /i/-responsen verwachten voor stap 4 (d.i. een S-curve). De proportie /i/-responsen voor stappen 2 en 3 hangt dan af van de conditie waaraan de deelnemers werden toegewezen: participanten in de ambigue-/i/-conditie zouden de ambigue klinker significant vaker moeten identificeren als /i/ in tegenstelling tot de participanten in de andere conditie.

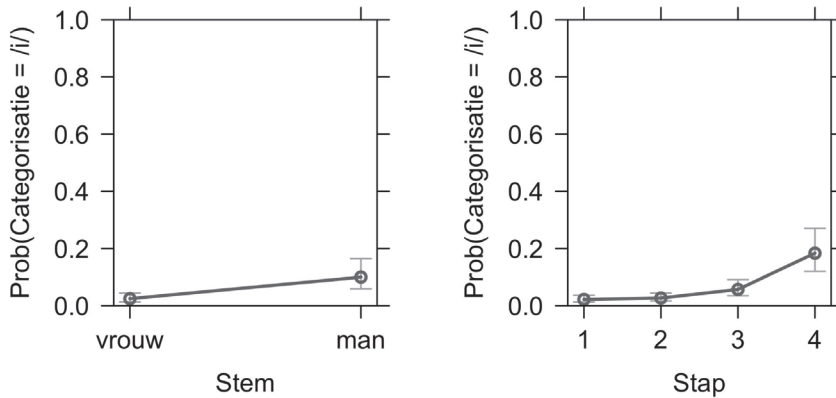
Figuur 5: Relatieve frequentie van de /i/-responsen in de foneemcategorisatietoets per Stap op het continuüm, opgesplitst volgens de twee ambigue Conditie en Stem van de sprekers.

Een *mixed-effects* logistisch regressiemodel werd gefit om te bepalen of de toename in het aantal /i/-responsen langs het vierstappencontinuüm significant verschilde tussen de vier condities. Conditie (ambigue-/ɪ/ vs. ambigue-/i/), Stem (vrouwelijk vs. mannelijk) en Stap op het continuüm (4 stappen met voorwaartse codering) werden toegevoegd als *fixed factors*, en Participant en Item werden toegevoegd als *random effects*. Stem en Stap bleken twee significante voorspellers te zijn van de categorisatie van de ambigue klanken (zie Figuur 6). De participanten die de gesimuleerde mannenstem hoorden in de categorisatietoets identificeerden de ambigue klinkers in de minimale paren over het algemeen significant vaker als /i/ dan de participanten die de vrouwelijke spreker hoorden. Elke aangrenzende stap was bovendien geassocieerd met een hogere kans op een /i/-respons. Luisteraars gaven dus vaker aan /i/ te horen dan /ɪ/ tussen elke volgende stap. Desondanks was de kans op /i/-responsen hooguit 20%, zelfs voor de laatste stap op het continuüm. Tussen de ambigue condities, waaraan de deelnemers in de lexicale beslissingstoets werden toegewezen, werd er geen significant verschil in effect gevonden ($b_{\text{Conditie}} = 0,45$, $SE = 0,32$, $z = 1,42$, $p = 0,15$). Dit impliceert dat, tegen onze verwachtingen in, de participanten de ambigue klinker niet vaker als /i/ percipieerden wanneer ze alle /i/-woorden met een ambigue klinker hoorden in de familiarisatiefase in vergelijking met de groep luisteraars die alle /i/-woorden met een ambigue klinker hoorde. Hoewel de participanten de ambigue klanken significant vaker als /i/ categoriseerden in de conditie met de mannelijke spreker, is er geen sprake van generalisatie, omdat de ambigue Conditie waaraan de participanten werden toegewezen geen significant effect had op de categori-

satie van de ambigue klanken en omdat perceptieve aanpassing niet optreedt bij de vrouwelijke spreker (d.i. de baselineconditie).

**Figuur 6: Effectplot voor de significante variabelen.
De categorisatie van de klinker in de minimale woordparen
als /i/ werd als het referentieniveau gemodelleerd.**

5. DISCUSSIE

Ondanks de akoestisch-fonetische variatie in gesproken taal kunnen luisteraars vaak moeiteloos omgaan met het accent van moedertaalsprekers en niet-moedertaalsprekers, vooral wanneer ze vertrouwd zijn met het accent van die spreker (o.a. Norris et al., 2003; Reinisch & Holt, 2014; Tzeng et al., 2021). Voortbouwend op eerder onderzoek wilden we in deze studie nagaan hoe Nederlandstaligen het Nederlands van Italiaanse sprekers percipiëren. Specifiek wilden we onderzoeken of luisteraars hun perceptieve grenzen tussen /ɪ-/i/ kunnen bijstellen na blootstelling aan uitspraakvarianten van deze klinkers in lexicaal desambiguerende contexten (d.i. *lexicongestuurde perceptieve aanpassing*). Als luisteraars hun mentale representaties van de klinkers werkelijk op korte termijn kunnen bijwerken, dan verwachten we dat ze hun kennis over de anderstalig geaccentueerde klinkerproducties naar nieuwe lexicale items en naar andere NT2-sprekers met een gelijkaardig accent generaliseren (cf. onderzoeksvragen in Sectie 2).

In tegenstelling tot onze hypothesen werd geen bewijs gevonden voor perceptuele aanpassing na korte blootstelling aan een gesimuleerd Italiaans accent. De ambigue klinkers in de foneemcategorisatietaak werden namelijk doorgaans als /ɪ/ gecategoriseerd, ongeacht of de /ɪ/-woorden of de /i/-woorden in de lexicale beslissingstaak een ambigue klinker hadden. Daarom kon generalisatie naar nieuwe T2-sprekers in dit experiment niet betrouwbaar gecontroleerd worden. Generalisatie naar andere sprekers is immers gebaseerd

op het idee dat luisteraars eerst hun perceptuele systeem updaten op basis van het accent van de NT2-spreker die ze tijdens de familiarisatiefase hoorden. In tegenstelling tot Bradlow en Bent (2008) en Xie et al. (2021) kunnen we niet bepalen of korte bootstelling aan één spreker tot verschuivingen in fonologische representaties kan leiden, die vervolgens naar andere sprekers met eenzelfde accent kunnen generaliseren. Evenmin konden we verder bewijs leveren dat perceptueel leren plaatsvindt op een pre-lexicaal niveau, zoals voorgesteld wordt door McQueen et al. (2006).

Het feit dat in de lexicale beslissingstaak het aantal ‘woord’-responsen voor de targetwoorden met een ambigue klinker verschilde tussen de twee ambigue condities was al een voorbode voor het uitblijven van perceptuele leereffecten. Over het algemeen waren de participanten in staat om bestaande Nederlandse woorden van fonotactisch legale nonwoorden te onderscheiden. Het accent van de Italiaanse NT2-spreker verhinderde de Nederlandstalige luisteraars dus doorgaans niet om de lexicaliteit van de items te bepalen. Het accent van de NT2-spreker had echter wel een effect op de targetwoorden. De deelnemers in de ambigue-/i/-conditie beschouwden namelijk slechts 60% van de /i/-woorden als bestaande Nederlandse woorden, terwijl de deelnemers in de andere conditie 86% van de /i/-woorden als bestaande woorden identificeerden. Anders geformuleerd, de luisteraars in de eerste conditie waren minder geneigd om de ambigue klinker te beschouwen als een exogeen geaccentueerde realisatie van de voorklinker, die op zijn beurt een bestaand Nederlands woord zou opleveren (bv. [ˈprɪ̯/s.tər] voor *priester*, /ˈpris.tər/; cf. Ganong, 1980) dan de luisteraars in de ambigue-/ɪ/-conditie. Deze asymmetrie wordt ook weerspiegeld in het aantal deelnemers dat per ambigue conditie werd uitgesloten van verdere analyse (ambigue-/ɪ/: n = 3 vs. ambigue-/i/: n = 13; cf. Secties 3.3 en 3.4). Kortom, het verschil tussen de groepen suggereert dat de deelnemers meer geneigd waren om [ˈvɪ̯/ŋ.ər] als een uitspraakvariant van *vinger* (/ˈvɪŋ.ər/) te beschouwen dan [ˈdɪ̯/f.stal] voor *diefstal* (/ˈdɪf.stal/). In wat volgt stippen we enkele factoren aan die perceptueel leren mogelijk verhinderd hebben en bespreken we hoe we de beperkingen van deze studie in een vervolgstudie zouden kunnen aanpakken.

Een eerste potentiële verklaring is dat de deelnemers vertrouwd waren met endogeen geaccentueerde realisaties van de voorklinkers. Zo produceren sprekers van het Brabantse regiolect beide klinkers doorgaans als wat in het Standaardnederlands – en in de meeste andere regionale variëteiten – als /i/ zou worden gepercipieerd (Adank et al., 2004; Simon et al., 2015; zie Sectie 3.3). Niet onbelangrijk is dat precies deze variëteit momenteel fungeert als de dominante supraregionale spreektaal in het Vlaamse medialandschap (zie De Caluwe, 2009; Van Hoof & Vandekerckhove, 2013). Bijgevolg horen mensen die niet in deze regio opgegroeid zijn of die niet in Brabant wonen vaak sprekers die *vis* uitspreken als [vis] in plaats van de standaarduitspraak [vɪs].

Het omgekeerde is niet waar: sprekers van het Brabants zullen *vies* nooit als [vis] uitspreken. Eerdere blootstelling aan zulke klinkerproducties zou daarom kunnen bijdragen tot een grotere tolerantie voor realisaties van /i/ als [i₁], maar niet voor /i/.

Naast ervaring met regionaal gekleurd Nederlands moet ook rekening gehouden worden met eerdere blootstelling aan anderstalig geaccentueerd Nederlands. Zoals gespecificeerd in het rekruteringsprotocol in Sectie 3.1, waren de deelnemers geen leeders van het Italiaans of Spaans. Hoewel ze dus geen gevorderde actieve kennis hadden van deze Romaanse talen, kunnen we niet uitsluiten dat de participanten tot op zekere hoogte vertrouwd waren met Italiaans of Spaans geaccentueerd Nederlands. Wanneer de Nederlandstalige luisteraars in deze studie al aan een Italiaanse of Spaanse NT2-spreker blootgesteld waren, dan hebben ze mogelijk opgemerkt dat deze NT2-sprekers de /i/-klank vaak met /i/-achtige spectrale kenmerken produceren, aangezien enkel de /i/-klinker deel uitmaakt van de Italiaanse en Spaanse foneeminventaris (Duguid, 2001; Martínez-Celdrán et al., 2003; Weber et al., 2014). Door een set vragen toe te voegen die peilt naar de eerdere blootstelling aan regionale en anderstalige accenten zouden we nog gedetailleerder in kaart kunnen brengen in welke mate vertrouwdheid met een bepaald accent een effect heeft op perceptueel leren. Ook de toevoeging van een controlegroep die wel vertrouwd is met een Italiaans accent in het Nederlands zou ons toelaten om vast te stellen in welke mate vertrouwdheid een rol speelt in de perceptie van een anderstalig accent.

Een andere mogelijke verklaring is dus dat de ambigue klinkers in de targe-twoorden niet voldoende /i/-achtige spectrale kenmerken hadden. NT1-sprekers laten zich leiden door de frequenties van de eerste formant (F1; d.i. het akoestische correlaat van klinkerhoogte) om de voorklinkercategorieën van elkaar te onderscheiden (Boersma & Chládková, 2011). Dit kan er dus op wijzen dat de F1-frequenties van de ambigue klinkers nooit voldoende laag waren om de luisteraars ertoe te brengen de klank als de hoge /i/-klinker te categoriseren.⁵ Daarom veronderstellen we dat de deelnemers alle tokens die de typische drempelwaarde voor /i/ niet haalden, de klank als niet-hoog, en dus als niet-/i/ percipieerden, wat op zijn beurt een responsbias heeft opgewekt ten gunste van de /i/-variant van het minimale woordpaar.

De ambigue klanken op het vierstappencontinuüm waren wellicht niet voldoende verschillend voor de luisteraars vergeleken met eerdere studies om twee klinkercategorieën waar te nemen. Uit de resultaten van de lexicale beslissingstaak bleek wel dat de responstijd van de participanten significant langer was wanneer ze een targetwoord met een ambigue klinker hoorden. Op basis daarvan kunnen we aannemen dat de participanten de ambigue klinkers

⁵ Voor een vrouwelijke spreker van het Belgisch-Nederlands bedragen de gemiddelde F1-frequenties voor /i/ en /i/ respectievelijk 455 Hz en 317 Hz (Adank et al., 2004, p. 1732).

werkelijk als akoestisch ambigu percipieerden (zie o.a. Antoniou & Wong, 2015; Ferguson et al., 2010). Analoog aan onze bevindingen vonden Stevens et al. (2007) geen bewijs voor perceptieve aanpassing wanneer Nederlandstalige luisteraars werden blootgesteld aan ambigue realisatie van de /x/ en /h/ in lexicaal desambiguerende contexten (bv. *grauw* vs. *hoop*). De deelnemers categoriseerden de ambigue klanken namelijk overwegend als een realisatie van /x/. Stevens en collega's claimden daarom dat de akoestisch-fonetische kenmerken van de twee medeklinkers te veel op elkaar lijken om een verschil te kunnen horen tussen de individuele leden van het contrast (zie Mitterer et al., 2016, over de beperkingen van fonetische details op perceptueel leren). Ook in de huidige studie werden de meeste ambigue klinkers in beide condities als /i/ gecategoriseerd. Deze tendens suggereert dat, ondanks het gebruik van een pretest om de meest ambigue klanken te bepalen, de geselecteerde klanken over meer /i/-achtige akoestische eigenschappen beschikten in meer dan de helft van de stappen op het continuüm in de foneemcategorisatietaak.

De resultaten van dit experiment zouden kunnen verklaren waarom er zo weinig klinkerstudies zijn. Uit zowel deze studie als de studie van Stevens et al. (2009) blijkt dat het inherent moeilijk is om ambigue stimuli te genereren die over de verschillende continuümstappen heen voldoende gelijk zijn om perceptuele leereffecten te kunnen veroorzaken. De frequente afwezigheid van perceptieve aanpassing na blootstelling aan akoestisch ambigue klinkers zou kunnen impliceren dat er als het ware een lade-effect (Eng. 'file drawer-effect') is voor klinkerstudies, waarbij studies die geen bewijs vonden voor perceptuele aanpassing ongepubliceerd blijven. Een vervolgstudie is dus nodig om na te gaan of de veronderstelde methodologische kwestie daadwerkelijk perceptueel leren heeft verhinderd. De geselecteerde stappen op het continuüm voor de foneemcategorisatietaak zouden bijvoorbeeld vervangen kunnen worden door stappen die iets meer aan de rechterkant liggen van het oorspronkelijke 11-stappencontinuüm met een canonieke en niet-canonieke realisatie van de voorklinker in de targetwoorden.

CONCLUSIE

In deze studie trachtten we een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar de manier waarop robuuste spraakperceptie tot stand komt. We onderzochten hoe het perceptuele systeem zich vaak schijnbaar moeiteloos aanpast aan de anderstalig geaccentueerde uitspraakvarianten van bepaalde spraakklanken, die meestal ontstaan door de cross-linguïstische verschillen tussen de eerste en de tweede taal van de T2-spreker. Als luisteraars hun kennis over exogeen geaccentueerde klankproducties generaliseren, dan verwachten we dat ze die akoestische informatie overdragen om gelijkaardige klanken te interpreteren (i) in nieuwe lexicaal contexten en (ii) in de spraak van andere T2-sprekers

met dezelfde moedertaal. Perceptueel leren en de generalisatie ervan werden onderzocht door Belgisch-Nederlandse T1-sprekers vertrouwd te maken met het Nederlands van een Italiaanse moedertaalspreker, en meer bepaald met Italiaans geaccentueerde realisaties van de Nederlandse klinkers /ɪ/ en /i/. We kozen specifiek voor dit contrast, omdat het Italiaans duidelijk één van de twee fonemen heeft (/i/), maar niet het andere (/ɪ/).

De resultaten van de foneemcategorisatietaak lieten ons niet toe een sluitend om antwoord te formuleren op onze onderzoeksvragen: de participanten bleken de ambigue klinkers in de minimale paren immers niet anders te interpreteren wanneer ze akoestisch ambigue varianten van die klinkers hoorden tijdens de familiarisatiefase. Dit suggereert dat de NT1-luisteraars in de huidige studie hun perceptieve foneemgrenzen niet langdurig hebben aangepast na blootstelling aan de ambigue klanken in de spraak van de Italiaanse spreker. De deelnemers waren in de lexicale beslissingstaak doorgaans wel in staat om de /ɪ/- en /i/-woorden met een ambigue klinker te herkennen en te onderscheiden van nonwoorden. De deelnemers versoepelden met andere woorden tijdelijk hun foneemgrenzen tussen de voorklinkers, maar ze generaliseerden de aangepaste grens niet om de ambigue klanken in nieuwe lexicale contexten en in de spraak van een mannelijke NT2-spreker te interpreteren.

Het ontbreken van generalisatie tussen de stimuli en de sprekers zet ons ertoe aan om het design dat in deze studie gebruikt werd te heroverwegen. Ondanks het gebruik van een pretest leunden de ambigue /i/-klinkers wellicht spectraal iets te dicht aan bij /ɪ/ om als een realisatie van /i/ gepercipieerd te worden. Bovendien mag het effect van eerdere ervaring met regionaal of anderstalig geaccentueerde realisaties van de Nederlandse voorklinkers niet over het hoofd gezien worden, aangezien dit op zijn beurt zou kunnen bijdragen tot een grotere tolerantie voor realisaties van /ɪ/ als [ɪ̣], maar niet voor /i/. Deze beperkingen tonen de impact en het belang aan van de stimulusselectie bij perceptuele leerstudies, en tonen ook aan dat het in toekomstig onderzoek naar spraakperceptie cruciaal is om gedetailleerde informatie over de talige achtergrond van de luisteraars te verkrijgen (bv. meertaligheid) en informatie over hoe vaak de participanten in contact komen met de taal in kwestie (bv. blootstelling via vakantie, muziek, series, enz.). In dit opzicht moet ook vermeld worden dat de deelnemers in deze studie hogeschool- of universiteitsstudenten waren. De kans bestaat namelijk dat studenten – en hooggeschoolden in het algemeen – vaker met andere talen en culturen in contact komen, waardoor ze door hun vertrouwdheid met anderstalige accenten mogelijk sneller hun perceptieve grenzen zouden kunnen aanpassen. Verder onderzoek zou kunnen uitwijzen in welke mate opleidingsgraad en leeftijd een rol spelen bij perceptieve aanpassing. Deze aanpassingen en uitbreidingen zouden ons in staat kunnen stellen om een beter inzicht te krijgen in de manier waarop anderstalige accenten werkelijk wordt gepercipieerd.

APPENDIX

/i/-woorden	/i/-woorden	Minimale /i/-i/-paren
bink	actief	bid
bitter	advies	bied
dichter	brief	kist
dikwijls	diefstal	kiest
dinsdag	dienst	lig
gids	fiets	lieg
ingang	knie	vis
kikker	liefde	vies
middag	liever	wit
pittig	priester	wiet
ridder	schieten	
schilder	spiegel	
single	techniek	
vergif	titel	
verschil	uniek	
vinger	verlies	
vlinder	visum	
winkel	vliegen	
winst	ziek	
winter	zielig	

Fillerwoorden

aanval	foto	mentaal	soldaat
aap	frank	mosterd	staal
adel	genot	nobel	staart
afdruk	gevaar	normaal	taal
baas	hal	offer	tafel
ballon	hoofdstad	onrust	ton
baron	kantoor	paard	troon
boot	kapsel	pakket	vak
bravo	klok	plank	verstand
bron	koorts	pot	voordeel
dokter	lag	raadsel	water
donker	last	raak	yoga
doof	legal	ras	zakdoek
dorp	los	roman	zand
droog	marge	roos	zon

Nonwoorden			
aanbag	galzen	mogens	sponen
aanbol	ganger	mokker	stolm
afscheek	gebacht	morter	tattig
armel	geband	naafs	toonzen
aven	gebocht	nocht	tort
baaks	geroom	nonzig	trak
baam	gonnen	okte	vaden
baarzel	grons	oolde	verbool
balten	haap	ootherid	vertaag
bebot	haden	pansen	vlaar
bloffen	hank	plap	vogen
bool	kang	ploog	vool
boors	klamer	pops	voolt
bopel	klort	raafde	voormaal
braan	kraden	raps	vorn
bromen	krankt	rons	votten
broon	krokkel	roog	waars
damen	lamper	sanen	warken
dast	lanker	schaag	wopen
dodel	lard	schaas	wost
drokken	lochten	schoom	zals
famen	lop	slogen	zolden
fraal	maags	smaren	zomel
fraat	malken	sotus	zook
gacht	mang	spaag	zoren

BIBLIOGRAFIE

- ADANK, P., VAN HOUT, R., & SMITS, R. (2004). An acoustic description of the vowels of Northern and Southern Standard Dutch. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 116(3), 1729–1738.
- ALEXANDER, J. D. E., & NYGAARD, L. C. (2019). Specificity and generalization in perceptual adaptation to accented speech. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 145(6), 3382–3398.
- ANTONIOU, M., & WONG, P. C. M. (2015). Poor phonetic perceivers are affected by cognitive load when resolving talker variability (L). *The Journal of the Acoustical Society of America*, 138(2), 571–574.
- AUDACITY TEAM (2018). Audacity (Version 2.4.2) [Computer software]. <https://www.audacityteam.org>
- BARRIUSO, T. A., & HAYES-HARB, R. (2018). High variability phonetic training as a bridge from research to practice. *The CATESOL Journal*, 30(1), 177–194.
- BATES, D., MAECHLER, M., BOLKER, B., & WALKER, S. (2015). Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), 1–48.

- BOERSMA, P., & CHLÁDKOVÁ, K. (2011). Asymmetries between speech perception and production reveal phonological structure. *Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences XVII*, Hong Kong, 328–331.
- BOERSMA, P., & WEENINCK, D. (2019). Praat: Doing phonetics by computer (Version 6.1.10) [Computer software].
- BRADLOW, A. R., & BENT, T. (2008). Perceptual adaptation to non-native speech. *Cognition*, 106(2), 707–729.
- CHLÁDKOVÁ, K., PODLIPSKÝ, V. J., & CHIONIDOU, A. (2017). Perceptual adaptation of vowels generalizes across the phonology and does not require local context. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 43(2), 414–427.
- CLARKE, C. M., & GARRETT, M. F. (2004). Rapid adaptation to foreign-accented English. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 116(6), 3647–3658.
- DE CALUWE, J. (2009). Tussentaal wordt omgangstaal in Vlaanderen. *Nederlandse Taalkunde*, 14(1), 8–25.
- DE LEEUW, J. R. (2015). *jsPsych: A JavaScript library for creating behavioral experiments in a Web browser*. *Behavior Research Methods*, 47(1), 1–12.
- DEPREZ-SIMS, A.-S., & MORRIS, S. B. (2010). Accents in the workplace: Their effects during a job interview. *International Journal of Psychology*, 45(6), 417–426.
- DUGUID, A. (2001). Italian speakers. In M. Swan & B. Smith (Eds.), *Learner English: A teacher's guide to interference and other problems* (2nd ed., pp. 73–89). Cambridge University Press.
- FERGUSON, S. H., JONGMAN, A., SERENO, J. A., & KEUM, K. (2010). Intelligibility of foreign-accented speech for older adults with and without hearing loss. *Journal of the American Academy of Audiology*, 21(1), 153–162.
- FLEGE, J. E. (1995). Second language speech learning: Theory, findings, and problems. In W. Strange (Ed.), *Speech perception and linguistic experience: Issues in cross-language research* (pp. 233–277). York Press.
- FLEGE, J. E., & BOHN, O.-S. (2021). The revised Speech Learning Model (SLM-r). In R. Wayland (Ed.), *Second language speech learning: Theoretical and empirical progress* (pp. 3–83). Cambridge University Press.
- FLEGE, J. E., MACKAY, I. R. A., & MEADOR, D. (1999). Native Italian speakers' perception and production of English vowels. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 106(5), 2973–2987.
- FOGERTY, D., & KEWLEY-PORT, D. (2009). Perceptual contributions of the consonant-vowel boundary to sentence intelligibility. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 126(1), 847–857.
- FOX, J., & WEISBERG, S. (2019). *An R companion to applied regression* (3rd ed.). Thousand Oaks.
- FUERTES, J. N., GOTTDIENER, W. H., MARTIN, H., GILBERT, T. C., & GILES, H. (2012). *A meta-analysis of the effects of speakers' accents on interpersonal evaluations*. *European Journal of Social Psychology*, 42(1), 120–133.
- GANONG, W. F. (1980). *Phonetic categorization in auditory word perception*. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 6(1), 110–125.
- HERVAIS-ADELMAN, A., DAVIS, M. H., JOHNSRUDE, I. S., & CARLYON, R. P. (2008). Perceptual learning of noise vocoded words: Effects of feedback and lexicality. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 34(2), 460–474.

- HUYCK, J. J., SMITH, R. H., HAWKINS, S., & JOHNSRUDE, I. S. (2017). Generalization of perceptual learning of degraded speech across talkers. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 60(11), 3334–3341.
- IDEMARU, K., & HOLT, L. L. (2020). Generalization of dimension-based statistical learning. *Attention, Perception, and Psychophysics*, 82(4), 1744–1762.
- KEULEERS, E., & BRYLSBAERT, M. (2010). Wuggy: A multilingual pseudoword generator. *Behavior Research Methods*, 42(3), 627–633.
- KEULEERS, E., BRYLSBAERT, M., & NEW, B. (2010). SUBTLEX-NL: A new measure for Dutch word frequency based on film subtitles. *Behavior Research Methods*, 42(3), 643–650.
- KRALJIC, T., & SAMUEL, A. G. (2005). Perceptual learning for speech: Is there a return to normal? *Cognitive Psychology*, 51(2), 141–178.
- LIU, R., & HOLT, L. L. (2015). Dimension-based statistical learning of vowels. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 41(6), 1783–1798.
- MARTÍNEZ-CELDRÁN, E., FERNÁNDEZ-PLANAS, A. M., & CARRERA-SABATÉ, J. (2003). Castilian Spanish. *Journal of the International Phonetic Association*, 33(2), 255–259.
- MAYE, J., ASLIN, R. N., & TANENHAUS, M. K. (2008). The weckud wetch of the wast: Lexical adaptation to a novel accent. *Cognitive Science*, 32(3), 543–562.
- MCCLOY, D. R. (2016). *phonR: Tools for phoneticians and phonologists. R package version 1.0-7*.
- MCQUEEN, J. M., CUTLER, A., & NORRIS, D. (2006). Phonological abstraction in the mental lexicon. *Cognitive Science*, 30(6), 1113–1126.
- MITTERER, H., CHEN, Y., & ZHOU, X. (2011). Phonological abstraction in processing lexical-tone variation: Evidence from a learning paradigm. *Cognitive Science*, 35(1), 184–197.
- MITTERER, H., CHO, T., & KIM, S. (2016). What are the letters of speech? Testing the role of phonological specification and phonetic similarity in perceptual learning. *Journal of Phonetics*, 56(1), 110–123.
- MITTERER, H., EGER, N. A., REINISCH, E. (2020). My English sounds better than yours: Second- language learners perceive their own accent as better than that of their peers. *PLoS ONE*, 15(2), e0227643.
- MITTERER, H., SCHARENBOG, O., & MCQUEEN, J. (2013). Phonological abstraction without phonemes in speech perception. *Cognition*, 129(1), 356–361.
- NASH, J. C. (2014). On best practice optimization methods in R. *Journal of Statistical Software*, 60(2), 1–14.
- NASH, J. C., & VARADHAN, R. (2011). Unifying Optimization algorithms to aid software system users: optimx for R. *Journal of Statistical Software*, 43(9), 1–14.
- NEWMAN, R. S., CLOUSE, S. A., & BURNHAM, J. L. (2001). The perceptual consequences of within-talker variability in fricative production. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 109(1), 1181.
- NORRIS, D., MCQUEEN, J. M., & CUTLER, A. (2003). Perceptual learning in speech. *Cognitive Psychology*, 47(2), 204–238.
- R CORE TEAM (2021). R: A language and environment for statistical computing. *R Foundation for Statistical Computing*, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>

- REINISCH, E., & HOLT, L. L. (2014). Lexically-guided phonetic retuning of foreign-accented speech and its generalization. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 40(2), 539–555.
- REINISCH, E., WEBER, A., & MITTERER, H. (2013). Listeners retune phoneme categories across languages. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 39(1), 75–86.
- ROGERS, D., & D'ARCANGELI, L. (2004). Italian. *Journal of the International Phonetic Association*, 34(1), 117–121.
- SAMUEL, A. G. (2020). Psycholinguists should resist the allure of linguistic units as perceptual units. *Journal of Memory and Language*, 111(1), 104070.
- SAMUEL, A. G., & KRALJIC, T. (2009). Perceptual learning for speech. *Attention, Perception & Psychophysics*, 71(6), 1207–1218.
- SARKAR, D. (2008). *Lattice: Multivariate data visualization with R*. Springer.
- SCOTT, M. (2020). Interaural recalibration of phonetic categories. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 147(2), EL164–EL170.
- SELINKER, L. (1972). Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics*, 10(1), 209–232.
- SIDARAS, S. K., ALEXANDER, J. E. D., & NYGAARD, L. C. (2009). Perceptual learning of systematic variation in Spanish-accented speech. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 125(5), 3306.
- SIMON, E., DEBAENE, M., & VAN HERREWEGHE, M. (2015). The effect of L1 regional variation on the perception and production of standard L1 and L2 vowels. *Folia Linguistica*, 49(2), 521–553.
- SJERPS, M. J., MITTERER, H., & MCQUEEN, J. M. (2011). Listening to different speakers: On the time-course of perceptual compensation for vocal-tract characteristics. *Neuropsychologia*, 49(14), 3831–3846.
- STEVENS, M. A., MCQUEEN, J. M., & HARTSUIKER, R. J. (2007). No lexically-driven perceptual adjustments of the [x]-[h] boundary. *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*, Saarbrücken, 1897–1900.
- SUMNER, M. (2011). The role of variation in the perception of accented speech. *Cognition*, 119(1), 131–136.
- TZENG, C. Y., NYGAARD, L. C., & THEODORE, R. M. (2021). A second chance for a first impression: Sensitivity to cumulative input statistics for lexically guided perceptual learning. *Psychonomic Bulletin & Review*. Advance online publication.
- VAN HOOFF, S., & VANDEKERCKHOVE, B. (2013). Feiten en fictie: Taalvariatie in Vlaamse televisiereeksen vroeger en nu. *Nederlandse Taalkunde*, 18(1), 35–64.
- VERBEKE, G., SIMON, E., HARTSUIKER, R. J., MITTERER, H., & DE CUYPERE, L. (2022). “Replication Data for: ‘Perceptie van een anderstalig accent: Een experimentele studie naar de perceptieve aanpassing aan een exogeen geaccentueerd Nederlands klinkercontrast’”, <https://doi.org/10.18710/NICOX0>, DataverseNO, V1
- WEATHERHOLTZ, K. (2015). Perceptual learning of systemic cross-category vowel variation [Unpublished doctoral dissertation]. The Ohio State University.
- WEATHERHOLTZ, K., & JAEGER, T. F. (2016). *Speech perception and generalization across talkers and accents*. *Linguistics: Oxford Research Encyclopedias*.
- WEBER, A., DI BETTA, A. M., & MCQUEEN, J. M. (2014). Treack or trit: Adaptation to genuine and arbitrary foreign accents by monolingual and bilingual listeners. *Journal of Phonetics*, 46(1), 34–51.

- WICKHAM, H., & SEIDEL, D. (2020). scales: Scale functions for visualization. *R package version 1.1.1*.
- WICKHAM, H., FRANÇOIS, R., HENRY, L., & MÜLLER, K. (2021). dplyr: A grammar of data manipulation. *R package version 1.0.5*.
- XIE, X., & MYERS, E. B. (2017). Learning a talker or learning an accent: Acoustic similarity constrains generalization of foreign accent adaptation to new talkers. *Journal of Memory and Language*, 97(1), 30–46.
- XIE, X., LIU, L., & JAEGER, T. F. (2021). Cross-talker generalization in the perception of non-native speech: A large-scale replication. *Journal of Experimental Psychology General*, 50(11), e22-e56.

Over de auteurs

Adriaan DEMUYNCK (°1999) studeerde taal- en letterkunde (2017-2021) en de Educatieve Master in de talen (2022-2023) aan de KU Leuven. Hij is doctoraatsstudent aan de onderzoeksgroep Latijnse Literatuur aan de KU Leuven en doet onderzoek naar Neolatijnse en Nieuw-Oudgriekse literatuur en hun interactie. Zijn interesses gaan uit naar Latijnse en Griekse poëzie uit de Oudheid en de Vroegmoderne periode.

Louise BALLIÈRE (°1997) is een doctoraatsstudente geschiedenis aan de UCLouvain. Haar onderzoek focust zich op de collectieve herinneringen in België tussen 1944 en 2020. Aan de hand van twee discoursanalytische casussen rond de Belgische herinneringen aan de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de kolonisatie van Congo bestudeert ze hoe de Belgische gemeenschappen in het verleden en heden omgaan met een controversieel verleden. Ze is hierbij geïnteresseerd in de herinneringsmechanismen die in deze processen een rol spelen, evenals de interacties tussen het collectief geheugen, de socio-historische context en de discours in de Belgische samenleving en erbuiten.

Stefan CLAPPAERT (°1991) is als doctorandus verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, waar hij een proefschrift voorbereidt over de kunstkritiek van Hugo Claus. Hij redigeerde samen met Hans Vandevorde *Creatieve kunstkritiek / Critique d'art créative 1945-1985* (2022).

Timothy COLLEMAN (°1976) is hoofddocent Nederlandse taalkunde aan de Universiteit Gent. Hij promoveerde in 2006 op een proefschrift over indirect-objectconstructies in het hedendaagse Nederlands. Zijn onderzoek bevindt zich op het snijvlak van de constructiegrammatica en de variatielinguïstiek, met veel aandacht voor synchrone en diachrone variatie in de formele en/of semantische eigenschappen van argumentstructuurconstructies in het Nederlands (al dan niet in vergelijking met verwante talen).

Ludovic DE CUYPERE (°1978) is docent Engelse Taalkunde aan de Vrije Universiteit Brussel en Onderzoeksconsultant aan de Universiteit Gent. Hij promoveerde in 2007 op een proefschrift over iconiciteit in taal. Hij verricht voornamelijk onderzoek naar alternerende syntactische constructies. Hij heeft een bijzondere interesse in onderzoeksmethodologie en treedt vaak op als gastdocent statistiek.

Gauthier DELABY (°1997) is Master in de Taal- en Letterkunde: Nederlands en Master in Advanced Studies in Linguistics: Cognitive and Functional Linguistics. Zijn onderzoek richt zich op syntactische variatie in het Nederlands en sluit theoretisch aan bij het framework van de constructiegrammatica. Sinds november 2020 is hij als doctoraatsstudent verbonden aan het FWO Vlaanderen en aan de Universiteit Gent, waar hij onderzoek doet naar de links tussen argumentstructuurconstructies en hoe die de grammatica kunnen beïnvloeden.

Robert J. HARTSUIKER (°1968) is gewoon hoogleraar Psychologie in de Vakgroep Experimentele Psychologie van de Universiteit Gent. Belangrijke onderwerpen in zijn lab zijn taalproductie, tweetaligheid, en zelf-monitoring van de spraakproductie. Daarnaast is hij ook geïnteresseerd in de cognitieve aspecten die een rol spelen bij het gebruik van het Engels als een medium van instructie in het hoger onderwijs.

Holger MITTERER (°1973) is hoogleraar Cognitieve Wetenschappen aan de Universiteit van Malta. In zijn onderzoek focust hij zich voornamelijk op de verschillende aspecten van gesproken woordherkenning (o.a de herkenning van fonologische vormvarianten die ontstaan door klankreducties of deletie). Daarnaast is hij ook geïnteresseerd in tweedetaalverwerving, fonologie en fonetiek, en meer bepaald in de aard van de fonologische representaties in de moedertaal en de tweede/vreemde taal. Momenteel is hij co-hoofddirecteur van het tijdschrift *Language and Speech*.

Julie NIJS (°1998) is doctoraatsstudent aan KU Leuven onder supervisie van Freek Van de Velde. Ze heeft een master in de taalkunde en een master in Artificial Intelligence. Ze is geïnteresseerd in computationele methodes, corpus linguïstiek, taalverandering en taalvariatie.

Charlotte ROTTIERS (°1995) werkt vanaf 2020 als doctoraal onderzoeker aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven, campus Sint-Lucas Gent. Ze behaalde aan de UGent een master Kunstwetenschappen (2018), een bachelor Oost-Europese Talen en Culturen (2021) en een master Stedenbouw en de Ruimtelijke Planning (2022). Haar interesse gaat uit naar architectuurgeschiedenis, culturele en politieke representatie en identiteitsvorming via kunst en architectuur. Haar huidige project ‘Housing the Nation Abroad. The Material Representation of Belgian Diplomacy, 1831-1914’ onder begeleiding van Anne-Françoise Morel en Fredie Floré onderzoekt de rol die architectuur en interieurdecoratie speelden in de ontplooiing van het Belgische diplomatieke netwerk.

Jasper SEGERINK (°1997) behaalde zijn Master in de Geschiedenis aan de Universiteit van Antwerpen in 2020. Momenteel is hij daar als doctoraatsstudent verbonden aan het Centrum voor Stads geschiedenis (CSG). Zijn onderzoek focust op de ontwikkeling van migratienetwerken in de laat negentiende-eeuwse Antwerpse hospitaliteitssector? Zijn interesses bevinden zich op het snijpunt tussen migratie-, mobiliteits- en stadsgeschiedenis.

Anthe SEVENANTS (°1999) is master in de taalkunde en in de artificiële intelligentie. Hij voert onderzoek aan de KU Leuven, departement Taalkunde, naar elastic-netregressie in de taalkunde. Zijn overige onderzoeksinteresses zijn taalkundige simulaties van taalverandering en vectorsemantiek.

Ellen SIMON (°1980) is docent Engelse Taalkunde in de Vakgroep Taalkunde van de Universiteit Gent. Haar onderzoeksgebieden zijn de fonologie, de fonetiek en tweedetaalverwerving. Ze voert onderzoek naar onder andere processen van gebonden rede (assimilaties en elisies) en de perceptie en productie van segmenten in een tweede taal bij jonge en volwassen tweedetaalleerders. Ze is daarbij geïnteresseerd in de ontwikkeling van fonologische representaties, de relatie tussen perceptie en productie en recent ook de link met luistervaardigheid en verstaanbaarheid.

Dirk SPEELMAN (°1965) is hoogleraar corpuslinguïstiek en kwantitatieve methodologie in de onderzoekseenheid Taalkunde.

Liselotte VAN DER GUCHT (°1996) studeerde Taal- en Letterkunde: Engels-Duits en volgde de Specifieke Lerarenopleiding (Universiteit Gent). Momenteel werkt zij als FWO-onderzoeker aan een doctoraatsproject rond neurodiversiteit in Duitstalige literatuur. Haar onderzoeksinteresses omvatten onder andere disability studies, gender studies, medical humanities en narratologie.

Katrien VANHAMEL (°1997) studeerde taal- en letterkunde aan de KU Leuven. Daarnaast voltooide ze een opleiding in de kunstwetenschappen en archeologie aan de Vrije Universiteit Brussel, waar zij ook tijdelijk werkzaam was als wetenschappelijk medewerker Nederlandse letterkunde. Momenteel doceert zij als lectrice Nederlandse taalkunde en kunstgeschiedenis aan de Sorbonne. Haar onderzoek spitst zich toe op de relatie tussen literatuur en de beeldende kunsten.

Nina VANHOUTTE (°1998) behaalde in 2019 haar bachelorsdiploma in Grieks-Latijn aan de UGent en in 2020 haar masterdiploma in de Historische Taal- en Letterkunde met grootste onderscheiding. Haar masterscriptie in de Griekse Letterkunde combineerde filologisch onderzoek naar een onuitgegeven leerdicht van Niketas van Herakleia met literatuur-historisch onderzoek naar kenmerken van didactische poëzie in de 11de eeuw. In oktober 2020 begon ze aan een doctoraat aan de UGent dat hierop verder bouwt, waarbij ze zich focust op de editie van zeven van Niketas' didactische gedichten (waaronder het gedicht bestudeerd in haar scriptie) en onderzoek naar de (genre) kenmerken van Griekse didactische poëzie in de 11de en 12de eeuw. In oktober 2021 haalde ze voor dit onderzoek ook een FWO-beurs binnen, waardoor ze sinds november 2021 FWO-aspirant is.

Gil VERBEKE (°1999) studeerde Taal- en Letterkunde: Nederlands-Engels aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoeksinteresses zijn spraakperceptie, fonologie en tweedetaalverwerving. Hij is momenteel aangesteld op een BOF-onderzoeksproject (oktober 2021 - september 2022; promotor: Prof. dr. Ellen Simon), waarin hij beoogt te onderzoeken hoe Vlaamse leerders van het Engels als Vreemde Taal omgaan met regionale en anderstalige accenten in gesproken Engels.

Jeanne VERWEE (°2000) is masterstudent binnen de opleiding Vergelijkende Moderne Letterkunde aan de Universiteit Gent. Haar liefde ligt bij de hedendaagse Duitstalige literatuur: naast het werk van Elfriede Jelinek, houdt ze zich bezig met performanceliteratuur, literaire verbeelding en feministische narratologie. Ze werkte als wetenschappelijke hulpkracht mee aan het FWO-project “Evaluation of Literature by Professional and Layperson Critics: The Bachmannpreis and beyond”.

Werkzaamheden 2022

De KZM hield in 2022 een online lentevergadering op 26 maart en een 'fysieke' herfstvergadering in de KANTL op 15 oktober.

VERSLAG VAN DE ALGEMENE VERGADERING OP 26 MAART 2022 (ONLINE)

0. Verwelkoming

Voorzitter Isabeau De Smet opent de vergadering om 10.00 en heet iedereen welkom.

1. Voorstelling en verkiezing van het nieuwe bestuur

De voorzitter deelt mee dat dr. Cedric Van Dijck (VUB) Hannah Van Hove (VUB) vervangt als secretaris voor de sectie Letterkunde. De vergadering gaat daarmee akkoord.

2. Verwelkoming van de nieuwe leden

De kandidaat nieuwe leden (= de sprekers) zijn: Gil Verbeke, Mathieu van Obberghen, Maud Goddefroy, Jorn Hubo, Saskia Vandenbussche, Katrien Vanhamel, Jasper Segerink, Charlotte Rottiers, Arnoud Jensen, Maxime Maleux, Nina Vanhoutte. Ze worden allen door de AV als nieuw lid aanvaard, en zullen uitgenodigd worden hun lidmaatschapsbijdrage te voldoen.

3. Financiële toestand KZM (Guido Vander Sande)

We zijn in 2021 geëindigd met 11.076 euro op de bank; dat is meer dan einde 2020 (10.048) en met 79 betalende leden. Er waren in 2021 ook een 15-tal betalende abonnementen van bibliotheken, universiteiten enz., die lopen normaal jaarlijks door. De Handelingen 2020 (nr. 74) zijn evenwel pas in januari 2022 klaar geraakt en de kosten hiervan zijn ook pas in 2022 betaald (1.777 euro kosten voor het drukwerk en 630 euro voor de verzending).

De uitgaven in 2021 waren dan ook beperkt tot kosten voor nagestuurde Handelingen, 383,43 euro voor de KANTL voor een bijeenkomst, verder een aantal kleinere kosten, verzekering Burgerlijke Aansprakelijkheid (65 euro), bankkosten, kosten voor de plenaire spreker... alles samen is er in 2021 maar 615 euro uitgegeven. In 2022 worden dan ook dubbele kosten voorzien voor de Handelingen 2020 (al betaald intussen) en Handelingen 2021, normaal in 2022 te verschijnen.

Op dit ogenblik staat er 11.046 euro op de bank, en momenteel zijn er al 68 betalende leden; dat aantal zal nog wel wat toenemen in de loop van het jaar. Er zijn ook enkele steunende leden, die dus meer betalen dan 25 euro. Qua kosten worden er voor 2022 nog de Handelingen 2021 voorzien, drukken en versturen (geschat op hetzelfde als voor 2020 dus 1.777 drukken en 630 verzending), verder de huur van de KANTL en evt. wat kosten voor de lezinggever en het bestuur. Voor het jaar 2022 hoeven we ons financieel geen zorgen te maken; we zullen waarschijnlijk met zo'n 8.000 euro eindigen, exclusief de lidgelden die dan al zouden betaald worden voor 2023. Vanzelfsprekend onder de voorwaarde dat we ons betalend ledenaantal kunnen behouden. Alle details zijn bij de penningmeester verkrijgbaar.

4. Stand van Zaken van de Handelingen (Melissa Farasyn)

Melissa deelt mee dat de Handelingen 75 (2021) op schema zitten. Er zijn 17 bijdragen (oplage 120 exemplaren). De Handelingen van de periode 1980-2020 zijn nu ook digitaal beschikbaar op <https://openjournals.ugent.be/>. Ook de Handelingen 2021 worden binnenkort digitaal gelanceerd.

5. Sluiting

Voorzitter Isabeau De Smet bedankt alle aanwezigen voor hun inbreng en sluit de vergadering om 10.15 uur.

Alle aanwezigen worden uitgenodigd naar de herfstvergadering op 15 oktober 2022.

6. Plenaire lezing

Alexandra Vereeck introduceert Klazina Staat (UGent) als plenaire sprekerster met *Itineraria naar het Heilige Land en Rome –reisgidsen of iets anders?*

OVERZICHT VAN DE GROEPSVERGADERINGEN EN LEZINGEN

Na de plenaire lezing volgen de sectielezingen in vier groepen:

Taalkunde

Voorzitter: Dirk Pijpops

11:00 Gil Verbeke (UGent), *Perceptie van een anderstalig accent: Een experimentele studie naar de perceptieve aanpassing aan een exogeen geaccentueerd Nederlands klinkercontrast*

11:30 Mathieu Van Obberghen (VUBrussel), *Terminologische competentie bij sociaal tolken: vergelijkend onderzoek naar vertaalstrategieën voor cultuur-specifieke termen*

12:00 Maud Goddefroy (KU Leuven), *Dataverrijking voor de automatische vertaling van Nederlandse Gebarentaal*

Letterkunde

Voorzitter: Kornee van der Haven

11:00 Jorn Hubo (UGent), *Amplificatioin de Middelnederlandse Madelgijs. De casus van Spiet*

11:30 Saskia Vandenbussche (UC Louvain), *Arabisch is het nieuwe Nederlands. Heterolinguisme en humor in Fikry El Azzouzi's Ayoub (2018)*

12:00 Katrien Vanhamel (VUBrussel), *De Expo '58 in de kunstkritieken van Jan Walravens*

Geschiedenis

Voorzitter: Gustaaf Janssens

11:00 Jasper Segerink (UAntwerpen), *Voor de stoof aan te steken. Documentatie en praktijken van migratiecontrole in de Antwerpse accommodatiesector, 1850-1918*

11:30 Charlotte Rottiers (KU Leuven), *Nationale identiteit als exportproduct: het neo-Vlaamse renaissancekasteel in Peking (1901-1907) als instrument van communicatie en representatie?*

12:00 Arnoud Jensen (UAntwerpen), *Fortuinlijke oorlog? Kwetsbaarheid en veerkracht van Gentse instellingen doorheen de opstand tegen Maximiliaan, 1470-1500*

Klassieke Studies

Voorzitter: Alexandra Vereeck

11:00 Maxime Maleux (KU Leuven), *Hebreeuws leren in zestiende-eeuws Leuven: terug naar de bronnen!*

11:30 Nina Vanhoutte (UGent), *“Een opluchting voor erge kwalen”: de didactische poëzie van Niketas van Herakleia (11de eeuw)*

VERSLAG VAN DE ALGEMENE VERGADERING OP 15 OKTOBER 2022

0. Verwelkoming

Voorzitter Isabeau De Smet opent de vergadering om 10.00 en heet iedereen welkom.

1. Verwelkoming nieuwe leden

De kandidaat nieuwe leden (= de sprekers) zijn: Julie Nijs, Anouk Van den Stock, Gauthier Delaby, Timothy Colleman, Stefan Clappaert, Marly Terwischa van Scheltinga, Liselotte Van der Gucht, Jeanne Verwee, Bente Marschall, Louise Ballière, Manuel Herrera Crespo, Laurentia Schreiber, Andy Peetermans. Ze worden allen door de AV als nieuw lid aanvaard, en zullen uitgenodigd worden hun lidmaatschapsbijdrage te voldoen.

2. Financiële toestand KZM (Guido Vander Sande)

We hadden per 10/10/2022 11.184 euro op de bank; dat is meer dan einde 2020 (10.048), ondanks dat de kosten voor de Handelingen 2020 pas in 2022 zijn betaald. Er zijn op dit ogenblik 74 betalende leden. Die hebben het lidgeld van 25 euro betaald en enkelen hebben gesteund en 50 betaald; 4 buitenlandse leden hebben 30 euro betaald. Er zijn ook nog een 15-tal betalende abonnementen van bibliotheken, universiteiten enz... die elk 30 euro per exemplaar betalen + verzendingskosten. We zullen vanaf de Handelingen 75 (2021) ook subsidies krijgen van de Universitaire Stichting voor de 3 volgende jaren, telkens 1.000 euro; daarrvoor heeft Isabeau Desmet gezorgd.

Wij voorzien dit jaar nog uitgaven voor het uitgeven en versturen van de Handelingen 2021. Voortgaande op de vorige edities schatten wij ongeveer 1.800 à 2.000 euro voor het drukwerk en ongeveer 700 euro voor de verzending. Wij hebben de bedragen lichtjes hoger ingeschat gezien de algemene kostenstijgingen in alle sectoren en mogelijk een duurdere zetter. Andere kosten zijn er voor de vergadering in de KANTL (vorig jaar 352 euro), en een aantal kleinere kosten: verzekering Burgerlijke Aansprakelijkheid (65 euro), bankkosten, kosten voor de plenaire spreker ... Alles samen voorzien we nog 3.500 à 4.000 kosten dit jaar, tenminste als de Handelingen 2021 nog klaar raken.

Voor het jaar 2022 hoeven we ons financieel geen zorgen moeten maken, en zolang wij een 70-tal betalende leden kunnen behouden, voorzien wij ook voor de volgende jaren geen financiële problemen.

3. Stand van Zaken van de Handelingen (Melissa Farasyn)

Melissa Farasyn kan niet bij de vergadering aanwezig zijn. Ze laat meedelen dat de Handelingen van 2021 pas rond het najaar van 2022 zullen kunnen verschijnen.

4. Rondvraag

Er zijn opmerkingen voor de rondvraag. De vergadervoorzitter dankt alle aanwezigen voor hun bijdragen en sluit de vergadering om 10 uur.

5. Introductie plenaire spreker

Dirk Pijpos introduceert om 10.15 Dana Louagie (KU Leuven) (sectie Taalkunde), voor haar lezing *Een blik op de grammatica van Australische Aboriginaltalen*.

OVERZICHT VAN DE GROEPSVERGADERINGEN EN LEZINGEN

Taalkunde

Voorzitter: Dirk Pijpops

11.00 Julie Nijs (KU Leuven), *Populatie en de verspreiding van taalverandering*

11.30 Anouk Van den Stock (UGent), *We banen ons een weg door de variatie: sociolinguïstische variatie in de beoordeling van grammaticale creativiteit*

12.00 Gauthier Delaby en Timothy Colleman (UGent), *De rol van horizontale links bij constructionelecontaminatie*

Letterkunde

Voorzitter: Kornee van der Haven

11.00 Stefan Clappaert (VUB), *Naar een schilderij kijken als een dichter naar een merel. Over Hugo Claus' "Dertien manieren om een fragment van Alechinsky te zien" (1963)*

11.30 Marly Terwisscha van Scheltinga (UAntwerpen), *"Treckerwilt trecken, leserwilt lesen". Loterijen, loterijprozenen literatuur*

12.00 Liselotte Van der Gucht en Jeanne Verwee (UGent), *De vrouw doodspreken: neurodiverse taal in Elfriede Jelineks 'UlrikeMaria Stuart'*

Geschiedenis

Vergadervoorzitter: Michael Auwers

11.00 Bente Marschall (UAntwerpen), *Een toast op de verdeelde stad! Stadsbestuur en alcoholconsumptie en -productie in territoriaal verdeeld Maastricht, 1300-1500*

11.30 Louise Ballière (UC Louvain), *Van nationale verrader tot internationale crimineel. Een kritische discoursanalyse van de veranderende beeldvorming rond collaboratie in België (1944-2020)*

12.00 Manuel Herrera Crespo (KU Leuven - KADOC), *Oude campagnes in het nieuwe Europa: Belgische katholieke activisten en de Koude Oorlog*

Klassieke Studies

Voorzitter: Alexandra Vereeck

11.00 Laurentia Schreiber (Bamberg University en UGent), *Het Romeyka als een minderheidstaal in Noordoost-Turkije: taalverschuiving en vitaliteit*

11.30 Andy Peetermans (KU Leuven), *De deelbaarheid van het rededeel. Transformaties van de antieke Latijnse grammatica in het Amerika van de Nieuwe Tijd*

Bestuur 2022

Algemeen Voorzitter:	dr. Isabeau De Smet (KU Leuven)
Algemeen Secretaris:	em. prof. dr. Jacques Van Keymeulen (UGent)
Redactiesecretaris:	dr. Melissa Farasyn (UGent)
Webbeheerder:	dr. Karlien Franco (KU Leuven)
Penningmeester:	lic. Guido Vander Sande (KU Leuven)
Administratief secretaris:	lic. Valerie Bouckaert (UGent)
Voorzitter Taalkunde:	prof. dr. Dirk Pijpops (ULiège)
Secretaris Taalkunde:	Joren Somers MA (UGent)
Voorzitter Letterkunde:	prof. dr. Kornee Van der Haven (UGent)
Secretaris Letterkunde:	dr. Cedric Van Dijck (VUBrussel)
Voorzitter Geschiedenis:	em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven)
Secretaris Geschiedenis:	dr. Michael Auwers (UAntwerpen)
Voorzitter Klassieke Talen:	Alexandra Vereeck MA (UGent)
Secretaris Klassieke Talen:	prof. dr. Toon Van Hal (KU Leuven)

Redactie: dr. Isabeau De Smet (KU Leuven), em. prof. dr. Jacques Van Keymeulen (UGent), dr. Melissa Farasyn (UGent), dr. Karlien Franco (KU Leuven), lic. Guido Vander Sande (KU Leuven), lic. Valerie Bouckaert (UGent), prof. dr. Dirk Pijpops (ULiège), Joren Somers MA (UGent), prof. dr. Kornee Van der Haven (UGent), dr. Cedric Van Dijck (VUBrussel), em. prof. dr. Gustaaf Janssens (KU Leuven), dr. Michael Auwers (UAntwerpen), Alexandra Vereeck MA (UGent), prof. dr. Toon Van Hal (KU Leuven)

